श्रीः

उभयवेदान्तग्रन्थमाला

संस्कृतप्रथमसरः

जगद्विख्यात परमहंसपरिव्राजक श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानुगृहीतेन

आशासनेन सहितः

with a Foreword by SRI V. V. SRINIVASA AIYANGAR

१. ईशावास्योपनिषत्

श्रीमद्वेदान्तदेशिकानुगृहीतभाष्येण

श्रीकूरनारायणमुनीन्द्रकृत प्रकाशिकया च भूषिता

पुदुक्कोट्टै महाकलाशालासंस्कृताचार्य A. श्रीनिवासराघवाचार्य- M. A.

कृतमुद्रणसौष्ठवा तत्रैव श्रीगीताञ्जलिमुद्रालये,

२. केनोपनिषत् ३. कठोपनिषच्च

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचितभाष्यभूषिता

तिरुमलै-तिरुपतिश्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थान मुद्राशालायाम्,

संपादकेन स्वकृतोपनिषद्भाष्यपरिष्काराद्यनेकोपयुक्तांशेन सह

।

सरोऽयं सिद्धान्तसारचक्रवर्ति (कूताण्डकुप्पम्) श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिस्वामि-
षष्ट्यब्दपूर्तिमहोत्सवाभिज्ञानार्थं तदर्पितधनेन मुद्रितः

उभयवेदान्तग्रन्थमालायास्संपादकः

शिरोमणि तर्कार्णव पण्डितरत्न श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धर पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीप उभयमीमांसावल्लभः

उत्तमूर् ति. वीरराघवाचार्यः

मूल्यम्] 1948 Rs. 5

இப்போது உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலையில் வெளியான க்ரந்தங்கள்.

१. ईशावास्योपनिषत् श्रीमन्निगमान्तमहादेशिक-श्रीकूरनारायणस्वामिभाष्याभ्यां भूषिता	५	०	०
२. केनोपनिषत् श्रीरङ्गरामानुजस्वामिभाष्यभूषिता			
३. कठोपनिषत् " "			

(4) பெரியாழ்வார் திருமொழியில் முதல் ஸம்புடம் உரையுடன். 2—8—0

மற்றவை முறையே அச்சிட்டு வெளியாகும்.



ஏற்கனவே அச்சிட்டு வெளிவந்துள்ள க்ரந்தங்கள்.

श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानुगृहिते

परपक्षनिराकृतिः	२	०	०
भेदसाम्राज्यम्	१	८	०

ग्रन्थान्तराणि च मणिप्रवालग्रन्थलिपिमुद्रितानि अन्यतो विज्ञेयानि ।

१. सिद्धित्रयम् गूढार्थप्रकाशसहितम्	२	०	०
२. परमार्थप्रकाशिका (अद्वैतामोदविमर्शः)	२	०	०
३. ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् (अचार्यभाष्य तात्पर्यसहितम्)	१	८	०
४. न्यायकुसुमाञ्जलिः सरलविशदसर्वार्थगर्भ विस्तराख्य व्याख्यान सहितः	६	०	०
५. न्यायप्रकाशः (मीमांसा) सुधास्वादसमेतः	४	०	०
६. वैशेषिकदर्शनविमर्शः	०	८	०
७. तर्कसंग्रहः सुखप्रवेशिनीसमेतः	१	०	०
८. श्रीवेङ्कटेशकल्याणचरितकाव्यम् தமிழ் தாத்பர்யத்துடன்	०	१२	०

கிடைக்குமிடம்:—

1. ஸ்ரீ உத்தமூர். தி. வீரராகவாசார்யர்
ப்ரொபஸர், ஸம்ஸ்கிருத காலேஜ்,
உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலை ஆபீஸ், திருப்பதி. (Madras).
ति. वीरराघवाचार्य, संस्कृतमहाविद्यालय, तिरुपति.

2. Sri Nayanu Srinivasacharya & O Devanathan,
C/o Sri V. V. SRINIVASA AIYANGAR
Vani Vilas, P. T. MADRAS.

श्रीः

उभयवेदान्तग्रन्थमाला

संस्कृतप्रथमसरः

जगद्विख्यात परमहंसपरिव्राजक श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानुगृहीतेन

आशासनेन सहितः

with Foreword by SRI V. V. SRINIVASA AIYANGAR

१. ईशावास्योपनिषत्

श्रीमद्वेदान्तदेशिकानुगृहीतभाष्येण

श्रीकूरनारायणमुनीन्द्रकृत प्रकाशिकया च भूषिता

पुदुक्कोट्टै महाकलाशालासंस्कृताचार्य A. **श्रीनिवासराघवाचार्य**- M. A.

कृतमुद्रणसौष्ठवा तत्रैव श्रीगीताञ्जलिमुद्रालये,

२. केनोपनिषत् ३. कठोपनिषच्च

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचितभाष्यभूषिता

तिरुमलै-तिरुपतिश्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थान मुद्राशालायाम्,

संपादकेन स्वकृतोपनिषद्भाष्य**परिष्काराद्यनेकोपयुक्तांशेन** सह

संशोध्य परिष्कृत्य मुद्रिता ।

सरोऽयं सिद्धान्तप्रचारचक्रवर्ति (कूताण्डकुप्पम्) श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिस्वामि-
षष्ट्यब्दपूर्तिमहोत्सवाभिज्ञानार्थं तदर्पितधनेन मुद्रितः

उभयवेदान्तग्रन्थमालायास्संपादकः प्रकाशकश्च—

शिरोमणि तर्कार्णव पण्डितरत्न श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धर पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीप उभयमीमांसावल्लभः

उत्तमूर् ति. वीरराघवाचार्यः

मूल्यम्] . 1948 Rs. 5/-

विषयाः

** १४-१५ द्वयं कचित् कचिदेव विशिष्य दर्श्यते। अन्यत्र तु प्रमाणाकरतः प्रायो विज्ञेयम्। अत्र सर्वत्र नैकः क्रमः। यथासौकर्यं सर्वं निवेशितमिति विभाव्यम्।

उक्तावशिष्टं सर्वमुपनिषदनुबन्धे यथामति निवेश्यते। अतस्तत्र 'न स्वर्गं नापुनर्भवम्' इति कठोपनिषद्भाष्य (१२-पु) गृहीतस्याकरः इतिहाससमुच्चयः (४) इत्यादि, एवं नाचिकेतकथा वराहपुराणेऽप्यस्तीत्यादिकमपि विशदीक्रियेत ॥

श्रीः

आशासनम्

जगद्विख्यातैः परमहंसपरिव्राजकैः उभयवेदान्तप्रतिष्ठापनाचार्यैः

श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकैः

अनुगृहीतम् ।

ஸ்ரீமத்-உபய வேதாந்தாசார்ய பரமஹம்ஸ பரிவ்ராஜகாசார்ய-

(ஸ்ரீ கோழியாலம் ஸ்வாமி)

ஸ்ரீரங்கராமாநுஜமஹாதேசிகன் அருளிச்செய்தது.

श्रीमते वेदान्तरामानुजमहादेशिकाय नमः

प्रतिबोधयतु श्रीमान् आस्तिकानां करीश्वरः ।
स्वकैङ्कर्येषु सारांशं येन स्याल्लोकरक्षणम् ॥

कर्ता संप्रतिपन्नश्चेत् कार्यञ्च गुणवत्तरम् ।
नाभिनन्देत् कथं लोको गुणवश्यमना यतः ॥

वेदशीर्षद्वयग्रन्थमालेयं प्रथतां भुवि ।
सज्जनोपकृतिस्मेरप्रसूनग्रथितैस्सरैः ॥

पुलकोद्गममानन्दाल्लभन्तां पण्डितोत्तमाः ।
शुद्धपाठसमालोकदशाभाविनमञ्जसा ॥

உபயவேதாந்தக்ரந்தமாலை எனப்பெயரிட்டு, ஸம்ஸ்க்ருதரூபங்களாயும் த்ராவிடரூபங்களாயுமுள்ள முக்யமான சில ப்ராசீன க்ரந்தங்களை—பல தாளபத்ர ஸ்ரீகோசங்களை அநேக ஸம்ப்ரதிபந்ந வித்வான்களுடைய ஸஹாயத்தைக் கொண்டு ஊன்றிப் பார்த்துச் சரியான பாடங்களை எடுத்துச் சேர்த்தும், மற்ற சுத்த—அசுத்த பாடங்களைக் குறிப்பிட்டும்—அச்சிட்டு ப்ரசுரம் செய்யவேண்டுமென்றும், இதுவே ஸர்வவித கைங்கர்யங்களிலும் ஸாத்ய

மான கைங்கர்யமென்றும் தெளிந்து, न्यायकुसुमाञ्जलिव्याख्यानम् முதலிய பல ப்ரௌட க்ரந்தங்களைச் செய்து வெளியிட்டிருக்கும் ஸ்ரீ - உத்தமூர். தி. வீரராகவாசார்யர் அவ்வித கைங்கர்யத்தை ஆரம்பித்து நடத்திவருகிறார். இப்போது இவர் அச்சிட்டுள்ள சில உபநிஷத் பாகங்களை நாம் நேரில் கண்டதின்பேரில் இவ்வாறு கூற விரும்புகிறோம் :—

க்ரந்தங்கள் தேவநாகரியில் அச்சிடப்பட வேண்டுமென்பது ஒரு முக்கியமான விஷயம். அத்துடன் கூடியவரையில் சோதித்து அச்சிடுவதென்பது மிகவும் அவச்யமாகும். ரஸிக வித்வான்களுக்கு க்ரந்தங்களிலுள்ள அசுத்த பாடங்களைச் சரியான காரணத்தைக்கொண்டு அசுத்தமென்று நிரூபித்து ப்ராசீந தாளபத்ர கோசங்களிலுள்ள ஸாதுவான பாடங்களை எடுத்துக் காட்டினால் அவர்களுக்குத் தத்க்ஷணத்தில் உண்டாகும் ஆனந்தத்திற்கு மோக்ஷாநந்தமும் ஸத்ருசமாகாதென்று அநுபவரஸிகர்கள் த்ருடமாகச் சொல்லக் கூடும். வேறு க்ரந்தங்கள் விஷயத்திலேயே இப்படியிருக்கும்போது வேதாந்த க்ரந்தங்களிலுள்ள சரியான பாடம் இப்படி ஆநந்தஜநகமாகு மென்பதைப் பற்றிக் கேட்க வேண்டுமோ. உபநிஷத்துக்களிலும் பாஷ்யாதிஸூக்திகளிலுமுள்ள சுத்த பாடங்களைத் தெரிந்துகொண்டாலன்றோ உண்மையான வாக்யார்த்த ஜ்ஞானம் பிறப்பது. உண்மையான பொருள் தெளிந்தாலன்றோ தகுந்த உபாயங்களைக் கொண்டு அபிமத புருஷார்த்தம் பெறுவது. ஆகையால் இப்போது சோதநபூர்வக க்ரந்தமுத்ரணத்தைக் காட்டிலும் அபிமத புருஷார்த்தலாபகாரணமாயும் பகவத்ப்ரீதிகாரணமாயுமுள்ள வேறு கைங்கர்யம் ஆய்ந்தெடுக்கமுடியாதென்பது நிச்சயமாகத் தேறுகின்றது. இதுவே ஸர்வோபகாரகம்.

ஸ்தாலீபுலாகந்யாயத்தை அநுஸரித்து இப்போது அச்சிடும் ரீதியில் எல்லோரும் எளிதில் அறிதற்குரிய சில சுத்த பாடங்களை எடுத்துக் காட்டுகிறோம். பலவகையில் முன் பதிப்பிக்கப்பட்டுள்ள ஈசாவாஸ்யோபநிஷத் பாஷ்யத்திலேயே—இப்போது அச்சிட்டுள்ளதில் :—

(1) 7-ப. 6-வது வரியில் தாளகோச பாடம் इति ह्युपबृंहितम् என்றதாகும். இங்கே பழைய பதிப்புகளில் इत्युपबृंहितम् என்று பாடம். இவ்விடத்தில் हि என்கிற பதம் மிகவும் உசிதம் என்பது வித்வான்களுக்குப் புலப்படக் கூடியதே.

(2) 8-ப. 7-ல் निर्वाहकैकेश्वर என்றது தாளபாடம். பழைய பதிப்பில் एक என்ற பதமில்லை. அது இருந்தாலன்றோ அநேகேச்வர பக்ஷம் ஸ்வரஸமாய் நிரஸ்தமாகும்.

(3) 9-1-ல் इत्यादिभिर्विभूतिभूतानाम् என்றது தாளகோச பாடம். इत्यादिविभूतिभूतानाम् என்கிற பாடத்தில் அர்த்தம் சொல்ல முடியாது. த்ருதீயாவிபக்திக்கு विशेष्यतयोक्तम् என்பதோடு அந்வயம். இது வித்வான்களுக்கு ஸந்தோஷத்தை உண்டுபண்ணக்கூடிய பாடம்.

(4) 12-7-ல் संभवताम् என்று அச்சிடப்பட்டுள்ளது. संभावितानाम् என்பது முன் கண்டிருந்த பாடம். இதற்கு முன், 'न संभवः வாக்யமுடிவு. இங்கே ஸம்பவிப்பதைச் சொல்லவேண்டுமேயல்லது ஸம்பாவனைக்கு விஷயமாவதைச் சொல்லவேண்டிய அவசியமில்லை. ஆகையால் தாளபாடம் ஆதரிக்கத்தக்கதாகும்.

(5) 15-9-ல் पतनप्रतिबन्धानुगुण என்றும் 15-10-ல் विधृतस्सन् என்றும் தாள பாடமாம். இங்கு अप्रतिबन्धानुगुण என்ற பழைய பாடம் உள்ளபடியில் அடியோடு பொருந்தாது. विधृतस्सः என்ற பாடத்தில் सः என்பது அனாவச்யகமாம். ஆகையால் இந்தத் தாளகோச பாடங்கள் யுக்தங்களாகும்.

(6) 19-15-லும், 20-3-லும் शास्त्रजन्यज्ञाने तन्मूलोपासनात्मकज्ञाने चानुदर्शनवाचोयुक्तिः என்றது இப்போது அச்சிட்ட பாடம். இதுவே ஸாதுவாகும். शास्त्रजन्यज्ञानेन तन्मूलोपासनात्मकज्ञानेन दर्शनवाचोयुक्तिः என்ற பாடத்தில் த்ருதீயாவிபக்திகளுக்கு அந்வயம் வாராது. ஸப்தமிகளுக்கு தர்சநவாசோயுக்தி: என்பதோடு அந்வயம் ஸுஸ்பஷ்டம். अनुपश्यतः என்று மூலமிருப்பதால் अनुदर्शन என்பதே உசிதமாகும். ஆக தாள பாடத்தின் செம்மையைக் காண்க.

(7) 24-3-ல் अन्यथा अन्यशब्दानन्वयात् என்று சோதிப்பதற்குத் தாளகோசம் இடம் கொடுத்திருக்கிறதையும் காண்க.

இப்படி பலவுள. சிலவற்றை உதாரணமாகக் காட்டினோம். இவ்விதமாகவே ஸர்வோபநிஷத்பாஷ்யங்களிலும், ஸ்ரீபாஷ்யம், ச்ருதப்ரகாசிகை, பாவப்ரகாசிகை முதலான ஸ்ரீஸூக்திகளிலும் பலவிடங்களில் பலவகை அசுத்த பாடங்கள் காணக்கிடக்கின்றன. பகவதநுக்ரஹத்தாலும் ஆசார்ய கடாக்ஷத்தாலும் கீழ்ச்சொன்ன எல்லா க்ரந்தங்கள் விஷயத்திலும் தாளகோசங்கள் பல ப்ரதிகள் பலவிடங்களிலிருக்கின்றனவென்றும், முக்கியமாய் திருப்பதியில் ப்ராச்யகோசாலயத்தில் பலவிருக்கின்றனவென்றும் அவற்றில் ஸமீசீநபாடங்கள் பல கிடைக்கின்றனவென்றும் பலர் சொல்லுகிறார்கள். அவற்றைச் சோதித்துப் பார்த்தெடுக்கப் பண்டிதர்களைத் தூண்டி இதைப் பூர்த்திசெய்துகொள்வது ஸ்ரீவைஷ்ணவர்களின் கடமையாகும்.

இப்படியிருக்க ஸமீசீநபாடங்களுடன் பூர்வ நிர்திஷ்ட க்ரந்தங்களைப் பலருடன் சேர்ந்து பரிச்ரமப்பட்டு சோதித்தும் திவ்ய ப்ரபந்தங்களை உரையிட்டு விளக்கியும் முத்ரணம் செய்து ஸர்வோபகாரகமாய், ஸாரதமமுமான இக்கைங்கர்யத்தாலே ஸ்ரீய:பதியான ஸர்வேச்வரனுடையவும், ஸ்ரீமத் பாஷ்யகாராதி ஸர்வபூர்வாசார்யர்களுடையவும் பரமையான க்ருபைக்குப் பாத்ரமாக வேண்டுமென்று நம் உத்தமூர் தி. வீரராகவாசார்யரே இக்கைங்கர்யத்தில் இறங்கியிருக்கிறார். வித்வான்களும் ஆஸ்திக ப்ரபுக்களும் இதன் பெருமையை யுணர்ந்து இதற்குத் தங்களாலியன்ற எல்லா முறைகளிலும் ஸஹாயத்தைச் செய்து இவரைக்கொண்டு இவ்வகை க்ரந்தங்களையெல்லாம் உபயவேதாந்தக்ரந்தமாலையில் அச்சிட்டு வெளியிட்டு இக்கைங்கர்யத்தை இனிது நிறைவேறச்செய்துவைக்க ஜ்ஞாபிக்கப்படுகிறார்கள்.

ஸ்ரீரஸ்து.

ஸ்ரீமதே வேதாந்தராமாநுஜ மஹாதேசிகாய நம:



சுபமஸ்து.

श्रीः



समर्पणम्

"श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिन् शेमुषी भक्तिरूपा"

"अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥"

एकतो द्रमिडसूक्तिसरसैरन्यतस्सुरवचोमयैरपि ।
साधु संग्रथितया स भूष्यते श्रीपतिः श्रुतिकिरीटमालया ॥

यैषाऽऽमोदवहा सुवर्णशतपत्राढ्यैर्विशुद्धैस्सरैः
श्लाघ्यश्रीगुरुकल्पवृक्षसुमनस्संदोहगुम्भैः कृता ।
एनां प्राज्ञमतल्लिकाः ! मधुमयीं वेदान्तमालां करैः
गृह्णीत श्रितवेङ्कटं निजपतिं श्रीशं वरीतुं वरम् ॥

गोपिकाभिरिव गोदयेव वा दिव्यसूरिभिरिवापि भुज्यताम्
श्रीपतिः स्वहृदि तेन दत्तया स्त्रीमयैरिह समैस्स मालया ॥

FOREWORD



UBHAYA VEDANTA GRANTHA MALA.

It is under this name - at once beautiful, suggestive and challenging that a series of publications have been projected and planned. The idea is admirable. The promise is great. The designation of the series is in itself a complete discourse. It is thought-provoking. and it is also attractive and inviting to all lovers of literature and scholarship and to all devotees of a unique system of faith and philosophy.

South India is the proud and blessed country of the nativity of Ubhaya Vedanta. It is well known that the Karma Kanda of the Vedas dealing with rituals and sacrifices was in course of time succeeded by the Jnana Kanda called Vedanta - the End of knowledge. Even in the Bhagavad Gita Sri Lord Krishna has given us a clear indication of it.

When Sanskrit language and culture reached the South of India, they were accosted by a language and culture almost as great and ancient viz., those of the Tamil country. What followed was not a mere amalgamation of the two languages and cultures but a wedding and a marriage. It is out of this alliance and intercourse there was born the Ubhaya Vedanta. It does not represent two different faiths and philosophies or even one faith and philosophy in two languages. In truth and fact what is called Ubhaya Vedanta can best be described and defined only as a new and vital body constituted by the two organic parts in Sanskrit and in Tamil. It is one religion with both the parts of it inter-related and inter-dependent, and, curious as it may seem, both complementary and complimentary to each other. The two parts are thus calculated for their mutual elucidation and invigoration. The plan and purpose, therefore, of publishing an Ubhaya Vedanta series in Tamil and Sanskrit

as well side by side is praise-worthy. It is no doubt ambitious. But ambition in the good and great activities of life is the most admirable of virtues.

The Upanishads are so called because of their being an expression and record of the insight and intuitions of the great sages. The word Upanishad means that which is seated closeby. Those sages lived in God and spoke their inspirations, as it were, in high poetry and sublime language and also in the form of contradictories, puzzles and paradoxes. To them indeed the Brahman was in sight because of their insight. There is no philosophy in the world higher or more profound than the Upanishads.

The Prabandhas in Tamil have been called the Tamil Vedam. It is the name given to the 4000 verses composed by the Alwars, as they are called for their having dived deep in the understanding and appreciation of divine glory. These compositions are not in any ordinary sense, a rendering either of the Vedas or the Vedanta in Sanskrit. They have, however, been accepted as Tamil Scriptures because of the translation in them of the Upanishadic thoughts. Though there are numerous passages in the Prabandhas containing the profoundest philosophy of the Upanishads, still they mainly deal with the chief incarnations of Divinity as Rama and Krishna and of the manifestations of the Divine in the form of the images worshipped in temples. By the time of the Alwars temple worship had become an established and integral part of Hinduism in South India. The central idea of the Upanishads, the immanence of the Divine in every object of existence, and especially in the heart and centre of every human being has been, so to say, externalised with the result that in the popular mother tongue of the people emphasis came to be laid not on the formless, characterless Brahman of the Upanishads, but on its more attractive and accessible manifestations on earth. If the value of a religious system should be adjudged by the kind of religious men produced by it, then the South Indian temple worship which has produced the Alwars

must be accepted as supreme. It seems to me that while the attempt of the Upanishads was to see and realise God within, the object of the Prabandhas has been to see and realise God at first without and then within. In the Tamil Prabandhas the emphasis came to be shifted to the manifestation of the Divine in the world of sense and sight. In this manner the two philosophic systems came to be assimilated to each other with the result that the united stream became, even like the confluence of the Ganges and the Jumna, sacrosanct and fertilising in the highest degree. The Sri Vaishnavism of South India thus became a kind of Catholic Protestantism. It is therefore, a matter for gratification that in the projected series of publications equal recognition and treatment are accorded both to the Tamil Prabandhas and the Sanskrit Upanishads.

It is significant that the Prabandhas should begin with what is called Pallandu. When the devotee loses himself so completely in his love of God as to forget himself and bless the Lord, it may be assumed that the acme reached is at once profound and sublimely significant. Though the Prabandhas have been commented on profusely, still it has been done in a language which is neither Tamil nor Sanskrit but a dialect capable of being understood only by select scholars. The proposed plan of editing the Prabandhas with easy commentaries is one which is sure to be welcomed by most people.

As regards the Upanishads it is unfortunate that their true greatness, sublimity and beauty have not been brought home even to the learned scholars. The founders of the different schools of Hindu Philosophies have contented themselves with making them merely a battlefield for their wrangling. The literary value of the Upanishads has, I am sorry, not been brought to light.

As regards the human insight and intuition and of the profound knowledge and practical wisdom enshrined in them, they are unparalleled in human thought and history. I venture to think that there are hidden in the

words and phrases contained in them intimations of great scientific truths which even Western science with its latest atomic bombs knows nothing of. I had hoped that the learned editor of this series might be able to bring out his own commentary on the Upanishads, dealing with them not merely as authorities to be construed and relied upon for purposes of doctrinaire philosophy, but as human documents, that is to say as records of the insight and intuition of great sages of old which might serve to be helpful and consoling to the distracted modern men. But it would appear that even the extant commentaries have gone out of print and become inaccessible and that the publication of the proposed commentary with the gloss of the editor may itself prove sufficient to attract public interest and appreciation.

It is unfortunate that in our country the editing of great and good books has not been done with such scholarly care and minute attention as we should wish. The ascertainment of correct readings, the references to different readings, and the printing and publishing a book without errors have not been a common feature of the publications of Tamil and Sanskrit books. The learned editor who is consecrating himself to the proposed task will be bringing to bear his profound scholarship and careful attention on his task of the publication of this series. It is highly praise-worthy. With his acquaintance of English methods of scholarly publications and his mastery of Tamil and Sanskrit, he may be regarded as a veritable Triveni Sangamam calculated for the sacred and beneficent purpose of growing food for thought.

As regards the particular Upanishads now selected for publication there can be no question of their supreme importance. They are perhaps the most fundamental of the Upanishads,—the Isa, Kena and Katha. The first two of these are named after the first words appearing in them. The *raison d' etre* of the name of Katha has apparently not been discovered or determined. Katha must be said to mean tribulation, as in the story related in that Upanishad Nachiketas the hero is brought face to face

with the God of Death himself from whom he is able to obtain answers for the fundamental questions propounded by him. I venture to believe that all these three Upanishads contain material of great value still unsuspected, still remaining to be brought to light and correct understanding.

The Isavasyopanishad should be regarded and appreciated as containing a complete philosophy in itself,—metaphysical, psychological, spiritual, ethical, aesthetic and practical. It is true that it has been commented on by great scholars and philosophers; and yet I believe it will not be offending them if I should assert that a careful study of that Upanishad at the present day and especially in the light of modern science and thought will be calculated to reveal wonderful treasures. A rich mine does not get exhausted soon. Our Upanishads are richer than the richest mines of gold or diamonds.

The Kenopanishad is in its own way wonderful. It is in form and substance, a question and answer a short question and a long answer—a simple question and most mysterious answer. The question propounded is quite characteristic of the human mind, its eternal curiosity,—its endless Jijnasa, as it is beautifully termed in Sanskrit. The most paradoxical of paradoxes is contained and declared in this Upanishad; that he who thinks he knows Braman is he who does not know, and he who thinks he does not know is he who knows it. What is the unknown and unknowable of Herbert Spencer and agnostics of his types before this paradox of paradoxes? There is a great deal in this Upanishad. It is calculated to challenge the understanding of the ordinary student, and there is in it a great deal of mysticism and symbolism to be expounded.

As regards Kathopanishad it is my earnest belief that many parts of it have not yet been adequately understood or appreciated. It seems to me to be an allegory intended to reveal some of the highest truths of life and death. If Shakespeare in his Hamlet complained

of "no traveller ever returning from the domain after death", Nachiketas is here represented as one who by his daring and determination was able to worm out many secrets hidden in the darkness after death.

The graphic beautifully suggesstive simile contained in it comparing the human body to a car with the soul as the owner, buddhi as the driver, the senses as horses, and the mind as the reins, and the objects of senses as the road, is alone sufficient to accord to it an exalted position. Incidentally it may be observed that if a man should understand and put into practice the lesson sought to be conveyed in that simile, he is bound to become in due course a sage and saint himself.

I hope and trust that some day this debt of service which we owe to the Upanishads will be rendered in a true spirit of humility and tireless research. I promise it will repay the trouble a thousand-fold.

It is a matter for special gratification and satisfaction that Sriman Siddhanta Prachara Chakravarthy Ranga-ramanuja Chakravarthy has by his munificent donation made possible the publications of these three Upanishads with commentaries. There can be no doubt that service of this kind is higher and superior to any other kind of service that may be rendered to our Darsana. His example in this matter is worthy of being widely copied and followed. The thanks of the public are due to him. My only prayer in conclusion is that my esteemed friend, the learned editor of this series, who is launching himself on this praiseworthy task of bringing out in the form of a beautiful garland the two integral parts of the Ubhaya Vedanta Grantha Mala may be endowed for many many decades with health, strength and capacity for completing satisfactorily this sacred and praiseworthy Ubhaya Vedanta Yajna.

"Vani Vilas"
P. T. MADRAS,
27th Oct. 1948.

V. V. SRINIVASAN.

श्रीः

श्रीरङ्गरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकवरिवस्यावाप्तवेदान्तवैदुष्याः
सिद्धान्तप्रचारचक्रवर्तिनः
कृताण्डकुप्पम् - श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिनः



ஸித்தாந்தப்ரசாரசக்ரவர்த்தி

ஸ்ரீ. உ. வே. கூதாண்டகுப்பம் தி. ந. ச.

ஸ்ரீரங்கராமாநுஜசக்ரவர்த்திஸ்வாமி

இவர்தாம் உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலையை தொடக்கச்செய்து
முதன்மூன்று உபநிஷத்துக்களை உரையுடன் அச்சிட,
தம் ஷஷ்டியப்தபூர்த்தியின்போது
(30-10-46) பணம் உதவியவர்.

श्रीः

श्रीमते श्रीवेङ्कटेशपरब्रह्मणे नमः

उभयवेदान्तग्रन्थमालाभूमिका



अनुसंधीयते खल्वशेषमतविवेकविचैरखिलभूतक्षेमकामैराप्ततमैस्तदनुयायिभिश्च—

" सर्वदेशदशाकालेष्वव्याहतपराक्रमा ।
रामानुजार्यदिव्याज्ञा वर्धतामभिवर्धताम् ॥ " इति ।

तत् आत्मवत् सर्वभूतानि पश्यतामास्तिकवर्याणां प्रथममिदं कर्तव्यम्, यदेतस्य भगवद्रामानुजमतस्य सर्वतः सम्यक् प्रचारणं नाम । मनुव्यासपराशरप्राचेतसादिप्रतिबोधितं परिशुद्धं वेदार्थमर्वाचीनक्षोभपरिहारेण यथावत् प्रचिचारयिषुणा हि भगवन्नित्यशेषभूतेन मनुजानां मनोवाक्कायशोधनाय योगशब्दवैद्यकानुशासनानि प्रणीतवतः आदिशेषस्यापरावतारेण भगवद्रामानुजमुनिना प्रथमतो वेदार्थसंग्रहाभिधानः प्रबन्धो न्यबन्धि । न्यवेदि च भगवतः श्रीशैलपतेः पुरस्तात्, सति तन्नियमने संप्रदायस्यास्य प्रचारः प्रजाहितायेति । यदाहुः—

" श्रीभाष्यकृदुपन्यस्तो यः श्रीशैलपतेः पुरः ।
वेदार्थसंग्रहस्यास्य कुर्मस्तात्पर्यदीपिकाम् ॥ " इति ।

तदिदं व्यज्यते च भगवन्नियमनम्, 'ब्रह्मणि श्रीनिवासे' इति श्रीभाष्योपक्रमश्लोकविन्यासविशेषेण । विशिष्य च तेनैव श्रीवेङ्कटेशेन कलियुगप्रत्यक्षदैवतेन शरणागतसर्वाभीष्टविश्राणनविश्रुतेन भक्ताग्रेसरभगवद्रामानुजपरतन्त्रेण स्वयमेव श्रीमद्वेदान्तदेशिकरूपेणावतीर्य तत्सिद्धान्तसंप्रदायप्रतिष्ठापनेन दर्शनमिदम् अखिलतमःकर्शनमित्युद्धुष्य पृथिव्यां प्रापितभूयःप्रचारमिति निश्चप्रचमेतत् ।

तस्यैतस्य मतस्य सम्यग्बोधाय कर्तव्येषु परश्शतविधलेखनप्रवचनप्रकाशनादिषु मुख्यांशं विधायोपकर्तुमियमु**भयवेदान्तग्रन्थमाला** श्रीवेङ्कटेशस्य तद्भक्तानाञ्च परमां कृपां पुरस्कृत्य प्रकाशं प्राप्यते । तत्रास्य सिद्धान्तस्य साकल्येन वेदमूलकतया सर्ववेदसामरस्यविधानप्रवणतया च उपजीव्यभूतानामुपनिषदां प्रकृतविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तैकपरत्वं सुस्पष्टयितुं ता एव प्रथमं प्रसिद्धभाष्यग्रन्थैः सह प्रकाशं प्रापणीया इति, तथाकरणेनेयं वेदान्तग्रन्थमालेति नाम स्वमन्वर्थयन्ती वेदान्तार्थवैशद्याय प्रवृत्ततया वेदान्तव्यवहारभाजां ब्रह्मसूत्रतद्भाष्यादिमुख्यग्रन्थानामपि प्रकाशने प्रवर्ततामिति च मनसिकृत्योपनिषन्मुद्रणमुपाक्रमि । एवं द्रमिडवेदरूपदिव्यसूरिसूक्तिजातस्यापि सव्याख्यस्य मुद्रणम् । एवं द्रमिडभाषया उपनिषत्सारस्य च ।

'भगवद्बादरायणप्रणीतस्य ब्रह्मसूत्रस्य विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तैकपरत्वमवश्यमभ्युपेत्यम्। तथा खलु भगवद्रामानुजाचार्येण निश्शेषाक्षेपनिरसनेन निपुणमुपापादि। एवमप्युपनिषदः अद्वैतपरा इत्येव स्वरसतः प्रत्येतव्यम्'इति केचिद्भ्रान्ताः भ्रामयितारस्सन्ति। नूनमेते सर्ववेदवेदान्तविदो भगवतो बादरायणस्य यथावदुपनिषदर्थपरिज्ञानासामर्थ्यं स्वात्मनामेव च तत्र सामर्थ्यमनया प्रक्रियया विवक्षन्तीव। को हि नाम वैदिक आस्तिकः कुलपारम्पर्येण, प्रकृष्टेन तपसा च प्राप्तवेदसंपदं परमर्षिं पाराशर्यं बादरायणमनभिज्ञं मन्येत। को नु द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतादिषु किमप्यातिष्ठमानोऽपि उपनिषच्छारीरकयोरनैककण्ठ्यमध्यवस्येत्। नूनं ब्रह्मसूत्राणामिवोपनिषदामपि स्वयमेव भगवद्रामानुजमुनिना भाष्याकरणमेव तत्रापराध्यति। अन्यथा हि—तासामपि यदि तेन भाष्यमभाषिष्यत, नूनमेते भ्रान्ताः शारीरकस्येव उपनिषदामपि विशिष्टाद्वैत एव स्वारस्यमुद्घोषयन्तः ईदृशं दुर्वादमत्यक्ष्यन्। तद्भाष्यविरहादेव स्वयमावापोद्वापासमर्थैः परमतभाष्यमात्रदर्शिभिर्येत् किञ्चिदमानि। भगवद्रामानुजमुनिस्तु वेदार्थसंग्रहं श्रीभाष्यञ्च स्वकीयमभ्यस्यतां परमतभाष्यत एव पदपदार्थव्युत्पत्तिमतां यथावदुपनिषदर्थस्सुगम इति तत्रोदासाञ्चक्रे।

एवमपि कथमप्येवमुपनिषदामान्यपर्यभ्रमो मा भूदिति, आनुपूर्व्या उपनिषद्वाक्यानां तदर्थस्य चानवबोधे तद्विषये प्रवृत्तानां श्रीभाष्यादीनामप्यर्थग्रहणे क्लेशोऽस्तीति, तथा उपनिषत्सु प्रतिपदं पर्यालोच्यमानासु परग्रन्थास्पृष्टाः परश्शता विशेषास्सन्त्यनुभावनीया इति च विवेचितवद्भिरनेकैरुपनिषद्व्याख्यानेऽपि विशिष्टाद्वैतिभिः प्रववृते। एवं प्रवर्तमानास्सर्वेऽपि स्वं स्वमुपनिषद्व्याख्यानं सम्यग्भाष्यनाम भर्तुमर्हमपि, 'श्रीभाष्य-वेदार्थसंग्रहदर्शितार्थप्रकाशमात्रपरमिदम्। एतद्विषयेऽपि श्रीभाष्यादिकमेव भाष्यम्' इत्याकलयन्त इव न भाष्यनाम्ना स्वयं व्यवजह्रुः, यथा न्यायभाष्यकारादयः; किन्त्वन्यथा। अथाप्यर्वाग्भिः यथावस्थितगौरवदर्शिभिः भाष्यपदेनैव तानि व्याख्यानानि व्यवहारपथमनीयन्त। गमनिकेयमन्यत्रापि दृश्यते।

वेदान्तोपनिषत्पदार्थः

वेदे कर्मकाण्डज्ञानकाण्डात्मना द्वेधा विभक्ते द्वितीया विधा वेदान्तः, उपनिषत्। वेदस्यान्ते वर्तमानत्वाद्वेदान्तः। तथा वेदार्थनिर्णयोपयोगित्वादपि। अन्तोऽवसानं संशयापगमो निर्णय इति। वेदान्तव्युत्पत्तिमलब्धवता च पूर्वकाण्डार्थोऽपि दुर्ग्रहः। किन्देवतोद्देशेन कर्माणि प्रवृत्तानि, किञ्च कर्मणां मुख्यं लक्ष्यमिति वेदान्तत एव विज्ञेयम्। सुसूक्ष्मं तत्त्वं सुबहु परिश्रम्य गृहीतमेव स्थेम्ने कल्पत इति धर्मादनन्तरं वेदे तत्त्वोपदेशः। अत एव खल्वारुणिर्गौतमः स्वात्मजं श्वेतकेतुं स्वयमनध्याप्य अन्यत्र प्रेष्य सर्वज्ञे तस्मिन् प्रतिनिवृत्ते तस्याप्यज्ञानमुद्भाव्य तस्मिन् ज्ञातुं त्वरमाणे उपदिदेश, यस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवति, यद्विद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा, तत् तत्त्वं परमं रहस्यम्। अतो यदुपरि वेदनीयं किमपि

नावशिष्यते, तत् वेदान्तेन वेद्यन इति। अथ कस्मादुपनिषित्। उप=समीपे निषद्य= उपविश्य शिष्येणाचार्यात् गृह्यमाणत्वादुपनिषदिति केचित्। सर्वस्यापि वेदस्य विद्यास्थानस्य चेदमविशिष्टम्। अथापि परमरहस्यत्वाद्वेदान्त एवात्यन्तसमीपे उपविश्यान्तेवासिना गृह्यत इत्याशयो वाच्यः। शाङ्करोपनिषद्भाष्ये च षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्विति विशरणार्थकोऽयं धातुः उपनिपूर्वः निश्शेषतापत्रयविशरणं ज्ञानं तत्संपादकतया वेदभागञ्च वक्तीत्यभाषि। अत्र प्राचीनः सांप्रदायिकोऽर्थः श्रुतप्रकाशिकायामेवं दर्शितः— "ब्रह्मण्युपनिषण्णेत्युपनिषत्। 'उपनिषण्णत्वाद्वा उपनिषत्' इति हि वाक्यम्। 'गहने ह्ययं विद्या सन्निविष्टा'इति तद्विषयं द्रमिडभाष्यम्। 'गहने ब्रह्मण्युपनिषण्णे'ति भाष्यविषया वामनटीका। भट्टारकभगवत्प्रतिपाद-कत्वमुपनिषण्णत्वम्" इति। वाक्यं नामच्छान्दोग्यव्याख्यानरूपो ब्रह्मनन्दिकृतो ग्रन्थः।

'"यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च। गृणन्ति सत्यकर्माणम्"इति च महाभारत-वचनम्। अत्र वाकेषु=मन्त्रेषु, अनुवाकेषु=तदर्थदर्शिषु ब्राह्मणेषु, निषत्सु=देवताप्रतिपादक-भागेषु, तथोपनिषत्सु च इत्यर्थः' इत्याहुः। स हि सत्यकर्मा सर्वकर्मसमाराध्यः सृष्टिस्थितिसंहार-नित्यविभूतिविहारावतारादिसत्यक्रियः परमपुरुषः। निषत्पदाभिधेयो देवतान्तरप्रतिपादकभागोऽपि तद्विषये निषत्। वेदान्तस्तूपनिषदिति इतोऽवगमात् उपेत्येनत् भट्टारकभगवत्प्रतिपादकत्वाभिप्रायेण प्रयुक्तमिति ज्ञायते। (अनेन सत्यकर्मपदेन उपनिषदां सगुणब्रह्मपरत्वं प्रपञ्चसत्यत्वञ्च स्पष्टम्।) निषीदत्यस्यां देवतेति निषदिति केचिद्व्युत्पादयन्ति। द्रमिडभाष्याद्यनुसारे तु निषीदतीयं देवतायामिति व्युत्पत्तिर्युक्ता। अर्थे शब्दस्य वृत्तिश्च प्रसिद्धा। अत्र सत्यकर्माणमित्यस्य स्थाने 'सत्यधर्माणः' इत्येव पाठ इति पाञ्चरात्राधिकरणश्रुतप्रकाशिकातो ज्ञातव्यम्। तथा तत्र ग्रन्थे न्यायपरिशुद्धौ चैकायनश्रुतिविषयमिदं वचनं निरदेशि। अस्तु निषत्पदं यत्किञ्चिदर्थम्। सर्वथा उपनिषत्पदमन्ततः श्रुतप्रकाशिकादर्शितेऽर्थे वर्तते। प्रयुज्यते चोपनिषत्पदं रहस्यार्थे, 'एषा वेदोपनिषत्', तस्योपनिषदहरिति' इत्यादौ।

आसामुपनिषदामर्वाग्जनसौकर्यायावश्यं व्याख्यानं विधेयमित्याशयेनैव, श्रीभाष्यगीता-भाष्यादिमुख्यग्रन्थार्थवैशद्यविधित्साकृतेन विविधग्रन्थरत्नविरचनवैयग्र्येणालब्धावकाशावपि श्रीमद्व्यासार्यवेदान्तदेशिकावाचार्यौ प्रत्येकमेकामुपनिषदं व्याख्याय सरणिमादर्शयताम्। तत्र पूर्वेणाचार्येण शङ्कराचार्यादिभिरव्याख्याताऽपि ब्रह्मसूत्रकृदभिमता नारायणपरायणा सुबालोपनिषद् व्याख्याता। उत्तरेण चाचार्येण संहितान्तर्गतापि संक्षिप्तरूपापि सर्वापेक्षितार्थैदम्परा शाङ्करादिव्याख्याने सत्यपि व्याख्येयविशेषांशेति ईशावास्योपनिषत् उपनिषत्सु प्रथमा व्याख्याता। तेन परव्याख्याने सत्यसति च सर्वा व्याख्येयेत्यसूचि। तदिदमाकलय्य श्रीरङ्गरामानुजमुनिरा-चार्यः श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादिव्याख्यादिरूपं भावप्रकाशिकादि प्रणीय उपनिषद्विषये परव्याक्रियापारतन्त्र्यं प्रतिक्षेप्तुमन्यास्सर्वा अपेक्षिता उपनिषदो व्याचख्यौ। तदस्य षष्टि-

प्रबन्धनिर्माणनिरूढयशसोऽपि दशोपनिषद्भाष्यकार इत्येव भूयसी प्रसिद्धिरवश्यापेक्षितपूरणात् । एवं प्रसिद्धावपि दशकादधिका अप्युपनिषदस्सन्त्येवैतद्व्याख्याताः । एवमन्येऽपि केचिन् सन्त्येव महान्तः विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुसारेण कतिपयोपनिषद्व्याख्यानकारिणः । तदिदमपि कालक्रमेण सर्वप्रकाशनभाग्ये समुपनते सर्वविदितं भविता । तदन्यतमभूतश्च श्रीवत्साङ्क-श्रीमन्नारायणमुनिः । यस्येशावास्योपनिषद्व्याख्यानमप्यत्र मुद्रितमस्ति ।

उपनिषद्व्याख्यातृचरितम्

तत्र श्रीमद्वेदान्तदेशिकाचार्यभूतश्रीवादिहंसाम्बुवाहसतीर्थ्य श्री श्रुतप्रकाशिकाचार्यचरितं तदीयसुबालोपनिषद्व्याख्यानप्रकाशनावसरे विज्ञापनमर्हति ।

प्रकृतेशावास्योपनिषद्भाष्यकर्तुः **श्रीमद्वेदान्तदेशिकस्या**चार्यवर्यस्य चरितं पुनर्बहु-विस्तृतम् अनेकप्राचीनविद्वदग्रगण्यवर्णितं सुप्रसिद्धञ्च । सुगमश्च तत एवास्य स्थितिकालोऽपि । अथापि स्वात्मानं धन्ययितुमिह कतिपयैः श्लोकैस्तच्चरितसंग्रहोऽपि क्रियते- —

श्रीकाञ्चीजन्मभूमिर्विविधमखकृतः पुण्डरीकाक्षसूरेः
वैश्वामित्रस्य पौत्रः प्रगुणशुभयशोभूम्यनन्तार्यपुत्रः ।
घण्टात्मा स्वप्नदृष्टो रघुवरजनने पायसात्मा यथैवं
विष्णुः श्रीवेङ्कटेशोऽविशदिति विदितो वेङ्कटेशेतिनाम्ना ॥ १ ॥

संप्राप्तानुग्रहः श्रीवरदगुरुवराद् भाष्यकृद्भागिनेय-
श्रीविष्ण्वाचार्यपौत्रादथ तदुपगमप्राप्तभाष्यं प्रसिद्धम् ।
तोताद्या(रा)ख्यस्वकाम्बासहजमुपगतो भाष्यकृच्छिष्यपौत्र-
श्रीपुत्रं वादिहंसाम्बुदमधिगतवान् सत्वरं सर्वविद्याः ॥ २ ॥

अद्रौ चाहीन्द्रपुर्याः स्वकमनुजपतस्तुष्टताक्ष्योत्तमन्त्र-
प्रत्यक्षानीतलक्ष्मीहयमुखविहिताऽऽवेशविश्वासितात्मा ।
रङ्गाद्ये दिव्यदेशे बहुमुखविकटाटोपवादाहवेषु
प्राप्तश्रीस्तर्कमानाद्भुतशरनिकरैः स्थापितप्राच्यवर्त्मा ॥ ३ ॥

प्रज्ञावैराग्यशीलैरतुल उपगतः प्रावर्णीं श्रीशभक्ते-
ष्वर्चासेवैकलोलः स्ववशितकथकस्सर्वथा भारतेऽस्मिन् ।
लब्धानेकप्रशस्तिः कविकथकहरिस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो
वेदान्ताचार्यवर्यो विविधनिरुपमासङ्ख्यसद्ग्रन्थकर्ता ॥ ४ ॥

न्यायं संशोध्य सिद्धाञ्जनमपि कृतवांस्तत्त्वमुक्ताकलापं
श्लिष्टं सर्वार्थसिद्ध्या निखिलयतिपतिग्रन्थसद्व्याकृतीश्च ।
रक्षाग्रन्थाननेकान् सुरफणितिसमाश्लिष्टभाषाभिरामान्
ग्रन्थानन्यांश्च शुद्धद्रमिडशुभवचोगुम्भरूपान् प्रबन्धान् ॥ ५ ॥

दृश्यं श्रव्यञ्च काव्यं विविधमनुपमार्चापरस्तोत्रराशिं
कृत्वा स्त्रीबालशूद्रप्रभृतिभिरपि च ज्ञानमाप्यं विधाय ।
गीतासारार्थदर्शिश्रितजननिवहत्राणवित्ताञ्जनाद्रि-
स्थानश्रीनाथभावप्रकटनविषये न्यासविद्यां निरूप्य ॥ ६ ॥

नाथाद्यैः श्रीयतीन्द्रादिभिरपि विहिताविर्भवं दर्शनं नः
सम्यङ् निष्कृष्य मानं मितिपदमपि चाकम्प्यरूपं विधाय ।
विख्यातः स्वात्मजाते वरदगुरुवरे ब्रह्मतन्त्रस्वतन्त्रेऽ
प्यन्येष्वाचार्यवर्येष्वपि मतमखिलक्षेमदं न्यास्थदेषः ॥ ७ ॥

यस्य भाद्रपदे मासे श्रवणे जन्म विश्रुतम् ।
तेन श्रीवेङ्कटेशेन न देवो न गुरुस्समः ॥ ८ ॥

यस्य खल्वसंख्यासु मनुव्यासप्राचेतसपरिषदर्हासु सुधामयसूक्तिषु मुक्तिसौधविशिखा-सोपानपङ्क्तिषु वैशम्पायनशौनकप्रभृतयः श्रेष्ठाः शिरःकम्पिनः, यस्य सूक्त्युपन्यासे श्रोत्रपथमाप्ते, कामं केचन 'मौनं बिभ्रतु मत्सरेण नमिताः, तूर्णं त एव ध्रुवं कालोन्निद्रकदम्बगोलवपुषः कम्पस्फुरन्मौलयः किञ्चिद्व्रीडितकुञ्चिताक्षमवशादुत्तानदत्ताननाः प्रस्तोष्यन्त्यवधिं प्रयोगपदवी-सारस्यसारस्ये'त्यानुभविकम् , तस्यैतस्य सरलसमुचितं सावधानप्रियं वा स्वप्रधानं परफणिति-परिष्काररूपं वा विविधं ग्रन्थरत्नमनुगृहीतवतः कृतिरिदमीशावास्योपनिषद्भाष्यमपि ॥

अस्य परिमितगम्भीरस्य भाष्यस्यार्थं विवरीतुं प्रवृत्तायाः प्रकाशिकायाः कर्ता च **श्रीवत्साङ्कश्रीमन्नारायणमुनिवरः** क इति विचारे एतावदिह संप्रति विज्ञाप्यं भवति—

अडयार्—कोशालयपट्टिकायां मुद्रितायां बहवो नारायणार्या निर्दिष्टाः—

१. एको महाचार्यशिष्यः वात्स्यनारायणार्यः—
तस्य कृतिः—माण्डूक्योपनिषद्विवरणम्, श्वेताश्वतरविवरणम् ।

२. अन्यः कूरोपपदः—
कृतिः-- ईशावास्यव्याख्यानम्, तैत्तिरीयव्याख्यानम्, सुदर्शनशतकम् ।

३. परः श्रीवत्साङ्कश्रीमन्नारायणमुनिः—
कृतिः—अष्टश्लोकीव्याख्यानम्, आराधनसंग्रहकारिका,
न्यासविंशतिव्याख्यानम्, ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्या भावप्रकाशिका, भगवद्गीतार्थ-
संग्रहविभागः ।

४. इतरः श्रीशठकोपशिष्यो नारायणमुनिः—
कृतिः—रहस्यत्रयजीवातुः, संध्यावन्दनभाष्यम् इति ॥

अत्र प्रथमोऽन्तिमश्च भिन्निभिन्न इत्यत्र न संशयः । द्वितीयविषये तु, सुदर्शनशतक-कर्ता श्रीरङ्गनारायण(जीयर्)मठकूटस्थः, श्रीभाष्यकारशिष्यश्रीकूरेशशिष्य इति, ततः पश्चात् तन्मठस्थित एव ततोऽन्यस्तैत्तिरीयकभाष्यकर्तेति, श्रीरङ्गे आलये मठे च तत्र प्रमाणं सुलभमिति च वदन्ति । तत्र चेत् संप्रतिपत्तिः, तर्हि ईशावास्यप्रकाशिकाख्यव्याख्याकारस्ततोऽन्य एव, यत एष श्रीमद्वेदान्तदेशिकपादाब्जप्रवणस्तद्भाष्यवैशद्यार्थप्रवृत्तस्ततोऽर्वाचीन इति एतद्व्याख्यान एव आदिमध्यावसानेषु स्पष्टम् ।

स चायं यस्तृतीयतया निर्दिष्टस्स एवेत्यत्र गमकं लक्ष्यते । यतः अत्र ईशावास्य-प्रकाशिकावसाने–'श्रीमत्सर्वतन्त्रोभयवेदान्ताचार्यस्य.........श्रीवत्साङ्कश्रीमन्नारायणमुनीन्द्रस्य' इति ग्रन्थकर्तुर्निर्देशः अस्याः श्रीवत्साङ्कश्रीमन्नारायणमुनिकृतत्वं स्पष्टयति । किञ्च तत्कर्तृकतया निर्दिष्टस्याष्टश्लोकीव्याख्यानस्यान्ते एतदीयेशावास्यप्रकाशिकान्तस्थितः, 'यदिह रहस्यं विवृत'मिति श्लोक एव निविष्टोऽस्ति । (ईषदेव तु भेदः—क्षमते इत्यत्र क्षन्तेति, क्षमतामिति वा ।) तदुभयोरेककर्तृकत्वमवगमयति । अथ कोऽसौ नारायणमुनिरिति विशेषविचारे श्रीमदहोबिलमठास्थाने मूर्धाभिषिक्ताः कतिपये महान्तस्तन्नामधेया इति तेष्वन्यतम इति समालोचितम् । तत्र च श्रीसन्निधिगुरुपरम्परायां षट् श्रीमन्नारायणमुनयस्सन्ति २. ९. १२. १४. १८. २२. पट्टस्वामिनः । तत्र १४. २२. स्वामिनोः श्रीवत्साङ्केत्युपनामापि लक्ष्यते । एवमन्यनामधेयानामपि केषाञ्चित् २५. २६. २७. २८. ३०. ३८. स्वामिनां श्रीवत्साङ्के-त्युपनाममात्रमविशिष्टम् । तत्र गदाधरपुराभिजना एव बहवः । ते श्रीवत्सवंश्याः । तदत्र १४. १२. स्वामिनोरन्यतरोऽयमित्यभिसंधाय तत्रापि २२. स्वामीति युक्तमिति संभावितम् । यत इह ईशोपनिषत्प्रकाशिकान्ते सर्वतन्त्रेत्येकं विशेषणं दृश्यते । २२. स्वामिनश्च (तनियन्) श्लोके, 'क्षोण्यां ख्यातसमस्ततन्त्रकुशलव्याख्यातृताशालिन'मिति तदर्थो विशिष्य दर्शितोऽस्ति । एवमत्र 'त्रय्यन्तामृतवर्षिणं तनुभृतां त्राणाय जातोदय'मिति विशेषणं तस्य त्रय्यन्तादि-व्याख्यानकौशलमाविष्करोति ।

एवमपि याथातथ्यनिर्णयायात्र विषये श्रीमदहोबिलमठे संप्रति मूर्धाभिषिक्ततया विराजमानानां विश्वविख्यातानां सिद्धान्तप्रचारार्थविविधविशेषकार्यविधायिनां परमहंसपरि-

व्राजकानां श्रीमदित्यादिसर्वविरुद श्रीवण्शठकोप **श्रीरङ्गशठकोपयतीन्द्रमहादेशिकाना-**माशयमवजिगमिषुः तत्र श्रीकार्यस्वामिने पत्रिकामुखेन विषयं विज्ञाप्य यदुत्तरमध्यगच्छम्, तत्तावदेवम्—२२.स्वामिना ग्रन्थाः केचित् कृता इति गुरुपरम्पराग्रन्थे अलेखनात्, २.स्वामिनः श्रीमन्नारायणयतीन्द्रस्य षष्टिप्रबन्धनिर्मातेतिप्रसिद्धयनिश्चयस्य, 'नारायणमुनीन्द्राख्यो यच्छात्रो यत्कृपावशात् षष्टिप्रबन्धनिर्माता'इति श्रीमदादिवण्शठकोपयतीन्द्रमहादेशिकमङ्गलतोऽप्यव-गमात् रहस्यत्रयजीवातु—संध्यावन्दनभाष्यादिकर्ता स एवेशावास्यव्याख्यातेत्यपि संभाव-यितुमवसरोऽस्ति। तत्कृतत्वेन प्रसिद्धे पुरुषकारमीमांसाग्रन्थे पूर्वपक्षभागमात्रं यत् मुद्रितमस्ति, तत्र कूरनारायणेति कूरोपपदं लक्ष्यते। तन्नूनं नम्बाक्कग्रामाभिजनस्याप्यस्य शठमर्षणगोत्रस्य कदाचित् कूरपुरवासोऽपि ऊहनीयोऽस्ति। विशेषनिर्धारणसामग्री संप्रतीह न काचिदस्ति--इति। सर्वथा तावत् कूरेत्युपपदमेषु कूरनारयणाख्यमुन्यन्तरभेदाग्रहात् कल्पितम्, उत वास्तवमेव कथमपीति विमृश्यमस्ति। एवञ्च कूरेत्युपपदस्य सर्वत्रोक्तरीत्या निर्वाहपर्यालोचनवत् श्रीवत्साङ्केति नामनिर्वाहप्रकारोऽपि २.स्वामिविषये विमर्शनीयः। तस्य पूर्वाश्रमनामधेयं पुनः श्रीकृष्णमाचार्य इति। अनेन च मार्गेण अडायार्—कोशपट्टिकानिर्दिष्टयोस्तृतीयतुरीययोः श्रीमन्नारायणमुनीन्द्रयोरैक्यमध्यवसाय, ते सर्वे ग्रन्था एककर्तृका इत्यपि मन्तुमुचितम्। सर्वथाऽयं श्रीमदहोबिलमठे मूर्धाभिषिक्तः कश्चिदाचार्यः। एतदनुरोधेन चास्य स्थितिकालोऽपि गणनीयः॥

केनोपनिषदादिभाष्यप्रणेता **श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरस्तु** श्रीभाष्यगुरुपरम्परायां श्रीमद्वे-दान्तदेशिकाद्दशमः, मुनित्रयशाखायां श्रीषष्ठपराङ्कुशस्वामिनस्तुरीयः, श्रीतातयार्यचरणशरणः तच्छिष्यश्रीवात्स्यानन्तार्यसेवासमधिगतवेदान्तः श्रीब्रह्मतन्त्रस्वामिनः पञ्चदशात् (१५) श्रीपरकाल-मठगुरुपरम्परानिविष्टात् **श्रीज्ञानाब्धिब्रह्मतन्त्रपरकालमुनीश्वरात्** प्राप्तपारमहंस्यः[1], अप्पय्य-दीक्षितोक्तेष्वर्थेष्वभिमतग्रहणस्यानभिमतखण्डनस्य च स्वग्रन्थेषु कर्ता, स्पष्टमेव च दोड्डयाचार्येति प्रसिद्धमहाचार्यग्रन्थनाम्नस्स्वग्रन्थे [2]उल्लेखितेत्येवंप्रकारेणास्यापि कालनिर्णयस्सामान्यतस्सुकरः। सोऽयमाचार्यः मद्रनगरात्त्रिंशत्क्रोशदूरदक्षिणदिक्स्थित—वेलानूर्—ग्रामाभिजन इति, छन्दोग इति, ब्रह्मचर्यादेव विद्याधिगममनन्तरप्राप्तसंन्यास इति, श्रीकाञ्च्यां केवलं भिक्षाकाले श्रीदेवाधिराज-दिव्यालयसन्निधिवीथिं प्रति गच्छन् अन्यदा श्रीदेशिक—दीपप्रकाशमन्दिरसमीपे आश्रमे विर-चित वेदान्तप्रवचनग्रन्थनिर्माणो महाविरक्त इति च वदन्ति। कदाचित् महाचार्यः एतस्य स्वामि-नस्सविधमेत्य, स्वकीयमागमनमविज्ञाय अनवलोक्य च भाष्यादिसूक्तिसुधारसानुभवनिमग्नमेन-मुद्दिश्य, अहो मकरन्दास्वादमहिमेति शश्लाघे इति, श्रीमद्भिर्मक्षिकासु भर्त्सितासु मकरन्दास्वादे कोऽन्तराय इत्येनेन प्रत्युक्तमिति च किंवदन्ती। षष्टिप्रबन्धनिर्मातृत्वेन प्रसिद्धस्यास्य

---

1. एतावान् अर्थः एतदीयच्छान्दोग्यभाष्योपक्रमश्लोकैरेव व्यक्तः 2. भावप्र १-१-२:

संप्रत्युपलभ्यमानाः कृतयस्तावत् (१) केन (२) कठ (३) प्रश्न (४) मुण्डक (५) माण्डूक्य (६) तैत्तिरीय- (७) छान्दोग्य (८) बृहदारण्यक (९) मन्त्रिका (१०) अथर्वशिखा (११) कौषीतकी (१२) श्वेताश्वतर (१३) अग्निरहस्यानां भाष्याणि, (१४) श्रीभाष्यव्याख्या मूलभावप्रकाशिका, (१५) श्रुतप्रकाशिकाव्याख्या भावप्रकाशिका, (१६) विषयवाक्यदीपिका, (१७) शारीरकशास्त्रार्थदीपिका, (१८) तिरुप्पल्लाण्डु (१९) तिरुप्पावै (२०) तिरुवाय्மொழி इति द्रमिडप्रबन्धानां संस्कृतानुवादाश्च । इमा मुद्रिताः कृतयः । अमुद्रितासु (२१) कण्णिनुण्शिरुत्ताम्बुव्याख्यानमस्तीति वदन्ति । (२२) रामानुजसिद्धान्तसारसंग्रहस्तु दृश्यत एव । (२३) एवं पुरुषसूक्तभाष्यमपि । (२४) तत्त्वनिष्कर्षः (२५) महोपनिषद्भाष्यम् (२६) श्रीरहस्यत्रयसारव्याख्या तात्पर्यकौमुदी (२७) प्रतितन्त्रपरिष्क्रिया इति चतुष्टयं महीशूरराजकीयकोशालयपट्टिकायामेतत्कृतत्वेन निर्दिष्टमस्ति । अन्यास्तु कृतयः का इत्यन्वेषणीयम् ।

अस्यात्यर्थमद्वैतप्रस्थानेषु, तथा न्याये, व्याकरणे, मीमांसायाञ्च परकीयप्रबलाक्षेपविमर्शखण्डनानुगुणं विशुद्धं वैदुष्यमिति, अतिसरलया प्रक्रियया सरसमशेषार्थोपपादनसमर्था शैलीति चास्य ग्रन्थास्स्फुटमावेदयन्त्येव । अयञ्चेशावास्ये श्रीमद्वेदान्तदेशिकप्रदर्शितया सरण्या तत्रतत्र श्रीभाष्यादिसूक्तिं तथा स्वयं व्यासार्यसूक्तिञ्च स्वोक्तार्थे प्रमाणयन्, यावदपेक्षमुपनिषद्वाक्यानुवादपूर्वकमेव भाष्यं भाषमाणः, ब्रह्मसूत्रविषयवाक्यव्याख्यानावसरे च सरसमधिकरणरचनामप्यारचयन्, आवश्यकस्थलेषु अद्वैतवादाद्यनुपपत्तिमपि विमृश्य स्फुटमुद्घाटयन्, अनाग्रहेण परोक्तमपि युक्तं परिगृह्णन् उपनिषद्भाष्यमभाषिष्ट । शाङ्करभाष्याद्यालोडनपूर्वकमेव चोपनिषद्भाष्यं निर्मिमाणोऽपि प्रायेण भाष्यान्तरदर्शितार्थानुवादतत्खण्डनैदम्पर्यमुपेक्ष्य श्रीभाष्यकार इव अन्यादृशसमुचितार्थमात्रभाषणेन सारग्रहणपराणां सौकर्यमाकलयामासेत्यलं बहुना ।

मुद्रणरीतिः

उपनिषद्भाष्याणि यद्यपि आन्ध्रलिप्यां ग्रन्थलिप्याञ्च प्रागेव मुद्रितानि । अथापि सांप्रतं तेषामलभात् पुनर्मुद्रणमवश्यप्राप्तम् । तत्राधुना देवनागरलिप्यामेवातिशयितः पण्डितानामपि परिचय इति, तथासत्येव सर्वत्र देशे एषां ग्रन्थानां प्रचारः स्यादिति, एवममुद्रणादेवास्मदीयसिद्धान्तरसो न बहुभिरास्वादितो भवतीति च विचिन्त्य नागराक्षरमुद्रणं निरणायि । (एवमेव श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकादीनामत्रैव लिप्यां मुद्रणं चिकीर्ष्यते ।) पूना— आनन्दाश्रममुद्रणं यद्यपि नागराक्षरेणैवास्ति । अथापि न सर्वेषाम् । मुद्रितेष्वपि ईशावास्ये श्रीमद्वेदान्तदेशिकभाष्यं त्यक्तम् । कूरनारायणभाष्यमपि बहुलान्यथाकृतम् । केनोपनिषदस्तु अन्यदेव कस्यचिद्व्याख्यानं मङ्गलश्लोकादिरहितं श्रीरङ्गरामानुजमुनिकृतत्वेन परिकल्प्य मुद्रितमित्येवं विपर्यासाधिक्यादविश्वसनीयता समापतिता । तदर्थञ्च बहून् प्राचीनतालकोशान् आनीय विमर्शे कृते तत्रतत्रैतावदप्रकटिताः समुचिताः पाठाः प्रत्यक्षा आसन् । तत एव च

तालकोशेभ्यः प्राचीनमुद्रितग्रन्थसरणिर्बहुलमन्यथाऽन्यथा समभूदिति स्पष्टमासीत् । अतो यथाशक्ति शोधयित्वा मुद्रणं सुबहूपकारायेति सा रीतिरादियते । सर्वे च पाठाः यथार्हं प्रकटीक्रियन्ते । भाष्यकारैः क्रमेण उपनिषद्वाक्यानां खण्डशोऽनुवादेनैवार्थभाषणात् पृथङ्-मूलमुद्रणत्यागे उपनिषन्मात्रपारायणमशक्यमिति उपनिषदोऽप्युपरि निवेश्यन्ते । पृथगुपनि-षन्मुद्रणात् भाष्यतालकोशस्थितः भाष्यमध्ये उपनिषद्वाक्यानां खण्डशोऽनुवादो नातीवापेक्षित इति कल्पनया यो मुद्रितग्रन्थेषु दृष्टः भाष्यकारकृतानुवादपरित्यागः प्रायः, तमनादृत्य यथाताल-कोशमनुवादरीतिरपि रक्ष्यते । तेन बहुत्र भाष्यकाराभिमतोपनिषत्पाठोपलम्भमौकर्येण भाष्य-स्वारस्यग्रहणे वैयाकुली विलुप्यते । अत एव विशिष्टाद्वैते माध्वशाङ्करयोश्च तत्तत्र स्थित उपनिषत्पाठभेदोऽपि सर्वोपयोगितया यथायथं दर्श्यते । तथा शुक्लयजुर्वेदे काण्वमाध्यन्दिन-पाठभेदोऽपि । भाष्याणि तु काण्वानुसारीणि । तत्तत्रोपनिषदाम्, भाष्यस्य, पाठभेदस्य च स्वारस्यविमर्शाय परिष्कारोऽपि कश्चित् सह निवेश्यते । तत्रोपनिषदाद्यर्थवर्णनप्रकारोऽन्य-ग्रन्थगतोऽप्युदाह्रियते । क्वचिदपूर्वार्थोऽपि विमृश्यते । श्रुत्यन्तरसंवादोऽपि ज्ञाप्यते । कतिपये विषयाः टिप्पणीपरिशिष्टेऽपि निवेश्यन्ते । नवीनरीत्या द्रष्टॄणामानुकूल्यसंपादनाय विषयमाला–प्रमाणाकर–मन्त्राकारादिप्रभृतीनां निवेशोऽपि क्रियत इहेति प्रथमनिर्दिष्ट-विषयपट्टीत एव सुगमम् । ग्रन्थमध्य एव तत्र तत्र प्रमाणाकरनिर्देशे क्रियासमभिहारेण गृह्यमाणानां प्रमाणवाक्यानां पुनःपुनराकरनिर्देशे गौरवमिति स पृथगेवाकारि । ग्रन्थे कतिपयप्रमाणवाक्यानामनेकपुटेषूदाहृतत्वेऽपि अलम्बुद्ध्या प्रदर्शनार्थतया एकपुटस्थानमेव दर्शितमविस्तराय । तत्तदुपनिषद्भाष्ये तत्तदुपनिषद्वाक्यानामेवोद्धृतानां पूर्वापरभूतानां विषये आकरनिर्देशोऽल्पाकारासूपनिषत्स्वनावश्यक इति सोंऽश उपैक्षि । एवमुपनिषद्भाष्यमुद्रणविषये उपयुक्ता मातृकाग्रन्थास्तत्रतत्रोपक्रमनिर्दिष्टात् संकेतत एव सुग्रहाः । प्रायो मुद्रितग्रन्थेषु पाठो यत्रैकरूपः, तत्र पृथक्पृथक् संकेतकल्पनं वृथेति तत्रोदासि । एवमप्यनवधानादिना अन्यथाभावः क्वचित्स्यादेव । दोषांशमुपेक्ष्य गुणगणनेन महान्तोऽनुगृह्णन्तु, **उभयवेदान्त-ग्रन्थमालया** चैनया सर्वविशिष्टाद्वैतग्रन्थप्रचारं निर्वर्तयन्त्विति प्रार्थये ।

अस्ति सर्वत्रोपनिषदि विहितविद्याविमर्शः कर्तव्यः । स मदीयवेदान्तपुष्पाञ्जलि-ग्रन्थमुद्रणावसरे करिष्यते । अस्ति चैकैकस्यामप्युपनिषदि संदर्भसौष्ठवादिपरिशीलनेन कर्तव्यो रसानुभवः, उभयवेदान्तसौभ्रात्रविमर्शोऽपि । एतादृशस्य यथावस्थितग्रन्थमुद्रणानन्तरमवसर इति नेदानीमेव तदेकपरत्वेऽभिनिविश्यते । अवशिष्टश्चोपनिषदनुबन्धे प्रतीक्ष्यम् ।

मुद्रणायोजनम्

जगद्विख्यातानां श्रीभगवद्रामानुजनिगमान्तमहादेशिकप्रवर्तितसिद्धान्तसंप्रदायनिर्धारण-निर्वहणधूर्वहाणां परपक्षनिराकृति–भेदसाम्राज्याद्यनेकग्रन्थरत्ननिर्माणनितान्तव्यासयशसामस्मदा-

चार्याणां (**श्रीकोलियालंस्वामिनां**) परमहंसपरिव्राजकानां **श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानां** श्रीषष्ट्यब्दपूर्तिमहोत्सवपरिषदि दासेन प्रकाशितं गूढप्रकाशसहितं श्रीभगवद्यामुनमुनिप्रणीतं सिद्धित्रयग्रन्थमवलोक्य महद्भिराज्ञापितोऽयं दासः, सर्वे ग्रन्था एवं मुद्रयित्वा प्रकाशनीया इति। तदपि तादात्विकीं महायुद्धक्षोभपरिस्थितिमालोक्य तत्र चिरमनुद्युक्तेनैव बहुः कालोऽत्यवाहि। अथ वर्षद्वयात् प्राक् अस्मदाचार्यश्रीजन्मनक्षत्रमहोत्सवे पुनरयं विचारः परिषदि प्रस्तावमानीयत। अथ च तत्र त्वरामुत्पादयितुकामैः श्रीवात्स्यसच्चक्रवर्तिभिः सिद्धान्तप्रचारचक्रवर्तिभिः (कूताण्डकुप्पम्) **श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिभिः** स्वयमेवार्थप्रदानमुपक्रम्य प्रेरितोऽभवम्। एते खलु चक्रवर्तिनः श्रीमदुपनिषद्भाष्यकारश्रीरङ्गरामानुजस्वाम्यपरावतारभूतेषु श्रीकेताण्डपट्टिस्वामिन इति सुप्रसिद्धेषु श्रीरङ्गरामानुजयतिवरेषु महादेशिकेषु अन्तर्हितेषु तदन्तर्धानाद्दशमे मासि तत्कुले तज्जन्मर्क्ष एव तुलामूले जाताः—न केवलमेतावत्, "किन्तु, कदाचित् केताण्डपट्टिवास्तव्यानां श्री-केताण्डपट्टिस्वामिशिष्याणां श्री उ. वे. श्रीकृष्णचक्रवर्तिनां स्वप्ने त एव श्रीकेताण्डपट्टिस्वामिनः आविर्भूयैवमनुजगृहुः, 'कूताण्डकुप्पाग्रहारे श्रीस्वामिचक्रवर्तिगृहे कतिपयेषु दिनेषु शिशुरेको जनिष्यते। तावत् तत्रैव गृहे स्थित्वा पश्चादेवान्यत्र सञ्चरिष्यामः' इति। वृत्तमिदमुत्थाय श्रीकृष्णचक्रवर्तिषु समनन्तरदिन एव निवेदितवत्सु, गतेषु चोपदशेषु दिनेषु, प्राप्ते च श्रीकेताण्डपट्टिस्वामिश्रीजन्मर्क्षे तुलामूले, आचार्यश्रीजन्मनक्षत्रनिमित्तेन च यथापूर्वं भगवद्भागवताराधने विशेषतो वर्तिते, महाभागवतेषु च परमामाशिषं प्रयुज्य आचार्य--तदीय-तदाराधनवैभववर्णनव्यापृतेषु सायमिमे समजनिषत"इत्येवमेतद[1]नुबन्धिकथितमपि पुरस्कृत्य श्रीकेताण्डपट्टिस्वाम्यंशभावेन तदाप्रभृति कथ्यमानाः—तन्नामभाजः, तेषामेव पुनरवतारत्वेन प्रसिद्धिमधिगम्य विराजमानान् तृतीयश्रीरङ्गरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकान् अस्मदाचार्यान् आश्रित्य अधिगतसर्ववेदान्तरहस्या इति सांप्रतमत्र निवेदयितुम्। त इमे सर्वश्रीवैष्णवसाहाय्येन संप्रत्युपक्रान्तसरलसर्वापेक्षितमूलभूतमुख्यवेदान्तरूपोपनिषद्व्याख्यानानाम्, एवमुपनिषत्स्वरूप-निर्णयानन्तरमुद्रणीयानां श्रीभाष्यादीनां च प्रकाशनपर्यन्ते यथाशक्ति व्यापृत्य स्वजन्मविभवं सार्थकयिष्यन्तीति मे विस्रम्भः।

ततश्च अडयार्—कोशालयं प्रविश्य तत्र श्री.उ.वे. **ए.एन्. कृष्ण अय्यङ्गार्** महाशयैः, श्री. उ. वे. **वेङ्कटाद्रिवरश्रीकृष्णमाचार्यै**श्चादरेण तालकोशप्रदानेन प्रोत्साहितः प्रियसुहृदां श्रीशिरोमणिपोय्यपाक्क**रङ्गनाथाचार्या**दीनां साहाय्येन पाठभेदान् अगृह्णाम्। अथ कोत्तिमङ्गला-ग्रहारे श्री. उ. वे. सुप्रसिद्धासन्न्यायाचार्यस्वच्छन्दश्रीनिवासाचार्यस्वामिब्रह्मविद्याचार्य श्री. गोपालाचार्यस्वामिवरसंपादितानां तालकोशानामवलोकने कुतूहलिनो मे श्री उ. वे.शान्तिप्रज्ञाविरक्ति-परिष्काराः **श्रीनिवासाचार्याः**, तथा विद्वदग्रगण्याः **नाबल्पाक्कनारायणाचार्य**यज्वानश्च

1. एषां भगिनीभर्तारः उपरिनिर्देक्ष्यमाणाः (सब्जड्ज्) महाशया एव वृत्तमिदमिह निवेशनार्हं **निरदिक्षन्।**

तालकोशप्रेषणेन सुबहु उपकृतवन्तः । एवम्भूतस्य मे यदत्र तालपत्रात्मनां पत्रिकाप्मनामसुद्रितानां मुद्रितानाञ्चानेकेषां कोशानां निराबाधनिरीक्षणेऽनुमतिमदुः. ददति च श्रीमन्तः श्रीवेङ्कटेश्वर-प्राच्यविद्या—विमर्शालयाध्यक्षमहाशयाः श्री. उ. वे. **पि. वि. रामानुजस्वामिनः**, कोशालयमुख्याधिकारिणः ब्रह्मश्री **सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः**, अन्ये च प्रियसुहृदः, तत एवेवं शोभनं मुद्रणं सुशकं भवति । एवमनेककोशशोधनलब्धेषु पाठभेदेषु किमपि विशेषगमकमनुचिन्त्य काञ्चित पाठं ग्रन्थमध्ये निवेश्य अन्ये प्रायेऽधस्तादेव दर्श्यन्ते । तालकोशदृष्टपाठान्तर-प्रदर्शनश्रद्धया पुनः ईशावास्यभाष्ये केचित् प्रकाशिकानुसृता अपि पाठा अधस्तादेवादर्शिषत। तावता तत्र नैवोपेक्षा । अनुपलब्धपाठभेदस्थलेषु कथञ्चित स्थितनिर्वाहेऽपि पाठभेदोपलम्भे समुचितस्य ग्राह्यतया सहृदया यथामति स्वेष्टं स्वीकुर्वन्तु । कुत्र कुत्र कीदृशः पाठस्समुचित उपलब्धोऽस्तीति विवेके श्रद्दधानाश्च प्रतिपुटमधस्तात् ग्रन्थमध्ये च चक्षुर्व्यापारेणैव ज्ञातुमर्हन्तीति नात्रोदाहरणमावश्यकं मन्ये । न कुत्रापि कल्पितं प्रक्षिप्यत इति तत्त्वमेतत् ।

एवमत्र श्रीमतः प्रियतमस्य न्यायशिरोमणेः अर्वाचवेदान्तस्य **श्रीधरताताचार्यस्य** साहाय्येन मुद्रणोपयोगिनि परिष्कारे कृतप्रायेऽपि पत्रिकाणां राजकीयाज्ञायाश्च दौर्लभ्येन प्राप्ते संकटे महता प्रयासेन तदपोह्य उभयवेदान्तग्रन्थमालामुद्रणाधिकारं तदुपयोगिपत्रग्रहणाधिकारञ्च राजकीयशासनमुखेन मे संपादयामासुः श्री उ. वे. (तिरुमलै गङ्कं तानाचार्याः) गूडलूर् **रङ्गस्वामि अय्यङ्गार्**[1] महोदयाः ।

एवमपि पत्रग्रहणे मुद्रणालयप्रतिलम्भे च स्थितं परिश्रमं सर्वं स्वयमेवोढ्वा, वर्षीयस्ताप्रयुक्तां वैद्यविहितां व्यवस्थामप्युल्लङ्घ्य मनोवाक्कायपरिश्रममविगणय्य पुदुक्कोट्टैस्थानगतं श्री-गीताञ्जलिनामकमुद्रणालयमत्र नियुज्य मुद्रणगतिमप्यादर्श्य मुद्रणं प्रारभन्त श्री. उ. वे. अन्वर्थ **श्रीदेशिकदर्शनोद्धारक** बिरुदाः **तोट्टालं राजगोपालाचार्य महाशयाः**[2] ।

अथ दवीयस्तया मुद्रणालयस्य शोधनिकागतागताद्यसौकर्यविचिन्तके सति मयि यत् तत्रैव पुदुक्कोट्टैमहाकलाशालायां संस्कृताचार्यपदमलङ्कुर्वाणाः वेदान्तज्ञानविश्रुताः नानावेदान्त-ग्रन्थमुद्रणसंपादकाः श्री उ. वे. श्रीदेशिकदर्शनोद्धारक **श्रीनिवासराघवाचार्याः** नवीनरीत्या शोधनविषयविभजनादिपरिष्करणविधानभरं स्वयमव्याजं वहन्तः श्री. उ. वे. तोट्टालं स्वामिनोऽपि सुतरां समतोषयन्, तत्र श्री. उ. वे. शास्त्रबृन्दपुराणप्रबन्धादिसर्वग्रन्थ निरङ्कुश-प्रसरविज्ञानव्याख्यानकौशलविख्यातानां सुगृहीतनामधेयानां गुणनिधि श्रीदेशिकदर्शनविजयध्वज गोष्ठीपुराभिजन **श्रीसौम्यनारायणार्यस्वामिनां** शिष्येष्वेषु तद्गुणसंक्रम एव नूनं कारणम् ।

---

1. Rao Bahadur G. Rangaswami Aiyangar, Retired Deputy Central Intelligence office, Government of India

2. Sri T. Rajagopalacharya, B. A., B. L., Retired Sub-judge & Advocate.

अथ स्वयं स्वीकृतविलम्बादपि शतगुणितं मुद्रणविलम्बं स्वस्थान एव मुद्रणे सति सर्वप्रकारमौचित्यञ्चानुचिन्त्य अत्रत्ये श्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थानमुद्रणालय एव केनोपनिषत्प्रभृतिसर्वमुद्रणं चिकीर्षता तदुपक्रान्तम् । आदरेण चास्य मुद्रणस्य स्वागतमकार्षुः मुद्रणालयमुख्याधिकारि- **श्रीमदहीन्द्रपुर नरसिंहार्य** तदुपरि**तनाधिकारि** प्रभृतय इत्युभयवेदान्तमुद्रणमत्र श्रीमद्वेङ्कटेशस्य कृपया सम्यक् प्रचलति, यत्र मे प्रियतमाः श्रीमन्तः कार्यदर्शि—वेदान्तनिष्णात-न्यायमीमांसाशिरोमणि **कौ. शठकोपाचार्यादयः** शोधनादौ सहकरणे सादरमुत्सहन्ते । एवमपि भ्रमप्रमादयोः पुरुषधर्मत्वात् शोधनाक्षरसंयोजनमर्षापातनादावन्यथाभावस्सर्वस्सह्यः । ग्रन्थे च वाचनात्प्रागेव शोधनपट्टीदर्शितशोधनानि निवेद्य, तत्रापि त्यक्तानि स्वयमभ्यूह्य पठनं युक्तमिति सप्रश्रयं निवेदये । उपरितनेषूभयवेदान्तसंपुटेषु साहाय्यमवधानञ्चाधिकं भविष्यति ।

अत्र श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिस्वाम्युपकृते अधि[illegible]ंशस्य पत्रिकार्थमेव व्ययिततया, द्रमिडदिव्यप्रबन्धव्याख्यानमुद्रणस्यापि चिकीर्षिततया, उपरितनोपनिषदादिमुद्रणार्थतया च उभयवेदान्तग्रन्थमालायाः पोषकाः ग्राहकाश्चार्थं प्रदायोपकुर्वन्तोऽपेक्षिताः, अपेक्ष्यन्ते च ।

इह मुद्रणरीतौ युक्तायुक्तोपदेशकाः ये श्री. उ. वे. विद्वद्वरिष्ठ (कुम्भघो[illegible] चिन्नासु) **श्रीनिवासपाङ्गराचार्य**प्रमुखाः, तेषामुपकारप्रकारस्समयान्तरे निर्देक्ष्यते । **अत्रत्यास्सर्वे पण्डिता अत्रोपकारिणः** । तथा सर्वान् श्रीमतोऽस्मत्सिद्धान्तमहादेशिकान् अन्यांश्च सर्वदेशस्थितान् पण्डितान् सर्वप्रकारसाहाय्यकरणं समुदाचारपूर्वमभ्यर्थये ।

अत्र आशासनमुखेनाप्यनुगृह्णत्सु अस्मदाचार्यचरणेषु विषये किमत्र दासेनापूर्वं विज्ञापनीयमस्ति । यत सानुबन्धस्सर्वात्मनाऽयं दास एतदेकदेवत एव । अधिकं परस्तात् । प्रस्तावना (Foreword) विरचनेन महत्तममुपकृतवत्सु श्री. उ. वे. **वी. वी. श्रीनिवास अय्यङ्गार्**महाशयेषु प्रतिक्षणनवया परदुर्गमया प्रक्रियया श्रीदेशिकदर्शनसारस्यं सर्वदाऽनुभव-अनुभावयत्सु सर्वविद्वद्वैदुष्यतोलनदक्षिणेषु **श्रीदेशिकदर्शनरत्नदीपेषु** सर्वोऽपि वैदिको लौकिकश्च लोकस्सर्वकालमधमर्ण इति तत्त्वम् । यदेवं वैदिका लौकिकाश्च विवेकिप्रवेका अत्र समुचितमादरं प्रदर्शयन्ति, तत् भगवद्रामानुजश्रीदेशिकप्रमुखपरमाचार्यप्रीतिकरं सर्वं संपत्स्यत इति भावयितुमवसरो लक्ष्यते ।

तदेवमत्र उभयवेदान्तग्रन्थमालासंपादने यथाशक्ति उपकृतवत्सु उपकरिष्यत्सु च यथायथं प्रणाम-धन्यवाद-कृतज्ञताप्रकटनादि कुर्वन् प्रथममिदमुपनिषत्त्रयात्मकं संपुटं श्रीविष्णुचित्त-प्रबन्धव्याख्यानविषयद्रमिडप्रथमसंपुटेन सह प्राज्ञोदारमहाभागेभ्य उपहरन् उपरितनग्रन्थ-मुद्रणमपि क्रियमाणं निवेदयितुमभिलषामि—

श्रीवैष्णवपादपद्मप्रवणः
उभयवेदान्तग्रन्थमालासंपादकः **उत्तमूर्. ति वीरराघवाचार्यः**

श्रीः

औपनिषदभगवन्नामगणनादिकमुपनिषदनुबन्धे करिष्यते ।

श्रुत्यन्तरगताः ईशोपनिषदंशाः

(ईषत्तु भेदः क्वचित्)

	३	बृ.	६—४—११	ई.	१६	बृ.	७—१५—१
,,	९	,,	६—४—१०	,,	१७	,,	,, ,,
,,	१५	,,	७—१५—१	,,	१८	,,	,, ,,

ईशोपनिषदर्थसंग्रहः

अस्ति देवोऽखिलावासस्स भोज्योऽन्यस्य किं धनैः । तदर्थं कर्म कुर्वन्न लिप्येतेति द्विकोदितम् ॥
अथैतद्विस्तरस्तत्र कृता निन्दाऽऽत्मघातिनाम् । बहिरन्तःस्थितस्सर्वस्यात्माऽऽश्चर्योऽतिदुर्गमः ॥
ज्ञानशक्त्यादिमान् शुद्धमात्मानं परितःस्थितः । इति सर्वजगत्स्रष्टा वेद्यः प्रोक्तोऽष्टमान्ततः ॥
कर्मणा यस्तरेन्मृत्युं सोऽमृतं विद्ययाऽऽप्नुयात् । शमादिशालिनः पापविनाशे ब्रह्मसंगमः ॥
एवं तत्त्वहितादिज्ञेष्वन्ते मन्त्रचतुष्टयम् । क्रमात् यत्राऽर्थ्यते ब्रह्मदृष्टिच्छादनवारणम् ॥
दिव्यकल्याणरूपस्य सोऽहमस्मीति पश्यता । दर्शनं पुरुषस्याथ चिदचिद्ब्रह्मवेदिनि ॥
अस्मिन्ननुग्रहाऽऽधानं नयनञ्च पथा सता । स्वधनब्रह्मणे, यत्र नमस्कारैस्सुखे स्थितिः ॥
इत्थं शुक्लयजुर्वेदसंहितान्त्यानुवाकतः । ईशेत्याद्यैस्तत्त्वहितपुमर्थास्साधु वेदिताः ॥ ८ ॥

ईशोपनिषत्तद्व्याख्यानविशेषविषयमाला

प्रकाशिकायां विशेषाः

टिप्पणीविशेषास्तत्रतत्र स्वयमेव द्रष्टव्याः

॥ श्रीः ॥

। श्रीमते श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ।

शुक्लयजुर्वेदसंहितान्तःस्थिता

वाजसनेयसंहितोपनिषत्समाख्या

॥ ईशावास्योपनिषत् ॥

(काण्वपाठः)

[शुक्लयजुर्वेदशान्तिपाठः —

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥]

हरिः ओम् ।

ईशा वास्यमिदँ सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतँ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

तदेजति *तद् नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य †तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

---

* तन्नैजतीति शाङ्करपाठः । तन्नेजतीति माध्वपाठः मुद्रितश्रुतिकोशपाठश्च ।

† ' तदु सर्वस्य बाह्यतः ' इति माध्वपाठः ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरँ शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूस्स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः
समाभ्यः ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाँ रताः ॥ ९ ॥

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयँ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याँ रताः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयँ सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा *सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

†पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः
यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि ॥

---

* शाङ्करपाठे असंभूत्येति छेदः ॥ † समूह तेजो यत्ते रूपमिति मुद्रणमुपनिषत्कोशेषु शाङ्करे च । अन्वयस्तु समूह तेजः इत्येव । माध्वपाठे पश्यामीत्यन्तः षोडशमन्त्रः पूषन्नित्यारभ्य अनवानं पठ्यते । योऽसावित्यादिस्सप्तदशः । वायुरित्यादिरष्टादशः । ओमित्यादिरेकोनविंशः । अग्न इत्यादिर्विंशः ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ओं क्रतो स्मर कृतं स्मर *क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥

हरिः ओम् ॥

इति शुक्लयजुर्वेदसंहितायामन्तिमश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

["ओं पूर्णमदः........." इति पूर्ववत् शान्तिपाठः ॥]

†ईशावास्योपनिषत् संपूर्णा ॥

* स्मर ओं क्रतो इति माध्यपाठः ॥

†माध्यन्दिनपाठे ईशावास्योपनिषदि सप्तदशैव (१७) मन्त्राः ।

३. मन्त्रे अभिगच्छन्तीति स्थाने '**अपिगच्छन्ती**' ति,

४. मन्त्रे अर्षदित्यत्र **अर्शदि**ति, ५. मन्त्रे तदु न इत्यत्र **तन्न** इति,

६. मन्त्रे आत्मन्येवेत्यत्र **आत्मन्नेवे**ति,

विजुगुप्सत इत्यत्र च **विचिकित्सति** इति च **पाठभेदाः** ।

९, १०, ११ मन्त्राणां स्थाने १२, १३, १४ मन्त्राः ।

१२, १३, १४ मन्त्राणां स्थाने च ९, १०, ११ मन्त्राः ।

तत्र 'अन्यदेवाहुर्विद्यया' इत्यर्धे, '**अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदाहुरविद्याया**' इति पञ्चम्यन्तपाठः ।

१५, १६. मन्त्रौ तत्रैवं न स्तः । वायुरिति मन्त्रः पञ्चदशः । उत्तरार्धम् – ओं क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कृतं स्मरेति । **क्लिबे** इति क्रमाय लोकायेति व्याकुर्वते ।

अग्ने नयेति षोडशः ।

सप्तदशस्तु मन्त्रः " १५, १६, मन्त्रांशघटितेन एवम्– " हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहं ओं खं ब्रह्म " इति ।

अन्यत् सर्वं यथाकाण्वम् ।

श्रीरस्तु ॥

संकेतक्रमः ।

श्रीः । [मद्रनगर-अडयार्-कोशालयस्थमेकं समग्रम् अन्यमसमग्रञ्च कोशमेव प्रायेणानुसृत्य श्रीदेशिकानुगृहीतं भाष्यं मुद्र्यते । प्रायः पाठान्तराण्यधः प्रदर्श्यन्ते; क्वचित्तु ग्रन्थमध्येऽपि निवेश्यन्ते । **कुत्राप्यदृष्टस्तु केवलमुत्प्रेक्षार्हो भवन् पाठो न कुत्रापि ग्रन्थमध्ये वास्तवपाठवन्निवेश्य मुद्र्यत इति तत्त्वमास्तिकैर्वेदितव्यम् ।**

अडयार्-कोशालयस्थमेकं तालपत्रम् - **क.** ;

तत्रैवान्यत् - **ख.** ;

श्री उ. वे. नवनीतं कृष्णमाचार्यैर्ग्रन्थाक्षरे मुद्रितम् - **ग.** ;

श्रीपद्श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यकोशागारेण नागराक्षरे मुद्रितम् - **घ.** ;

तत्र निर्दिष्टं तालपत्रं - **घ.ता.** ; इति ।

अन्ये तु मातृकाकोशास्तत्र तत्र स्पष्टमेव निर्देक्ष्यन्ते ।]

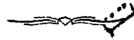
[श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकचरणारविन्दप्रवणश्रीवत्साङ्कमिश्रापरनामधेयश्रीमन्नारायणमुनीन्द्रविरचिता, 'तद्भावो यथाभाष्यं प्रकाश्यते' इति आदौ १७ मन्त्रादौ च तदुक्तरीत्या उपनिषत्तद्भाष्यविवरणरूपा प्रकाशिका प्रकृतभाष्यात्यन्तोपयोगित्वादत्र निवेश्यते । श्रीपदपुरविराजमानसरस्वतीभवनाख्य-श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्य-कोशागारस्थं प्राचीनं हस्तलिखितं पुस्तकं प्रायेणानुसृत्य एतन्मुद्र्यते ।

अत्र संकेतस्तु ;

क इति पूर्वनिर्दिष्टलिखितपुस्तकस्य ;

ख इति ग्रन्थाक्षराभिमुद्रितकोशस्य ।

अन्यत्तु संकेतनिरपेक्षं स्पष्टमेव कीर्त्यते ।]



॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ ईशावास्योपनिषत् ॥

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

श्रीः

[श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥]

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकानुगृहीतम्

॥ ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ॥

येनाऽऽवास्यमिदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकम् ।
विशुद्धसद्गुणौघं तं वासुदेवमुपास्महे ॥ १ ॥

सर्वेशानः सहजमहिमा सर्वभूतान्तरात्मा
सर्वान् दोषान् स्वयमनिपतन् सर्वविद्यैकवेद्यः ।
कर्माध्यक्षः कलुषशमनः कोऽपि मुक्तोपभोग्यः
सिद्धोपायः स्फुरति पुरुषो वाजिनां संहितान्ते ॥ २

श्रीः

॥ श्रीकूरनारायणमुनिविरचिता प्रकाशिका ॥

विश्वं व्याप्यं धार्यं [1]येन विचित्राश्च शक्तयो यस्य ।
श्रीरंगेशं नम्रैः तनुवाक्चित्तैरुपास्महे पुरुषम् ॥ १ ॥

श्रीः

। श्रीश्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ।

॥ उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

टिप्पणी

वन्दे वेदान्ततत्त्वार्थसंरक्षणविचक्षणाम् ।
श्रीमद्वाजिमुखप्रायां श्रेष्ठां गुरुपरम्पराम् ॥ १ ॥

अञ्जनाचलशृंगारे पुंस्यौपनिषदे परे ।
ब्रह्मणि श्रीनिवासेऽस्मिन् दैवे भक्तिर्दृढास्तु मे ॥ २ ॥

पाठभेदः [1] येन - ख ।

भा०

ईशावास्यमिदं सर्वमित्यादि यदनूच्यते ।
शिष्यं प्रति गुरोरेतद् ब्रह्मविद्यानुशासनम् ॥ ३ ॥

[1]संहितोदाहृतं सर्वं विनियोगपृथक्त्वतः ।
विद्यार्थं स्यादिति [2]व्यङ्क्तुं निबन्धोऽस्य तदन्ततः ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमम [3]अधिविकारयिषितस्य (अचिद्विकाराधिष्ठितस्य) स्वतन्त्रात्मभ्रमादि-परिजिहीर्षया सर्वस्य [4]परमपुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिमत्त्वमभिप्रेत्याऽऽह – ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगदिति । इदम् तत्तत्प्रमाणसिद्धमीश्वरव्यतिरिक्तं चिदचिदात्मकम् । ईशा "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ" इत्यादिषु [5]जीवादत्यन्तविलक्षणतया प्रख्यातेन सर्वनियन्त्रा

प्र०

सर्वेशानस्सर्वभूतान्तरात्मा दोषानर्हस्सर्वविद्यैकवेद्यः ।
कर्माराध्यस्साध्यभक्त्यैकलभ्यः श्रीमान् व्यक्तो वाजिनां संहितान्ते ॥ २ ॥

यस्याचार्यैः कृतं भाष्यं गम्भीरं विदुषां मुदे ।
बालाऽऽमोदाय तद्भावो यथाभाष्यं प्रकाश्यते ॥ ३ ॥

ईशावास्यानुवाकोऽयं वाजिनां संहितान्तगः ।
शिष्याय गुरुणा यस्मिन्ब्रह्मविद्योपदिश्यते ॥ ४ ॥

कर्मणां संहितोक्तानां विनियोगपृथक्त्वतः ।
विद्यांगताऽस्ति तद्व्यक्त्यै निबन्धोऽस्य तदन्ततः ॥ ५ ॥

ईशावास्यमिदं सर्वंमित्ययमनुवाकोऽष्टादशमन्त्रात्मकः । एते च मन्त्राः पुरुषसूक्तोदितपरम-पुरुषतत्स्वरूप-तदुपासनप्रपदन-तत्प्राप्तिरूपतत्त्वोपायपुरुषार्थानां संग्रहेण सम्यक्प्रतिपादकत्वात्, कर्मसु कल्पसूत्रकृता

टि०

उपनिषदो भाष्याणि च लब्ध्वाऽहं भूरिकोशसाहाय्यम् ।
आवेदयन् विशेषान् यथोपलम्भं परिष्कुर्याम् ॥ ३ ॥
श्रीरंगलक्ष्मणमुनीन्द्रगुरुप्रसादभूमोपलब्धनिगमान्तनिगूढतत्त्वः ।
श्रुत्यन्तदेशिकवरानुगृहीतभाष्यमीशाश्रुतेः प्रथममत्र परिष्करोमि ॥ ४ ॥

अत्र ईशोपनिषदि अष्टादश मन्त्राः । तत्र प्रथमेन पुरुषार्थमारोपदेशः । द्वितीयेनात्र संहितान्त एवैतदुपदेशो यदर्थः, तस्य फलस्य प्रदर्शनम् । तृतीयेन एतदनभिज्ञानामनिष्टवेदनम् । चतुर्थादयः अष्टमान्ताः मन्त्राः **ईशावास्यमिति** पदद्वयार्थोपपादकाः । तत्र चतुर्थेनैश्वर्यं व्याप्तिश्च वर्ण्यते । तत्रैश्वर्यप्रतिपादने

पा० अत्र [1], [2] संभूतोदाहृतमिति, व्यक्तमिति च कश्चिन्मुद्रिते पाठोऽनन्वितः । एतद्विवरणम्, 'कर्मणां संहितोक्तानां — तद्व्यक्त्यै —' इति कूरनारायणीये ।

[3] अविचिकारयिषितस्येति **क. ख.** । मैसूरतालकोशपाठश्च । अन्यस्तु **ग.** प्रभृतिमुद्रित-ग्रन्थेषु । कूरनारायणभाष्यानुमतिः कतरत्रेति च दुर्निश्चयम्, 'देहेन्द्रियादिविशिष्टत्वात्' इति, 'भ्राम्यतस्तत्त्वबुभुत्सया चोपसन्नस्य शिष्यस्य' इति च लेखनात् । अचिद्विकाराधिष्ठितस्येति पाठे अधिष्ठातुर्जीवस्याधिष्ठितपदेन ग्रहणे क्लेशोऽप्यस्ति ।

[4] प्रवृत्तिम् - **ग** । प्रवृत्तित्वम् प्र—अनुसारि [5] जीवात्यन्त - **क, ख** ।

भा० पुरुषोत्तमेन । वास्यं व्याप्यमित्यर्थः ; सर्वाधारे स्वस्मिन् स्वेन [1]वासनीयं वा । स्मर्यते हि "सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते" इति ॥ जगत्यामिति लोकान्तराणामुपलक्षणम् । जगत् स्वरूपतो धर्मतो वाऽन्यथात्वं गच्छत् भोग्यभोक्तृरूपं वस्तुजातम् । अतदात्मकं किञ्चिदपि नास्तीति द्रढयितुं यत्किंचेति विशेष्यते । "इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं [2]क्षेत्रज्ञमेव च" इति [3]ह्युपबृंहितम्

ननु '[4]रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायादीशोऽत्र रुद्रः स्यात्; सर्वाद्युपपदाभावाच्च

प्र० [5]कात्यायनेनाविनियुक्तत्वाच्चोपनिषत्सारभूताः । भगवद्गीतादिभिश्च एतेषां मन्त्राणामुपबृंहणं तत्र तत्र परस्तात् प्रदर्शयिष्यते ॥

नन्वेवं ब्रह्मकाण्डे बृहदारण्यक एवैषां पाठस्स्यात्, न संहितायां, प्रयोजनाभावादिति चेन्न । एतेषु सारभूतानां [6]पञ्चषमन्त्राणां बृहदारण्यकेऽपि पाठदर्शनात् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन', 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति अविद्याख्यस्य कर्मविशेषस्य ब्रह्मविद्यायां विनियुक्तत्वेन संहितायामुदाहृतं कर्मजातं विद्याया अङ्गमिति विशदीकरणार्थमेषां संहितान्तपाठोपपत्तेश्च । अतः कर्मसु [स्व ?] विनियुक्तत्वात्, पूर्वोक्ततत्त्वोपायप्रयोजनप्रतिपादनपरत्वाच्च उपनिषद एवैते मन्त्रा इति सिद्धम् ॥

तत्र तावदाचार्यः प्रथमं रजस्तमःप्रचुरदेहेन्द्रियादिविशिष्टत्वात्, "ईश्वरोहमहं भोगी" इत्यादि-श्रीभगवद्गीतोक्तप्रक्रियया स्वतन्त्रोऽहम, देवतान्तरपरतन्त्रोऽहमिति च भ्राम्यतस्तत्त्वबुभुत्सया चोपसन्नस्य शिष्यस्य स्वतन्त्रात्मभ्रमादिनिवृत्त्यर्थं चिदचिदात्मकस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य परमपुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वमुपदिशति—

ईशावास्यं......... । इदम् अचिन्त्यविविधविचित्ररचनतया[7] ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञमिश्रितनया[8] च प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमित्यर्थः । सर्वम् ईश्वरव्यतिरिक्तं भोग्यभोक्तृरूप सर्वम् । ईशेति तृतीयैकवचनान्तम् । सर्वनियन्त्रेत्यर्थः । सङ्कोचे मानाभावात् । महापुरुषेणेति यावत्, "योऽसावसौ पुरुष" इति अनुवक्ष्यमाणत्वात् । स एव हि सर्वस्येष्टे । तथा च श्रुत्यन्तरम्— "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्" इति । तेन वास्यं [9]निवसनीयम । व्याप्यमिति भावः । अनन्याधारत्वात् परस्य ब्रह्मणः । यद्वा सर्वाधारे स्वस्मिन्नेव स्वेन वसनीयं सर्वं (सर्वं वासनीयं ?) प्रतिष्ठापनीयमित्यर्थः । स्मर्यते हि 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति

टि० ऐदम्पर्यम् । पञ्चमेन वास्यमिति प्रकृत्यर्थो व्याप्तिस्सर्वविषयिणी । षष्ठेन तदुभयसिद्धश्शरीरात्मभावः । सप्तमेन तन्निबन्धनत्वं सामानाधिकरण्यस्य ज्ञाप्यते । अष्टमेन वास्यमिति प्रत्ययावगनार्हत्वसूचितमखिलहेयप्रत्यनीकत्वादिकमिति विवेकः । अथ नवमादित्रयेण कर्माङ्गिकयैव विद्यया निःश्रेयसावाप्तिरुच्यते । द्वादशादित्रयेण फलस्वरूपविवेचनम्; विद्यायाश्शमदमाद्यङ्गकत्वबोधनं वा । अथ चत्वारो ब्रह्मविद्यानिष्ठानुसंधेयाः मन्त्राः ।

पा० [1] अयं क, ख. पाठः । क्वचिदेव तु वसनीयमिति । दूषणार्थप्रवृत्तश्रीरङ्गाचार्यव्याख्यानेऽपि वासनीयमित्येवानूदितम् ।

[2] क्षेत्रज्ञमित्येव भाष्यकोशेषु पाठः । अन्यत्र क्षेत्रज्ञ एव चेति पाठोऽपि दृष्टः ।

[3] इत्युपबृंहितम् - ग, घ. ।

[4] योगं हरतीति - ख ।

[5] कात्यायनेन विनियुक्तत्वादिति मुद्रितपा. । एतत्संहितान्तर्गतमन्त्रान्तराणां विनियोगं कर्मसु कृतवता कात्यायनेनैषां तथा विनियोगाकरणात् स्वतन्त्रोपनिषदियमिति प्रकृते वक्तव्यम् । यथा शाङ्करे ।

[6] पञ्चषण्मन्त्राणां - ख ।

[7] रचनया - ख ।

[8] मिश्रनया - ख ।

[9] निवासनीयम् - ख ।

भा० मैवम् । कारणविषयाकाशप्राणादिशब्दवत् रूढेरिह बाधितत्वात्, 'एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानः', 'अनपहतपाप्माहमस्मि [1]नामानि मे धेहि' इत्यादिभिः असर्वकारणत्वेन कर्मवश्यत्वेन च संप्रतिपन्ने रुद्रे सर्वावास्यत्व-सर्वाधारत्वादेरसंभवात् तद्वत्तया प्रसिद्धेऽनवच्छिन्नैश्वर्ये सर्वेश्वरे यौगिकोऽयं शब्दः प्रत्येतव्यः । यद्यपि प्रसिद्धवन्निर्देशाभावादाकाशादिवाक्यवैषम्यम्; तथाऽप्यैन्द्रीन्यायात् विरुद्धार्थविषयतयैव रूढिभङ्गोपपत्तिः । न चात्र "सर्वत्वमाधिकारिकम्" इति न्यायः सङ्कोचादृष्टेः । प्रवाहेश्वरानेकेश्वरपक्षौ तु [2]त्रैकालिकसर्वनिर्वाहकैकेश्वरप्रतिष्ठापकैः [3]प्रमाणगणैः प्रत्यूढौ । अतः 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्' इत्यादिप्रसिद्धानन्याधीनैश्वर्यम्, 'योऽसावसौ पुरुष' इत्यनुवदिष्यमाणम्, ब्रह्मेशानजनकतयाऽनन्यथासिद्धवाक्यनिर्धारितम्, 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इत्यादिषु सर्वान्तर्यामित्वेन

प्र० वै यतः । ततस्स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते" इति । **जगत्यां** मह्याम्[4] । इदं लोकान्तराणामप्युपलक्षणम् । **जगत्** अन्यथात्वं गच्छत् । तत्राचिदंशस्य भोग्यत्वाय स्वरूपविकाररूपमन्यथात्वं, चिदंशस्य[5] तु भोक्तृत्वाय ज्ञानसङ्कोचविकासादिलक्षणस्वभावविकारेणान्यथात्वमिति भेदोऽनुसंधेयः । ईशेनाव्याप्तं किञ्चिदपि नास्तीति [6]द्रढयितुं **यत्किंचे**ति जगद्विशेष्यते । जगत्यादिषु लोकेषु यत्किञ्च भोक्तृभोग्यरूपं जगद्वर्तते तदिदं सर्वं **ईशा** वासुदेवेन [7]व्याप्यं धार्यञ्चेत्यर्थः । "इन्द्रियाणि मनो बुद्धिस्सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमे(ए)व च" इत्याद्युपबृंहणसहस्रमिहानुसन्धेयम् । "पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा, ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ" – छान्दसो ह्रस्वः । ईशानीशावित्यर्थः – "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" इत्यादिषु प्रसिद्धो जीवेश्वरयोरीशेशितव्यादिलक्षणोऽत्यन्तभेदोऽप्यत्र सिद्धः ॥

ननु "रूढिर्योगमपहरति" इति न्यायादीशोऽत्र रुद्रस्स्यात् । मैवम् "एको ह वै नारायण आसीत्; न ब्रह्मा [8]नेशानो नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः स एकाकी न रमत" इत्यादिषु "अपहतपाप्मा वा अहमस्मि, नामानि मे धेहि" इत्यादिषु च भगवत्कार्यत्वेन कर्मवश्यत्वेन च सम्प्रतिपन्ने रुद्रे सर्वव्यापित्व सर्वाधारत्वादेरन्वयासम्भवेन विरुद्धार्थविषयतयैवेह रूढेर्भग्नत्वात् । एवञ्च जगत्कारणत्वादिवाक्यगताकाशप्राणादिशब्दन्यायेन "अजस्सर्वेश्वरस्सिद्ध" इत्यनवच्छिन्नैश्वर्यतया प्रसिद्धे सर्वेश्वरे यौगिक एवायम् ईः (ईश) शब्दः प्रत्येतव्य इति सिद्धम् ॥

टि० तत्र प्रथमेन ब्रह्मानुभवप्रतिबन्धकापनयनप्रार्थनम् । द्वितीये अनुभवप्रकारः । तृतीये चिदचिद्विलक्षणतयानुसंहिते परमात्मनि अनुग्रहप्रार्थना । चतुर्थे सर्वपापनिवृत्तिपूर्वकसर्वविधकैङ्कर्यरूपमोक्षप्रापणप्रार्थनमित्यस्मत्सिद्धान्तसर्वसारसंग्रहरूपेयमुपनिषत् सप्रयोजनसर्वाक्षरा । अयञ्च कश्चिदिहाऽऽपाततोऽर्थसंग्रहः—आदौ मन्त्रद्वयेन ज्ञानवैराग्यानुष्ठानान्युपदिष्टानि । अथ ज्ञानरहितानां तृतीये निन्दापूर्वकं चतुर्थप्रभृतिना ज्ञानोपदेशः । एवं विद्योपदेशात् कर्मण्यश्रद्धा माभूदिति तद्रहितानां भूयस्तमःप्रवेशप्रदर्शनेनोभयसमुच्चयवचनं नवमादित्रयेण ।

पा० [1] नाम - **ख** । आकरसूच्यां विशेषो द्रष्टव्यः ।
[2] एकेति पदमधिकं - **क, ख** ।
[3] प्रमाणैः - **ख** ।
[4] उर्व्याम् - **ख** ।
[5] 'तु'.नास्ति - **ख** ।
[6] दर्शयितुं - **ख** ।
[7] वास्यं व्याप्यं - **ख** ।
[8] महोपनिषदि संप्रति दृश्यमानपाठस्तु किञ्चिदन्यथेति दर्शयिष्यते । **ख** कोशे तु नाप इति न सोम इति च न; सू इत्यनन्तरं 'न चन्द्रमा' इति ।

भा० प्रख्यातम् । तत एव 'स ब्रह्मा स शिव' [1]इत्यादिभिः विभूतिभूतानां ब्रह्मशिवेन्द्रादीनां 'विश्वमेवेदं पुरुषः' इत्यत्र विश्वस्यैव विशेषणतयोक्तं नारायणमेव सर्वस्यावासम्[2] (वास्यम्) [3]मीशं वक्तुमुचितमेतद्वाक्यमित्यलमन्यस्तदिप्रसङ्गरहितास्तमस्तपदाध्ययनानभिज्ञार्थोचित-चोद्योपालम्भेन ॥

एवं मुमुक्षोरीश्वरपारतन्त्र्यबोधमुत्पाद्य वैराग्यभूषितां वृत्तिमुपदिशति — **तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् इति ॥** तेन - जगता भोग्यताभ्रमविषयेण, त्यक्तेन-

प्र० एवं मुमुक्षोरीश्वरपारतन्त्र्यबोधमुत्पाद्य वैराग्यभूषितां वृत्तिमुपदिशति — **तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः** । **तेन**-जगता । भोग्यताभ्रमविषयेणेति भावः । **त्यक्तेन**- [4]अल्पत्वास्थिरत्वदुःखमूलत्वदुःखमिश्रत्वदुःखोदर्कत्वदेहात्माभिमानमूलत्वस्वाभाविक[5]ब्रह्मानन्दानुभवविरुद्धत्वरूपा ये विषयदोषाः सन्ति तज्ज्ञानपूर्वकं परित्यक्तेन उपलक्षितस्सन् । **भुञ्जीथाः** - भगवदुपासनोपयुक्तदेहस्य धारणमात्रोपयोगिकमन्नपानादिकं यावत् तदेव मानुष्योचितं जन्मादिकं च भोग्यवर्गं भुञ्जीथा इत्यर्थः । यद्वा — दोषसनकत्वेन (?) त्यक्तेन भोग्यान्तरेणोपलक्षितस्सन् भुञ्जीथाः- सर्वावासत्वेन "प्रकृतमुक्तदोषप्रतिभटं निरतिशयभोग्यं वक्ष्यमाणोपायमुखेन भुञ्जीथा इति योज्यम् । [6]तत्र " भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा ", " द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥" " समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ।" [7]इत्यादिभिः प्रपञ्चितस्तत्त्वत्रयविवेकोऽप्यत्र भाव्यः । [8]अनीशया—भोग्याभासभूतया प्रकृत्येत्यर्थः । जुष्टं—सेव्यमानं स्वस्मादन्यमीशम् । अस्येशस्य [9]महिमानम् इति — प्राप्नोतीत्यर्थः । छान्दसो गुणाभावः । तदेति प्रतिनिर्देशोऽध्याहार्यः । यदा अन्यमीशमस्य महिमानं च पश्यति तदा वीतशोको भवति [10]इत्यन्वयो वा । **मा गृधः कस्य स्विद्धनम्** — कस्यस्वित् - कस्यापि बन्धोरबन्धोर्वा । **धनं मा गृधः** – मा भिकाङ्क्षीः[11] । "गृधु अभिकाङ्क्षायाम्" इति

टि० अथ फलवैद्रूप्येऽपि समुच्चितस्यैव मुमुक्षुभिरपेक्ष्यत्वमस्य,तत्तं द्वादशाद्विनियोग । अथ यथामन्त्रा इति । **विनियोगपृथक्त्वम्** इति । एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति पू. मी. न्यायः ४. ३. ५. १. ।

१. मं टि० अयमादिमो मन्त्र इत्थं **श्रीभागवते** अनूदितः : " आत्मावास्यमिदं विश्वं यत् किञ्चित् जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम् (८. १. १०.) इति । **आह** इति । अत्राचार्यः कथितिं कूरनारायणीयाद्युक्तम् । उक्तत्वात्रापि , '**शिष्यं प्रति गुरोरेतत्**' इति । **ईशोऽत्र** इति ।

पा० [1] इत्यादिविभूति - **ग** : 'इत्यादिषु' इति क्वचिन्मुद्रणं तु प्रागम्मन्त्रप्तमुलेखमनुसृत्य । तत् 'इत्यादिभिः' इति पाठस्य **क** , **ख**-साक्षादुपलम्भाभावादर्तव्यम् ।

[2] अयं **क** - पाठः । सर्वस्यावासकम् - **ख** ; सर्वस्य वास्यम् - **ग** , **घ** ।

[3] वक्तुमुचितमेव तद्वाक्यम् - **ख** ।

[4] अल्पास्थिरत्व - **ख** । [5]ब्रह्मानुभव - **ख** ।

[6] प्रकृतमित्यतः प्राक् 'प्रकरणं प्राप्तमिति अधिकम् - **ख** ।

[7] अत्र च - **ख** ।

[8] इत्यादिभिरित्यादि अस्येशस्येत्यन्तं मुद्रितं न ।

[9] महिमानमेत्येतदर्थः । तदेति प्रतिनिर्देश इति - **क** ।

[10] इत्यन्वयो वेति स्थाने इत्यर्थ इति - **क** ।

[11] आन्ध्रपुस्तकलिखितपत्रे 'अभिकांक्षीः' इति शोधितम् । अन्यत्र 'अभिकांक्षः' इत्यस्ति ।

भा० दोषभूयस्त्वदर्शनात् परित्यक्तेन उपलक्षितस्सन्, भुञ्जीथाः अप्रतिषिद्धयोगधर्मोपयुक्त-देहधारणमात्रौपयिक[1] भोक्तव्यवर्गमित्यर्थप्रकरणाभ्यां सिद्ध्यति । यद्वा [2]सर्वावास्यत्वेन प्रकृतं निरतिशयभोग्यं वक्ष्यमाणोपायमुखेन भुञ्जीथा इति योज्यम् ॥

(कस्यस्वित् ?) कस्यापि बन्धोरबन्धोर्वा धनं मा गृधः माऽभिकाङ्क्षः (क्षीः ?)[3]। आह च यमः किङ्करं प्रति "परमसुहृदि" इत्यारभ्य "शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णाम्-पुरुषपशुर्न स वासुदेवभक्तः" इति । इदं च [4]धनाशाप्रहाणं परमात्मेतरकृत्स्नविषय-वैराग्योपलक्षणम् । स्मर्यते हि- "परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि" इति ॥१॥

प्र० धातुः । आह च यमः किंकरं प्रति "[5]हरति परधनं निहन्ति जन्तून् वदति तथाऽनृतनिष्ठुराणि यश्च", "न सहति परसंपदं विनिन्दां कलुषमतिः कुरुते सतामसाधुः," "परमसुहृदि बान्धवे कलत्रे सुततनया-पितृमातृभृत्यवर्गे । शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णाम्", "पुरुषपशुर्न स वासुदेवभक्तः" इति । भगवद्गीतासु च "न कांक्षे विजयं कृष्ण" इत्यादि । इदञ्च धनाशाप्रहाणं परमात्मव्यतिरिक्तकृत्स्नविषयवैराग्योपलक्षणम् । स्मरन्ति हि "परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि" इति ॥ १ ॥

टि० ईशेनाऽऽवास्यमीशावास्यमिति ईशपदघटितं समस्तमिदं पदमिति पूर्वपक्ष्याशयः । '**रूढिः**' इत्यादि । अयं रथकाराधिकरणन्यायः (पू. मी. ६. १. १२.) । एवमीशपदघटनपक्षेऽपि रूढिबाधान्न दोष इति समाधाना-भिप्रायेणैव श्रुतप्रकाशिकायामपि विवृतम्, "ईशेनाऽऽवास्यम् (३. ४. १४.) इति । मुख्यव्याख्यानमपि तत्रैव "ईट्छब्दस्तृतीयान्तः । ईशा तेन वास्यम्' इति । **निरतिशयभोग्यम्** इति । त्यज्यतां बाह्यं भोग्याभासभूतं, यदिदं दृश्यते; भुज्यतां तत्रैव सर्वत्रान्तःस्थं निरतिशयभोग्यमिति कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यम् । **स्वित्** इत्यस्य प्रश्नवितर्कान्यतरार्थकत्वेन, मा गृधः; कुतः? कस्यस्विद्धनम्? न हि धनमस्मदीयमित्यर्थोक्तौ वाक्यभेदात् कस्यापीत्यर्थः स्वीकृतः । **परमात्मनि** इति । 'सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्स मोक्षं भोक्तुमर्हति' इत्युत्तरार्धम् ॥ १ ॥

पा० [1] कं भोग्यवर्गम् - **ग, घ**।

[2] सर्वावास्यत्वेन **ग, घ**; चतुर्थमन्त्रारम्भे च सर्वावास्यत्वेन प्रस्तुतमिति वक्ष्यति ।

[3] कूरनारायणीये दर्शनात् अनुशासनानु-रोधादिना च अभिकांक्षीरित्येव पाठ्यम्; अभिकांक्ष इति लेखकप्रमाद इति वदन्ति ।

[4] धनाशा - **ग, घ** ।

टि० [5] हरतीत्यस्योत्तरार्धम् - "अशुभजनितदुर्मदस्य पुंसः कलुषमतेर्हृदि तस्य नास्त्यनन्तः ॥" नेत्यादेरुत्तरार्धम् - "न यजति न ददाति यश्च सन्तं मनसि न तस्य जनार्दनोऽधमस्य ॥" अर्थतृष्णामित्येतदनन्तरं चतुर्थपादः - "तमधमचेष्टमवेहि नास्य भक्तम् ॥" पुरुषपशुरित्यादेः पूर्वा त्रिपादी - "अशुभमतिरसत्प्रवृत्तिसक्तस्सततमनार्यकुशील (विशाल) संगमत्तः । अनुदिनकृतपापबन्धसक्तः" इति, श्रीविष्णुपु. ३. ७. २८ - ३१. दृश्यमानपाठानुसारे । अन्यथा 'तु' अविभागानुगुणपाठोऽन्वेष्टव्यः ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतँ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

भा० एवं विदुषः फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागयुक्तं नित्यनैमित्तिकरूपं विद्याङ्गभूतं कर्म यावज्जीवमनुष्ठेयमित्याह — कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः इति ॥

ब्रह्मविदोऽपि यावद्विद्यापूर्ति जीवनमिष्टं भवतीति ज्ञापनाय सन्प्रयोगः । शतम् इति न प्रायिक (¹प्रायशत) विषयम् । शतं समा जीवन् अधिकारानुगुणानि कर्माणि कुर्वीतैव, न कदाचिदपि विद्याङ्गं कर्म परित्यजेदित्यर्थः ॥

अस्य वाक्यस्य फलसाधनभूतस्वतन्त्रकर्मविषयत्वे विशेषहेत्वभावः सूत्रितः, "नाविशेषात्" इति । अर्थान्तरं च प्रकरणाविरुद्धमनन्तरसूत्रोक्तम् "स्तुतयेऽनुमतिर्वा" इति । भाष्यम्, "वाशब्दोऽवधारणार्थः । ईशावास्यमिदं सर्वमिति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तुतये सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमतिरियम् । विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते कर्मभिरिति हि विद्या स्तुता भवति । वाक्यशेषश्चैतदेव दर्शयति – "एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते ²नर" इति" इति ॥

प्र० एवं विरक्तस्य विदुषः फलसङ्गकर्तृत्वादित्यागयुक्तो (त्वादिवियुक्तो) ब्रह्मविद्यांगभूतः कर्मयोगो यावज्जीवमनुष्ठेय इत्याह – **कुर्वन्**..............**नरे** ।

शतं समाः - शतं संवत्सरान् । प्रायिकवादोऽयम् । **कर्माणि** - नित्यनैमित्तिकानि, **कुर्वन्नेव**, **इह** लोके **जिजीविषेत्** - जीवितुमिच्छेत् । ब्रह्मविदोऽपि यावद्विद्यापूर्ति जीवितुमिच्छा भवतीति प्राप्तत्वात् शतसंख्याकान् वत्सराञ्जीवन्नित्यनूद्य कर्माणि कुर्वीतैवेति विधिस्संक्रामयितव्यः । यावज्ज्ञानयोगाधिकारं[3] कर्मयोगः कर्तव्य इति भावः । कर्मयोगो नाम "दैवमेवापरे यज्ञम्" इत्यादिना ⁴विकल्प्य विहितेषु कर्मयोगावान्तरभेदेष्वेकं यथारुचि अंगितया स्वीकृत्य अन्यानि नित्यनैमित्तिकानि तदंगतयोपसंहृत्य ⁵असंगकर्मानुष्ठानविशेषः । न कदाचिदपि विद्यांगं कर्म परित्यजेदिति एवकाराभिप्रायः । **त्वयि** - ईश्वरपरतन्त्रात्म⁶स्वरूपज्ञानतया तदाज्ञापरिपालनरूपकर्मानुष्ठाने अधिकारपूर्तिमतीति भावः । **एवम्** - एवमेव अनुष्ठ्यानि (अनुष्ठानम्) इत्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकेण ⁷दृढीकरोति - **नान्यथेतोऽस्ति** इति । **इतः** –

टि० कर्मणां फलसाधनत्वात् सर्वफलवैराग्यस्य चोपदिष्टत्वात् कर्माणि त्याज्यानीति मतिमपाकर्तुमनन्तरमन्त्र इत्याह **एवम्** इति । कर्तृत्वादीत्यादिपदेन क्रियादिषु करणत्वेनिकर्तव्यतात्वादिग्रहोऽप्यस्तु । गीतं हि, 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' इत्यादि । **अर्थान्तरम्** इति । अस्मिन् विद्यास्तुतिरूपार्थान्तरपक्षे

पा० ¹ **ख** ।
² नरे'' इति - **ग, घ** ।
³ यद्यपि शतं समा इति मूलं श्रीभाष्यमाचार्यभाष्यञ्चानुसृत्य भक्तियोगसमानकालिककर्मणामपि ग्रहणं युक्तम्, अथापि उपरि तदुक्तेरेनावदत्र विवक्षितमित्याशयः ।
⁴ विकल्पविहितेषु - **ख** ।
⁵ सङ्गकर्मानुष्ठानविशेषतया - **क** ।
⁶ स्वरूपतयेति - **ख** । स्वरूपज्ञानतयेति पाठे कर्मणो ज्ञानरूपत्वमभिमंहितं भवेत् । न चेत् ज्ञानवत्तयेत्यर्थो भाव्यः ।
⁷ स्थिरीकरोति ।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ॥ ३ ॥

भा० त्वयि-[1]ब्रह्मविद्याधिकारिणि एवमेवानुष्ठेयार्थः । इतोऽन्यथा नास्ति इति व्यतिरेकेणोक्तं [2]दृढीकारार्थम् । ननु ब्रह्मविदोपि [3]कर्मानुष्ठानं स्वभावाद्बन्धकं स्यादित्यत्राह **न कर्म लिप्यते नर इति** । [4]प्रस्तुतब्रह्मविदि नरे "अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्" इति विनियोग-पृथक्त्वन्यायेन कर्म न स्वर्गादि-[5]फललेपहेतुर्भवति । विद्यानुपयुक्तकाम्यानां निषिद्धानां च विरक्तेन विवेकिना न बुद्धिपूर्वोपादानसंभवः । [6]संभवतामपि केषांचित् "नाविरतो दुश्चरितात्" इत्यादिबलात् स्वानुगुणा निष्कृतिः स्यात् । तदधिगमाधिकरणे तु प्रामादिकानामेव अश्लेषः परविद्यावतामपि स्थापितः । ज्ञानाग्निदग्धाधिकारो विधिनिषेधानधिकारीति पक्षस्तु न वेदवित्संमतः ॥ २ ॥

वक्ष्यमाणविद्यायां [7]शीघ्रप्रवृत्त्यर्थम्, उक्तप्रकारब्रह्मवेदनविधुरतया [8]वित्तैषणादियोगाच्च

प्र० अनुष्ठानात् **अन्यथा** - प्रकारान्तरम् [9]अननुष्ठानं नास्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मविदोऽपि कर्मानुष्ठानाबन्धस्माव बन्धस्स्यादित्यत्राह — **न कर्म लिप्यते नर** इति । विद्याविरुद्धेषु कर्मफलेषु न रमत इति नरः । प्रस्तुतब्रह्मविदि नरे विद्यांगतया क्रियमाणः कर्मयोगः, **न लिप्यते** - न स्वर्गादिहेतुर्भवति । अपि तु ज्ञानयोगद्वारा वा साक्षाद्वा प्रथमं परिशुद्धजीवात्मविषयकयोगमुत्पाद्य पश्चाद्भक्तियोगगर्भूतं परमात्मसाक्षात्कारमेव उत्पादयति इति भावः ॥

यत्तु "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इत्ययं विधिः अविद्वद्विषय एव, न [10]तु ब्रह्मविद्विषयः, तस्य विधि-निषेधशास्त्रवश्यत्वाभावात् । तस्य [11]ब्रह्मज्ञाने कर्माधिकारः प्रनष्टः" इति शांकरं व्याख्यानम् - तत् प्रकरण-विरुद्धम्, "विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" इत्युत्तरितन-विध्यन्तरविरुद्धं चेति न वेदविदो बहुमन्वते (न्यन्ते) ॥ २ ॥

एवं मन्त्रद्वयेन तत्त्वत्रयस्वरूपं विद्यांगकर्मानुष्ठानस्वरूपञ्च यथावदुपदिष्टम् । इदानीं ये केचनासुरप्रकृतयः

टि० उत्तरार्धस्य श्रुतप्रकाशिकादर्शितेत्थं योजना, "नरे त्वयि न कर्म लिप्यत इतीतोऽन्यथा नास्ति । इदमेव (वं?) तत्त्वम्; न स्तुतिमात्रमित्यर्थः" इति । अत्र विशेषोऽस्मदीये आचार्यभाष्यतात्पर्ये (२६ - ४२) द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

३. मं टि० "अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति

पा० [1] ब्रह्मवेदिन्यधिकारिणि - **क, ख**;
ब्रह्मविद्याधिकारिणि - **घ. ना** ।
[2] उक्तदृढीकारः - **क, ख** ।
[3] कर्मानुष्ठानभावाद्बन्धः स्यात् - **ग, घ**;
कर्मानुष्ठानं स्वभावाद्बाधकं स्यात् - **क** ।
[4] प्रस्तुते - **घ** ।
[5] फलहेतुः - **ग, घ** ।
[6] संभावितानाम - **ग, घ** ।
[7] शीघ्रं प्रवृ - **ग. घ.**
[8] वित्तैषणायोगा - **ग. घ.**
[9] अयं गो. ग्रन्थाक्षरपाठः । अन्यत्र 'तु' 'अनुष्ठानं' इति ।
[10] 'तु' नास्ति - **ख.**
[11] ब्रह्मज्ञानं विना अधिकारः **ख.**

भा० अथाथास्य [illegible] ... [illegible] असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः । इति

असुर्याः- " असुरस्य स्वम् " (पा० ४. ३. १२०. [illegible]) । आसुरप्रकृतीनाम् अनुसन्ध्या इत्यर्थः । नाम इति प्रसिद्धौ । ते- तत्कर्मभिः । लोकाः- नरका इत्यर्थः । पुनस्तान् विशिनष्टि अन्धेन तमसाऽऽवृताः- गाढेनान्धकारेण आवृताः । तान्-आलोकप्रसङ्ग-रहितान्, ते-स्वात्मघातिनः, प्रेत्य- तद्धानदेहादुत्क्रम्य, अभिगच्छन्ति- आभिमुख्येन निरन्तरं प्राप्नुवन्ति । ये के च- देवजातीया मनुष्यजातीया वा, तथा ब्राह्मणा जात्यादयो वा । आत्महनः- " असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् " इत्या ([illegible]) ज्ञानानन्दरूपतां स्वात्मनं नयन्तः । देहधा ([illegible]) तमुखेन पातकवर्गोपलक्षणमि ([illegible]) दम् । जनाः- जनिमन्तः संसरन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्र० [illegible] स्वात्मनमविज्ञाय अन्यथा जानन्ति, कामक्रोधलोभादिवशन्दन्तः [illegible] शास्त्रविहितमनुष्ठानं [illegible] कुर्वन्ति, निषिद्धानि चाऽऽचरन्ति, ते सर्वे स्वात्मघातिनः, तेषां [illegible] इत्याह— असुर्याः – जनाः । असुराणां स्वभूता असुर्याः । असुरस्वभूता इव आसुरप्रकृतीनामेव [illegible] । अन्येषां दैवप्रकृतीनामनुभवितुमशक्या इत्यर्थः । अतिभीषणा इति यावत् । नाम इति प्रसिद्धौ अतिभीषणा नरकसंज्ञिताः ते लोकास्सन्तीति सर्वेषामप्रसिद्धमिति भावः । पुनस्तान् विशिनष्टि- अन्धेन तमसाऽऽवृता इति । अन्धेन - अतिगाढेन, तमसा - अन्धकारेण, आवृताः - व्याप्ताः । तान् - अतिभीषणान् आलोकप्रसङ्गरहितांश्च लोकानिति भावः । ये के च - देवजातीया मनुष्यजातीया वा । तत्रापि ब्राह्मणा वा क्षत्रियादयो वा (ब्राह्मणक्षत्रियादयो वा) । आत्महनः - " असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् " इत्यात्मानामसत्त्वं स्वात्मानं नयन्तः । [illegible] ब्रह्मज्ञानविहीनाः अन्धकर्माधिष्ठिता इत्यर्थः । तथा च बृहदारण्यके — " अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽबुधो जना इति " इति । देहघातनमुखेन पातकवर्गस्य चोपलक्षणमिदम् । [illegible] ये । जनाः - जनिमन्तः । संसरन्त इत्यर्थः । स्वात्मघातिनस्ते सर्वे प्रेत्य - स्वातन-देहादुत्क्रम्य, अभिगच्छन्ति - अभितो गच्छन्ति । सर्वानपि [illegible] [12] नरकलोकान्निरन्तरं गच्छन्ति इति भावः (इत्यर्थः) ॥ ३ ॥

टि० अविद्वांसोऽबुधो जनाः " इति बृ. उ. ६. ४. । उक्त इत्यादि [illegible] देहेति । जनानामात्महननं नाम तेषामसत्त्व पादनम् । [illegible]

पा० [1] निरयपातः - ग, घ ।
[2] [illegible] - क । [illegible] - ग ।
[3] ब्राह्मणक्षत्रियादयो वा - ग, घ ।
[4] क । [5] घात - ख ; पात - ग ।
[6] ख । [7] ' स्वत ' इति नास्ति - ख.
[8] असुरस्वभावभूता वा - ख ।
[9] सहिता [illegible] - ख ।
[11] ब्रह्मज्ञानविहीनाः - ख ।
[12] पूर्वं सर्वानित्येव पठित्वा अत्र संज्ञितानपीति पठति - ख ।

टि० [10] उत्तरार्धे प्रथमश्रुतं तान् इति पदं पूर्वं व्याख्याय ते इति पदं व्याख्यातुं तदपेक्षिततया ये के च इत्यादिकं पूर्वं व्याख्याति ।

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

भा० सर्वावासत्वेन प्रस्तुतमीश्वरतत्त्वं विरुद्धवदभिलापव्यञ्जितेन विचित्रशक्तियोगेन विशदयति – **अनेजदेकं मनसो जवीयः** इति । **अनेजत्**– अकम्पमानम् । **एकम्**- प्रधानभूतम्, [1]स्वाधीनस्वसमानद्वितीयरहितं वा; [2](स्वानधीनस्वसमानद्वितीयरहितम् वा): ([3]स्वाधीनं समानद्वितीयरहितं वा); [4](अस्वाधीनस्वसमानद्वितीयरहितम्) । **मनसो जवीयः** – [5]वेगवत्तरान्मनसोऽप्यतिशयितजवम् ॥

नन्विदं न जाघटीति निष्कम्पत्वं वेगवत्तरत्वं चेति । मैवम् । तात्पर्यवृत्त्या सुघटितत्वात् । सर्वस्य स्वेन नित्यव्याप्तत्वात् अनेजत् । सर्वदा मनसो गोचरदेशमतिक्रम्य वृत्तेः मनसो[6]जवीय इत्युपचर्यते । एवमुत्तरेष्वपि वाक्येषु भाव्यम् ॥

नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् । [7]**एनत्** - प्रकृतमेकतत्त्वम् । **पूर्वमर्षत्** - प्रागेव सर्वान् प्राप्नुवत्, **देवाः** - [8]हिरण्यगर्भादयोपि, **नाप्नुवन्** - एतावन्तं कालं न लेभिरे ।

प्र० एवं तृतीयेन मन्त्रेण विद्यायां शीघ्रप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमविदुषामनर्थ उक्तः । अथ आचार्यस्सर्वावासत्वेन प्रस्तुतस्य परस्य ब्रह्मणोऽनन्तविचित्रशक्तियोगं विरुद्धवदभिलापेन व्यञ्जयन्नुपदिशति – **अनेजदेकं...दधाति** ।

अनेजत् · "एजृ कम्पने"; अकम्पमानम्, **एकम्** - [9]प्रधानतमम्, स्वाधीनं; स्वसमानद्वितीयरहितमिति वा । "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इति श्रुतेः । परमसाम्यमापन्ना अपि मुक्ताः ब्रह्माधीना एवेति भावः । **मनसो जवीयः** - वेगवतो मनसोऽपि[10] **जवीयः** - वेगवत्तरम् । प्रकृत्यतिक्रान्तमपि देशं क्षणमात्रात् मनः सङ्कल्पेन गच्छति चेत्, [11]ततः पूर्वमेव तत्र गच्छतीति भावः । निष्कम्पं वेगवत्तरञ्चेति विरोधप्रतीतिः । परिहारस्तु - विभुत्वाद्वस्तुतो [12]नेजति; तत एव मनसोऽपि अगोचरदेशे सर्वदैव वृत्तेः मनसो जवीय इत्युपचर्यत इति । किञ्च **देवाः** - ब्रह्मरुद्रादयोऽपि, **पूर्वमर्षत्** - प्रागेव सर्वान् देवान् प्राप्नुवदित्यर्थः । **एनत्** - प्रस्तुतं [13]सर्वावासं परं ब्रह्म, **नाप्नुवन्** - एतावन्तं कालं न लेभिर इति भावः । पूर्वमेव प्राप्तम् न लेभिर इति [14]विरोधप्रतिभानम् । विभुतया प्राप्तमपि

टि० पातेतिवत् घातेत्यनेकतालकोशस्थम् । एतदर्थस्तु अस्मदीय आचार्यभाष्यतात्पर्ये द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

४. मं० टि० एकपदस्य मुख्यरूपमर्थमुक्त्वा स्वसजातीयरहितरूपमर्थान्तरमाह **स्वे**त्यादिना । अत्र समानाधिकद्वितीयरहितमिति वेति **ख** शोधितपा० । आनन्दाश्रममुद्रणे तु 'प्रधानतमं, प्रधानं शास्त्रविदुषामिति रुद्रस्मृतेः; स्वाधिकसमानद्वितीयरहितमिति वा' इति ।

पा० 1 **ग** । 2 पूर्वमस्मन्मुद्रितपुस्तके ।
3 **क** । 4 **ख** ।
5 वेगवतरमनसो - **ग, घ** ।
6 जवीय उपचर्यते - **ग, घ** ।
7 **एन**दित्यादि **अर्ष**दित्यन्तं मुद्रिते **ग, घ** इत्यादौ न दृश्यते । **पूर्वमर्ष**दिति पदाभ्यासस्त्वात् प्रथमं प्रमादकृतोऽस्य त्याग इत्यूह्यते ।
8 अपिशब्दं विना - **ग, घ** ।
9 प्रधानतमं शास्त्रविदुषां स्वाधीनस्व-
10 मनसो जवीयः - **क** ।
11 तत्पूर्वं - **क** । 12 अनेजत् - **ख** ।
13 सर्वावास्यं - **ख** ।
14 विरोधभानम् - **ख** । इति चेति चकारोऽधिकः - **क** ।

भा० विभुत्वेन नित्यप्राप्तमपि कर्मप्रतिबद्धज्ञानाः क्षेत्रज्ञा विद्याधिगमात् पूर्वं [1]स्वया बुद्ध्या न प्राप्नुवन्तीति न विरोधः । यथोक्तं छान्दोग्ये – "तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति, अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इति ॥ तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्- "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" "य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिक्रमेण तत् सर्वत्र तिष्ठदेव धावतो गरुडादीनप्यत्येति । यावद्यावद्धावन्ति जविनः, [2]तावतस्तावतः परस्तादपि वर्तत इत्यर्थः । यथोच्यते — "वर्षायुतशतेनापि पक्षिराडिव संपतन् । नैवान्तं कारणस्येयात् यद्यपि स्यान्मनोजवः" इति । अन्येषां कचित्तिष्ठतां धावदतिक्रमणं नास्तीति वैचित्री ॥ अन्यदपि किञ्चिदाश्चर्यमित्याह - तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति इति । तस्मिन्नवस्थितः [3]पतनप्रतिबन्धानुगुणकाठिन्यादिरहितोऽपि वायुरपो बिभर्ति । सर्वाधारभूतेन सर्वेश्वरेण [4]विधृतस्सन् मातरिश्वा तच्छक्त्यैव पाथःपयोधरनक्षत्रग्रहतारकादिकं बिभर्तीत्युक्तं भवति । स्मर्यते हि - "द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रं[5] खं दिशो भूर्महोदधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः" इति ॥ ४ ॥

प्र० कर्मसंकुचितज्ञानाः क्षेत्रज्ञा आचार्योपदेशाद्विना स्वबुद्ध्या [6]नानुवन्तीति परिहारः ॥ यथोक्तं छान्दोग्ये — "तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमास्सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति, अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इति ॥

अपि च तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् – "यः पृथिव्यां तिष्ठन् - य आत्मनि तिष्ठन् - यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्" इत्यादिक्रमेण सर्वत्र तिष्ठदेव तत् ब्रह्म धावतोऽन्यान् गरुडादीन(प्य)त्येति । तिष्ठतः पुरुषस्य धावदतिक्रमणं न घटत इति विरोधप्रतिभानम् । जविनो यावद्यावत् धावन्ति तावतस्तावतः परस्तादपि वर्तत इति तात्पर्यादविरोधः ॥ यथोच्यते "वर्षायुतशतैर्वा(?)ऽपि पक्षिराडिव संपतन् । नैवान्तं कारणस्येयात् यद्यपि स्यान्मनोजवः" इति । अन्यदपि किञ्चिदाश्चर्यमित्याह — तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति । तस्मिन् - वायुरेव अवस्थितो मातरिश्वा । अप इत्युपलक्षणम् । पाथःपयोधरग्रहनक्षत्रतारकादिकं बिभर्तीत्यर्थः ॥ धारणानुगुणकाठिन्यरहितोऽपि वायुः पाथःप्रभृतिकं बिभर्तीत्यद्भुतम् । सर्वाधारभूतेन सर्वेश्वरेण विधृतो वायुः [7]तच्छक्त्यैव बिभर्तीत्यभिप्रायः । "एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय", "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः", "द्यौस्सचन्द्रार्कनक्षत्रं (त्रा) खं दिशो भूर्महोदधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मन" इत्यादिषु प्रसिद्धमेतत् ॥ ४ ॥

टि० अस्वाधीनेनेति पाठे न क्लेशः । स्वाधीनेति पाठमपि अपरतन्त्रेत्यर्थविवक्षया निर्वहन्ति । तदा प्रथमस्वपदं द्वितीयस्वपदवत् परमात्मपरं न ; किन्तु जीवादिपरम् । अनन्याधीनेनेति फलितार्थः । अत्र कूरभाष्यानुसारात्, 'स्वाधीनमस्वाधीनस्वसमानद्वितीयरहितमिति पाठोऽप्युत्प्रेक्ष्येत । अथाप्युपरिदर्शितेष्वन्यतम एवोपलब्धत्वाद् ग्राह्यः ॥ ४ ॥

पा० 1 स्वबुद्ध्या - ग, घ ।

2 तावत इति पदं सकृदेव पठति - ग, घ ।

3 पतनप्रतिबन्ध - क । तपनप्रतिबन्धेत्यन्यत्र (ख) अक्षरव्यत्यासो लेखकप्रमादात् । अप्रतिबन्धेति ग । तत्रौचित्यादप्रतिबन्धेति प्रागस्मत्कृत उल्लेख एव अन्यैरप्यनुमतः ।

4 विधृतः स मातरिश्वा - ग, घ ।

5 नक्षत्रा खमिति सहस्रनामकोशे क्वचित्पाठः ।

6 नाप्नुवन् - ख ।

7 तच्छक्त्यैवम् - ख ।

तदेजति तद्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

भा० "अनेजदेकं मनसो जवीयः" इत्युक्तमर्थमादरात् (¹रार्थं) मुखान्तरेणानुशास्ति - **तदेजति तद्नैजति** इति ।

तत् - ब्रह्मतत्त्वं पूर्वोक्तप्रकारेण जवीयस्त्वादिना, **एजति** - कम्पते; कम्पत इवेत्यर्थः। **तद्नैजति** - तदेव वस्तुवृत्त्या न कम्पते । **तद्दूरे तद्वन्तिके** ²तद्दूरे वर्तते । तदेव अन्तिके अदूरे समीपे वर्तते । ³यद्वा मूढप्रतिबुद्धपुरुषभेदापेक्षया विभोरेव दूरान्तिकवर्ति (⁴वृत्ति)त्व-व्यपदेशः । यथाऽऽह शौनकः,- "पराङ्मुखानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाम् । तेषां तत् परमं ब्रह्म दूराद्दूरतरे स्थितम् ॥ तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः । विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयं च तदन्तिके" इति ॥

केचित् पदार्थाः कस्यचिदन्तर्भवन्ति, न बहिः । केचित् बहिर्भवन्ति, नान्तः । तदुभयव्यावृत्तिमाह - **तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः** इति । तत् - ⁵सर्वव्याप्तं

प्र० अथेदानीमाचार्यः स्वोपदिष्टं विचित्रशक्तित्वमेवादरार्थं मुखान्तरेण पुनरनुशास्ति — **तदेजति ... बाह्यतः** ॥ भूयो भूयः प्रवचनं श्रवणञ्च कर्तव्यमिति च पुनरनुशासनस्याभिप्रायः । तथा च शास्त्रम् — "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" इति । तत्त्वतः - अज्ञानसंशयविपर्ययनिरासो यथा भवति, तथा । प्रोवाच - प्रकर्षेण ब्रूयात्; पुनः पुनरुपदिशेदित्यर्थः ॥ अत एव "तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया" ⁶इत्यादिना, भगवता ⁷उपदिष्टस्याप्यर्थस्य वैशद्याय तत्त्वदर्शिसकाशात् प्रणिपातादिपुरस्सरं ⁸पुनः पुनः श्रवणं विहितम् । उपदिश्य च पुनरनुगीता इत्याहुराचार्याः ॥

तदेजति ; तत् - सर्वव्याप्तं परं ब्रह्म, ⁹**एजति** - कम्पत इव ; ¹⁰जवीय इवेति यावत् ; **तदु** - तदेव, **नैजति**-वस्तुतस्तु न कम्पते । **तद्दूरे** च तदेव **अन्तिके** च वर्तते । आसुरदेवप्रकृतिकपुरुषभेदापेक्षया विभोरेव दूरान्तिकवर्तित्वव्यपदेशः । आह च भगवान् शौनकः - ¹¹"पराङ्मुखानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाम् तेषां तत् परमं ब्रह्म दूराद्दूरतरे स्थितम् ॥ तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः । विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयञ्च तदन्तिके" इति । इदमन्यदेकं वैचित्र्यमित्याह -**तत्** - सर्वव्याप्तं परं ब्रह्म, **अस्य सर्वस्य** -

---

५. **मं० टि० तदु नेति** । तदेतत्र श्रुतिपाठश्चेत्, उत्तरश्रुतः उकारोऽपेक्षितत्वादाकृष्ट इति नेयम् । **पराङि**ति । निरवशेषवैमुख्यमात्रवतां मोक्षाभावः, भगवत्परागां विषयत्यागिनामविलम्बश्च

पा० ¹ आदरार्थ - **ख** ।

² तद्दूरेऽन्तिके च वर्तते मूढत्येवं - **ग, घ** ।

³ **क** कोशेऽपि यद्वेति न ।

⁴ वृत्तित्वव्य - **क** ; वृत्तिव्य - **ख** ।

⁵ सर्वव्याप्तं ब्रह्म - **क . ख** ।

⁶ इत्यादि - **ख** ।

⁷ उपदिष्टस्यार्थस्य - **क** ।

⁸ 'पुनः' इति सकृदेव पठ्यते - **क** ।

⁹ एजतीव - **ख** ।

¹⁰ जवीय एव - **ख** ।

¹¹ पराङ्मुखा ये गोविन्दे विषयासक्तचेतसः इत्यानन्दाश्रमपा० ।

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

भा० उक्तं परं ब्रह्म ; अस्य-विचित्रचिदचिद्रूपेण प्रमाणसिद्धस्य सर्वस्य वस्तुनः, अन्तः भवति. अप्रतिघातादविभक्तदेशं वर्तत इत्यर्थः । तत एव सर्वस्यास्य बहिरपि भवति ; परिमितानां पदार्थानां भावदेशे इव अभावदेशेऽपि वर्तत इति यावत् । तदेतद्व्यक्तमुक्तं तैत्तिरीये सर्वपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थे 'सहस्रशीर्षम्' इत्यनुवाके ; "यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति ॥ ५ ॥

एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तम् । अथ तद्विदः सांप्रतिकं प्रयोजनमाह —

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ इति

[1]ब्रह्मविन्माहात्म्यविशेषद्योतनाय तुशब्दः । सर्वाणि भूतानि – ब्रह्मादिस्थावरान्तानि । अत्रात्मशब्दः [2]सङ्कोचकाभावात् प्रकरणात् अर्थस्वभावाच्च सर्वान्तरात्मविषयः । पृथिव्यादिभिः ध्रियमाणमपि तन्मुखेन [3]परमात्मन्येव स्थितमिति एवकाराभिप्रायः । अनुपश्यति - अनुस्यूतं विशदं निध्यायति । सर्वभूतेषु चात्मानम् इति व्याप्तिमात्रपरम् । तस्य

प्र० विविधविचित्ररूपतया प्रमाणप्रसिद्धस्य सर्वस्य वस्तुनः अन्तः भवति । तत एव पुनः तदानीमेव सर्वस्य बहिरपि भवतीत्यर्थः । अन्येषां तु गृहान्तर्वर्तिपुरुषाणां तदानीमेव न बहिःस्थत्वं संभवति । बहिष्ठेनान्यत्र नान्तर्वर्तित्वमितीह [4]वैचित्र्यम् ।

यद्यप्यणुषु नान्तर्वर्तिता संभवति, तथाप्यप्रतिघातादविभक्तदेशतया वर्तित्वमात्रेणाणुष्वन्तर्वर्तित्वोक्तिः । एवं बहिर्व्याप्तिरपि अविशुद्धव्याप्त्यपेक्षयैव, न तु विशुद्धव्याप्त्यपेक्षयाऽस्तीति द्रष्टव्यम् । तदिदं वैचित्र्यं तैत्तिरीयकेऽपि उक्तम् " अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः " इति ॥ ५

एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तम् । अथ सर्वं जगत् ब्रह्मात्मकमित्यनुसंदधानस्य[5] ऐहिकं प्रयोजनमाह — यस्तु सर्वाणि...विजुगुप्सते ॥

यः - तत्त्वज्ञानी । अविकारिणः [6]माहात्म्यविशेषज्ञापनाय तुशब्दः । सर्वाणि भूतानि - ब्रह्मादिस्थावरान्तानि । आत्मन्येव - परमात्मन्येव अनुस्यूतं पश्यति - [7]विशदं निध्यायतीत्यर्थः । पृथिव्यादिभिः ध्रियमाणमपि तन्मुखेन परमात्मन्येव स्थितमिति एवकाराभिप्रायः । किञ्च सर्वभूतेषु च

टि० क्रमेण श्लोकयोरर्थ इति श्रीमद्रहस्यत्रयसारे (प्र. र.) । ननु तैत्तिरीयोक्तिः चिदचित्सर्वविषयत्वं कथं व्यक्तमिति शङ्कां परिहर्तुमाह सर्वपरविद्योपास्यप्रकरण इति ॥ ५ ॥

पा० [1] माहात्म्यविशेष - ख. घ. ता. । अन्यत्र, 'माहात्म्ये विशेष' ।
[2] संकोचाभावात् - ख. ।
[3] परमात्मन्यवस्थित - ग. घ. ।
[4] वैचित्र्यमिति भावः - ख.
[5] अनुसंधानस्य प्रयोजनम् - ख. ।
[6] माहात्म्यज्ञापनाय - ख.
[7] निदिध्यासतीत्यर्थः - ग. ।

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

भा० वैधर्म्यत्वाभावात् । 'सः' इति प्रतिनिर्देशोऽध्याहार्यः । ततो न विजुगुप्सते —ब्रह्मात्मकत्वेनानुदृष्टेषु सर्वेषु स्वात्मविभूतिन्यायात् कुतश्चिदपि न विजुगुप्सते, कञ्चिदपि निन्दां न करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनरपि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरण्येन [1]द्रढयन् तथाऽनुदर्शनस्य सद्यः [2]शोकमोहनिवर्तकत्वमाह —

यस्मिन सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ इति

यस्मिन — प्रणिधानसमये । विजानतः - स्वतन्त्रपरतन्त्रवस्तुभेदं सम्यक् उपदिष्टेन मार्गेण शास्त्रेण (सद्गुरूपदिष्टेन शास्त्रेण) विविच्य जानतः । आत्मैव सर्वाणि भूतान्यभूत् – परमात्मैव सर्वविशिष्टः प्रतीत इत्यर्थः । देवोऽहमित्यादिवत् लोकवेदमर्यादया

प्र० आत्मानं - परमात्मानं यः पश्यति । इदं व्याप्तिमात्रपरम् । परमपुरुषस्यानन्याधारत्वादिति भावः । यच्छब्दस्य स इति प्रतिनिर्देशोऽध्याहार्यः । सः उक्ततत्त्वज्ञानी, ततः - तेषु । सप्तम्यर्थे तसिः । ब्रह्मात्मकतया दृष्टेषु सर्वेषु भूतेष्वित्यर्थः । न विजुगुप्सते - कुतश्चिदपि न बीभत्सते । स्वात्मविभूतिन्यायात् कञ्चिदपि निन्दां न करोतीति भावः ॥ ६ ॥

एवं वैयधिकरण्येनोक्तं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरण्येनापि द्रढयन् तथाऽनुध्यानस्य [4]सद्यश्शोकमोहनिवर्तकत्वमाह — यस्मिन् सर्वाणि...अनुपश्यतः ॥

यस्मिन् - प्रणिधानसमये. विजानतः - "ईशावास्यम्" इत्यारभ्य "ततो न विजुगुप्सत" इत्येवमन्तेनोपदिष्टं स्वतन्त्रपरतन्त्रवस्तुभेदं यथोपदेशं विविच्य जानत इत्यर्थः । नन्वेवं अत्यन्तभेदाभ्युपगमे सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूदिति सामानाधिकरण्यं [5]भज्येतेत्याशङ्कानिरासाय "यस्य पृथिवी शरीरम्", "यस्यात्मा शरीरम्" इत्यादिघटकश्रुतिसिद्धं संबन्धविशेषमाह — एकत्वमनुपश्यत इति । आकृतिव्यक्त्योरिव गुणगुणिनोरिव चात्यन्तभिन्नयोरेव जगद्ब्रह्मणोः एकत्वं विभागानर्हसंबन्धविशेषं पश्यतः विशद(तम)मनुध्यायत इत्यर्थः । "रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत" इत्यादिष्विव इहाप्येकशब्दस्य संबन्धविशेष एवार्थो विवक्षितुं युक्त इति भावः । एवञ्च सत्याह — सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूत् इति । परमात्मैव सर्वभूतशरीरकः प्रतीतोऽभूदित्यर्थः । तत्र - तदा, प्रणिधानसमये को मोहः - स्वतन्त्रात्मभ्रमादिलक्षणो मोहो न संभवति , कः शोकः - परमात्मविभूतितया अवगते सर्वस्मिन्निर्ममत्वसिद्ध्या पुत्रमरणराज्य-

६. मं. टि० सप्तम्यर्थे इति जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति पञ्चमीविधायकवार्तिकं स्मर्तव्यम् ।

पा० [1] द्रढयति - घ. ता. ।
[2] शोकनिवर्तकत्व - ग. घ. ।
[3] सम्यगित्यादिस्थाने सद्गुरु इत्यादि - क. ख. ।
[4] शोकनिवर्तक - क. ।
[5] आशङ्क्य तन्निर्वाहाय - ख ।

भा० शरीरात्मभावेन जगद्ब्रह्मसामानाधिकरण्ये संभवति बाधोपचारस्वरूपैक्यादिपक्षा बहिष्कार्याः ।

तत्र - तदा . को मोहः - स्वतन्त्रात्मभ्रमादिलक्षणो मोहो न संभवतीत्यर्थः । कः शोकः - परविभूतिभूते सर्वस्मिन्निमित्तत्याग्निच्छया पुत्रमरणराज्यहरणादावपि न कश्चिच्छोकः स्यादित्यर्थः । [1]यथाह - " अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चि ([2]प्र) [3]किञ्चन दह्यते " इति ॥ एकत्वमनुपश्यतः - सर्वविशिष्टैक्यमनुपश्यतः ॥

न ह्ययमेकशब्द एकव्यतिरिक्ताभावपरः । ' ईशावास्यमिदं सर्वम् ' इतीश्वरव्याप्यत्वेन प्रक्रान्तस्य कस्यचित् केनचिदपि बाधाभावात् । सर्वभेदमिथ्यात्ववेदनावेदनयोः कथंचिदपि तादृशैक्योपदेशादिप्र([4]शप्र)वृत्त्ययोगाच्च । न चात्र परस्परविरुद्धानां स्वरूपैक्यप्रतिपादकः; सर्वबाधानोन्मादत्व स्वपरमनविवेकादिविरुद्धप्रसङ्गात् । विशिष्टैक्य([5]विशेष्यैक्य) विवक्षा तु सर्वप्रमाणानुगुण्यात् साध्यते । ततोऽपि वरमत्र प्रकृतसामानाधिकरण्य[6]निर्वाहानुगुणसंबन्धविशेषविवक्षा[7] । प्रयुज्यते हि [8]संबन्धविशेषविवक्षया च " रामसुग्रीवयोरैक्यम् " इत्यादिष्वेकशब्दः ॥

एतौ च श्लोकौ यद्यपि मुक्तविषयतया नेतुं शक्यौ, तथाऽपि पूर्वानुगुण्यान्मुमुक्षुप्रशंसार्थत्वमुचितम् । ततश्च वैराग्यातिशयविवक्षया शास्त्रजन्यज्ञाने[9] तन्मूलोपासनात्मक-

प्र० [10]हरणादावपि न कश्चिच्छोकस्स्यादित्यर्थः । यथाह — " अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे [11]किञ्चन दह्यते " इति ॥

७. मं. टि. बाधोपचारेत्यादि । न भूतानि सन्ति, आत्मैवास्तीति बाधपक्षः । भूतेषु सत्स्वात्मत्वारोप उपचारपक्षः । आत्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतान्तर्यामित्व - भूतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतभाक्त्वसर्वविशेषणत्यागेन निर्विशेषविशेष्यैक्यवादः स्वरूपैक्यपक्षः । आदिपदेन ' पुरोहितोऽयं राजा ' इतिवत् तात्पर्यमुखेन जीवब्रह्मैक्योक्तिनिर्वाहपक्षो गृह्यते । यद्यपि श्रुतप्रकाशिकायां (जिज्ञा-) तत्त्वमसिविचारोपक्रमे, " शोधकवाक्येषु सामानाधिकरण्यमतद्व्यावृत्तिमुखेन वस्त्वैक्यपरम् । तत्त्वमस्यादिषु जीवब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यमन्वयमुखेनोपलक्षितवस्त्वैक्यपरम् । अचिद्ब्रह्मणोस्तु - " सर्वं खल्विदं ब्रह्म " इत्यादौ अनर्थकत्वपरिरोपेण सामानाधिकरण्यम्, " ज्योतींषि विष्णुः " इत्यादौ बाधार्थमिति चतुर्धा हि परैः सामानाधिकरण्यं तत्र तत्राभ्युपेतम् " इति स्थलभेदेन सामानाधिकरण्यनिर्वाहप्रकारभेदः कथितः - अथापि भगवता भाष्यकृता तत्त्वमसिवाक्य एव नानापक्षोद्भावनपूर्वं दूषणप्रदर्शनात् एकस्मिन्नेव वाक्येऽनेकपक्षविकल्पनं न युक्तम् । वस्तुतो देवोऽहमित्यादिप्रकृतसूक्तिस्तद्वाक्यविषयीकारणोऽपि भवितुमर्हति । उपचारादिपक्षविवरणं कूरनारायणभाष्यानुसारेण वा ग्राह्यम् । ७ ।

पा० [1] यथाहुः - ख. ।
[2] किञ्चन - ख. ; मोक्षधर्मे (२२३) किञ्चनेत्येव पाठः ; यस्येति स्थाने साध्यमिति च ।
[3] ख. । [4] ख. ।
[5] निवेशानुगुण - ख. ।
[6] संबन्धविवक्षा - ग. घ.
[7] विभागानर्हसंबन्धविशेष - ख. ।
[8] विवक्षया राम- ग. घ. ।
[9] ज्ञानेन - ग. ।
[10] हरणादेरपि - ख. ।
[11] किञ्चित् प्रदह्यते - ख. ।

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरँ शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूस्स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

भा० ज्ञाने[1] चानुदर्शनवाचोयुक्तिः । समाधिविशेषफलभूतस्त्वद्यतनस्साक्षात्कार[2] उपायत्वेन अभिहितत्वान्नात्र [3]प्रशंसनीयः । मोक्षोपायोपदेशपरेषु सर्वेषु वाक्येषु दर्शनशब्दः उपासनविषय इति शारीरकभाष्ये प्रत्यपादि ॥ ७ ॥

पुनरप्येनमीशेशितव्यतत्त्ववेदिनं वेदितव्यविशेषशोधनेन च विशिनष्टि —

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरँ शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः इति ।

सः - सर्वभूतान्त (सर्वान्त[4]) रात्मभूतब्रह्मदर्शी , **पर्यगात्**[5] - पर्यगच्छत् , प्राप्नुयात् इत्यर्थः ; "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति न्यायात् । समाधिलब्धेनानुभवेन प्राप्तवानिति सिद्धानुवादो वा , "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इतिवत् । **शुक्रम्** - अवदातं [6]स्वप्रकाशरूपम् ,

---

प्र० अत्र केचित् — सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूदिति [7]बाधार्थं सामानाधिकरण्यम् । तथा च आत्मैव सर्वाणि भूतानि = आत्मव्यतिरिक्तानि सर्वाणि न सन्तीत्यर्थः । यथा 'चोरः स्थाणुः' इति स्थाणुरेवायं न चोर इति हि तस्यार्थः , तथेहापीत्याहुः । अन्ये तु नरपतिरेव सर्वे लोका इतिवदौपचारिकमिदं सामानाधिकरण्यम् । नरपत्यधीनास्सर्वे जना इति हि तत्र निर्वाहः , तद्वदिहापि परमात्माधीनानि सर्वाणि भूतानीति [8]भाव इति वर्णयन्ति । अपरे तु — घटशरावादयस्सर्वे मृत्पिण्ड एवेतिवत् जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वं परिकल्प्यैवेदं सामानाधिकरण्यं निर्वाह्यमित्याचक्षते ॥

सिद्धान्तस्तु - देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिवच्छरीरात्मभावसंबन्धेनैव जगद्ब्रह्मसामानाधिकरण्यनिर्वाहे संभवति सति बाधोपचारस्वरूपैक्यपक्षा वैदिकैर्बहिष्कार्या इति ॥ ७ ॥

पुनरप्येनमीशेशितव्यतत्त्ववेदिनं वेदितव्येश्वरस्वरूपशोधनेन च विशिंषन् [9]ज्ञानयोगादिकमप्युपदिशति **स पर्यगात्....समाभ्यः** ॥

सः - सर्वभूतान्तरात्मभूतब्रह्मदर्शी , **पर्यगात्** - पर्यगच्छत् प्राप्नुयादित्यर्थः ; "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति न्यायात् । यद्वा समाधिलब्धेनानुभवेन [10]प्राप्तवानिति सिद्धानुवादः , "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इतिवत् । **शुक्रम्** - अवदातम् , स्वप्रकाशरूपमित्यर्थः । "न तस्य प्राकृतामूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसंभवः" इति हेयशरीरस्यैवान्यत्र प्रतिषेधदर्शनात् ; न तु दिव्यमंगलविग्रहरहितमित्यर्थः । "यत्ते रूपं कल्याणतमं

पा० [1] ज्ञानेन दर्शन-ग. । ज्ञानेऽनुदर्शन-ख ।
[2] अद्यतनसाक्षात्कार - ग. घ. ।
[3] संशयनीयः - ग. घ. । [4] ख. ।
[5] पर्यगात् प्राप्नुयात् - ग. घ; ख. पुस्तके कूरनारायणीय इव पर्यगच्छदिति युक्तम् ; परिगंवीचदित्यशुद्धम् ।
[6] स्वेति नास्ति - ख. ।
[7] बाधायां - क. ।
[8] भावं वर्णयन्ति - ख. ।
[9] ध्यान - ख. ।
[10] उपलब्धवानिति - ख. ।

भा० अकायम् - सर्वशरीरकमपि [1]कर्मकृतशरीररहितम्: अत एव अव्रणमस्नाविरं च । शुद्धम् - अनाघ्राताज्ञानादिदोषम् । अपापविद्धम् - अज्ञानादिकार्यकारणभूतपुण्यापुण्यरूप-[2]कर्मानालीढमित्यर्थः । "न सुकृतं न दुष्कृतम्" इत्यारभ्य "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते" इति हि निगद्यते । एवमशेषहेयप्रत्यनीकः परमात्मा मुमुक्षोः प्राप्यः प्रापक उपास्यश्चेत्युक्तं भवति (उपास्यश्च [3]स्यात्) ।

स इत्युक्तमेव[4] ब्रह्मविदमतीन्द्रियसर्वार्थदर्शित्वादिना[5] विशिनष्टि - कविः - क्रान्तदर्शी । व्यासादिवत् [6]परतत्त्व[(i)] (परतत्त्वतद्गुण[(iii)]) ([(ii)]परतत्त्वतत्स्वरूपरूपगुण-विभूत्यादि) बोधनानुगुणप्रबन्धनिर्माता वा (तेति वार्थः[7]) । मनस ईशित्री बुद्धिर्मनीषा ; तद्वान् मनीषी ; अभ्यासवैराग्याभ्यां निगृहीतान्तःकरण इत्यर्थः । परितो भवतीति परिभूः ; विद्यान्तरवतः सर्वानतिक्रम्य वर्तते । कामक्रोधलोभादीन् दुर्जयानरातीनभिभवतीति वा ।

प्र० तं ते पश्यामि", "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते", "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इत्याद्युपनिषत्प्रसिद्धस्याप्राकृतदिव्यविग्रहस्येह निषेधायोगादिति भावः ॥ **अव्रणं** - व्रणायन (मंजन्य) शरीराभावादेवाक्षतम् । **अस्नाविरं** - [8]स्नायुः सिरा यस्मिन्विद्यते तत् स्नाविरम् । स्नाविरं न भवतीति अस्नाविरम् । **शुद्धं** - अनाघ्राताज्ञानादिदोषगन्धमशनायादिषड्ऊर्मिरहितञ्च । **अपापविद्धम्** - अज्ञानादेः कार्यभूतैः कारणभूतैश्च पुण्यपापरूपकर्मभिरनालीढमित्यर्थः ॥ "न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्" इत्यारभ्य "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त" इति पाप (प्म ?) शब्देनोपसंहारदर्शनात् स्वर्गादिहेतुभूतपुण्यविशेषस्याऽपीह पापशब्देन संग्रहणमिति भावः । एवमशेषहेयप्रत्यनीकं परमात्मानं स विद्वान् पर्यगादिति पूर्वेण संबन्धः ॥

एवंरूपः परमात्मा प्राप्यः प्रापक [9]उपास्यश्च यस्य तं ब्रह्मविदं विशिनष्टि — **कविः** - व्यासादिवत्परमपुरुषतत्स्वरूपतद्विभूतितत्कल्याणगुणादिप्रकाशकप्रबन्धविशेषाणां[10] निर्मातेत्यर्थः । अथवा **कविः** - क्रान्तदर्शी ; योगाभ्यासविधुरमनसा दुर्दर्शे परिशुद्धजीवात्मस्वरूपे अतिविशदाविच्छिन्नधारास्मृतिरूपज्ञानयोगनिष्ठ इत्यर्थः । कर्मयोगस्तु "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इति श्लोकेन पुरस्तादेवोक्तः । अथ ज्ञानयोगसाध्य-प्रत्यगात्मसाक्षात्कारहेतुभूतं जीवात्मयोगमाह — **मनीषी** इति । मनस ईशित्री बुद्धिर्मनीषा । तद्वान् मनीषी । सौन्दर्यसौशील्यादिभगवद्गुणानां स्मृत्यभ्यासेनान्यविषयवैराग्येण च निगृहीतान्तःकरण इत्यर्थः । तथा च गीयते — "असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन च कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते" इति । निरतिशयसुखरूपस्वात्मसाक्षात्काराय स्वात्मनि मनःप्रणिधानक्रियारूपयोगाभ्यासपर इति भावः । **परिभूः** - कामक्रोधादीन् दुर्जयान् अरातीन् (क्रोधलोभादीन्) परिभवतीति परिभूः । अनेन विरोधिनिवृत्ति-

८. मं. टि. **उपास्यश्च स्या**दिति पाठेऽपि उक्तविधाशेषहेयप्रत्यनीकत्वे मत्येव प्राप्यत्वं प्रापकत्व-मुपास्यत्वञ्च स्यादिति तात्पर्यं ग्राह्यम् ॥ ८ ॥

पा० [1] कर्मशरीर - ग. घ. ।
[2] कर्मालीढ - ख. ।
[3] ख. ग. घ. ।
[4] उक्तं ब्रह्मविदं सर्वार्थदर्शित्वेन-ख. ग. घ. ।
[5] अत्र आदिशब्दघटितपाठस्तालकोशस्थ आचार्यचरणैः प्रागेवाभ्यूहितः ।
[6](i) ख ; (ii) ग, घ, (iii) क ।
[7] ग, घ ।
[8] स्नावाः सिराः यस्मिन् - क, विद्यन्त इति आनन्दाश्रमपाठः ।
[9] उपायश्च - ख. ।
[10] प्रबन्धरूपाणां - ख. ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाँ रताः ॥ ९ ॥

भा० **स्वयंभूः** -अन्यनिरपेक्षसत्ताकः ; नित्यात्मस्वरूपदर्शीति यावत् । **याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्** - परमपुरुषार्थतदुपाय[1] तदङ्गतद्विरोधिप्रभृतीन् सर्वान् पदार्थान् यथावद्विविच्य हृदयेन धृतवान् । **शाश्वतीभ्यः समाभ्यः** - यावद्ब्रह्मप्राप्ति सर्वप्रत्यूहशमनार्थमिति भावः।

यद्वा प्रथमान्तश्च द्वितीयान्तश्च पदजातं क्रमात् परावरात्मविषयतया व्याख्येयम् । तदा **शुक्रम्** - इत्यादिकं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तपरिशुद्धजीवपरम् । **तमपि च सः** - परमात्मा **पर्यगात्** परितो व्याप्य स्थितः । **कविरित्यादिकं** सुगमम् । **याथातथ्यत** इत्यादि । **अर्थान्** कार्यपदार्थान् **शाश्वतीभ्यस्समाभ्यः** यावद्विलयमवस्थातुं याथातथ्यतो **व्यदधात्** ; न पुनरैन्द्रजालिकवत् केवलं प्रकाशितवान् ॥ ८ ॥

एवं विचित्रशक्तिपरमात्मविषयां कर्माङ्गिकां विद्यामुपदिश्य अनन्तरं केवलकर्मावलम्बिनः केवलविद्यावलम्बिनश्च निन्दन् वर्णाश्रमधर्मानुगृहीतया विद्ययैव निःश्रेयसावाप्तिः इत्याह[2] - **अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते** इत्यादिना ॥

प्र० रूपयोगांगसेवनमुक्तम् । योगाभ्यासफलमाह — **स्वयंभूः** - अन्यनिरपेक्षसत्ताकः । नित्यनिरतिशयसुखरूपतया स्वात्मदर्शीति यावत् । **याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्** । [3](यथावद्विविच्य **अर्थान्** - प्रणवार्थान् " तस्य वाचकः प्रणवस्तज्जपस्तदर्थभावनम् " इति सूत्रोक्तान् **व्यदधात्** - हृदयेन धृतवानित्यर्थः ।) **अर्थान्** - मोक्षतदुपायतद्विरोधिप्रभृतीन् सर्वान् पदार्थान् **शाश्वतीभ्यः समाभ्यः** यावद्ब्रह्मप्राप्तीत्यर्थः । **याथातथ्यतः** - यथावत् **व्यदधात्** - विविच्य हृदयेन धृतवान् । सर्वप्रत्यूहशमनार्थमिति भावः ॥

अथवा शुक्रमित्यादिद्वितीयान्तपदजातं परिशुद्धजीवपरम् । तमपि **सः** - परमात्मा , **पर्यगात्** - परितो व्याप्य स्थित इति । प्रथमान्तपदजातं परमात्मपरं योजनीयम् । तथा हि **कविः** - स्वतस्सर्वदर्शी ; श्रीपाञ्चरात्रादिप्रणेतेति वा । **मनीषी** - मनःप्रभृतीनां जीवकरणानां नियन्ता । परितो भवतीति **परिभूः** - सर्वव्यापी । स्वयमेव भवति उद्भवतीति **स्वयंभूः** । " बहुधा विजायते " इत्यादिप्रसिद्धावतारशालीत्यर्थः । अत्र कविरित्यादिना कल्याणगुणविधानात् , छान्दोग्ये " एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः " इति हेयगुणान् प्रतिषिध्य " सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः " इति कल्याणगुणविधानाच्च " निर्गुणं निरञ्जनम् " इत्यादिसामान्यनिषेधस्य हेयगुणनिषेधपरत्वं सुगमम् । **याथातथ्यत** - इत्यादि । **अर्थान्** - कार्यपदार्थान् , **शाश्वतीभ्यः समाभ्यः** - यावद्विलयमवस्थातुम् , **याथातथ्यतः** - यथावत् , **व्यदधात्** - विविच्य उत्पादितवान् । न पुनरैन्द्रजालिकवत् केवलं प्रकाशितवानिति भावः ॥ ८ ॥

एवं विचित्रशक्तिपरमात्मविषयां कर्मयोगाद्यंगिकां विद्यामुपदिश्य अनन्तरं त्रिभिः श्लोकैः केवलकर्मावलम्बिनः केवलविद्यावलम्बिनश्च पुरुषान् विनिन्दन् वर्णाश्रमधर्मानुगृहीतया विद्ययैव निःश्रेयसावाप्तिमाह -

---

पा० [1] तदुपायतद्विरोधि - ग , घ ।
[2] वाप्तिमाह - क , ग , घ .
[3] () एवं चिह्नितग्रन्थः - क, लिखितकोशे नास्ति । मुद्रिते त्वयमधिकपाठः । तत्सत्त्वे उपरि यद्वेति स्यात् ।

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

भा० ये भोगैश्वर्यादिप्रसक्ताः[1] । अविद्यां – कर्म, ज्ञान (अविद्यां ब्रह्मज्ञान[2]) विधुर-कर्ममात्रम् । "अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते" इति हि स्मर्यते । उपासते - एकान्तमनसोऽनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते[3] अन्धं – अतिगाढम्, तमः – अज्ञानम् त्रिवर्गाभि-पङ्गात्त्वा (ङ्गना[4]) न्तरीयकं नारकं तमो वा । केवलकर्मनिरतानां दुःखानुवृत्तिमधीयते चाथर्वणिकाः; "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यू ते पुनरेवापियन्ति" इति ॥ १.१.२.७

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः । कर्ममात्रनिष्ठप्राप्यादन्धतमसात् अधिकं तमः [5]स्वाधिकारनियतकर्मपरित्यागेन विद्यामात्रे रताः प्रविशन्ति । इवशब्दस्तमस इयत्ताया दुर्ग्रहत्वं द्योतयति । उकार उत्तरपदेनान्वेतव्यः, विद्यायामेव रता [6]इत्यर्थः ॥ ९ ॥

किं तर्हि मोक्षसाधनमित्यत्राह – अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्ययेति ॥

प्र० अन्धं तमः – रताः । बृहदारण्यके चायं मन्त्रः पठितः । ये - भोगैश्वर्यप्रसक्ताः । अविद्यां - विद्यान्यां क्रियां, केवलकर्मेत्यर्थः । विद्याविधुरं कर्मेति यावत् । "अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते" इति स्मृतेः । उपासते - एकान्तमनसा (सो) ऽनुतिष्ठन्ति । ते अन्धं तमः - अतिगाढं तमः अज्ञानमित्यर्थः । त्रिवर्गाभिषंगात्वान्तरीयं नारकं तमो वा । अधीयते चाथर्वणिकाः – "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यू ते पुनरेवापियन्ति" इति । य उ विद्यायां रताः । उकार उत्तरपदेनान्वेतव्यः । ये स्वाधिकारोचितकर्मपरित्यागेन विद्यायामेव रताः, ते तमः - कर्ममात्रनिष्ठ-प्राप्यादन्धतमसात्, भूय इव तमः - [7]तदधिकमज्ञानं प्रविशन्ति । इवशब्दस्तमस इयत्ताया दुर्ग्रहत्वं द्योतयति ॥ ९ ॥

किं तर्हि मोक्षसाधनमित्यत्राह - अन्यदेवाहुः — [8]विचचक्षिरे ॥

---

९. मं. टि० मन्त्रे भूय इति । "कर्मनिरतानां विद्यानिरपेक्षकर्मस्वरूपं तावन्नियमत एव । न तु तावन्मात्रेण मुक्तिः । विद्यानिरतानां हेत्वभावाद्विदैव न संभवति ; कुतस्तरां मुक्तिरिति भूयश्शब्दाभिप्रायः" इति तत्त्वटीका । अन्वेतव्य इति । अनुगन्तव्य इत्यर्थः । 'अयं तमन्वेति', 'तमोङ्कारेणैवात्र तेनेनान्वेति' इतिवत् सकर्मकत्वात् कर्मणि तव्यप्रत्ययः । अत एव 'अन्वीयते' इति श्रीभाष्येऽपि । न्यायकुसुमाञ्जलावपि "सङ्ख्याकर्तार-मन्वियात" इत्यादि (५-५५) । उत्तरपदेनेति कर्तरि तृतीया । उ इत्येतदुत्तरं वर्तमानेन विद्यायामिति पदेन पूर्वम् उ इत्येतदनुगम्यते । वाक्ये आख्यातं प्रधानम् । अतो रता इति पदमनुगच्छन्तं उ इति शब्दमनु-गच्छति विद्यायामिति पदम् । तदुपसर्जनीभवतीति यावत् । एवमन्वयमभिधायार्थमाह विद्यायामेवेति ॥

पा० [1] भोगैश्वर्यप्रसक्ताः - क, ग, घ. ।
[2] ख. ।
[3] ते इत्यधिकं - ख ।. [4] ख. ।
[5] स्वाधिकारोचित - ग, घ. ।
[6] रता इति - ग, घ. ।
[7] अधिकमज्ञानं विशन्ति ।
[8] व्याचचक्षिरे इति मुद्रयित्वा विचचक्षिर इति शोधितमान्ध्रकोशे अत्र मन्त्रे, १३ मन्त्रे च ।

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयँ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

भा० अत्र व्यत्ययानुशासनात् पञ्चम्यर्थे तृतीया, अन्यथा[1] अन्यशब्दानन्वयात् । अन्यदेवाहुः संभवात् इति वक्ष्यमाणसारूप्याच्च । [2]एवं केवलकर्मणः कर्मनिरपेक्षविद्यातश्च अन्यत् मोक्षसाधनमित्युक्तं भवति । आहुः पूर्वाचार्या इति शेषः ; औचित्यात् उपनिषद इति वा । सत्संप्रदाय (पूर्वपूर्वसंप्रदाय[3]) सिद्धोऽस्माकमयमर्थ [4]इत्याह — इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे इति । ये — पूर्वाचार्याः, [5]नः - प्रणिपातादिभिः सम्यक् उपसन्नानामस्माकम्, तत् - मोक्षसाधनम्, विचचक्षिरे — विविच्योपादिक्षन् । तेषां धीराणां — परमात्मध्यानपराणाम् । वचनमित्यध्याहार्यम् । नटस्य शृणोतीतिवद्वा कथंचित पञ्चम्यर्थे षष्ठी । इति शुश्रुम - एवंप्रकारमश्रौष्म । ब्रह्मविद्यायाः दुरवगाहत्वेन निश्शेष-ग्रहणाशक्यत्वाभिप्रायोऽत्र लिङुत्तमः ॥ १० ॥

अन्यदिति संग्रहेणोक्तं विवृणोति - विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह इति ॥

प्र० विद्ययेति पञ्चम्यर्थे तृतीया । [6]यथाश्रुतेऽन्यशब्दानन्वयात् "अन्यदेवाहुस्सम्भवात्" इति वक्ष्यमाणानुसाराच्च । तथा च विद्यायाः कर्मरहितविद्यातः अन्यत् मोक्षसाधनमित्याहुः । उपनिषद इति शेषः । अविद्ययेति च पूर्ववत् पञ्चम्यर्थे तृतीया । अविद्यातः ब्रह्मज्ञानविधुरकर्मणश्चान्यदेव मोक्षसाधन-मित्याहुरुपनिषद इति भावः । पूर्वपूर्वसम्प्रदायसिद्धो[7]ऽयमर्थोऽस्माकमित्याह - इति शुश्रुम इति । ये - पूर्वाचार्याः, नः - प्रणिपातादिभिस्सम्यगुपसन्नानामस्माकम्, तत् - मोक्षसाधनं, विचचक्षिरे - विविच्योपादिशन्, तेषां धीराणां - धीमताम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तेभ्यो धीरेभ्य इति [8]योज्यम् ; नटस्य शृणोतीतिवत् । (नटाच्छृणोतीत्यर्थः ।) इति शुश्रुम - एवंप्रकारमश्रौषम् (ष्म ?) ॥

ननु परोक्ष एवार्थे लिङ्विधानात 'शुश्रुम' इति [9]तदुत्तमपुरुषो न घटत इति चेत् मैवम्, ब्रह्मविद्याया दुरवगाहत्वेन निश्शेषग्रहणमस्माभिर्न [10]कृतमित्यभिप्रायकत्वाल्लिङुत्तमस्येत्याहुः ॥ १० ॥

अन्यदिति सामान्येनोक्तं मोक्षसाधनं विवृणोति - विद्याञ्चाविद्याञ्च........अश्नुते ॥

१०. मं. टि० व्याचचक्षिर इति मूलपाठमुद्रणं ग. प्रवृत्तिकोशेऽशुद्धं केनोपनिषद्वासनाऽऽयतम् । विचचक्षिरे इत्येव पाठः । काण्वमाध्यन्दिनभेदेनात्र पाठभेदवचनमपि केषाञ्चिदसन्मूलम् ॥

पा० 1 अन्यथेति नास्ति - ग, घ ; अन्यथा शब्दानन्वयात् - ख. ।
2 एवमिति नास्ति - ख, ग, घ. ।
3 सत्संप्रदाय - क, ख ; पूर्वपूर्वसंप्रदाय - घ, प्रागस्मन्मुद्रितेऽप्येवम् । सर्वसंप्रदाय - ग. ।
4 इत्यत्राह - ग. ।
5 नः इति अस्माकमिति च नास्ति - ग.
6 यथाश्रुतत्वे. ।
7 अर्थोऽयम्. ।
8 योजनीयम् - ख. ।
9 लिङुत्तम - ख. ।
10 इत्यभिप्रायं कृत्वा लिङुत्तमस्योपपत्तेः - ख. ।

भा० यः - यथावस्थितोपदेशवान् (ज्ञान[1]) । विद्यां — परमात्मोपासनरूपाम् । अविद्यां — तदङ्गभूतकर्मात्मिकां च । [2]तदुभयं — परस्परविरोधप्रसङ्गरहितम् सह वेद — अङ्गाङ्गिनोरप्यनु (रनु) ष्ठेयत्वसाम्यात् उभयं सह वेद इत्यविशेषेण वेदनीयतोक्तिः; न पुनः हेयोपादेययोः ज्ञातव्यत्वसाम्यात् । पूर्वमविद्याया[4] निन्दनात् तदौचित्यमिति चेत् — तर्हि विद्याया अपि निन्दिततया[5] हेयद्वयसमुच्चयोक्तिप्रसङ्गः । तथा सत्युत्तरवाक्यमपि [6]विघटेत, 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति । * अय (तदय) मर्थः — अविद्यया - विद्याङ्गतया चोदितेन[7] कर्मणा, मृत्युं — ज्ञानसंकोचरूपमृतिहेतुं[8] प्राक्तनं[9] कर्म ।

प्र० "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इति श्लोके कर्मयोगस्य प्रत्यगात्मदर्शनद्वारा परभक्त्युत्पादकत्वमुक्तम् । इह तूत्पन्नभक्तियोगेन विदुषा पूर्वोक्तकर्मयोगवैरं परित्यज्याहरहरनुष्ठीयमानानां नित्यनैमित्तिककर्मणां कल्मषनिबर्हणद्वारा भक्तियोगोपचायकत्वमुच्यते । सहशब्दस्वारस्यात् । अतो न पुनरुक्तता ॥

यः - यथावस्थितविद्योपदेशवान्, विद्यां - ब्रह्मोपासनरूपाम्, अविद्यां - तदंगभूतकर्मात्मिकाञ्च, एतदुभयं सह वेद अंगांगिभावेन सहानुष्ठेयं वेदेत्यर्थः । अत्र अविद्याशब्दः क्षत्रियविषयकाब्राह्मणशब्दवत् तदन्यवृत्त्या विद्यांगकर्मविषय इति भावः । अविद्यया - [10]विद्यांगतया चोदितेन कर्मणा, मृत्युं - विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकभूतं पुण्यपापरूपं प्राक्तनं कर्म, तीर्त्वा - निरवशेषमुत्क्रम्य, विद्यया - परमात्मोपासनरूपया, अमृतमश्नुते - मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तीर्त्वेत्यत्र उपायविरोधितरणमुच्यते । अमृतमश्नुत - इति तु उपेयब्रह्मप्राप्तिविरोधिभूतेभ्यस्सर्वपापेभ्यो मोक्ष इति भेदः । एवं च सति — "इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥" — ज्ञानव्यपाश्रयः शास्त्रश्रवणजन्यब्रह्मज्ञानवान् सः - [3]जनकोऽपि ब्रह्मविद्यां निदिध्यासनरूपामधिष्ठाय फलत्वेनाश्रित्येत्यर्थः । भक्तियोगोत्पत्ति

११. मं. टि० विद्याञ्चाविद्याञ्चेति । अत्र श्रुतप्रकाशिका, "चशब्दावनुक्तसमुच्चयपरौ । .... विद्यानुबन्धिशमदमादिकं कर्मानुबन्धिफलाभिसंधिकर्तृत्वाभिमानराहित्यादिकं .... समुच्चेतव्यम् । यद्वा विद्याविरोधि .... तदितरविषयज्ञानतद्विषयरागद्वेषादिकम् । अविद्या .... विद्यांगं कर्म; तद्विरोधि .... फलाभिसंध्यादिसहितं कर्म पापञ्च हानार्थं ज्ञातव्यम् । .... यद्वा प्रतिपदद्योतकौ चकारौ" इति । तत्त्वटीका च, "चकारावत्रोक्तार्थसमुच्चयार्थौ । तयोरनुक्तद्योतकत्वे तु तत्तदितिकर्तव्यताविशेषयोः एव विद्या (एवं विद्याऽविद्या ?) फलयोः निवर्त्ययोश्च प्राप्त्युपायविरोधिनोर्ग्रहणम्" इति ।

पा० [1] ख. । [2] एतदुभयं - ग, घ. ।
[3] रप्यनु - क, ख. ।
[4] अविद्यानिन्दनात् - क, ख. ।
[5] निन्दिततया - क, ख; निन्दितायाः - ग. ।
[6] विघटते - ग, घ. ।
[7] चोदितकर्मणा - ग, घ. ।
[8] मृत्युहेतुं - ग, घ. । अत्र मृत्युपतिहेतुमित्यौचित्यादालोचितम् । व्यर्थमुत्पत्तिपदं विनैव पाठो लब्धः ।
[9] प्राक्तनकर्म - ग, घ. । * पूर्वम् अयमर्थ इति ग. प्रभृतिकोशेषु । तदयमर्थ इति च क, ख. कोशयोः । (तत्र तदित्यस्य अविद्यापदस्य हेयपरत्वाभावादनुष्ठेयपरत्वादित्यर्थो भाव्यः ।) अतः इत्यर्थ इत्यत्र अर्थ इति न स्यात् । कथञ्चित्, उत्क्रम्येत्यन्तेनैव अयमथ इत्यारब्धमवसितम् । अतो विद्ययेत्यादेः पृथग्वाक्यत्वात् पुनरपि अथ इति पदमिति रीत्या वा वक्तव्यम् ।
[10] विद्याङ्गरूपतया - ख. ।

भा० तीर्त्वा – निरवशेषमुल्लंघ्य, विद्यया – पूर्वोक्तपरमात्मानुदर्शनरूपया, अमृतमश्नुते - "एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इत्यादिषु सर्वदोषरहितत्वेन प्रतीतं परमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः (प्राप्नोतीति ?) । अत्रामृतशब्दस्य मोक्षपरत्वेऽपि न पुनरुक्तिः । मृत्युं तीर्त्वा– इत्यस्योपायविरोधितरणपरत्वात् अमृतमश्नुत इति प्राप्तिविरोधिनिवृत्तिलाभोक्तेः ॥

अत्र 'अविद्यया मृत्युं प्राप्य स्थितः' इति व्याचक्षाणः निर्बाधं पदवाक्यस्वारस्यमुपबृंहणं च प्रस्मृत्य स्वाविद्यया स्वयमेव मृत्युं प्राप्य स्थिताः । एतदेव वाक्यमनुसंहितं वैष्णवे पुराणे "इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया" इति । इह त्वविद्याशब्दः प्रकरणादौचित्याच्च विद्याङ्गकर्मविषय इत्यभाषि ([1]प्यत) भाष्यकारैः, "अत्राविद्याशब्दाभिहितं वर्णाश्रमविहितं कर्म" इति, "मृत्युतरणोपायतया प्रतीताऽविद्या विद्येतरद्विहितं कर्मैव" इति च । विद्यां पर्युदस्यन्नयमविद्याशब्दः क्षत्रियादिविषयाब्राह्मणशब्दादिवदासन्नतदन्यवृत्ति[2]रङ्गकर्मविषय इति भावः । एवं "तपो विद्या

प्र० कामयमान इति यावत् । मृत्युं भक्त्युत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्मजातम् अविद्यया अनभिसंहितफलेन विद्यांगकर्मणा तर्तुं व्यपोहितुं सुबहून् यज्ञान् ज्योतिष्टोमादिकान् इयाज अकरोदित्यर्थः । [4]पाकं पचतीतिवन्निर्देशः । – [5]तथा च "कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः" । — [6]भगवदाराधनरूपाणि अनभिसंहितस्वर्गादिफलानि कर्माणि कषायस्य उभयविधपापस्य तज्जन्यरागद्वेषादेर्वा पक्तिः विनाशकारणानि । ज्ञानं तु परमागतिः - परमगतिः

टि० **मोक्षपरत्वेऽपीत्यपिना अमृत**मिति **अश्नुत** इति च पदस्वारस्यात् भोग्यभूतब्रह्मानुभवरूपोऽर्थः श्रीभाष्योक्त एव साधीयानिति ज्ञाप्यते । **विरोधिनिवृत्ती**ति । तत्त्वटीकायाम, "मोक्षशब्दस्वारस्यानुरोधात्... ......बन्धककर्मनिवृत्ति .. ....मात्रमेवोपासनसाध्यम् । धीसंकोचहेतुनिवृत्तौ सेतुभङ्गस्रोतःप्रवृत्तिनीत्या तादृशेश्वरसङ्कल्पेन स्वतःप्राप्तो धीविकासः" इति । **व्याचक्षाणा** इति । यद्यपि मन्त्रोऽयं कर्मसगुणोपासनोभयपरतयैव शाङ्करभाष्ये योजितः -- अथापि निर्गुणब्रह्मप्रकरणानुगुण्याय **ब्रह्मसिद्ध्या**दिग्रन्थेऽन्यथा व्याख्यातः । यथा **भावप्रकाशिकायां** काचन योजनाऽनूदिता । **सिद्धान्तसिद्धाञ्जनेऽपि** - मन्त्रे **सहे**त्यत्कं पदमित्येव साम्प्रदायिकमिति लिखित्वैव कर्मज्ञानयोर्विरोधादसाहित्यात्सहशब्दार्थस्य स्वमतेऽनुपपत्त्या यच्छब्दप्रतिसंबन्धि **स** इति पृथक्पदम, **हे**ति पृथगव्ययमिति लिखितम् । एवमित्थमपि केनचिन्मृषावादिना निर्गुणप्रकरणाविरोधेन कृतं व्याख्यानं श्रुतप्रकाशिकायामत्र चानूद्यते । शाङ्करयोजनान्तराण्यपि संभाविततया तत्त्वटीकादौ दर्शितानि । अतस्साक्षाच्छङ्करोक्तयोजनाया अन्यत्वेपि न विरोधः । श्रीभाष्यस्य तु सर्वपरोक्तविरुद्धार्थदूषणाभिप्रायेण गभीरा गतिरिति । **विहितं कर्मे**ति । "अविद्याशब्देन विद्येतरत् वर्णाश्रमाचारादि पूर्वोक्तं कर्मोच्यते ।

पा० [1] **ख.** । [2]आसन्नतदनन्तरवृत्तिः - **ग.** ।

[3] स इत्यस्य केशिध्वज इत्यर्थः प्रकरणात् (श्री. वि. पु. ६. ६. १२.) तस्यापि जनकवंश्यत्वात्तु जनक इत्युक्तम्; तथा दर्शनात् ।

[4] पाकं पपाचेतिवत् - **ख.** 'निर्देश' इति च नास्ति ।

[5] यथेति मुद्रितपाठे यकारस्थाने तकारस्स्यात् । लिखितपुस्तके तथा चेति दृश्यते । एवञ्च सतीत्यारब्धं हि 'सुसङ्गतानि भवेयुरित्यन्तेऽन्वितम् । तथा च अत्र तथापदं इयाजेत्युपबृंहणसमुच्चायकम् ।

[6] परम - भगवदाराधनरूपाणीत्यनभिसंहित - **ख.** ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥ १२ ॥

भा० च विप्रस्य निःश्रेयसकरावुभौ । तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते " इत्युपबृंहणा-न्तराण्यपि[1] सुसङ्गतानि भवेयुः ॥

ये पुनरिह विद्याकर्माख्यसाधनद्वयसमुच्चयं मृत्युतरणामृतत्वप्राप्तिरूपसाध्यद्वित्वं च वर्णयन्ति, तेषां कर्मज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावं विपर्ययं मृत्युतरणं च व्यक्तं प्रतिपादयद्भिः श्रुतिस्मृतिसूत्रगणैर्यथाभाष्यमुत्तरं देयम् । विषमसमुच्चयवादेऽपि यथागमं[2] कर्मणां सन्निपत्योपकारकत्वसंभवे गत्यन्तरगमनिका नीति[3]विद्भिर्न संमन्यते ॥ ११ ॥

तदेवमुपास्यं परमात्मतत्त्वं साङ्गतदुपासनरूपं च परमहितं परमपुरुषार्थपर्यन्त-मुपदिश्य अनन्तरं त्रिभिः श्लोकैः *प्रतिबन्धनिवृत्तिपरब्रह्मानुभवरूपयोः फलपर्वणोः समुच्चित्यानुसन्धानं विद्याङ्गत्वेनोपादेयमित्युच्यते । तत्र प्रथममेकैकमात्रानुसन्धानं निन्दति-

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥ इति ।

प्र० साधनमित्यर्थः । उभयत्रापि [4]कारणे कार्योपचारः - " कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ", " तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरावुभौ । तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ " इत्यादीन्युपबृंहणशतानि सुसंगतानि भवेयुः ॥ ११ ॥

एवं समाधिनिष्पत्तेरनभिसंहितफलनित्यनैमित्तिककर्मसाध्यत्वमुपदिश्य अनन्तरं त्रिभिः श्लोकैर्निषिद्ध-निवृत्तिरूपयोगाङ्गसाध्यत्वमाह । तत्र प्रथमं [5]पूर्ववदेकैकमात्रनिष्ठान् विनिन्दति - **अन्धं तमः.........रताः ।**

" एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि ", " ब्रह्मलोकमभिसंभवानि " इत्यादिषु प्राप्तिरूपा अनुभूतिः संभूतिशब्देनोक्ता । इह तु समाधिरूपा सा **सम्भूति**शब्देनोच्यते । **असंभूति**शब्दस्तु समाधिरूपसंभूत्यन्यां समाध्यंगभूतां निषिद्धनिवृत्तिमाह; **" संभूतिञ्च विनाशञ्च "** इत्युत्तरत्र विनाशशब्देन असंभूतेः [6]अनुवादात् । तथा च **ये** विद्याधिकारिणः **असंभूतिमेव** मानदंभहिंसास्तेयादीनां योगविरुद्धानां निवृत्तिमेवोपासते; निवृत्तिमात्रनिष्ठा इत्यर्थः । **ते अन्धं तमः प्रविशन्ति** इति पूर्ववदर्थः । ये पुनः

टि० विद्याशब्देन च भक्तिरूपापन्नं ध्यानम् " इति वेदार्थसंग्रहेऽप्युक्तम् । विहितकर्मणो विहितत्वाद्याकारेणैव विद्याप्रत्यासन्नत्वेन विधेतरतया शीघ्रग्रहणमिति भावः । नन्वेतन्मन्त्रादिषु मृत्युतरणानन्तर्यममृतप्राप्तावेव प्रतीयते, न तु विद्यायाम् । अतः कथं विद्याङ्गत्वं कर्मण इत्यत्राह **ये पुन**रिति । **ये** यादवप्रकाशादयः । **गत्यन्तर**म् आरादुपकारकत्वं भास्करमतम् ॥ ११ ॥

१२. मं. टि० प्रतिबन्धविनाशोऽयं प्रस्तुतसमाधिप्रतिबन्धनिवृत्तिर्वा वस्तुतस्सुकृतदुष्कृतहानिरेव वेदाचार्यभाष्यतात्पर्यं द्रष्टव्यम् ॥

पा० [1] उपबृंहणान्यपि - **ग, घ.** ।
[2] यथाभागं सति - **ग, घ.** ।
[3] नीतिविद्भिः - **ख.**
[4] करणे - **ख.** ।
[5] एकैकमात्रं - **क.** ।
[6] अनुविधानात् - **क.** ।

*

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयँ सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

भा० "एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि" "धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवानि" इत्यादिषु ब्रह्मप्राप्तिरूपा सम्भूतिरुक्ता । तां पर्युदस्यन्नयम् असम्भूतिशब्दः तदासन्नप्रतिबन्धविनाशमभि ([1]मभिसं) धत्ते । "संभूतिं च विनाशं च" इत्यपि ह्यनन्तरमुच्यते । न चात्र असम्भूतिशब्देन सम्भूतेरनुत्पत्तिर्विनाशो वा प्रतिपाद्यः, अमृतप्राप्तिहेतुतयोक्तायाः सम्भूतेः प्रागभावस्य प्रध्वंसस्य वा मृत्युतरणहेतुत्वेन वक्तुमयुक्तत्वात् । अत्रापि तरतेः प्राप्तिवचनत्वं पूर्ववत् प्रतिक्षेप्यम् ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ इति ।

अत्र तच्छब्दः समुच्चित्यानुसन्धेयतया वक्ष्यमाणद्वितयं वक्ति ॥ १३ ॥

अत्राप्यन्यदित्युक्तं विवृण्वन् विद्याङ्गमुभयानुसन्धानमाह – **सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह** इति ॥ तस्यैव फलप्रदर्शनेनावश्यकर्तव्यतां स्थापयति - **विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते** इति ॥

अनुसन्धीयमानेन विनाशेन प्रतिबन्धमपोह्य सम्भूत्याऽनुसन्धीयमानया ब्रह्म प्राप्नोति । सम्भूतिविनाशानुसन्धानरूपेऽङ्गे स्तुत्यर्थं यथोचितमङ्गिफलनिर्देशः ॥

प्र० समाधिरूपसंभूत्यामेव रताः, **ते ततः भूय इव** बहुतरमिव **तमः** प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

किन्तर्हि मोक्षसाधनमित्यत्राह - **अन्यदेवाहुः**..............**विचचक्षिरे** ॥

संभवात् - संभूतेः, **असंभवात्** असंभूतेरित्यर्थः । केवलात्संभवादसंभवाच्च अन्यदेव मोक्षसाधनमित्युपनिषद आहुः । लिङ्गुत्तमः पूर्ववत् । स्पष्टमवशिष्टम् ॥ १३ ॥

अन्यदित्युक्तं विवृणोति - **संभूतिश्च**.... ....**अश्नुते** । **संभूतिश्च** समाधिरूपब्रह्मानुभूतिश्च **विनाशश्च** - मानदंभहिंसास्तेयबहिर्मुखेन्द्रियवृत्तिविशेषरूपा ये योगनिरोधिनः तेषां विनाशं वर्जनञ्च इत्येतत् **उभयं यो** विद्वान् अङ्गांगिभावेन **सह वेद** । स विद्वान् । **विनाशेन**, निषेव्यमाणेनेति शेषः ।

---

१४. मं. टि० मन्त्रोऽयं श्रुतप्रकाशिकायामक्षरध्यधिकरणे यादवप्रकाशपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकमित्थं व्याख्यातः – "संभूतिशब्दस्संभवत्यनेनेति संभूतिरिति व्युत्पत्त्या मार्गपरः — विनाशशब्दश्च सुकृतदुष्कृतविनाशविषयः । अतो मार्गस्य कर्मविनाशस्य च चिन्तनमिह विद्यांगत्वेन समुच्चित्य विधीयते" इति । आचार्यभाष्यतात्पर्ये

पा० [1] अभिसन्धत्ते - क, ख.

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

भा० यद्वा विनाशेन मृत्युं तीर्त्वेति पूर्वोक्तमरूपशब्दे विरूपार्थपरिहाराय विनाशशब्देन मानदम्भादीनाम्, हिंसास्तेयादीनां बहिर्मुखेन्द्रियवृत्तीनां च विनाशो विवक्षितः । अतो विरुद्धनिवृत्तिरूपाङ्गसेवनेन समाधिविरोधिपापमपाकृत्य समाधिनिष्पत्तिरूपब्रह्मसम्भूत्या तदेवाश्नुते ॥

अत्र सम्भूतिविनाशशब्दाभ्यां सृष्टिप्रलयादिविवक्षया मृत्युतरणामृतप्राप्तिरूपफलविभागवचनस्यौचित्यलवोऽपि नोपलभ्यते ॥ १४ ॥

अथ [1]एवं फलपर्यन्तसाङ्गब्रह्मविद्यानिष्ठस्यानुसन्धेया[2] मन्त्रा उपदिश्यन्ते । तेषु च पूषादिशब्दाः [3]सर्वशब्दवाच्यं परमात्मानमनुसंदधतां तत्तद्देवताप्रणाड्या साक्षाद्वा तत्पर्यन्ताः । अत्र हि यमसूर्यादिशब्दानामेकविषयत्वं स्वरसावगतं तथासत्येवोपपद्यते । तत्र प्रथमेन मन्त्रेण [4]पूषशब्दविवक्षितं भगवन्तं प्रति प्रस्तुतां स([5]प्रस्तुतस)माधिप्रतिबन्धनिवृत्तिं प्रार्थयते —

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ इति ।

प्र० विरोधिनिवृत्तिरूपयोगांगसेवनेनेत्यर्थः । **मृत्युं** - समाधिविरोधिपापं, **तीर्त्वा** - अपाकृत्य निष्पन्नया **संभूत्या अमृतमश्नुते** - प्राप्तिरूपां संभूतिमेवाश्नुत इति भावः । अयमेव दंभादिविनाशो बृहदारण्यके — ‘तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्’ इति बाल्यशब्देन विद्यांगतया विहितः ।

अत्र संभूतिविनाशशब्दाभ्यां सृष्टिप्रलयविवक्षया कार्यहिरण्यगर्भस्य अव्याकृतप्रधानस्य चोपासनं विधीयत इति शाङ्करव्याख्यानमनुपपन्नम् । तथा सति मृत्युतरणामृतत्वप्राप्तिरूपफलवचनानौचित्यादिति ॥ १४ ॥

एवमाचार्यैः [6]सांगां भगवद्भक्तिमुपदिश्य अथ तन्निष्ठस्यानुसंधेयं मन्त्रद्वयमुपदिश्यते[7] । तत्र प्रथमेन मन्त्रेण पूषशब्दविवक्षितं भगवन्तं प्रति प्रस्तुतां समाधिप्रतिबन्धकनिवृत्तिं प्रार्थयते - **हिरण्मयेन**........... **दृष्टये** ॥

टि० एतद्विमर्शोऽप्यनुसन्धेयः । **न्यायसिद्धाञ्जनेऽप्युक्तम्** – (जीवपरि) “ऐश्वार्चिरादिगतिः कर्मणामन्यसंक्रान्तिश्च संभूतिविनाशशब्दाभ्यामुच्यते । कर्मणां विनाशेन हि संसारतरणम् । अर्चिरादिसंभूत्या च ब्रह्मप्राप्तिः” इति, “संभूतिशब्दः प्राप्तौ बहुशः प्रयुक्त” इति, “नारायणार्यैस्तु संभूतिविनाशशब्दौ — लक्षणया विद्याकर्मविषयावुक्तौ । एवञ्च विद्यां चाविद्यां चेत्यादिश्रुत्यैकार्थ्यं स्यात्” इति च ॥ ऐकार्थ्ये पौनरुक्त्यादर्थान्तरं युक्तमित्यपि तदाशयस्स्यात् ॥

१५. मं. टि० एतदादिमन्त्रचतुष्टयं बृहदारण्यके उपान्त्ये पञ्चदशे ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् । **रजोमयेनेति** । रजोरूपेणेत्यर्थः । तथा च **वाकारपाठदर्शनात्** ‘रजसा तमसा चास्य मानसं समभिप्लुतम्’

पा० [1] अथ फल - **क.** ।
[2] न केवलं **क.** कोशे, **ग.** कोशे शोधनिकायामपि साङ्गब्रह्मविद्यानिष्ठस्येति पाठ एव प्रादर्शि ।
[3] सर्ववाच्यं - **ग, घ.** ।
[4] पूषनशब्द - **ग.** । [5] **क.** ।
[6] सांगं भक्तियोगमु - **ख.** ।
[7] अनुसंधेयमन्त्र - **क.** ।

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः ।
यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

भा० सत्यशब्दोऽत्र जीवपरः । "सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्", "अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यम्, प्राणा वै सत्यम्, तेषामेष सत्यम्' इत्यादिषु जीवेऽपि तत्प्रयोगात् । तस्य मुखम् - अनेकेन्द्रियावष्टम्भतया मुखवदवस्थितं मनः, हिरण्मयेन पात्रेणापिहितम् - रागात्मकतया हिरण्मयसदृशेन रजोमयेन पात्रेण परमात्मविषयवृत्तिप्रतिरोधकेन च्छादितम् । हृदि [1]संनिहिते परमात्मविषये निरुद्धवृत्तिकमित्यर्थः । रजःकथनं तमसोऽप्युपलक्षणम् । हिरण्मयशब्देन कर्माधीनभोग्यवर्गप्रदर्शनं [2]वा । तत् - जीवस्य मुखस्थानीयं मनः, पूषन् - आश्रितपोषणस्वभाव ! अपावृणु - निरस्तपिधानं कुरु । कस्य हेतोः ? सत्यधर्माय दृष्टये - सत्यस्य जीवस्य धर्मभूताय पूर्वोक्तब्रह्मा[3]नुदर्शनायेत्यर्थः ॥ १५ ॥

पुनरपि तया दृष्ट्या द्रष्टव्यं विशिंषन् [4]दृष्ट्यनुगुणमभ्यर्थयते —

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः ।
यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि ॥ इति ।

प्र० हे पूषन् - आदित्यान्तर्यामिन्; "य आदित्ये तिष्ठन्" इत्यारभ्य, "य आदित्यमन्तरो यमयति" इति श्रुतेः, "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" इत्यादिन्यायाच्च । यद्वा, पूषन् - आश्रित-पोषणस्वभावेत्यर्थः । "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः" इति [5]च सूत्रितत्वात् । सत्यस्य । सत्यशब्देनात्र प्रकृत्यादिवत् स्वरूपविकाररहितः जीवात्मोच्यते । "सत्यश्चानृतश्च सत्यमभवत्" इत्यादिषु जीवेऽपि सत्यशब्दप्रयोगात् । तस्य मुखं - मुखवदनेकेन्द्रियावष्टंभतया मुखसदृशं मन इत्यर्थः । हिरण्मयेन - हिरण्मयसदृशेन कर्माधीनभोग्यवर्गेणेति यावत् । पात्रेण - परमात्मविषयकवृत्तिप्रतिरोधकेन अपिहितं - छादितम् । हृदि निहिते परमात्मविषये निरुद्धवृत्तिकं जातमित्यर्थः । तत् - जीवस्य मुखस्थानीयं मनः, त्वम् - हृषीकागामीशस्त्वं, अपावृणु - निरस्ततिरोधानं कुर्वित्यर्थः । तत् कस्य हेतोः तत्राह सत्यधर्माय - सत्यस्य जीवस्य धर्मभूतायै, दृष्टये - दृष्टिः दर्शनम् । त्वद्दर्शनायेति भावः ॥ १५ ॥

पुनरपि तया दृष्ट्या द्रष्टव्यं विशिंषन् दर्शनं तत्साधनञ्चाभ्यर्थयते — पूषन्............अस्मि ॥

पूषन् - आश्रितपोषक । एकश्चासावृषिश्च एकर्षिः । अद्वितीयो - (या) ऽतीन्द्रियार्थद्रष्टा (ष्टः) "नान्योतोऽस्ति द्रष्टा" इति श्रुतेः । यम - यमयति सर्वानिति यमः । सर्वान्तर्यामिन् । "यः पृथिवीमन्तरो यमयति .... य आत्मानमन्तरो यमयति" इत्यादिश्रुतेः । सूर्य - स्वभक्तबुद्धीनां

टि० इत्युक्तार्थविवक्षया हिरण्मयपदं रजःपरमिति प्रथमव्याख्यानम्, भोग्यवर्गेति द्वितीयमिति गम्यते ॥

१६. मं. टि० पुरुष इति । पुरुषशब्दार्थः तात्पर्यचन्द्रिकायामपि संगृहीतः, "पुरिशयत्वपूर्णत्व-पूर्वसद्भावपुरुदानादिभिर्निमित्तै" रिति । पूर्णत्वमन्तर्बहिश्च व्यापित्वम्; अथवा सहस्रनामभाष्योक्तं स्वत-

पा० [1] हृदि निहिते - ग, घ.
[2] वाकारो नास्ति - ग, घ. ।
[3] ब्रह्मानुभवदर्शनाय - ग, घ. ।
[4] दृष्ट्या गुण - ग, घ. ।
[5] चेति नास्ति - ख. ।

भा० एकर्षे - अद्वितीयानीन्द्रियद्रष्टः ! यम – सर्वान्तर्यामिन् ! सूर्य - स्वभक्तवर्गानां सुष्टु प्रेरक ! प्राजापत्य – प्रजापतिप्रसूतस्य सर्वस्यान्तर्यामिन् ! अविवक्षितप्रत्ययार्थो वा प्राजापत्यशब्दः । प्रजानां पते इत्यर्थः । व्यूह रश्मीन् ; समूह तेजः – स्वस्वरूपप्रकाशानौपयिकान् [1]स्वोग्ररश्मीन् व्यपोह ; प्रभात्मकं च तेजः [2]समूढं कुरु । यत् – आदित्यवर्णमित्यादिप्रसिद्धम् [कल्याणतमम् ?] सर्वेभ्यः कल्याणेभ्योऽतिशयितकल्याणं शुभाश्रयभूतं ते दिव्यं, रूपम् , तत् पश्यामि । अत्र वर्तमानव्यपदेशः उत्तरवाक्यवत् तात्कालिकानुसन्धानानुवादः । प्रार्थनाप्रकरणानुरोधे तु व्यत्ययेन पश्येयमिति लिङर्थो [3]ग्राह्यः । पुनरुक्तिस्तदसाधारण्यज्ञापनार्था । त्वदर्थं पश्यामीति वा निरुपाधिकशेष(षि)त्वानुगुणोक्तिः ।

अथान्तरात्मनोऽहंग्रहेणानुसन्धान ([4]णोपासन) माह 'योसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ' इति । वीप्सा अत्यादरव्यञ्जनार्था । यद्वा "योसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तस्सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यस्स एष स्वयमुद्बभौ " इत्यादिवाक्यच्छायया

प्र० सुष्ठु प्रेरक । प्राजापत्य - प्रजापतिश्चतुर्मुखः तस्य सुताः प्राजापत्याः तेषामन्तर्यामिन् । यद्वा प्रजापतिरेव प्राजापत्यः, वैश्वानर इतिवत् । विश्वानर एव हि वैश्वानरः । तथा च प्रजानां पतिरिति व्युत्पत्त्या प्रजापतिः - विष्णुः । " प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तः " इति श्रुतेः । व्यूह रश्मीन् - भवदीयदिव्यरूपदर्शनानुपयुक्तान् स्वोग्ररश्मीन् व्यूह - व्यपोह, विगमयेत्यर्थः ॥ यत्तु दर्शनौपयिकं प्रभात्मकं सौम्यं तेजः, तत् समूह - समूढीकुरु । तत् किमर्थमित्याशंक्य अर्जुनादिवत् द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमित्याह यत् इति । " आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् " इत्यादिषु प्रसिद्धमित्यर्थः । ते " आनन्दो ब्रह्म " इति निरतिशयभोग्यस्य [5]तवापि कल्याणतमं - सौन्दर्यादिगुणातिशयेन प्रियतमं सर्वेभ्यः कल्याणगुणेभ्यः [6]अतिशयितकल्याणत्र । शुभाश्रयभूतमित्यर्थः[7] । ते यद्दिव्यं रूपं, तत् पश्यामि । पश्येयमिति लिङर्थो ग्राह्यः । लकारव्यत्ययश्छान्दसः । द्रष्टुमिच्छामीति भावः । " अकायमव्रणम् ", " अशरीरं शरीरेषु ", " अपाणिपादो जवनो ग्रहीता " इत्यादिसामान्यवचनानि " अजायमानः " " अजोऽपि सन्नव्ययात्मा ", " न चास्य प्राकृता मूर्तिः " इत्यादिविशेषवचनसिद्धहेयशरीरप्रतिषेधपराणि ॥

टि० एवावाप्तसमस्तकामत्वं ग्राह्यम् । पुरुदानं पुरु बहु सनोति ददातीति पुरुषशब्दनिर्वचनात् । आदिना पूर्वत्वविशिष्टसर्वपापप्रदाहकत्वमपि विवक्षितम् । " पूर्णः पूरयिता पुण्यः ", " स वा अयं पुरुषस्सर्वासु पूर्षु पुरिशयः " (बृ. ४, ५, १८.) , " स यत् पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औषत् तस्मात्पुरुषः " (बृ. ३, ४, १.),

पा० [1] स्वविग्रहरश्मीन् - क. ।
[2] समूढीकुरु - ग, घ. । [4] क. ।
[5] तवातिकल्याणतमं - ख. ।
[6] अतिशयितं कल्याणत्र - ख. ।
[7] इति भावः - क. (भाष्येऽस्मिन् अर्थ इति स्थाने भाव इति बहुलं प्रयुज्यते ।)

[3] लिङर्थोऽत्र ग्राह्य इति आन्ध्रलिपिमुद्रणे अत्रेति पदमधिकम् । ' लिङर्थो ग्राह्य इत्यपुनरुक्तिः तदासाधारण्यज्ञापनार्थं सदा पश्यामीति वा निरुपाधिकशेषत्वानुगुणोक्तिः ' इति ग. पाठोऽशुद्ध इत्याचार्यभाष्यतात्पर्यं अस्माभिः पाठान्तरमुल्लिखितम् । प्रायस्तदनुकूल उपरिनिर्दिष्टस्तालपाठः । तत्र ' त्वदर्थं ' मिति पदमेव ' सदे ' ति विकृतं स्यादिति घ. कोशदर्शितोऽस्मदाचार्यचरणोल्लेखोऽपि सत्यापित इव तालेन । तत्र सदेति पदादर्शनात् । पुनरुक्तिरित्यस्य, ते इत्यस्य पुनरुक्तिरित्यर्थ एव ग्राह्य इति प्रागस्माभिस्तथैव पाठ उल्लिखितः ' इत्य ' इत्यक्षरद्वयस्य ग. कोशे स्थितस्यापरित्यागेनेत्यलमधिकेन ॥

भा० **यत्तच्छब्दाभ्याम्**[1] अदश्शब्दौ विभज्यान्वेतव्यौ । तौ च[2] सर्वेन्द्रियदूरत्वप्रमाणप्रसिद्धत्व-द्योतनार्थौ । **पुरुषः** - [3]पूर्णत्वपुरिशयत्वपूर्वसत्त्वादिगुणकः आदित्यवर्णविग्रहविशिष्टस्सर्ववेद-पठितानन्यपरपुरुषसूक्तादिप्रसिद्धो महापुरुषः । **सोऽहमस्मि** - अहंशब्दोऽत्र जीवद्वारा तदन्तरात्मपर्यन्तः । अत एव **अस्मि** इत्यपि प्रत्यग्रूपस्वविशिष्टे परमात्मनि विश्राम्यति । 'अस्मद्युत्तमः' इत्येतावदेव ह्यनुशिष्टम्; न पुनरस्मच्छब्दस्य प्रत्यगात्मद्वारा परमात्मपर्यन्त-तायामुत्तमनिवृत्तिः । एवं तत्वमसीत्यादिष्वसिशब्दोपि[4] निर्वाह्यः । तत्रापि "युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः" इत्येतावदेव हि स्मर्यते । न तु युष्मच्छब्दस्य

प्र० ननु "यत्ते रूपं कल्याणतमम्", "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः", "ईशावास्यमिदं सर्वम्", "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्", "सर्वकर्मा सर्वगन्धः", "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", "तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति", "तस्योदिति नाम" इत्यादिभिः शास्त्रैर्गुणविग्रहादयो [5]ब्रह्मणो विधीयन्ते । "निर्गुणं निरञ्जनम्", "[6]सत्यं ज्ञानम्", "अविकाराय", "अकायमव्रणम्", "नेह नानाऽस्ति किञ्चन", "निष्कळं निष्क्रियम्", "अगोत्रमवर्णम्" – अगोत्रमिति । अनामकमित्यर्थः । एवमादिभि-श्शास्त्रैर्गुणादयः प्रतिषिध्यन्ते । तथा च [7]विधिप्रतिषेधशास्त्रयोर्विरोधादन्यतरबाधोऽवश्यम्भावी । तत्र निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकतया पश्चात्प्रवृत्तं प्रतिषेधशास्त्रमपच्छेदाधिकरणन्यायेन प्रबलम् । अतः प्रतिषेधबलेन गुणादिविधयस्सर्वे बाधिताः । ततश्च अविद्याख्यदोषपरिकल्पिताः गुणविग्रहादयो मिथ्याभूता इति — तदिदमनादरणीयम्; पशुच्छागनयेन उत्सर्गापवादनयेन च विधिनिषेधयोर्भिन्नविषयत्वोपपादनेन तयोर्विरोधगन्धाभावात्, विधीनां प्रतिषेधबाध्यत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं वरदाचार्यैस्तत्त्वसारे - "यद् ब्रह्मणो गुणविकारशरीरभेदकर्मादिगोचरविधि-प्रतिषेधवाचः । अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्धमर्हन्ति तन्न विधयः प्रतिषेधबाध्याः" इति ॥

[8]अथ अन्तर्यामिणमहंग्रहेणानुसंधत्ते – **योसावसौ पुरुषस्सोऽहमस्मि** - इति । **असावसौ** - इति वीप्सा आदरार्था । यद्वा अदश्शब्दौ विभज्य यत्तच्छब्दाभ्यामन्वेतव्यौ । कथमिति चेत्, इत्थम् - योसौ [9]पुरुषः अहं सोसावस्मीति । यद्यपि पुरुषशब्दः, "प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपि", "योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः" इत्यादिषु जीववाचितया प्रसिद्धः - तथाऽपि, "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्", "पूर्वमेवाहमिहासमिति तत पुरुषस्य पुरुषत्वम्", "महान् प्रभुर्वै पुरुषस्सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः" इत्यादिश्रुत्या पूर्णत्वपूर्वसत्त्वादिगुणक[10]स्सर्ववेदपठितपुरुषसूक्तादिप्रसिद्धो महापुरुष एवेह पुरुषशब्देन विवक्षितः ॥

टि० "पूर्वमेवाहमिहाऽऽसम्" इत्यादिकमत्र द्रष्टव्यम् । **अस्मीत्यपी**ति । प्रत्यक्त्वरूपोत्तमपुरुषार्थविशिष्टकर्त्रर्थक-लकारस्तदन्तर्यामिपर्यन्तार्थक इत्यर्थः ॥ सन्मात्रं ब्रह्म । तस्येश्वर एकोंशः, जीवोऽशान्तरमिति यादवप्रकाश-मतेऽपि तत्त्वमसि, सोहमस्मीत्यत्रानिर्वाहमाह **सन्मात्रस्ये**त्यादिना । त्वमहंशब्दयोस्सन्मात्रपरत्वे त्वन्ताऽहन्ता-रूपश्रुतप्रवृत्तिनिमित्तत्यागप्रसङ्गः । ततस्त्वन्तादिविशिष्टसत्परत्वे तस्य त्वमहमर्थविलक्षणत्वे, तत्पदार्थसदुद्देशेन त्वन्तादिविशिष्टाभेदविधाने च प्रथमपुरुष एव स्यात् । त्वमहमर्थयोरेव वाच्यत्वे तयोरुद्देश्यत्वे च 'तत्' 'सः'

पा० 1 यत्तद्वृत्तयोः - **क.** ।
2 तौ चेत्यादिस्थाने, 'सर्वातीन्द्रियप्रमाण-सिद्धत्वद्योतनार्थौ वे' ति - **ग, घ.** ।
3 पुरिशयत्वेति नास्ति - **ग, घ.** ।
4 असिशब्दो निर्वाह्यः - **ग, घ.** ।
5 ब्रह्मणोऽपि - **ख.** ।
6 सत्यं ज्ञानमिति न - **ख.** ।
7 विधिप्रतिषेधयोः - **ख.** ।
8 अथ तथान्तर्या - **क.** ।
9 पुरुषः प्रसिद्धः अहम् - **क.** ।
10 गुणकसर्व ।

भा० स्वाभिमुखचेतनद्वारा तदन्तर्यामिपर्यन्तत्वे मध्यमनिवृत्तिः । लोके[1] हि अहं त्वमस्मि, त्वमहमसीत्याद्युपचार[2]प्रयोगेषूद्देश्यानुसारेण मध्यमोत्तमयोर्व्यवस्था । [3]तद्वदत्रापि, "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते" इत्यादिषु युष्मदस्मदोस्सहप्रयोगेऽपि व्यवस्थोपपद्यते । उद्देश्यविषययोरेवात्र युष्मदस्मच्छब्दयोरुपपदत्वेन [4]सूत्रकृदभिप्रेतत्वात् । भाष्ये तु तत्त्वमसिनिरूपणावसरे, "नात्र किञ्चिदुद्दिश्य किमपि विधीयते" इत्युक्तिरप्रामांशनिषेधाभिप्राया व्यक्ता; [5]उपसंहारत्वोपपादनात् ॥

ये पुनस्तत्त्वमसि, सोऽहमस्मीत्यादिषु कार्यकारणोपाध्याकारविधूननेन निर्विशेषस्वरूपैक्यमात्रं[6] वाक्यवेद्यमाहुः, तेषामसिवदस्मिरपि खण्डकः । श्रोतर्यनुसन्धातरि च

प्र० [7]नन्वेवं "योऽसौ पुरुषस्सोऽसावहमस्मी"ति कथं सामानाधिकरण्यम्, अहंपदार्थस्य जीवात्मनः परमपुरुषाद्भिन्नत्वादिति चेन्न - अहंशब्देनापि अस्मदर्थान्तर्यामिण एवाभिधानेन अहं स इति निर्देशस्य सुसङ्गतत्वात् ॥

ननु च अहंशब्दस्य प्रत्यगर्थान्तर्यामिपरत्वे सोऽस्मीत्युत्तमपुरुषो न घटते । न हि मदन्तर्यामी परमपुरुषोऽस्मीत्यन्वयो युज्यत इति चेत्-उच्यते । मदन्तर्यामीत्यादिशब्दान्तरेणोपस्थापिते प्रत्यगर्थान्तर्यामिणि उत्तमपुरुषान्वयासम्भवेऽपि अहमित्यस्मत्पदोपस्थापिते तस्मिन्नुत्तमपुरुषान्वयो युज्यत एव । [8]तथा हि पाणिनिसूत्रम्, "अस्मद्युत्तमः" इति । प्रत्यगर्थबोधकास्मच्छब्द[9] उपपदे उत्तमपुरुषो भवतीत्यर्थः । न पुनरस्मच्छब्दस्य प्रत्यगर्थद्वारा परमात्मपर्यन्ततायामुत्तमनिवृत्तिरिति । 'अधिकं तु प्रविष्टम्; [10]न तद्धानिः' इति न्यायात् । एवं तत्त्वमसीत्यादिष्वपि असीति मध्यमपुरुषो निर्वाह्यः; त्वम्पदेन अभिमुखचेतनद्वारैव तदन्तर्यामिणोऽभिधानाभ्युपगमात् । तत्रापि, "युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः" इत्येतावदेव हि स्मर्यते; न तु युष्मच्छब्दस्य स्वाभिमुखचेतनद्वारा तदन्तर्यामिपर्यन्तत्वे मध्यमनिवृत्तिरपि[11] ॥

ये तु "तत्त्वमसि" "सोऽहमस्मि" इत्यादौ (त्यादिषु) अहंत्वमादिशब्दैः युष्मदस्मदर्थपरित्यागेन निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपैक्यमेव वाक्यवेद्यमाहुः, तानेव, तत्त्वमसीत्यादिवाक्येषु असिरिव, सोऽहमस्मीति वाक्यस्थास्मिरपि खण्डयति । श्रोतर्यनुसंधातरि च युष्मदस्मदी(त्ते)हि तैः परित्यक्ते । न हि तेषामसिना कश्चित् प्रतिबोधनीयोऽस्ति; न च कश्चित् अस्मिना विशिष्यानुसंधेयः । ननु प्रकृते युष्मदस्मदर्थयोरविवक्षायामपि तयोर्व्युत्पन्नयुष्मदस्मच्छब्दोपपदमात्रोपजीवनेन अस्मत्पक्षेऽपि [12]क्वचिन्मध्यमोत्तमयोरुपपत्तिरिति चेन्न —ततोऽप्यपरित्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तकस्य अस्माकं निर्वहणस्यैवानुसर्तुमुचितत्वात् ॥

टि० इति तत्पदार्थः कः? किं सदंशभूतेश्वरः, सदेव वा? आद्ये त्वमर्थादिरूपांशे ईश्वरांशाभेदो बाधितः । न हि मृत्पिण्डांशभूतमणिकाभेदो मृत्पिण्डांशभूतघटशरावयोः । अन्त्ये त्वमर्थादौ सत्ताया नित्यप्रतिपन्नतया शुद्धसदभेदो न बोधनीय इति निर्गलितार्थः । दृश्ययोरित्यनेन दृश्यस्त्वमर्थादिरदृश्येश्वराभिन्नः कथमिति ज्ञाप्यते; अदृश्यसन्मात्रब्रह्मणस्त्वमहंशब्दार्थत्वायोगश्च । (उद्देश्ययोरिति पाठस्स्यात्? तेन पूर्वं त्वमहमर्थयोर्विधेयत्वपक्षः इह

पा० [1] लोके तु - ग. घ. ।
[2] उपचारेषु - ग. घ. ।
[3] 'तद्वदत्रापि व्यवस्थोपपद्यते' इत्येतावद्वास्ति - ग. घ. ।
[4] सूत्रपदाभि - ग. घ. ।
[5] भिप्राया उक्तोपसंहार - क. ।
[6] स्वरूपैक्यं - ग. घ. ।
[7] ननु योऽसौ - क. ख.
[8] तथा च - क. ।
[9] अस्मच्छब्द उपपद इत्येव आन्ध्रलिपिकोशे शुद्धिपत्रे । पा० अस्मच्छब्दोपपदे ।
[10] न तु - ख. ।
[11] निवृत्तिरिति - क. ।
[12] त्वमहमिति - क. ।

भा० [1]युष्मदस्मदी हि परित्यक्ते । न ह्यसिना [2]कश्चित्प्रतिबोधनीयः ; न च कश्चिदस्मिन् विशिष्यानुसन्धेयः । विधूननीयोपाधिविषयव्युत्पत्तिमच्छब्दसन्निधिमात्रोपजीवनेन [3]कथंचित् मध्यमोत्तमसंपत्तिरिति चेत्-ततो वरमपरित्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तमास्माकं[4] निर्वहणमनुसर्तुम् ॥

उ० सन्मात्रस्यांशिनः अंशद्वयविशिष्टताप्रतिपादनं वदतामपि सन्मात्रविवक्षायामत्र (तावन्मात्रापेक्षयात्र[5]) वाक्ये त्वमहम्भावायोगात्, त्वंताहंताविशिष्टं सदिति [6]विशिष्टविवक्षायामपि प्रथमपुरुषोपनिपातप्रसङ्गात्, दृश्ययोश्च ([7]अत्रत्ययोश्च) युष्मदस्मदर्थयोर्मृत्पिण्डांशे मणिक इव घटशरावाकारयोः, सदंशभूतेश्वराकारेऽपि समन्वयायोगात्, त्वमहमर्थयोः सत्ताद्याकारस्य नित्यप्रतिपन्नतया विशेषतो(ऽनिर्देश्य) [8]ऽनुपदेश्यत्वादननुसन्धेयत्वाच्च न कथंचिदपि "तत्त्वमसि" "सोहमस्मि" इत्यादेर्निर्वाहः शक्यः ॥ /

प्र० अपरे त्वाहुः "योसावसौ पुरुषस्सोहमस्मि" इत्यत्र पुरुषशब्देन परमपुरुषो न विवक्षणीयः ; तथा सति अस्मीत्युत्तमस्य, पुरुष इत्याख्यायाः, सोऽहमिति [10]सामानाधिकरण्यस्य च क्लेशेन निर्वाह्यत्वात् । ततो वरमत्र पुरुषशब्दस्य परिशुद्धजीवात्मपरत्वमाश्रयितुम् । एवं च सति यः पुरुषो मुक्तदशाभाव्याकारः परिशुद्धजीवात्मा सोऽहमस्मीत्यन्वयादुत्तमस्य, पुरुष इत्याख्यायाः सामानाधिकरण्यस्य चातिस्वरसो निर्वाह इति । नायं पक्षस्साधुः । तथा भवत्वेवमिह निर्वहणम् । तथाऽपि "तत्त्वमसि" इत्यत्र तत्पदस्य, "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं व त्वमसि" इत्यादिषु त्वंपदस्य च परदेवतावाचकत्वेन त्वदुक्तनिर्वाहस्य तत्राभावात् अकामेनापि तत्रास्मदुक्तनिर्वाहस्य समाश्रयणे तत्समानन्यायतया अत्रापि तस्यैवानुसर्तुमुचितत्वादिति ॥

स्यादेतत् - "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि" इत्यत्र कथं पुरुषव्यवस्था । त्वमहंपदयोरुभयोरपि श्रवणात् । उद्देश्यविषयकमेव युष्मदादिपदमुपपदत्वेन पाणिनिसूत्राभिमतम् तथा चोद्देश्यसमर्पकोपपदवशादेवात्र मध्यमोत्तमयोर्व्यवस्था सिध्यतीति चेत् — अस्त्वेवमिदं समाधानम् । तथापि "तत्त्वमसि" इत्यत्र पुरुषव्यवस्था न घटते । तत्र त्वंपदयोगवत् तत्पदयोगस्यापि सत्त्वात् । तथा चासीतिवदस्तीति प्रथमपुरुषस्यापि प्रसङ्गः । न ह्यत्रापि त्वंपदमुद्देश्यसमर्पकम् ; येन त्वंपदमेव पुरुषनिमित्तम्, [11]न तु तत्पदमपीति व्यवस्था स्यात् । तथा च तत्त्वमसिनिरूपणावसरे भाष्यम्, "नात्र किञ्चिदुद्दिश्य किमपि विधीयते" इति । तस्मात् "तत्त्वमसि" इतिवत् तत्त्वमस्तीति [12]प्रसङ्गो दुर्निवार इति । अत्रोच्यते - तत्त्वमसीत्यत्रापि त्वंपदार्थ उद्देश्य एव । ततश्चोद्देश्यविषयकयुष्मत्पदवशात् तत्र मध्यम एवेति न प्रथमपुरुषप्रसङ्गः । नन्वेवं भाष्यविरोध इति चेन्न । भाष्यस्य विधेयांशमात्रनिषेधपरस्तयोद्देश्यांशनिषेधकत्वाभावात् ।

टि० वाक्ये चोद्देश्यत्वपक्ष इति दर्शितं भवेत्)। ननु तच्छब्देनेश्वर उच्यते ; असि, अस्मीति सन्मात्रम् । तथा च त्वमर्थोऽहमर्थश्च ईश्वराभिन्नसन्मात्राभिन्न इति वाक्यार्थः । तेन एकसन्मात्रांशत्वं जीवेश्वरयोरुक्तं भवतीति चेत् न, धातुना सत्ताक्रियायाः लकारेणाभिमुखत्वप्रत्यक्त्वविशिष्टतदाश्रयस्य च बोधनेन ईश्वराभिन्नसन्मात्रप्रतीत्ययोगात् ।

पा० [1] 'युष्मदर्थऽस्मदर्थं च परित्यक्ते' इति क. पाठः । तदा श्रोतरीत्यारभ्य अनुसंधेय इत्यन्तमेकं वाक्यम् । परित्यक्त इति च सति सप्तम्यन्तमिति भाव्यम् ।
[2] कश्चिदर्थः - क. ।
[3] कचित् - ग, घ. ।
[4] अस्माकं - ग, घ ।
[5] क. । [6] विशिष्टेति न - क.
[7] क. ।
[8] क. ।
[9] अपर आह - क. ।
[10] इति च सामानाधिकरण्यस्य - ख ।
[11] न तत्पद - ख. ।
[12] प्रयोगोपि - ख. ।

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तँ शरीरम् ।
ओं क्रतो स्मर कृतँ स्मर क्रतो स्मर कृतँ स्मर ॥ १७ ॥

भा० दृष्टिविधिस्तु मोक्षार्थविद्यासु[1] वेदान्तवादिना नाङ्गीक्रियते । यद्यप्यत्र 'त्वं राजाऽसि, अहं राजाऽस्मि' इत्यादिवत् तादर्थ्यान्याद्युपचारविवक्षया ([2]क्षायां), मध्यमोत्तमयोः सामञ्जस्यम्, तथाऽपि लोकवेदयोः चेतनपर्यन्तदेवमनुष्यादिव्यवहारन्यायेन जातिगुणशब्दगतिलाभात्तदुपेक्षा ॥

नन्वेवं पुरुषाख्यस्येतरात्मसामानाधिकरण्यक्लेशं परित्यज्य "योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि" इति [3]परिशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानपरमिदं वाक्यमस्तु । मैवम् । "तत्त्वमसि," "त्वं वा अहमस्मि," इत्यादिषु तदनुपपत्तेरत्रापि तत्समानन्यायतया तथैव अनुसन्धानस्यौचित्यात् । ब्रह्मात्मकोऽहमस्मि इति परविद्याङ्गभूतस्वात्मानुसन्धानपरत्वेऽपि तच्छब्देन तादर्थ्यादिकं लक्षणीयं स्यात् ॥ १६ ॥

अनन्तरं तु परिशुद्धात्मस्वरूपमुच्यते - वायुरनिलममृतम् इति । विद्याकर्मानुसारेण तत्र तत्र गन्तृत्वाद्वायुः । निलयनरहितत्वात् क्वचिदपि व्यवस्थितत्वाभावाच्च अनिलम् । अमृतं – म्रियमाणेऽपि देहसन्ताने स्वयममृतम् । इदं विजरत्वादीनामप्युपलक्षणम् । परि-

प्र० तथा हि – न ह्येवं भाष्याभिप्रायः, नात्र किञ्चिदुद्दिश्यते ; न च किञ्चिद्विधीयत[4] इति । अपि तर्ह्येवं भाष्याभिप्रायः, 'त्वंपदेन किञ्चिदुद्दिश्यत एव ; किन्तूद्दिष्टे[5] तत्र न किञ्चिदपि विधीयत' इति । कथमिदमवगम्यत इति चेन्न - प्राप्तस्यैवोपसंहारकत्वोपपादकभाष्येणैव विधेयांश एव निषिध्यते इत्यभिप्रायस्य व्यक्तत्वात् ॥ अन्योप्याह – त्वं राजाऽसि, अहं राजाऽस्मीत्यादिवत् [6]तादर्थ्यान्यादुपचारविवक्षया 'तत्त्वमसि' 'सोऽहमस्मि' इत्यादिषु मध्यमोत्तमसामानाधिकरण्यानां सामञ्जस्यमिति – तदप्युपेक्षणीयमेव । लोकवेदयोश्चेतनपर्यन्तदेवमनुष्यादिव्यवहारबलेन जातिगुणशब्दवत् मुख्यवृत्त्यैव निर्वाहसम्भवे उपचारकल्पनस्यान्याय्यत्वादित्यलं विस्तरेण ॥ १६ ॥

एवं [7]परावरतत्त्वविवेकम्, परमनिःश्रेयससाधनभूतसाङ्गभक्तियोगम्, तन्निष्ठस्यानुसन्धेयमन्त्रद्वयञ्चोपदिश्य इदानीं भक्तियोगे ज्ञानशक्त्यादिशून्यतया शरणागतिमवलम्बमानानां तदनुष्ठानमन्त्रावुपदिशति ।

टि० 'तयोऽसौ सोऽहम, योऽहं सोऽसौ' इत्यत्रैव तच्छब्दार्थत्वमात्रार्थाभेदस्यैवात्र वाच्यतया लकारार्थभेदैदम्पर्यायोगाच्च । तत्त्वमहंपदानां तत्तदंशमात्रपरतयैव प्रसिद्ध्या सर्वांऽभेदायोगाच्च । अशिपरत्वे च लक्षणा । असेरस्मेश्चानिर्वाहोऽपि इत्याशयेन न कथञ्चिदपीत्युक्तम् । अथ तत्पदार्थेश्वरे त्वमहमर्थभूतजीवरूपांशविशिष्टाभेद उच्यत इति चेत् - इदमीश्वरे जीववैशिष्ट्यमस्मदिष्टरूपं चेत् - अस्मन्मतप्रवेशः । अतः प्रथमपुरुषोपनिपातोऽस्मदीत्यैव वारणीयः । अन्यादृशस्य तु विशिष्टस्य न त्वमहंशब्दार्थतेति ॥

१७. मं. टि० सोऽहमस्मीति स्वानुसंहितात्मस्वरूपविवेचनपूर्वकमन्तिमप्रत्ययान्तप्रार्थना क्रियते मन्त्रद्वयेन ।

पा० [1] विद्यास्वरूपपरवेदान्तवादिभिः - क. ।
[2] क. ।
[3] परिशुद्धस्वरूपमात्रानुसधान - ग. घ. ।
[4] इत्यपि । नह्येवमिति ग्रन्थाक्षरकोशे ।
सर्वमेकवाक्यतया चान्ध्रादिकोशे ।
[5] उद्दिष्टे न किञ्चिद्विधीयते - ख. ।
[6] तादर्थ्यान्याद्युपचार - ख. ।
[7] परापरतत्त्वविवेकपरम - ख. ।

भा० शुद्धजीवविषये प्रजापतिवाक्येऽपि[1] "विजरो विमृत्युर्विशोकः" इत्यादिसहपाठात् ॥

अत्र "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्" इत्यादिपरामर्शाद्वाय्वादिशब्दानां भूतद्वितीयविषयत्वं [2]नाऽऽशङ्कनीयम्, पूर्वापराभ्यामसङ्गतेः। यद्यप्यमीषां परमात्मविषयत्वं विशिष्टवृत्त्या योगेन वा युज्यते, तथाऽपि वरमिह नश्वरस्य देहस्य अनन्तरं वचनात्तद्व्यावृत्तप्रत्यगात्मपरत्वम्। [3]प्राणवायुविषयत्वेऽप्यत्र मन्दं प्रयोजनम्। श्वेताश्वतरीयाश्च भोग्यभोक्तृनियन्तॄणां विवेचने भोक्तृशब्दविवक्षितं[4] प्रत्यगात्मानममृतशब्देनाऽऽमनन्ति "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" इति, "क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः" इति च ॥

प्र० यद्यप्यागमान्ताचार्यैरिमौ[*] शरणागतिमन्त्राविति रहस्यत्वात् कण्ठरवेण नाभिहितौ – तथाऽपि प्राज्ञानामर्थसामर्थ्यात् यथा तत्परत्वावगमस्सुशकः, तथा तयोः श्लोकयोरर्थवर्णनं कृतम्। अभाषि चेत्थमन्ते

"व्यक्ताव्यक्ते वाजिनां संहितान्ते व्याख्यामित्थं वाजिवक्त्रप्रसादात्।
वैश्वामित्रो विश्वमित्रं व्यतानीत् विद्वच्छात्रप्रीतये वेङ्कटेशः॥" इति।

अत्र **विद्वच्छात्रप्रीतये** इत्यनेन स्वप्रबन्धस्य निगूढाभिप्रायकत्वं[5] व्यञ्जितम्। **एवमाचार्या**भिप्रायविषयत्वाच्छरणागतिपरतया मन्त्रद्वयं व्याख्यास्यते। तत्र **वायुरनिलम्** इति प्रथमश्लोकः **पूर्वखण्ड**समानार्थकः। अग्ने नयेत्यादि[6] चरमश्लोक उत्तरखण्डसमानार्थकः। तथा च "प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्तुश्च प्रत्यगात्मनः। प्राप्त्युपायं फलं [7]प्राप्तेस्तथा प्राप्तिविरोधि च" इत्येवमाद्याः **पूर्वोत्तरखण्ड**योः विशोधिता ये पदार्थाः, ये च वाक्यार्थभेदाः, ते सर्वेऽपीह पूर्वोत्तरयोः श्लोकयोरनुसन्धेयाः। "[8]सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत्। एतत् ज्ञानञ्च योगश्च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः" इत्यादिशास्त्रैः, प्रोक्षणादिभिः समिदादिकमिव, परिशुद्धस्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन संस्कृत्यैव आत्महविस्समर्पणीयमित्युक्तत्वात् इहापि शरीरेन्द्रियादिभ्यो [9]विविक्तं स्वात्मानं प्रथमं विशोध्य ब्रह्मणि समर्प्य स्वाधिकारानुगुणमर्थयते **वायुः.... कृतं स्मर**।

"भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा" इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धचिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयम् इहापि द्रष्टव्यः। **वायुः** विद्याकर्मानुगुणभगवत्सङ्कल्पवशेन तत्तत्र गन्तृत्वाद्वायुः। अनेन जीवस्य अणुपरिमाणत्वं परमात्माधीनत्वञ्च सिध्यति। वा गतिगन्धनयोः इति धातुः। निलयनरहितत्वात् क्वचिदपि व्यवस्थितत्वाभावाच्च **अनिलम्**। **अमृतम्** - म्रियमाणेऽपि देहसन्ताने स्वयममृतम्, स्वरूपतो धर्मतश्चाविनाशीत्यर्थः। "अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा", "न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" – न विद्यते उच्छित्तिः विनाशो यस्य सोऽनुच्छित्तिः नित्य इत्यर्थः। अनुच्छित्तिः धर्मो यस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति पुनर्बहुव्रीहिः। नित्यज्ञानवानिति भावः। आहुश्च **यामुनाचार्याः** — "तदेवं चित्स्वभावस्य पुंसः स्वाभाविकी चितिः। (नानाप)तत्तत्पदार्थसंसर्गात्तद्वित्तित्वमश्नुते" इति। इदममृतत्वमपहतपाप्मत्वादीनामप्युपलक्षणम्। परिशुद्धजीवविषये प्रजापतिवाक्ये, "य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः" इति पाठात् **अनिलममृतम्** इति पदद्वयमपि पुल्लिङ्गत्वेन विपरिणेयम्, वायुरिति पुल्लिङ्गत्वेनोपक्रमात् ॥

पा० [1] प्रजापतिवाक्ये विजरो - **ग, घ.**।
[2] न शङ्कनीयम् - **ग, घ.**।
[3] प्राणविषयत्वे - **ग, घ.**।
[4] विवक्षितप्रत्यगात्मानम् - **ग, घ.**।
[*] अयं **क.** पाठः। आगमे आचार्यैः - **ख.**। आकरे आचार्यैः (?)।
[5] प्रायत्वम् - **ख.**। [6] चापरश्लोक।
[7] चेवेति ग्रन्थान्तरे पाठः।
[8] सर्वोपाय - **ख.**।
[9] अतिरिक्तम् - **क.**।

भा० एवं प्रत्यगात्मस्वरूपस्य "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्यादिप्रसिद्धममृतत्वमभिधाय [1]क्षेत्रज्ञशरीरस्य [2]मृतिमत्त्वमवश्यम्भावीत्याह – अथेदं भस्मान्तं शरीरम् इति । प्रकृतादर्थादर्थान्तरविवक्षयाऽत्र अथशब्दः ; आत्मोत्क्रमणानन्तर्यार्थो वा ; कर्मवश्यकात्स्न्र्यपरो वा । तथा च स्मर्यते, "गङ्गायां सिकता धारा यथा वर्षति वासवे । शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः" इति, "ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु" इत्यादि च । इदमिति विशेषणं [3]नित्यत्वेन प्रमाणसिद्धानां नित्यमुक्तेश्वरशरीराणां व्यवच्छेदार्थम् । भस्मान्तम् इति

प्र० अत्र, "वायुश्चान्तरिक्षञ्च एतदमृतम्" इत्यादिकं परामृश्य वाय्वादिशब्दानां भूतद्वितीयविषयकत्व नाऽऽशङ्कनीयम् ; पूर्वापरास्यासङ्गतेः । नापि विशिष्टवृत्त्या [4]योगतो वा परमात्मविषयत्वमाशङ्कनीयम् । नश्वरस्य देहस्य अनन्तरवचनेन तद्व्यावृत्तप्रत्यगात्मपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" – स्वभोग्यतया प्रधानं हरतीति हरः । जीव इत्यर्थः – "क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः" इति श्वेताश्वतरीये (तरेऽपि) भोग्यभोक्तृनियन्तृणां विवेचने अमृतशब्देन प्रत्यगात्मनोऽभिधानदर्शनाच्च अत्राप्यमृतशब्दो जीवात्मपर इत्येव युक्तम् ॥

एवं प्रत्यगात्मस्वरूपस्य "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्यादिप्रसिद्धममृतत्वमभिधाय क्षेत्रस्य (ज्ञ) शरीरस्य मृतत्वमवश्यम्भावीत्याह — **अथेदं भस्मान्तं शरीरम्** इति । प्रकृतादर्थादर्थान्तरविवक्षया अत्र **अथ**शब्दः ; जीवात्मोत्क्रमणानन्तर्यार्थको वा । यद्वा [5]कात्स्न्र्यपरः । "मङ्गलानन्तराऽऽरम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ" इति नैघण्टुकाः । [6]**इदं** शरीरमिति विशेषणमीश्वरादिशरीरत्वेन नित्यत्वेन च प्रमाणसिद्धानां व्यवच्छेदार्थम् । तथा च कृत्स्नं कर्मवश्यशरीरं भस्मान्तमित्यर्थः । स्मर्यते च "ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे स्थावरजङ्गमे । एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स तु नारायणोऽव्ययः" इति । भस्मशब्दो [7]दाहाख्यसंस्कारपरस्सन् खननादेरप्युपलक्षकः । अथवा "कळेबरं विट्क्रिमिभस्मसंज्ञितम्" इत्यन्यत्र प्रसिद्धक्रिम्यन्तत्वादेरप्यु (रु) पलक्षको **भस्मान्त**शब्दः । त्यागे कृते क्रव्यादभक्षितं शरीरं विट्संज्ञितं भवति ; खनने क्रिमिसंज्ञितम् ; दाहे भस्मसंज्ञितमिति भावः ॥

ननु केषुचिच्छरीरेषु [8]प्रत्यक्षत एव विनाशो दृष्टः । अविनष्टेष्वप्य (प्व) न्येषु अनुमानाद्विनाशित्वं

टि० **आत्मोत्क्रमणे**ति । **वायुरनिलममृत**मिति मरणकालेऽमृतस्य निलयनहान्या गमनसूचनादथशब्दादात्मोत्क्रमणानन्तर्यलाभः । एवं भस्मान्तपदबलाच्च तल्लाभः । तत्काल एव विशरितुमारब्धं क्षणान्तरे च विशीर्यत इति शरीरपदेन प्रदर्श्य तदपि दुर्विकृतं न रक्षणार्हमिति भस्मान्तपदेन ज्ञाप्यते ॥

गङ्गायामिति । यथा गङ्गायां सिकताः वर्षति वासवे धाराश्च लोके गणयितुं न शक्याः, तथा व्यतीताः पितामहा अपीत्यर्थः । **यथे**तिस्थाने तथेति पाठः स्याच्चेत् - धारासिकतागणनमपि शक्यम्, न तु

पा० [1] क्षेत्रस्य शरीरस्य - क. ।
[2] मृतत्व - ग, घ. ।
[3] विशेषणमीश्वरशरीरत्वेन नित्यत्वेन च प्रमाणसिद्धानाम् - ग, घ. ।
[4] योगतो वेत्यस्य स्थाने 'वायुगत' इति मुद्रितकोशे ।
[5] कात्स्न्र्यपर इत्येतदनन्तरं स्मर्यते इत्यादिकमेव मुद्रिते । मङ्गलेत्यादि सर्वं नास्ति ।
[6] इदमिति शरीरविशेषणमिति स्यात् ।
[7] संस्कारपरः । स खननादेरिति मुद्रिते ।
[8] तात्पर्यचन्द्रिकानुसारेण प्रत्यक्षत (२. १८) इति पाठो निवेशितः । उपलभ्यमानपाठस्तु प्रत्यक्ष एवेत्येकः, प्रत्यक्षित एवेत्यन्यः - क.

भा० संस्कारमात्रव्यञ्जकम्; [1]कीटान्तत्वादेरप्यन्यत्र प्रसिद्धस्योपलक्षणं वा । [2]शरीरशब्देन व्युत्पत्तिनिमित्तानुसारेण[3] विशरणस्वभावत्वं गम्यते ॥

एवं "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा" इति क्रमेण चिदचिद्विवेकमुक्त्वा प्रेरितारं प्रकृतं महापुरुषं प्रणवेनोपादत्ते ओम् इति । यथा आमनन्त्याथर्वणाः, "यः पुनरेतं त्रिमात्रेण ओमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत" इति । उक्तं च योगानुशासने, "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" "स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" "तस्य वाचकः प्रणवः" इति । आह च सर्वज्ञः, "ओमित्येवं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम्" इति । स्वयं चागायत् "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्" इति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

अथ क्रतुरूपिणं भगवन्तं ज्ञानयज्ञगोचरमभिमुखीकुर्वंस्तदनुग्रहं याचते - क्रतो स्मर कृतं स्मर इति । क्रतो - क्रत्वात्मक । यथाऽऽह "अहं क्रतुरहं यज्ञः" इति ।

प्र० सुनिश्चितम् । अन्यथा शत्रून् प्रति शस्त्रादिकं न प्रयुज्येत । स्वयमपि शत्रुप्रयुक्तशस्त्रशरादिकं न निवारयेत् । एवं संप्रतिपन्नस्य भस्मान्ततादेरिहोपदेशे किं प्रयोजनमिति चेत् – उच्यते – आत्मशरीरयोरमृतत्वमृतत्वरूपविरुद्धधर्मप्रदर्शनेन भेदसमर्थनं तावदेकं प्रयोजनम् । अपथ्यपरिहाररसायनसेवादिभिः किं [4]नित्यत्वमपि संभवेदिति सन्देहापाकरणं द्वितीयम् । स्वदेहेऽपि वैराग्यजननं तृतीयम् । विनाशहेतौ सति अवश्यं नश्यतीनिवत् भगवदुपासनादिभिरत्यन्तविनाशस्यापि संभावनाद्योतनं चतुर्थम् । शीघ्रं मोक्षोपाये प्रवर्तितव्यमिति त्वरासञ्जननं पञ्चमम् । एवमुक्तान्यनुक्तानि च प्रयोजनान्तराणि द्वितीयाध्याय (१८) तात्पर्यचन्द्रिकायां द्रष्टव्यानि ॥

एवं "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा" इति क्रमेण चिदचिद्विवेकमुक्त्वा प्रेरितारं प्रकृतं महापुरुषं प्रणवेनोपादत्ते ओम् इति । यथाऽऽमनन्त्याथर्वणाः, "यः पुनरेतं त्रिमात्रेण ओमित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत" इति । उक्तं च योगानुशासने, "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् । तस्य वाचकः प्रणवः" इति । आह च सर्वज्ञः — "ओमित्येवं (व) सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम्" इति । स्वयञ्चागायत् "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन" इति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

अथवा शरीरमात्मानं च विविच्य विविक्तमात्मानमकारवाच्ये परमपुरुषे समर्पयन्ति ओमिति । प्रणवस्य आत्मसमर्पणपरत्वं "ओमित्यात्मानं युञ्जीत", "प्रणवो धनुश्शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्" इत्यादिषु प्रसिद्धम् ॥

अथ क्रतुरूपिणं भगवन्तं ज्ञानयज्ञगोचरमभिमुखीकुर्वन् तदनुग्रहं याचते क्रतो स्मर । क्रतो ज्योतिष्टोमादिक्रिया (क्रत्वा) त्मक । यथाऽऽह "अहं क्रतुरहं यज्ञः" इति । यज्ञः पञ्च महायज्ञा इत्यर्थः ।

टि० पितामहगणनमित्यर्थः स्यात् । संस्कारेति । दाहखननादि सर्वसंस्कारेत्यर्थः । असंस्कृतपशुमृगपक्षिमनुष्यादिशरीराणामप्यसंकोचेन ग्रहणायान्यथाऽऽह कीटेति । प्रेरितारमिति । ईर क्षेपे । आधृषीयत्वात् णिचो विभाषा ॥

पा० [1] कीटान्तत्वादेरन्यत्र - ग, घ. ।
[2] शरीरशब्दे - ग, घ. ।
[3] सारे - ग, घ. ।
[4] नित्यत्वं संभवेत् - ख. ।

भा० "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत", "एवं-क्रतुर्ह" [1]इत्यादिष्विवात्रापि प्रकरणादेव क्रतुशब्द उपासनपरो वा । तद्गोचरे तु भगवति तच्छब्द उपचारात् । स्मर - सानुग्रहया [2]बुद्ध्याऽस्मान् विषयीकुरु । "स्नेहपूर्णेन मनसा [3]किं न स्मरसि केशव" इतिवत् । उक्तं च भगवता "स्थिते मनसि" इत्यारभ्य, "ततस्तं म्रियमाणं तु काष्ठपाषाणसन्निभम् । अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम्" इति । सर्वदा सर्वं साक्षात्कुर्वतः स्मर्तृत्ववचनमिह पूर्वकृतप्रत्यवेक्षणाभिप्रायम् । कृतं स्मरेत्यत्रापि तथैव विवक्षा । मत्कृतं यत्किञ्चिदनुकूलमनुसन्धाय कृतज्ञस्त्वं मां रक्षेति भावः । [4]एतावदन्तं त्वत्कृतमानुकूल्यं प्रतिसन्धाय त्वमेव शेषपूरणं कुर्विति वा । स्मरन्ति हि "जायमानं हि पुरुषम्" इत्यादि([5]दीनि) । स्वयमप्याह "तेषां सततयुक्तानाम्" इत्यादि । क्रतो स्मर कृतं स्मर इत्यावृत्तिरुक्तार्थे त्वरातिशयात् (शयं [6]द्योतयति) ॥ १७ ॥

प्र० अथवा - क्रतो ! भक्तिस्वरूप ! "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत", "एवंक्रतुर्ह" इत्यादिषु क्रतुशब्दस्य भक्तियोगेऽपि प्रयोगदर्शनात् । "भक्तियोगगोचरे भगवति तच्छब्द उपचारात्" इत्याचार्याः । रक्षकत्व भक्तियोगस्थाने निवेशनं क्रतो इति संबोधनेन विवक्षितमिति भावः । स्मर सानुग्रहया बुद्ध्या विषयीकुरु । "स्नेहपूर्णेन मनसा [7]किं न स्मरसि केशव" इतिवत् उक्तं च भगवता "स्थिते मनसि" इत्यारभ्य, "ततस्तं म्रियमाणं तु काष्ठपाषाणसन्निभम् । अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम्" इति । अत्र 'स्मरामि' 'नयामि' इति पदद्वयस्य, 'क्रतो स्मर' 'अग्ने नय' इति प्रार्थनाद्वयापेक्षया प्रतिवचनत्वावगमद्वारा (मात्) वराहचरमश्लोकद्वयं वायुरनिलममृतमित्यादिमन्त्रद्वयोपबृंहणमिति भावः । कृतं स्मर मत्कृतं यत्किञ्चिदानुकूल्यमनुसंधाय कृतज्ञस्त्वं मां रक्षेति वा । एतावदन्तं त्वत्कृतमानुकूल्यं प्रतिसंधाय त्वमेव शेषपूरणं कुर्विति वा भावः । स्मरन्ति हि, "जायमानं हि पुरुषम्" इत्यादि । [8][स्वयमप्याह !] हि, "तेषां सततयुक्तानाम्" इत्यादि । उक्तार्थे त्वरातिशयात् क्रतो स्मर कृतं स्मर इत्यावृत्तिः ॥ १७ ॥

पा० [1] इत्यादेः प्रकरणाच्च - क. ।
[2] बुद्ध्या विषयीकुरु - ग, घ. ।
[3] कृ. भा. टिप्पणं द्रष्टव्यम् ।
[4] एवमेवान्ध्रलिपिमुद्रणेऽपि दृश्यते ; 'एतावन्तम्' - ग. ।
[5] क. । [6] क. ।

[7] किन्नेति स्थाने लिखितकोशेऽन्यथाऽस्ति । तत् 'यन्न' इति वा 'पन्न' इति वेति संदिग्धम् । आचार्यभाष्ये, यन्नेति मुद्रयित्वा किन्नेति शोधितं - कृ. कोशे । तत्रापि यन्नेति पाठः कदाचित् मूलं स्यात् । 'यन्नः' इति श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यकोशागारकृते मुद्रणे दृश्यते । वचनमिदं कुत्रत्यमिति च मृग्यम् ॥

[8] मुद्रितकोशे 'पुरुषमित्यादि' इत्येतदनन्तरम् 'उक्तार्थे' इति वाक्यमेवास्ति । लिखितकोशे 'ही' त्यादिकं मध्येऽस्ति । तत्र आचार्यभाष्यानुसारेण स्वयमप्याहेति पूरितम् ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

भा० पुनरप्यग्निशब्दवाच्यं [1]भगवन्तं प्रति, स्वापेक्षितं प्रापयेत्याह अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम इति ॥ अग्ने – अग्निशरीरक । "यस्याग्निः शरीरम्" इत्यन्तर्यामिब्राह्मणम् । "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः" इति न्यायादग्रनयनादिगुणयुक्तेति वा । [2]नय – प्रवर्तयेत्यर्थः । सुपथा – शोभनेन मार्गेण । प्रतिषेधस्पर्शरहितेनोपायेनेति यावत् राये – विद्यार्थशरीरसंरक्षणत्वदर्चनाद्यनुगुणाय धनाय । [3]यद्वा प्रकरणानुगुण्यात्, "अतस्करकरग्राह्यमराजकवशंवदम् । अदायादविभागार्हं धनमार्जय सुस्थिरम् ॥", "अनन्तं बत मे वित्तम् ।" इत्यादिषूक्तमलौकिकं धनमिह विवक्षितम् । एक एव मन्त्रः प्रकरणादिभिः विशेषितस्तत्तदनुगुणमर्थं विवक्षतीति सम्यङ्न्यायविदः । अस्मान् – त्वदनन्यभावान्

प्र० पुनरप्यग्निशब्दवाच्यं भगवन्तं प्रति इष्टप्राप्तिमनिष्टनिवृत्तिश्च प्रार्थयते – **अग्ने नय........विधेम** ॥

बृहदारण्यके च सप्तमाध्याये (१०-१.) "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति" इत्यादिना अर्चिरादिकं पन्थानमुपदिश्य पश्चादध्यायावसाने "हिरण्मयेन पात्रेण" इत्याद्या एते चत्वारो मन्त्राः क्रमेण पठिताः । **अग्ने** - अग्निशरीरक । "यस्याग्निश्शरीरम्" इत्यन्तर्यामिब्राह्मणम् । यद्वा "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः" इति न्यायेन अग्रं नयतीत्यग्निः । अग्रनयनादिगुणयुक्त ! **नय** - प्रवर्तयेत्यर्थः । **सुपथा** - [4]शोभनेन मार्गेण ; प्रतिषेधस्पर्शरहितेन याजनाध्यापनाद्युपायेनेति यावत । **राये** - विद्यार्थशरीरसंरक्षण[5]त्वदर्चनाद्यनुगुणाय धनायेत्यर्थः । अथवा "[6]अतस्करकरग्राह्यमराजक[7]वशंवदम् । अदायादविभागार्हं [8]धनमार्जय सुस्थिरम् ॥", "अनन्तं बत मे वित्तम्" इत्यादिषूक्तमलौकिक[9] धनमिह विवक्षितम् विद्याप्रकरणानुगुण्यात् । "एक एव मन्त्रः प्रकरणादिभिर्विशेषितः तत्तदनुगुणमर्थं [10]बोधयतीति सम्यङ्न्यायविदः" इत्याचार्याः । यद्वा - अग्ने **नय** प्रापयेत्यर्थः । **सुपथा** अर्चिरादिपथेन । बृहदारण्यकपाठेऽर्चिरादिपथस्य बुद्धिस्थत्वात् ।

"अर्चिरहस्सितपक्षान्[11] उदगयनाब्दौ च मारुतार्केन्दून् ।
अपि वैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतीनातिवाहिकानाहुः ॥" इति ।

पा०– [1] भगवन्तम् त्वा - **ग, घ.** ।
[2] नय गमय प्रापय प्रवर्तय - **क.** ।
[3] विद्यार्थप्रकरणानुगुण्यात् **ग, घ**; अत्र यद्वेत्यारम्भौचित्यं प्रागेवाचार्यभाष्यतात्पर्यमुद्रणे उल्लिखितम् । लब्धमिदानीं **क** - कोशे ।
[4] शोभनमार्गेणेत्यान्ध्रलिपिमुद्रणे ।
[5] त्वदर्चनानुगुणाय - **ख.** ।
[6] अतस्करग्राह्यमिदम् - **ख.** ।
[7] अराजाज्ञावशंवदम् - **क.** ।
[8] धनमादाय - **ख.** ।
[9] कमिह धनम् - **क.** ।
[10] 'विवक्षति' इत्याचार्यभाष्ये पाठः ।
[11] उदगयनाब्दमरुदर्केन्दून् - **ख.** उपरितनपाठस्त्वान्ध्रलिपिमुद्रणे ।

भा० अनन्यगतींश्च । विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । देव - अस्मदपेक्षितप्रदानानुरूपविचित्रक्रीडादियुक्त[1] । विश्वानि वयुनानि - सर्वाणि ज्ञानानि । "[2]माया वयुनं ज्ञानम्" इति [3]हि नैघण्टुकाः । अतो ज्ञानमुखेनोपायविशेषा इह वयुनशब्देन विवक्षिताः । सर्वान् तत्तदधिकारानुगुणान् चतुर्विधपुरुषार्थोपायान् यथावत् विद्वान् त्वं अविदुषोऽस्मान् नेतुमर्हसि इति भावः ॥

युयोध्यस्मज्जुहुराणम् । बन्धनात्मकतया अचिन्त्यप्रकारकौटिल्यवत्तया वा बाधमानमित्यर्थः । एनः - अकृत्यकरणकृत्याकरणादिरूपं त्वदनुभवादिप्रतिबन्धकम् ।

प्र० अभियुक्तसंगृहीतेन मार्गेणेति भावः । अर्चिरादिमार्गविवक्षाऽप्यत्रा[4]चार्याभिप्रेतैव ; राये इति अत्र ब्रह्मणः प्राप्यत्वोपवर्णनात् । ब्रह्मैव हि सुस्थिरमनन्तमलौकिकञ्च धनम् । अत एव तत्र तत्रैवमुच्यते, "धनं मदीयं तव पादपङ्कजम्", "यो नित्यमच्युतपदाम्बुजयुग्मरुक्मव्यामोहतः",

"दुरीश्वरद्वार[5]बहिर्वितर्दिकादुरासिकायै रचितोऽयमञ्जलिः ।
यदञ्जनाभं निरपायमस्ति मे धनञ्जयस्यन्दनभूषणं धनम ॥",

"न मे पित्रार्जितं [6]द्रव्यं न मया किञ्चिदार्जितम् ।
अस्ति मे हस्तिशैलाग्रे वस्तु पैतामहं धनम्" इति ॥

अत्र चैवं शाङ्करं व्याख्यानम्, "सुपथा - शोभनेन मार्गेण । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । [7]विषण्णोऽहं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेन । अतो याचे त्वां पुनः पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथा नयेति" इति । राये - धनाय[8] हिरण्यनिधिसरूपाय हिरण्मयपुरुषाय । त्वत्प्राप्त्य इति भावः । अस्मान् - अनन्यप्रयोजनाननन्यगतींश्चेत्यर्थः । न केवलं माम्, अपि त्वनुबन्धिजनानपीति बहुवचनस्याभिप्रायः । देव - अस्मदपेक्षितप्रदानानुगुणविचित्रजगत्सृष्टिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनस्वाश्रितविमोचनादिरूपविलक्षण[9]क्रीडायुक्त । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रसादं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति मन्त्रेऽपि देवशब्दस्य एवमेवाभिप्रायः ॥ वयुनशब्दो ज्ञानवाची ; "माया वयुनं ज्ञानम्" इति नैघण्टुकोक्तेः । अत्र तु लक्षणया ज्ञातव्योपायपरः । विश्वानि वयुनानि - सर्वानपि तत्तदधिकारानुगुणचतुर्विधपुरुषार्थोपायान् यथावत् विद्वान् त्वमविदुषोऽस्मान्नेतुमर्हसीति भावः । "यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति मन्त्रपदानामप्येतदेव हृदयम् । "मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति मन्त्रगतं मुमुक्षुपदं विवृण्वन्नाह युयोध्यस्मज्जुहुराणमेन इति । "[10]हुर्छा कौटिल्ये" । जुहुराणं कुटिलं बन्धनात्मकमित्यर्थः । यद्वा अचिन्त्यप्रकार[11]कौटिल्यवत्तया बाधमानमिति भावः । अनेन विशेषणेनातितीव्रशोकवेगो द्योत्यते । एनः - अकृत्यकरणकृत्याकरणादिरूपं त्वदुपासनोत्पत्तिप्रतिबन्धकमित्यर्थः ; त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धकमिति वा । एन इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकम् । वस्तुतस्तु - कियदिदं निवर्त्यमेनः ।

पा० 1 क्रीडायुक्त - ग, घ. ।
2 क्रीडायुक्तेत्यनन्तरं मायेत्यादिकमेव - ग, घ. ।
3 हीति नास्ति - ग, घ. ।
4 अत्रेति नास्ति - ख. ।
5 दरीवितर्दिका पा. ।
6 किञ्चिदिति प्रसिद्धः पाठः ।
7 निर्विण्ण इति तत्र पाठः ।
8 राये हिरण्यनिधिसरूपाय पुरुषाय - ख. ।
9 क्रीडेतिस्थाने कृतीति - पा. ।
10 हृ कौटिल्ये - ख. ।
11 कौटिल्यतया - ख. ।

भा० [1]अस्मत् - अस्मत्तः । युयोधि - पृथक्कुरु विनाशयेत्यर्थः । भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम - 'अनन्यगतिः' [2]इत्यादिगुणैरावृत्तितश्च भूयसीं नमउक्तिं ते विदध्महे । व्यत्ययो हि बहुलमनुशिष्टः । नमउक्तेरनुवृत्तिं वा नाथं प्रति नाथते । "नम इत्येव वादिनः" इति हि मुक्तलक्षणा अपि पुरुषा मोक्षधर्मे [3]प्रत्यपादिषत । मानसकायिक[4] (योर्नमसोरभावेऽपि नमस्काराभावेऽपि नमश्शब्दमात्रेण [5]प्रसत्तुमर्हसीत्युक्तिशब्दाभिप्रायः ॥

प्र० निवर्तकानुरूपं हि न भवति । न हि सर्वशक्तेस्तवेदमनुरूपं लक्ष्यम् । नापि नमउक्तेः । भूयसी हि सा इत्येकवचनस्याभिप्रायः । **अस्मत्** - अस्मत्तः, **युयोधि** - पृथक्कुरु विनाशयेति भावः । यद्वा पृथक्कुरु एतावदेव याचे त्वाम्, 'जुहुराणमेनोऽस्मत्तः प्रथमं वियोजये' ति । तत् पश्चाद्यथामनोरथं विनाशयसि चेत् विनाशय । पुरुषान्तरे संक्रामयसि चेत, संक्रामय । नास्ति तत्रास्माकं निर्बन्ध इति भावः **भूयिष्ठाम्** - अनन्यगतित्वादिगुणैरावृत्तितश्च भूयसीं **नमउक्तिं, ते** - अवाप्तसमस्तकामतया निरुपाधिकसर्वस्वामितया च नमउक्त्यन्यनिरपेक्षाय ते । **विधेम** - विदध्महे । व्यत्ययो[6] हि बहुलमनुशिष्टः नमउक्तेरनुवृत्तिं वा नाथं प्रति नाथते । "नमइत्येव वादिन" इति हि [7]मुक्तानामपि लक्षणं मोक्षधर्मे श्रुतम् । मानसकायिकयोर्नमसोरभावेऽपि नमश्शब्दमात्रेण त्वं प्रसन्नो भवितुमर्हसीत्युक्तिशब्दाभिप्रायः हे अग्ने देव विश्वानि वयुनानि विद्वान् त्वं जुहुराणमेनोऽस्मत्तो युयोधि । सुपथा अस्मान् राये नय । वयं ते भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेमेत्यन्वयः । नित्याञ्जलिपुटा [8]हृष्टा नम इत्येव वादिनो भवामेति भावः ॥

एवमस्मिन्ननुवाके आदितो मन्त्राष्टकस्य चेतनाचेतनरूप[9]मवरतत्त्वद्वयं कर्मयोगज्ञानयोगरूपं व्यवहितोपायद्वयञ्च प्रधानप्रतिपाद्यम् । उपरितनाष्टकस्य तु परतत्त्वपरमपुरुषविषयकं भक्तियोगरूपं साक्षात् साधनम् । अवशिष्टमन्त्रद्विक (द्वय) स्य सर्वफलसाधनं प्रपदनं प्रधानप्रतिपाद्यम् । एवञ्च श्रीभगवद्गीताध्यायेषु प्रथमषट्कं प्रथमाष्टकस्योपबृंहणम्; द्वितीयषट्कं द्वितीयाष्टकस्य । तृतीयषट्कमवशिष्टमन्त्रद्विकस्योपबृंहणम् । तृतीयषट्कं हि प्रथममध्यमषट्काभ्यामुक्ततत्त्वोपायपुरुषार्थविशदीकरणपूर्वकं शरणागतिविधिप्रधानम् । तत्

१८. मं. टि० **आदिगुणै**रिति । आदिना अकिञ्चनत्वानन्यभावत्वादीनां प्रपत्तृगुणानां समनन्तरक्षणप्रभृतिसर्वसहतिक्लेशक्षपणचणत्वरूपप्रपत्तिगुणस्य, महावदान्यत्वाऽऽश्रितकृतव्याजाजरणापादकानवधिकरुणार्णवत्वादीनां सिद्धोपाय श्रीपरमपुरुषगुणानाञ्च ग्रहणम् । **ते भूयिष्ठा**मित्यन्वयकल्पनया त्वया भूयिष्ठत्वेनाभिमतामित्यर्थवर्णने भगवद्गुणमात्रं प्रकाशितं भवेत् । **ते विधेमे**ति स्वरसान्वयमपरित्यज्य भूयिष्ठामिति केवलग्रहणे तु तद्बुद्ध्या अस्मच्छक्त्यादिना शास्त्रदृष्ट्या चाबाधितसर्वप्रकारेण भूयिष्ठत्वलाभ इत्याशयः । **आवृत्ति**तइति । प्रपत्तिरूपनमउक्तेस्सकृत्कर्तव्यत्वेऽपि फलरूपोक्तेरावृत्तिः स्वतः प्राप्ता, अनुमता च 'सदैवं वक्ता' इत्यादौ । प्रणामविषये चाऽऽवृत्तिश्शास्त्रविहिता । अञ्जलिमेव महाभारं मन्यमानस्य च आवृत्तेरनन्यगतित्वादेश्च

पा० [1] अस्मदिति नास्ति - ग, घ.।

[2] अनन्यगतित्वादिगुणैरिति स्यादित्यस्मदाचार्यचरणाः ।

[3] प्रतिपादिताः ।

[4] मानसकायिकनमस्काराभावेऽपि - क. ।

[5] अर्हति - ग; अर्हन्तीत्यान्ध्रलिपिमुद्रणे । अर्हसीत्याचार्यचरणाभ्यूहितं - क. कोशे [लब्धम् ।

[6] हीति नास्ति - ख. ।

[7] "मुक्तानां लक्षणं ह्येतत् यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् । बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा नम इत्येव वादिनः ॥" इत्यतः **मुक्तानामपी**त्यपिशब्दः श्वेतद्वीपवासिसमुच्चये ; स्वराड्भावमापन्नानामपीत्याशयेन वा ।

[8] हृष्टा इत्येतदनन्तर 'नमउक्तिं विधेमेत्यर्थः' इति अधिकं मुद्रिते ।

[9] अपरतत्त्व - ख. ।

भा० एवं परतत्त्वतद्विभूतियोगतदुपासनतत्फलविशेषान्[1] संगृह्य संहितेयं समपूर्यत ॥ १८ ॥

व्यक्ताव्यक्ते वाजिनां संहितान्ते व्याख्यामित्थं वाजिवक्त्रप्रसादात् ।
वैश्वामित्रो विश्वमित्रं व्यतानीद्विद्वच्छात्रप्रीतये वेङ्कटेशः ॥

अभेदं भोक्तृणामथ च भविनामेव परतां
तथा भेदाभेदं,जिनसुगतनीतिं च जगति ।
असंपाद्यां मुक्तिं,भवभयमलीकं च पठता-
मसावीशेत्यादिर्न कथमनुवाकः प्रतिभटः ॥

प्र० चरमश्लोकस्य पूर्वार्धम्, "वायुरनिलममृतम्" इति मन्त्रोक्तानुष्ठानविधायकम् । उत्तरार्धं तु, "युयोध्यस्मज्जुहुराणमेन" इति प्रार्थयमानानां प्रार्थनापूरणसङ्कल्पपूर्वकं शोकप्रतिक्षेपकमिति चरमश्लोकोऽस्य मन्त्रद्विकस्योपबृंहणमेवेति सिद्धम् । एवं परतत्त्वतद्विभूतियोगतदुपासनतत्प्रपदन[2]तत्फलविशेषान् संगृह्य संहितेयं समपूर्यत ॥ १८ ॥

वेदान्तगुरुपादाब्ज ध्याननिर्मलचेतसा ।
वाजिवेदान्तसारार्थः श्रीवत्साङ्केन दर्शितः ॥

यदिह रहस्यं विवृतं यद्वा न्यूनं वचोऽधिकं यच्च ।
कृपया तदिदं सर्वं देवः क्षमते तथा महान्तोऽपि ॥

टि० दर्शने सति भूयिष्ठत्वबुद्धिस्सुतराम् ॥ **भूयिष्ठा**मित्यत्र भूयसीमिति वचनं, "साध्यभक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी" इति वचनं प्रत्यभिज्ञापयितुम् । एवमुपनिषद्घटितत्वादस्याः परिपूर्णोऽतिशय इति च दर्शयति **एव**मिति ॥

आचार्यभाष्यतात्पर्यमास्माकं पृथगीक्ष्यताम् ।
यत्रान्यदूषणोद्धारस्तथा भाष्यार्थवर्णनम् ॥

अनुक्तावश्यकांशोक्त्यै सोऽहं श्रीवीरराघवः ।
पाठभेदोक्तिनैर्भयादकार्षं लघु टिप्पणम् ॥

व्यशोधयं च वेदान्तगुरुभाष्यार्थदर्शकम् ।
नारायणमुनेर्मान्यमीशावास्यीयवार्तिकम् ॥

पा० [1]तदुपासनतद्विशेषान् - ग, घ. ।

[2] अत्र तत्फलेति पाठादप्याचार्यभाष्ये तादृशस्तात्पाठस्साधीयानिति सुबोधम् ।

भा० इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ।

[कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने ।
श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरवे नमः ॥]

॥ श्रीरस्तु ॥

प्र० इति [1]श्रीमत्सर्वतन्त्रोभयवेदान्ताचार्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवत्साङ्कश्रीमन्नारायणमुनीन्द्रस्य
कृतिषु
ईशावास्य[2]प्रकाशिका संपूर्णा ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

टि० [1] सर्वतन्त्राण्यधीते वेद वेति सर्वतन्त्रः । "सर्वादेस्सादेश्च लुग्वक्तव्य" इति वार्तिकात् स चासावुभयवेदान्ताचार्यश्चेति । [2] श्रीमद्वेदान्तदेशिकानुगृहीतभाष्यमुपजीव्य प्रवृत्ततया स्वं व्याख्यानं प्रकाशिकेत्येवैष आचार्यपरतन्त्रो निरदिक्षत् । ग्रन्थगौरवदर्शिनः पुनरिदमपि भाष्यमिति व्यवहरन्ति ॥

इति श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरमहादेशिकचरणारविन्दवरिवस्याप्राप्तवेदान्तरहस्यस्य
तर्कार्णव-पण्डितरत्न-उभयमीमांसावल्लभादिविरुदस्य
उत्तमूर्. ति. वीरराघवाचार्यस्य कृतिषु
प्रकाशिकासहित ईशोपनिषदाचार्यभाष्यपरिष्कारः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥
॥ श्रीलक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

13/7/1953

टिप्पणपरिशिष्टम्

६-पु. विनियोगपृथक्त्वतः = विनियोगभेदात्। "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" इति पूर्वमीमांसासूत्रम् (४-३-५)। यद्येकस्योभयत्वमनेकार्थत्वमभ्युपेतव्यम्, तत्र संयोगपृथक्त्वम् यद्यदर्थत्वमिष्टम् तत्तत्संबन्धप्रतिपादकवाक्यपृथक्त्वमपेक्षितम्। पृथक्पृथग्विनियोजकप्रमाणे सति एकमेवानेकार्थं भवतीति यावत्। अत एव दध्न इन्द्रियार्थत्वं होमार्थत्वञ्च वाक्यद्वयात्। तथा च नित्यनैमित्तिकरूपेण काम्यरूपेण च यानि पूर्वं विनियुक्तानि, तेषामेव विद्यार्थतयाऽपि विनियोगं व्यङ्क्तुमिदमिति।

६-पु. अधिचिकारयिषितस्येति। 'अधीतवेदः पुरुषः क्रमेण शारीरकमीमांसायामधिकरोति' इति श्रीभाष्ये भाषितम्। एवं पश्चादधिकारी भविष्यन्तं पूर्वमेव तत्त्वज्ञानवैराग्यभूषितत्वसम्पादनेनाधिकारयितुमिच्छत्ययमत्यन्तवत्सल. संहितानामगतोऽनुवाकः। एतदनुवाकेन गुरुणा वाऽधिकारयितुमिष्टस्यार्थोपादानस्येत्यर्थः।

७-पु. रूढिर्योगमिति। न्यायोऽयं (६-१-१२) रथकाराधिकरणसिद्धः। तत्र हि रूढ्यधीनार्थोपस्थितेः वर्णसमुदायश्रवणमात्रेणावयवविभागनिरपेक्षं भाविततया शीघ्रत्वात् रूढ्यर्थबोध एव जायत इति रूढिर्योगशक्तिकार्यं वारयतीति रथकारशब्दो न रथं करोतीति व्युत्पत्त्या रथकर्तृत्रैवर्णिकपरः, किन्तु रथकाराख्य जातिविशेषपर इत्युक्तम्। तद्वदिहापि युक्तमिति शङ्का।

८-पु. ऐन्द्रीन्यायादिति। 'वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात्' (पू. मी. ३-२-२) इत्यधिकरणे कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र—' इत्यस्याः ऐन्द्र्या ऋचः न इन्द्रपदरूढ्या इन्द्रोऽस्या नाङ्गत्वम्, किन्तु 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति वचनात् गार्हपत्योऽस्याङ्गत्वम्। अतोऽन्यार्थविषयकत्वात् रूढिबाधेन गौण्या योगेन वा कथमपि इन्द्रपदं गार्हपत्यपरमित्युक्तम्। तद्वत् इहापि रूढिभङ्ग इति समाधिः।

८-पु. सर्वत्वमाधिकारिकमिति पू. मी. सूत्रम् (१-२-१)। यथा सर्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्र सर्वशब्दोऽधिकृतसापेक्षो न त्रैलोक्यवर्तिनमोदनं गृह्णाति, तथैव 'पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोती' ति सर्वशब्दोऽपि अग्निकर्माधिकृतफलमात्रग्राहीति तदर्थः। तथा च सर्वशब्दस्संकुचितवृत्तिस्स्यादिति शङ्कितुराशयः।

११-पु. नाविशेषादित्यादिसूत्रद्वयं नियमादिति पूर्वपक्षसूत्रसमाधानपरम्।

३०-पु. दृष्ट्या गुणमभ्यर्थयते इति पाठे दृष्ट्या सह तद्गुणमभ्यर्थयत इत्यर्थः। 'दर्शनं तत्साधनञ्चाभ्यर्थयते' इति हि प्रकाशिका।

३३-पु. व्यवस्थोपपद्यत इति। अत्र न्यायपरिशुद्धावेवमधिकमुक्तम् – "न चोद्देश्यानुगुणा तिङ्विभक्तिरिति नियमः, उपादेयानुगुणलिङ्गवचनादिनिर्देशवदत्रापि विरोधाभावात्। प्रयुञ्जते च पतञ्जलिप्रभृतय उपादेयानुगुणामपि तिङ्विभक्तिम् — 'स पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः' इत्यादिषु" इति।

४०-पु. विधेम। विध विधाने इति तौदादिकाद्विधतेः प्रार्थनायां लिङि रूपमिदं साध्वेवेत्याहुः।

अपूर्वपदानि

वास्यम्	१-मं	अर्षत्	४	संभूतिः	१२	जुहुराणम्	१८
असुर्याः	३	अविद्या	९	व्युनानि	१८	विधेम	१८

शोधनम्

पु.	पं.		पु.	पं.	
२	२२	सन्दृह। तेजो	२७	१७	निष्पते:
७	२४	स्वेन	३३	२०	स्वरूपैक्य
८	२२	कारणवादि	३४	१५	अहंवै
९	२०	विद्यामंत्रा	,,	२३	दुर्निवार
१०	१७	सर्वत्रा	३५	२४	अंशिपर
१७	५	तैत्तिरीये	३६	१८	णादिभि:
२०	२४	स्थिसंभवा	४०	८	त्वदर्चना
२१	२०	योगनिष्ठ:	,,	१०	त्क्रमलौकि
२५		*	,,	२४	[इतिशब्दस्त्याज्य:]
२५	२१	कर्म			

ईशोपनिषन्मन्त्र–अकारादि

प्रमाण–अकारादि

1. सर्वव्याख्यानाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायामपि वचनमिदमुपात्तम्। स्तोत्रभाष्येऽपि १४-श्लोके। माध्यन्दिने (६-१-२) आनुपूर्वीभेदोऽस्ति। काण्वं द्रष्टव्यम्। अर्थानुवादो वा एवम्। एवञ्च नामानीति बहुवचनपाठोऽपि करिष्यमाणानेकनामकोडीकारेणोपपद्यते।

1. अत्रेवमानुपूर्वी मंत्रत्युपनिषद् दृश्यमाना —, "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नापो नाग्नीषोमौ नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमाः." इति ।

	पु.	
परमात्मनि	१०	
पराङ्मुखा	१६	विष्णुधर्म ९९-१३
परीक्ष्य	१६	मु. उ. १-२
पूर्वमेवाहं	३२	तै. आ. १-२३
पृथगात्मानं	८	श्वे. उ. १-६
प्रकृतिं पुरुषं	३२	गी. १३-१९
प्रजापतिश्चर	३१	उत्तरनारा
प्रणवोधनुः	३८	मु. उ. २-२
प्राप्यस्य	३६	हारीतसंहिता
प्लवाह्येते	२३	मु. उ. १-२
बहुधावि	२२	उत्तरनारा
ब्रह्मलोक	२७	छा. उ. ८-१३-१
ब्रह्मविदा	२०	तै. आन. १
ब्रह्मादिषु	३७	म. भा.
भोक्ताभोग्यं	९	श्वे. उ. १
मङ्गला	३७	अमर. ३-३-२४६
महान् प्र	३२	श्वे. उ. ३
मायावयुनं	४१	निघ. ३-९
य आत्मनि	१५	बृ. माध्य ३-७-३०
य आत्मानं	३०	बृ. माध्यं ३-७-३०
य आत्मापहत	३६	छा. उ. ८-७
य आदित्ये	३०	बृ. ५-७-१३
य एषोऽन्त	३२	छा. उ. १-६-६
यःपुनरेतं	३८	प्र. उ. ५-५
यःपृथिवी	३०	बृ. ५-७
यःपृथिव्यां	१५	बृ. ५-७
यच्चकिञ्चि	१७	तै. ना. ना.
यथाक्रतुः	३९	छा. उ. ३-१४-१
यदावैपुरुषः	४०	बृ. १०-१
यद्ब्रह्मणो	३२	तत्त्वसार ६९
यस्सर्वेषु	१५	बृ. ५-७-१९
यस्यपृथिवी	१८	बृ. ५-७-७
यस्याग्निः	४०	बृ. ५-७-९
यस्यात्मा	१८	बृ. माध्यं. ३-७-३०
युष्मद्युप	३२	पा. १-४-१०५
योगोयोग	३२	विष्णुसहस्रनाम
यो ब्रह्माणं		श्वे. उ. ६
यो नित्यं		श्रीभाष्यकारविषयं(तनियन्)
योऽसावती	३१	म. स्मृ. १-७
रजसा	२९	म. भा. शां. ३५८
रामसुग्रीव	१८	रा. सुन्द. ३५
रूढियोंग	७	[1] पू. मी. ६-१-१२
वर्षायुत	१५	[2] अहिर्बु. सं. २-४३
वायुश्चान्त	३६	बृ. ४-३-३
वाशब्दोऽत्र	११	श्रीभा. ३-४-१४
विजरो	३६	छा. उ. ८-७
विश्वमेवेदम्	९	तै. ना. ना.
शठमति	१०	वि. पु. ३-७
शास्त्रदृष्ट्या	३०	ब्र. सू. १-१-३१
सत्यकामः	२२	छा. उ. ८-१५
सत्यंज्ञानं	३२	तै. आन. १
सत्यश्चा	३०	तै. आन ६
सपूर्वेषां	३८	पात. यो. १-२६
स ब्रह्मा स	९	तै. ना. ना.
समानेवृक्षे	९	मु. उ. ३-१
सर्वकर्मा	३२	छा. उ. ३-१४-२
सर्वत्रासौ	७	वि. पु. १-२
सर्वत्व	८	पू. मी. १-२-१
सर्वे पाप्मा	२१	छा. उ. ८-४-१
सर्वोपाधि	३६	दक्षस्मृतिः
सहस्रशी	१७	तै. ना. ना.
साक्षादप्य	३०	ब्र. सू. १-२-२९
सुपथा		शाङ्करोपनिष.
स्थितेमनसि	३९	वराहचरमश्लोक
स्नेहपूर्णेन	३९	
स्वभाविकी	३२	श्वे. उ. ६
हरति पर	१०	वि. पु. ३-७

* बार्हस्पत्यस्मृतिगतमिदमिति श्रीमद्रहस्यत्रयसारप्रमाणाकरादावुक्तम । नानामुद्रणसत्त्वात् क्वचिदन्वेषणीयम् ।

1. एतदधिकरणसिद्धन्यायोऽयम् । न त्वेवं सूत्रम् ।

2. "संवत्सरसहस्राणि पक्षिराडिव संपतन् । नैवान्तं कारणस्यैति यद्यपि स्यान्मनोजवः" इति संप्रतितनः पाठः ।

श्रीः

केनोपनिषत्

(तलवकारोपनिषत्)



[सामवेदशान्तिपाठः—ओं. आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि । सर्वं ब्रह्मो(ह्मौ)पनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोत् । अनिराकरणमस्तु अनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥]

श्रीः

श्रीमते रङ्गरामानुजस्वामिने नमः

[येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।
रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥]

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम्



अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भ्यो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीरङ्गरामानुजयोगिनस्तान् वेदान्तरामानुजयोगिनश्च ।
गुरूनशेषांश्च रमानिधिश्च प्रणम्य केनोपनिषत्परोऽस्मि ॥

[श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैरीशावास्ये दर्शितां सरणिमनुसरत्सु श्रीरङ्गरामानुजस्वामिभाष्येष्वपि सर्वत्र व्याख्यातव्यानामौपनिषदवाक्यखण्डानां पूर्णानुवादपूर्वकमेव व्याख्यानं तालकोशेषु स्पष्टं लक्ष्यते । तदनुरोधेन कतिपयोपनिषद्भाष्यमुद्रणञ्च आनन्दाश्रममुद्रालये कृतमस्ति । (तत्र मुद्रिता केनोपनिषत्प्रकाशिका परं न प्रसिद्धरङ्गरामानुजस्वामिविरचितं भाष्यमित्यन्यदेतत् ।) एवंसति आन्ध्राक्षरादिमुद्रितकोशेषु उपनिषद्भागस्य तत्र तत्र भाष्ये क्वचित् प्रतीकरूपेण निवेशः, क्वचिन्मूलभागस्य परित्यागः इत्यादिरीतिरवलम्बिता किं तादृशमातृकोपलम्भेन, किं वा उपनिषदोऽप्युपरि पृथङ्मुद्रणात् पुनर्निवेशो वृथेति स्वयमेव तादृशांशानां निष्कासकल्पनादिति विमृश्यमेतत् । यथातालकोशं मूलवाक्यकृत्स्नानुवादपूर्वकभाष्यपठन एव च भाष्यकृदभिमतपाठादिनिष्कर्षः. पदेपदे मूलग्रन्थावलोकननैरपेक्ष्यम्, अर्थतत्त्वावधारणसौकर्यञ्चेति विचिन्त्य यथोपलम्भमेव सर्वमुपनिषद्भाष्यं निवेश्यते । तत्र केनोपनिषद्भाष्यं कोत्तिमङ्गलतालकोशमेव प्रायशोऽनुसृत्य, पाठान्तरञ्च प्रदर्श्य प्रकाश्यते । संकेतक्रमस्तु – कोत्तिमङ्गलतालकोशः क., अडयार् कोशागारतालकोशः ख. मुद्रितग्रन्थाक्षरादिकोशाः ग. इति ।]

हरिः ओम् । केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुश्श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्यान् गुरूनपि ।
व्याख्यां तलवकारोपनिषदः करवाण्यहम् ॥ २ ॥

१. परमात्मस्वरूपं प्रश्नप्रतिवचनरूप[1]प्रकारेण प्रकाशयितुं प्रस्तौति—'केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुश्श्रोत्रं(त्रे[2]) क उ देवो युनक्ति'—मनः केन वा(?) **प्रेषितं**—प्रेरितं सत् स्वविषये प्रवर्तत इति भावः । **इषितम्**—इष्टं मतम् । प्राणानां मध्ये **प्रथमः प्राणः**—मुख्यः प्राणः केन प्रेरितस्सन् **प्रैति**—प्रकर्षेण सञ्चरति । तथा केन वा प्रेरि[3]तामिमां **वाचं**—वागिन्द्रियमवलम्ब्य व्यवहरन्ति लोकाः । तथा चक्षुश्श्रोत्रयोश्च कः[4] प्रेरकः । अचेतनानामेषां चेतनाप्रेरितानां कार्यकरत्वासंभवात् इति गुरुमुपेत्य शिष्यः पप्रच्छेत्यर्थः ॥

२. गुरुः प्रतिवक्ति—'श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः । चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति'—[5]चक्षुरादीनां प्रकाशकं

व्यासम्—वेदान् विभज्य वेदान्तार्थं निर्णीतवन्तं ब्रह्मसूत्रकृतं भगवन्तं बादरायणम् । **अन्यान्**—श्रीमद्वेदान्तदेशिक – सुदर्शनभट्टार्याभिधानश्रुतप्रकाशिकाचार्यप्रमुखान् । **तलवकारोपनिषदः**—जैमिनीयापरपर्यायतलवकारोपनिषद्ब्राह्मणान्तर्गतस्य केनेत्यादेरनुवाकस्य इति उपलभ्यमानरीत्या वक्तव्यं भवति । चतुरध्यायात्मकं जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणं हि मुद्रितमस्ति । तत्र द्वादशाऽनुवाकात्मनि चतुर्थेऽध्याये अयं दशमोऽनुवाक इति ॥ शाङ्करे तु अयं नवमाध्याय इत्युक्तम् ।

मनःप्रभृतीनीमानि पञ्च करणान्येव ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन बहुशः उपनिषत्सूद्घोषितानि । तदिदम् **अस्मद्विरचितात् वेदान्तपुष्पाञ्जलितो** व्यक्तीभविष्यति । अत इहापि पञ्चानामेव ग्रहणम् । तत्रैतेषां ब्रह्मणि यथावत् प्रवृत्तिमपश्यन् कृत्स्नब्रह्मज्ञानं विना च अमृतत्वं न भवतीति मन्वानः तदर्थं तत्प्रेरकदेवप्रसादेन तेषां वशीकरणमिच्छन् शिष्यः पृच्छति केनेति ॥

प्रेषितमिति पदसद्भावात् **इषित**मित्यस्य पुनरुक्तता मा भूदिति इष्टमित्यर्थस्वीकारेऽपि **इषिता**मित्यस्य प्रेत्युपसर्गं विनाऽपि प्रेषितामित्यर्थः अवश्यापेक्षितत्वात् स्वीकृतः – **प्रैती**त्यत्र प्रेत्युपसर्गं **प्रेयाये**ति वक्ष्यमाणस्थल इव मत्वा व्याचष्टे **प्रकर्षेण सञ्चरतीति** । **व्यवहरन्तीति** । अविशेषात् व्यवहर्तव्यं सर्वं कर्म । वाचमिति तु प्रसिद्धकरणपञ्चकान्तर्गतवागिन्द्रियपरम् । **इमाम्**—प्रकृतप्रश्नवाक्यादिकरणभूतजातीयाम । **चक्षुःश्रोत्रयो**रिति द्विवचनं गोळकादिरूपावयवात्मकप्राण्यङ्गातिरिक्ताऽऽहङ्कारिकेन्द्रियविवक्षणात समाहारो न कर्तव्य इत्याशयेन स्यात् , एवञ्च मूले चक्षुःश्रोत्रमिति नैकं पदम् । समाहारविवक्षया वा स्यात्

प्रतिवक्तीति । संपूर्णब्रह्मविज्ञानाय हि श्रोत्रादिवशीकरणं त्वदिष्टम् । न श्रोत्रादीनां तथा ब्रह्मग्रहणसामर्थ्यमस्ति । एवं तेषामसामर्थ्यादेव प्रत्येकं तत्तदधिष्ठातृभिर्देवतान्तरैरप्यत्र साध्यं न किञ्चि-

---

1. प्रश्नप्रतिवचनप्रकाररूपेण क. । 2. चक्षुःश्रोत्रे. ख । 3. प्रेषितां. ग. 4. क उ. ग. 5. अयं ख. पाठः । अन्यत्र—यच्चक्षुरादीनां प्रकाशकं.

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥
न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।
न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

चक्षुराद्यनधीनप्रकाश[2]मप्राणाधीनप्राणनञ्च यत स उ — स एव, इत्येवमतिमुच्य ज्ञात्वा अस्माल्लोकात् अर्चिरादिना मार्गेण गत्वा मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥

३. तदेव प्रपञ्चयति — 'न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः' ॥ ननु किमुपदेष्टव्य (तर्हि तत् कथ[3]मुपदेष्टव्य)मित्यत्राह — 'न विद्मः न विजानीमः त[1] यथैतदनुशिष्यात्' — किं तदिति पृष्ट आचार्यः, 'नान्तरिन्द्रियेण न बहिरिन्द्रियेण[4] च ज्ञेयं तत्' इत्येव तदुपदिशेत् ॥

दस्ति । तर्हि कृत्स्नज्ञानाभावे कथममृतत्वमिति न मन्तव्यम् एभिः करणैर्देहादिविति ज्ञानं एवा[illegible]न्दसंभवात् । देवमनुष्यादीनां सर्वेषामत्र अकृत्स्नज्ञत्वादिति [illegible] विवक्षित इति निष्कर्षः । श्रवण-मननश्रवणदर्शनानां कर्मसाक्षित्वात् [illegible] श्रोत्रादीनां कर्मोक्तिः । पूर्वं शिष्यकृतप्रश्नस्तु, 'किमु-त्तरोत्तरकार्यसाधनकर्मीकारप्रयासेन, पूर्वपूर्वसाधनस्यैवावश्यकत्वात् । मन्थादर्थश्रवणेच्छायोगि चक्षुःश्रोत्रमपि खलु न ज्ञेयोऽस्मी' ति दर्शयितुम् । श्रोत्रादिप्रेरकः क इति प्रश्ने श्रोत्रादिप्रेरको [illegible] इति [illegible] श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिकं न श्रोत्रादिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वम्, किन्तु 'यथा शब्दादीनां [illegible] ग्राहकं श्रोत्रादिकं तद्ग्राहकमेव, न तु तद्ग्राह्यमपि, तथा श्रोत्रादिकं [illegible] श्रोत्रादिग्रहणसाधन-मेव, न तु श्रोत्रादिग्राह्यमपी' त्यर्थपरमित्याशयेनाह — चक्षुरादीनां प्रकाशकमित्यादि [illegible] उपरितन-मन्त्राणां पर्यालोचनया अयमर्थो विवक्षितो गम्यत इति भावः । वाचमिति यथाशाङ्करं व्यत्ययेन प्रथमा-न्तमभिप्रेतम्, अन्येषां प्राणवत् प्रथमान्तत्वात् । स एवेति । चक्षुरादीनां स्वरूपस्थितिहेतुरुक्तस्सच यः स एव तत्प्रवृत्तिहेतुरपि: न पुनरादित्यादीनि अधिष्ठातृदेवतान्तराणीति भावः । एतावता को युनक्तीति प्रश्ने, स एव चक्षुःश्रोत्रादि सर्वं युनक्तीति समाधिरुक्तः । अग्निमप्रश्नवाक्यानुसारेण सैकर्थात् स इति प्रथमा-निर्देशः । अतिमुच्येत्यतः प्राक् इतिशब्दोऽध्याहार्यः । एवं तद्विवेचस्य नित्यत्वे तस्याविज्ञेयत्वा-द्दुर्लभमनृतत्वमिति शङ्कां परिहर्तुमतिमुच्येत्यादि सूत्रम् । [illegible] इति प्रकरणान्निश्चित्याह इत्येवमिति । उत्तरत्र बलेन धीराः सदसदनुगुणाथर्वणं युक्तमित्याशयेन अतिमुच्ये-त्यस्य ज्ञात्वेत्यर्थ उक्तः । मोचनातिक्रमणं हि महदपेक्ष । यदि तु पूर्णज्ञानायोगप्रतिपादनाय अतिमुच्येत्यस्य अधिकांशविमोकेनेत्यर्थ एवेष्यते, तर्हि ज्ञात्वेति न तदर्थः, किन्तु धीरपदविवक्षितार्थः । अतिमुच्य धीरा इत्यस्य अधिकांशविमोकेन अपेक्षितांशज्ञानिन इत्यर्थ इति भावो वर्णनीयः ।

३. ननु उत्तरखण्डे 'नाहं मन्ये' इत्यादिमन्त्रद्वयेन श्रवणमनननिदिध्यासनाविषयत्वकथनात् तद्वदिहापि नो मन इति मननाविषयत्वम् न विद्मो न विजानीम इति श्रवणनिदिध्यासनाविषयत्वञ्च कथितमस्तु । किञ्चोक्तानां पञ्चानां करणानां मध्ये चक्षुरादित्रयस्य पूर्वार्धोक्ततया विद्म इति श्रोत्रज-ज्ञानं, विजानीम इति प्राणाख्यमाक्षकध्यानं च विवक्षितुमर्हम् । श्रवणमननाद्यविषयत्वञ्च अपरिच्छिन्न-त्वात् । इदमेव च अन्यदेवेत्यादिना उपरि विवियते । अतः किमिति 'नान्तरिन्द्रियेण न बहिरि-न्द्रियेण' त्यर्थवर्णनमिति चेत् — उच्यते । नात्र प्रत्यक्षमात्राविषयत्वमुच्यते । किन्तु सर्वज्ञानाविषयत्व-मेवेत्युत्तरमन्त्रावतरणे व्यक्तम् । तत्र 'न श्रोत्रं न प्राण' इत्यनुक्त्वा न विद्म इत्यादिमन्त्रान्तरादरणात्

---

1. न विद्म माध्व. 2. चक्षुराद्यनधीनप्रकाशञ्च ग. 3. ख.ग. 4. 'च' इति नास्ति ख.ग.

अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ।
इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ४ ॥
यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥
यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥
यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि [1]पश्यति ।

४. ननु तस्य सर्वात्मना ज्ञानाविषयत्वे तुच्छत्वं स्यात्; ब्रह्मजिज्ञासया गुरूपसदनादिकञ्च न स्यादित्यत्राह—'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे'—ये अस्माकं पूर्वे गुरवः ब्रह्मोपादिशन् तेषाम्, 'सर्वात्मना विदितादपि विलक्षणं सर्वात्मना अविदितादपि विलक्षणमेवंरूपं ब्रह्म' इतीदृशीं वाचं वयं श्रुतवन्त इत्यर्थः ॥

५—९. एतदेव प्रपञ्चयति—'यद् वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते'- —वागादिभिर्यदप्रकाश्यं स्वयं वागादीन्द्रियप्रकाशकञ्च[2], तदेव ब्रह्मेति[3] जानीहि । यद्वस्तु इदमिति इदङ्कारगोचरतया हस्तामलकवत् सुविदिततयोपासते जनाः, तद् ब्रह्म नेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ 'यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति'—येन[4]—परमात्मना साधनेन पुमानितरेत् पश्यतीत्यर्थः ॥ 'यत् प्राणेन प्राणिति येन प्राणः

अन्तरिन्द्रियसाध्यमननध्यानादिकं बहिरिन्द्रियसाध्यज्ञानञ्चात्र इन्द्रियप्रस्तावे विसृज्य क्रोडीकृतं स्यादित्याशयादेवं व्याख्यानमिति ॥ **यथेत्य**नेन, न विद्म इत्याद्युक्तवेदनाद्यविषयत्वरूपप्रकार उच्यते । तादृशप्रकारवत्तया ब्रह्म उपदिशेदिति । **तथे**ति भाष्यदृष्टरीत्यैवोपनिषत्पाठसत्त्वे तु सोऽर्थस्स्पष्ट एव ॥

५. ९. **यद्वस्त्वि**त्यादि । श्रुतप्रकाशिकायां जिज्ञासाधिकरणे, 'नेदं यदिदमुपासत इत्यस्यायमर्थः—यदिदं प्रतीकमुपासते, तन्न । तदेव परं ब्रह्म त्वमुपास्स्वे'ति वर्णितोऽर्थः इह विवक्षित इति भाव्यम् । समन्वयाधिकरणे च भाषितम्, 'नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रतिषिध्यते । अपितु ब्रह्मणो जगद्वैरूप्यं प्रतिपाद्यत' इति । तत्र च श्रुतप्रकाशिका, 'यदिदमुपासत इत्यत्रेदमंशे निषेधस्य तात्पर्य'मिति । तर्हि उपासत इति वाक्यानि किमर्थानीति चेत्—तेन वागादीनामुपासनोपयोगितया प्रश्न इति व्यज्यते । अयमाशयः—अर्थान्तराणामिव ब्रह्मणोऽपि कार्त्स्न्येनोपासनं वागादिवशीकारे सुकरमिति हि तदधिष्ठातृदेवताप्रश्नः शिष्येण कृतः । तत्रैवं गुरुरुपदिशति, 'वागादिसम्यग्वशीकारेण संपूर्णतच्छक्त्युपयोजनेनोपास्यमानं कार्त्स्न्येन यद्भवति तद्विलक्षणमिदं ब्रह्म, स्वयं वागादिप्रकाशकत्वात् यथावत्तदप्रकाश्यत्वा'दिति । **वागादीन्द्रियप्रकाशकञ्चेति** । वागिन्द्रियादिसर्वप्रकाशकञ्चेत्यर्थः । **अभ्युद्यते** प्रोच्यते । अत्र **येने**ति न कर्तरि तृतीया, किन्तु येन चक्षूंषि पश्यतीत्यादाविव करणे हेतौ वा । **चक्षूंषी**ति गोलकाभिप्रायम् ।

1. पश्यन्ति माध्व. दृश्यन्त इत्यर्थश्च तत्र. 2. 'यत्' इति पुनरपि **ग.** 3. 'इति' इति नास्ति. **ग.**
4. येनेत्यादिस्थाने, 'पश्यति - पश्यन्तीत्यर्थः । पूर्वोत्तरानुगुण्यात्' इति **ग.** पाठः । **ख.** कोशेऽत्र व्याख्यानमेव नास्ति । अत्यन्तविलक्षणे आनन्दाश्रममुद्रणे तु 'पश्यति—दृश्यन्ते इत्यर्थ' इत्यस्ति । तत्र पश्यन्तीति पाठे पूर्वोत्तरानुगुण्यं 'चक्षूंषी'त्यस्यापि प्रथमान्तत्वरूपमित्येतावन्मात्ररूपं ग्राह्यम् । दृश्यन्त इति पाठे कर्मणिप्रयोगरूपानुगुण्यमपि । ऋजुः पुनरुपरि दर्शितः पाठः ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥
यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

इति प्रथमः खण्डः

हरिः ओम् । यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम्
यदस्य त्वं यदस्य देवेषु अथ नु मीमांस्यमेव ते, मन्ये विदितम् ॥ १ ॥

प्रणीयते—**प्रणीयते**—[2]प्राणितीत्यर्थः ॥ इति प्रथमः खण्डः ।

२. १. शिष्यं प्रत्याह—'यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् यदस्य त्वं यदस्य देवेषु अथ नु मीमांस्यमेव ते'--अहं ब्रह्मस्वरूपं सुष्ठु वेदेति यदि मन्यसे, न तत् तथा । अस्य ब्रह्मण इह लोके यदपि रूपं त्वं वेत्थ, तन्नूनं **दभ्रमेव**—अल्पमेव । देवेषु [3]यद्रूपं त्वं वेत्थ, तदपि **दभ्रमेव**[4]—अल्पमेव । त्वया ज्ञातं सर्वं ब्रह्मणो रूपमल्पमेव । न सर्वं ब्रह्मरूपं त्वया ज्ञातम् । अतः परमेव ते [5]ब्रह्म विचार्यम्; नातः पूर्वं सम्यग्विचारितमित्यर्थः । एतद्वाक्यं श्रुत्वा सम्यग्विचार्य शिष्य आह—'मन्ये विदितम्'- अहं विदितमेव मन्ये ॥

योगबलाद्वा इन्द्रियदर्शनम् । इदञ्च द्रष्टव्यमर्थोपलक्षणम् । श्रुतम् – शाब्दबोधविषयः । **प्रणीयत** इत्यस्य प्रणीतमिति व्याख्यानमुद्रणमशुद्धम् । 'अभ्युद्यते' 'पश्यन्ती'ति वर्तमानकालस्यापि पूर्वं श्रवणेन भूतकालविवक्षाया अनावश्यकत्वात् । पुल्लिङ्गप्राणशब्दं प्रति प्रणीतमिति विशेषणायोगाच्च ; किन्तु पूर्वं वागादिपदव्युत्पत्तिपर्यालोचनया 'उदितं, उद्यते, मनुते, मनम्' इत्यादिप्रयोगात् इहापि—प्रपूर्वक अन धात्वर्थ एव विवक्षित इति, 'प्राण्यत' इति स्यादित्यालोचितम् । तत्र प्राणितीति पाठो लब्ध एवेति न एव साविष्टः ।

२. १. मन्येऽविदितमिति ब्राह्मणमुद्रणे कृतः अकारप्रक्षेपः, स्वर्गे लोकेऽज्येये इति तत्कृताकारप्रक्षेपवत् सर्वव्याख्यानानारूढः । तत्र **अज्येये** इति पाठस्वीकारे स्वापेक्षया ज्येयोरहिते सर्वज्येष्ठे अनुत्तमे इत्यर्थो भाव्यः ।

यद्यपि – शिष्य आहेति किमर्थम्, सर्वमपि गुरुवाक्यमेवास्तु । 'नाहं मन्ये सुवेदे'ति मन्त्रोऽपि शिष्यं प्रति गुरुणा स्वास्थितिप्रदर्शनार्थं इत्युक्तिसंभवात् ; यथा आनन्दाश्रममुद्रितव्याख्याने । यद्वा गुरुवाक्यरूपप्रथमश्लोकान्तर्गतः 'मन्ये विदित'मिति भागोऽपि परं गुरुवाक्यमेवास्तु ; उपरि तु शिष्यवाक्यमिति ; यथा **परमार्थप्रकाशिकायामस्माभिरेवोक्तम्**—अथापि, 'यदि मन्यसे सुवेदेति,' नाहं मन्ये सुवेदे'ति च सन्दर्भे परिशील्यमाने उक्तिप्रत्युक्तिरूपता स्वरसा ; एवं च तद्वत् उत्तमपुरुषघटितत्वात् 'मन्ये विदित'

---

1. दहरं माध्व. दभ्रं शङ्क. 2. **प्रणीयते** प्रणीतमित्यर्थः ग. **प्रणीयते** प्राणीत्यर्थः ख. 3. पूर्वं यदिति, अत्र यदपीति च युक्तम्—अथापि तत्रैव मूले **अपिशब्द** इति तथाऽनुवादः । 4. अत्र **दभ्रमेवाल्पमेवेति ग. कोशे नास्ति** । 5. **ब्रह्मेति नास्ति ग.**

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ।। ।। २ ।।

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ।। ३ ।।

२. २. कथमित्यत्राह—'नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च'—अहं सम्यग्वेदेत्यपि न मन्ये । न वेदेत्यपि न । अपितु वेदैव । [1] ततश्च कात्स्न्येन ज्ञातत्वमज्ञातत्वञ्च नास्ति; किञ्चित् ज्ञातत्वमस्तीत्यर्थः । 'यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च'—**नः** अस्माकं ब्रह्मचारिणां मध्ये **तत्** 'नो न वेदेति वेद च' इति निर्दिष्टं तत् अर्थतत्त्वं यो वेद, स तद् ब्रह्म वेदेत्यर्थः ।

२. ३. 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः'—यः ([2]यस्तु) परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म न मनुते, स ब्रह्म मनुते । यस्तु परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्म मनुते, स तु न जानातीत्यर्थः। 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्'—ब्रह्म एतावदिति परिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्माविज्ञातं भवति । परिच्छिन्नत्वज्ञानशून्यानां ब्रह्म विज्ञातं भवतीर्थः । उक्तञ्च **भगवता भाष्यकृता**— "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति ब्रह्मणोऽनन्तस्य अपरिमित[3]गुणस्य वाङ्मनसयोरेतावदिति परिच्छेदायोग्यत्वश्रवणेन ब्रह्मैतावदिति [4]ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्म विज्ञातम् अमतमित्युक्तम्; अपरिच्छिन्नत्वाद् ब्रह्मणः । अन्यथा, 'यस्यामतं तस्य मतं', 'विज्ञातमविजानताम्' इति तत्रैव मतत्वविज्ञातत्ववचनं विरुध्येत" इति । ततश्चाविज्ञातत्वादिवचनं कात्स्न्येन ज्ञानाविषयत्वपरम्; न तु सर्वात्मना ब्रह्मणः[5] ज्ञानागोचरत्वपरमिति द्रष्टव्यम् । तथा हि सति, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्,' 'तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति' इत्यादिशास्त्राणामसंगतार्थकत्वप्रसङ्गात्, वेदान्तानां नैरर्थक्यप्रसङ्गाच्च ।

मिति भागोऽपि शिष्यकर्तृक एवोचित इत्याशयेन यथाशाङ्करमभाषि । एवमपि **यस्यामत**मित्यादिकं शाङ्करोक्तरीत्या श्रुतिकर्तृकवचनमेव वाऽस्तु, मध्ये संवादविच्छेदे मानाभावात् गुरुवाक्यमेव वा । यस्यामतमिति मन्त्रमात्रमपि वा शिष्यवाक्यमस्त्विति तत्रानिर्भरं व्यङ्क्तुं **यस्यामत**मित्यत्र श्रुतिराहेत्यादिकं नोक्तम् ।।

२. २. **नाह**मिति मन्त्रस्य एवमप्यर्थस्संभवति 'अहं सुवेदेति न मन्ये; न वेदेति चाहं नो वेद । अस्माकं मध्ये यः **तद्वेद**—ब्रह्म वेद, सः **तद्वेद**—सुवेदेत्येवं न वेद्यमित्येतत् वेद; न वेदेति च स नो वेद' इति । एवंच **मन्ये विदित**मित्युक्तं पूर्वार्धेन विवृतम् । **यो नस्तद्वेदे**ति तदेव विदितत्वमन्यनिष्ठतया उक्त्वा उपरितनांशेन पूर्वार्धवत् विवृतमिति औचित्यम् । एवं प्रकारान्तराण्यपि संभावितानि । अथापि संभावित प्रकारेषु शाङ्करप्रकारोऽप्यस्तु काममिति अनतिभेदेन स एव दर्शितः ।।

२. ३. **विजानताम्** परिच्छिन्नत्वेन ध्यायतामित्यर्थः ।।

---

1. 'ततश्च कात्स्न्येनाज्ञातत्वञ्चास्ति ; किञ्चिद्ज्ञातत्वमप्यस्तीत्यर्थः' ग. 2. क.ख. 3. श्रीभाष्ये अपरिच्छिन्नेतिवत् अपरिमितेत्यपि ताले पाठः । 4. ब्रह्मेति नास्ति ग. 5. ब्रह्मण इति नास्ति ग.

प्रतिबोधविदितममृतं (विदितं मत) ममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषुभूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः

---

२. ४. 'प्रतिबोधविदितममृतममृतत्वं हि विन्दते'—प्रतिनियतो बोधः **प्रतिबोधः** । सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वादिरूपासाधारणधर्मविशिष्टतया ज्ञातम् **अमृतं**—ब्रह्मस्वरूपं तत्क्रतुन्यायेन स्वोपासकस्याप्यमृतत्वं **विन्दते**—लम्भयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं विदिधातुः । लम्भन-प्रकारमेवाह—'आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्'—'स नो देवश्शुभया स्मृत्या संयुनक्तु' इत्युक्तरीत्या विद्यानिष्पत्त्यनुकूलं वीर्यं प्रसन्नेन परमात्मना लभते । प्रसन्नपर-मात्माऽऽहितवीर्यार्जितया विद्यया अमृतत्वमश्नुत इत्यर्थः ॥

२. ५. तादृशब्रह्मज्ञाने त्वरामुत्पादयति—'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति : न चेदिहा-वेदीन्, महती विनष्टिः'—इहैव जन्मनि ब्रह्म ज्ञातवांश्चेत्, **अथ**—समनन्तरमेव **अस्ति**—सन् भवति । सत्य[3](?) ज्ञानाभावे आत्मनोऽसत्ता भवति । 'असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुत्यनुरोधादिति द्रष्टव्यम्[4] । 'भूतेषुभूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति'—**भूतेषुभूतेषु**—सर्वभूतस्थं परमात्मानं प्रज्ञाशालिनः स्वेतरसमस्तविलक्षणत्वेन निर्धार्य अस्माल्लोकादर्चिरादिमार्गेण परमात्मानं प्राप्य मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ इति द्वितीयः खण्डः ।

२. ४. प्रतिबोधेत्यादि । उपनिषत्सु यथेच्छं पदच्छेददर्शनात् कर्तृपदाद्याहारगौरवपरिहाराय **प्रतिबोधवित्** प्रतिनियतबोधवित् तत्तद्विद्याव्यवस्थितमात्रविषयमंपदेशिकं बोधं प्राप्तः, **इतं** कृत्स्न ज्ञानं विना एकमेव पूर्वैः प्राप्तं, **मतम**भिमतममृतत्वं विन्दते । तत्र न वाक्यार्थबोधमात्रमलम्, किन्तु भक्तिरूपापन्नविद्यापर्यन्तमावश्यकमित्युत्तरार्धेनोच्यत इति व्याख्यातं स्यात्। परंतु **प्रतिबोधविदित-ममृत**मिति भाष्यसंमतः पाठः । न तु प्रतिबोधविदितं मतमिति मतशब्दाव्याख्यानात्; अमृतमिति तात्कोशे प्रतीकोपलम्भात् : अमृतं ब्रह्मस्वरूपं तत्क्रतुन्यायेनेत्यादिव्याख्यानाच्च । न च अप्रसिद्ध एवं पाठ इति वाच्यम्—उपरि, **न चैनदुपस्सरतीति** पाठेऽप्येवमशङ्कायास्तुल्यत्वात् । यथाश्रुतपठन परम्पराविच्छेदात्. तत्र पाठविषये प्रागेव विवादः स्थितस्स्यादिति चेत्, तुल्यमिहापि ॥

---

1. विदितं मतं. शङ्क. माध्व. 2. ब्रह्मज्ञानवान् क. 3. सत्यः ज्ञानाभावे ग. सत्य ज्ञानाभावे क.ख. वस्तुतः सत्यमिति मूलस्यानुवादः । सत् भवतीत्येतत् सत्यमित्यर्थः . यद्वा सत्यत्र जन्मनि ज्ञानाभावे इति रीत्या स्यात् । 4. 'इह चेदशकद् बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः । ततस्सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते' इति (कठवल्ली. 6.) मन्त्र इहानुसंधेयः ।

हरिः ओम्। ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये [1]तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त। त ऐक्षन्त अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥

तद्धैषां विजज्ञौ। तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव। तन्न व्य[2]जानत(न्त) किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन्, जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति। तथेति ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवत् ॥ तमभ्यवदत् कोऽसीति ॥ अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीत्, जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति ॥ अपीदं सर्वं दहेयम्, यदिदं पृथिव्यामिति ॥५॥ तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति। तदुपप्रेयाय सर्वजवेन। तन्न शशाक दग्धुम्।

३. १–२. **आत्मना विन्दते वीर्य** मित्युक्तार्थे आख्यायिकामाह—ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये'—परमात्मा देवानामनुग्रहार्थमसुरादीन् शत्रून् विजितवान्।—'तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त'—ब्रह्मकर्तृकविजये सति देवाः पूजिता अभवन्।—'त ऐक्षन्त अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति'—देवाः अयमसुरविजयोऽस्मत्कर्तृक एव। तदनुकूलसामर्थ्यादिकमप्यस्मदीयमेवेत्यमन्यन्त।—'तद्धैषां विजज्ञौ'—तादृशं तेषामभिमानं परमात्मा ज्ञातवानित्यर्थः। —'तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव'—तेषां देवानामनुग्रहार्थं तत् ब्रह्म यक्षरूपं प्रादुर्भूतम्। —'तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति'—एतत् यक्षस्वरूपं किमिति ते देवा **न व्यजानत**—न ज्ञातवन्त इत्यर्थः।

३. ३–१०. 'तेऽग्निमब्रुवन् जातवेदः एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति'—जातवेदः एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमितीत्युक्तवन्तः।—'तथेति तदभ्यद्रवत्। तमभ्यवदत्, कोऽसीति। अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीत् जातवेदा वा अहमस्मीति'—तथेति स यक्षसमीपं गतः तेन कोऽसीति पृष्टः, अग्निः जातवेदाः इति प्रसिद्धं नामद्वयमुक्तवानित्यर्थः।—'तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति। अपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति'—तव क सामर्थ्यमस्तीति यक्षेण पृष्टोऽग्निः पृथिव्यन्तर्वर्तिसकलदाहसामर्थ्यमस्तीत्युक्तवान्। —'तस्मै तृणं निदधौ एतद्दहेति। तदुपप्रेयाय सर्वजवेन। तन्न शशाक दग्धुम्। स तत एव निववृते'—तर्हीदं तृणं दहेति यक्षेणोक्तः सर्वेण[3] जवेन तत्समीपं गतः दग्धुमसमर्थो निवृत्त इत्यर्थः। **उपप्रेयाय**—समीपं

३. १. ननु तत्तन्द्रियाधिष्ठातृदेवताप्रसादेनाभिमतं सेत्स्यतीत्यत्र तासामपि सर्वथा हृषीकेशाधीनत्वमाख्यायिकया दर्शयति ब्रह्म हेत्यादिना। सूत्रितञ्च, 'ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् प्राणवता शब्दात्' इति। **ऐक्षन्तेति**। अत्र शाङ्करम् 'असुरान् जित्वा जगदरातीनीश्वरसेतुभेत्तॄन्, देवेभ्यो जयं तत्फलञ्च प्रायच्छत् जगतः सीम्ने—सर्वशक्तेः जगतः स्थितिं चिकीर्षोरयं जयो महिमा चेत्यजानन्तस्ते देवा ऐक्षन्ते'ति॥ **यक्षमिति** पूज्यमित्यर्थः॥

1. अथ तस्य ह माध्व. 2. व्यजानन्त माध्व. 3. सर्वजवेन **ख. ग.**

स तत एव निववृते, नैत(नैन)दशकं विज्ञातुम् यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

अथ वायुमब्रुवन्, वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥
तथेति ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत् ॥ तमभ्यवदत्, कोऽसीति ॥

वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीत्, मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥
तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति ॥
अपीदं सर्वमाददी[1]य(यं), यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधौ, एतदादत्स्वेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाकाऽऽदातुम् ।
स ततएव निववृते, नैत(नैन)दशकं विज्ञातुम्, यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन् मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥
तथेति तदभ्यद्रवत् ॥ तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥

[2]स(?) तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम् ॥
तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः

गत इत्यर्थः ।—'नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद् यक्षमिति'—एवं देवान् प्रति उक्तवानिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि ।

३, ११-१२, 'तस्मात्तिरोदधे'—तस्मात् मघोनस्सन्निधेः, एतस्य [3]गर्वभङ्गो मा भूदिति तिरोहितमभवदित्यर्थः ।—'तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम् । तां होवाच किमेतद्यक्षमिति'—तस्मिन्नेव प्रदेशे हिमवत्पुत्रीं बहुभिराभरणैश्शोभमानां पार्वतीं सर्व[4]ज्ञामिन्द्रानुग्रहाय प्रादुर्भूतां दृष्ट्वा तत्समीपमागत्य, इयं सर्वं जानातीति मन्यमानः किमेतत् यक्षमिति पप्रच्छेत्यर्थः ॥ इति तृतीयः खण्डः ।

तिरोदध इति । अग्निवाय्वोरिवेन्द्रे व्यवस्थितकार्यविशेषस्य दुर्वचत्वात्, तं प्रति, त्वयि किं वीर्यमिति प्रश्ने उत्तरमप्युचितमयं न ब्रूयादिति तमपृष्ट्वैव तिरोदधे । अन्यथा ह्यस्याधिको गर्वभङ्गस्स्यादिति ॥ **तस्मिन्नेवेति** । कथमपि तद्यक्षं विज्ञातव्यमिति श्रद्धया तस्य तत्रैव स्थितत्वादिति भावः । **बहुशोभमाना**मित्यस्य बहुषु मध्ये शोभमानामिति निर्धारणे सप्तमी न युक्तः । अतो बहुभिश्शोभमानामित्याह । बहु इति क्रियाविशेषणं पृथक्पदमिव मुद्रितं ब्राह्मणे । हैमवतीमित्यस्य हेममयाभरणवतीमित्यर्थान्तरमपि शाङ्करे । **उमाम्** उमारूपेणाविर्भूतां विद्यामिति च । एवम् उमामित्यत्रापि उ इति पृथक्पदमिति वा एकपदत्वेऽपि उकारवाच्यां मां लक्ष्मीमिति वाऽर्थ इति कल्प्येत—अथापि पार्वतीमुखेनेन्द्रस्य शिक्षणं समुचिततममिति स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं एवाऽऽदृतः । अपरिचितलक्ष्मीदर्शने हि यक्षस्यैवेदं रूपान्तरमिति मतिरस्य स्यात् ॥

---

1. आददीय, शाङ्क. माध्व. 2. स तस्मिन् शां. माध्व. 3. गर्वोति क. कोशे नास्ति
4. सर्वज्ञामिति नास्ति ग.

हरिः ओम्। ब्र([1]सा ब्र)ह्मेति होवाच, ब्रह्मणो वा एतद्विजयेमहीयध्वम्[2] (ध्वे) इति।
ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान्, यदग्निर्वायुरिन्द्रः।
ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृ[3]शुः। ते(स)ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान्। स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श।
स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इति, इन्न्यमिष[4]-

---

४. १. 'ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति'—ब्रह्मैव यक्षरूपेण युष्मन्मोहशमनाय प्रादुर्भूतम्। अतो ब्रह्मसंबन्धिनि विजये निमित्ते पूजां [5]प्राप्नुत। अस्माभिरेव विजयः कृत इति दुरभिमानस्त्यक्तव्य इत्यर्थः। —'ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति'—तदुपदेशादेव ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः।

४. २–३. 'तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान्, यदग्निर्वायुरिन्द्रः। ते ष्ठं पस्पृशुः। ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति'—तस्मादेव हेतोः एत एवाग्निवाय्विन्द्रा इतरान् देवान् अतिशेरत इव। इवशब्द एवार्थः। अतिशेरत एवेत्यर्थः। यस्माद्धेतोः **नेदिष्ठं**—समीपे वर्तमानं तद् ब्रह्म **पस्पृशुः**—दृष्टवन्तः, यतश्च हेतोः **प्रथमो विदाञ्चकार**—[6]प्रथमास्सन्तो ब्रह्मेति विदाञ्चक्रुः—अत एवैते देवान्तरापेक्षया अग्निवाय्विन्द्राः अतिशयित (अतिशय?) वन्त इत्यर्थः। वचनव्यत्ययश्छान्दसः। —'तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान्। स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श। स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति'—अग्निवाय्विन्द्राणां मध्ये यस्मादिन्द्रस्सन्निहितं ब्रह्म दृष्टवान्; सर्वेभ्यः पुरस्तात् पार्वतीमुखात् इदं ब्रह्मेति ज्ञातवान्। अतस्सर्वातिशायीत्यर्थः।

४. ४–५. 'तस्यैष आदेशः'—**तस्य** आविर्भूतस्य[7] सद्यस्तिरोभूतस्य ब्रह्मण [8]**एष आदेशः** वक्ष्यमाण उपमानोपदेश इत्यर्थः। —'यदेतद् विद्युतो व्यद्युतदा[9] इति'—यथा

---

४. १. पूर्ववाक्ये **स** इति, अत्र वाक्ये **सा** इति च पदं भाष्ये न व्याख्यातम्; नापि गृहीतम्। तत्र सा इति पदं विनैव अनेकं मुद्रणमप्युपनिषदो दृश्यते। **अत** इति। एवमनुकूलब्रह्मसद्भावादित्यर्थः॥

४. ४. विदितवतामपीन्द्रादीनां सम्यग्दर्शने निस्सरणे च कारणमथोच्यते। **यदेतद्विद्युत** इत्यादेः शाङ्करव्याख्याने बहुः क्लेशः। इह विवक्षितयोजना त्वेवम्—**विद्युत** इतीदं षष्ठ्यन्तं **यदेतदि**त्यत्रान्वेति।

---

1. सा ब्रह्म शां. ब्रह्म माध्व. 2. महीयध्वं शां. अमहीयध्वं माध्व. 3. पस्पर्शुः शां. पस्पृशुः माध्व. 4. न्यमीमिषदा शां. माध्व. 5. प्राप्नुतेति लङि मध्यमपुरुषबहुवचनम्। अतो मूले अमहीयध्वमिति पदच्छेदो भाव्यः। **देवा अमहीयन्ते**ति पूर्व प्रयोगादौचित्याच्च। प्राप्नुथेति लडन्तरूपं शाङ्करे। 'महीयध्वे' इति जैमिनीयब्राह्मणमुद्रणरीत्यनुसरणे तद् युक्तम्। 6. **प्रथमा** इत्यादेः **छान्दसः** इत्यन्तस्य स्थाने, '**प्रथमं विदाञ्चक्रुरित्यर्थः**' इत्येतावदेव **ख.ग.** **ते** इत्यत्र **स** इति पाठान्तरमपि ब्राह्मणमुद्रणे। 7. तस्य विज्ञातस्य **ग.** 8. य एषः **ग.** 9. विद्युता **ख.**

(र्मीमिष)दा इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥
अथाध्यात्मम्, यदेत(न[1])द्गच्छतीव च मनोन (मनोऽनेन) चैन(त)दुप-
स्मरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः ॥ ५ ॥

विद्युतो विद्योतनं क्षणिकम्, तद्वदित्यर्थः । आ इति प्रसिद्धौ । उपमानान्तरमाह—**इन्न्यमि (मीमि) पदा इति**—अत्रापि आ इत्येतत् पूर्ववत् । इच्छब्दः उपमानान्तरसमुच्चयार्थः । यथा—**न्यमिषत् (न्यमीमिषत्)**—निमेषः[3] प्रकाशनिरोभावः क्षणेन, एवं ब्रह्मापि निरोऽभूत्[4] इत्यर्थः । यथा विद्युतस्तिरोहिता भवन्तीत्यर्थः (र्थं ?) न्यमीमि[5]षदिति वचनव्यत्ययश्छान्दसः । **इत्यधिदैवतम्**—अनात्मभूताकाशादिगतविद्युद्विषयं ब्रह्मण उपमानदर्शन[6] मुक्तमित्यर्थः । **अथाध्यात्मम्**—अनन्तरं देहस्थो दृष्टान्त उच्यत इत्यर्थः ।—**यदेनद्गच्छतीव च मनः । न चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः**—एतद् ब्रह्म मनो गच्छतीव । ब्रह्मविषयकमनोगमनमिवेत्यर्थः । यथा मनसो [7]ब्रह्मविषयीकरणं न चिरस्थायि, एवमेव यक्षस्य ब्रह्मणः प्रकाशोऽपीत्यर्थः । मनसा ब्रह्मविषयीकरणं क्षणिकमेव ; न चिरानुवृत्तमिति दर्शयति—**न चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः**—न हि मनोजनित**संकल्पो** ध्यानविशेषः **अभीक्ष्णं**—चिरम् एतद्ब्रह्मोप[8]स्मरति ; न विषयीकरोतीत्यर्थः । [9]ततश्च यथा ब्रह्मणो मनसा विषयीकरणं न चिरानुवृत्तम्, एवं यक्षस्य

व्यद्युतदा इति, **न्यमिषदा** इति च विद्युतो यदेतत् द्वयम्, एष आदेश इति । विद्योतवत् निमेषोपि विद्युत एव विवक्षितः, न तु चक्षुषः; अधिदैवतप्रकरणात् । चक्षुर्ह्यध्यात्मम् । तथाच प्रकाशतिरोभाव इति भाष्ये विद्युत इति शेषः । विद्युतः प्रकाशो न्यमिषदित्युक्तौ प्रकाशपदाध्याहारो दोषः ॥ प्रथमाबहुवचनान्तत्वविवक्षया विद्युत इत्यस्यैव कर्तृपरत्वे त्वाह— **यथा विद्युतस्तिरोहिता** इत्यादि । व्यद्युतदित्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । एतद्वाक्यस्यापि विद्युद्विषयकत्वस्पाष्टयायास्य विशिष्य ग्रहणम् । न्यमीमिषदिति स्वार्थे णिजिति शाङ्करम् । अत्र तु किमपि नोक्तम् । ब्राह्मणे तु न्यमिषदिति पाठो दृश्यते । तत्र इत् इत्यपि नास्ति । **अर्थः** इति प्रथमान्तपाठे ‘ यथा विद्युत ’ इत्यत्र ‘ यद्वा विद्युत ’ इति स्यात् ?

४, ५. अवशकरणप्रकृतशिष्यानुभूतो दृष्टान्त उच्यते । **एतद्ब्रह्म मनो गच्छतीवे**ति । यद्यपि यदेतदित्यस्य पूर्ववाक्य इवात्रापि उपमानपरत्वं युक्तम् ; न तु एतच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्वम् । तथा **मनो गच्छतीति** मनसो विषयान्तरगमनमपि विवक्षितुं शक्यम् ; तत्रापि तस्यास्थिरत्वात् – अथापि विद्युतो ब्रह्मागोचरत्ववत् मनसोऽपि तथात्वमित्यस्याभावात् विषयान्तरापेक्षया प्रकृतब्रह्मग्रहणमेव संभवत् वक्तुं साम्प्रतम् । एवमेतच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्व एव **एतद्गच्छती**वित्यन्वादेशस्योपपत्तिः; ब्रह्मण एव प्रागुपात्तत्वादित्याशयः ॥ विद्युतो द्योतननिमेषाविव मनसोऽपि गमनतदभावौ **नचैन**दिति भाष्यनिर्दिष्टे पाठ एव स्पष्टौ भवतः । सर्वत्र **नचे**त्यस्य स्थाने **अनेनचे**त्येव पाठो दृश्यते । क्वचिदेव तु (सर्वथैव केनोपनिषदमन्यथाऽन्यथा पठति दिगम्बरव्याख्याने) ‘ नैवचे ’ ति पाठोऽस्ति । **अनेनचे**ति पाठे त्वेवमर्थः । **अनेन** मनोगमनेन सङ्कल्परूपज्ञानमभीक्ष्णमुपस्मरतीति । मनोगमनाभावं च न स्मरतीति **इवे**त्यत एव सिद्धम् । एवमुपपादकवाक्यस्यार्थमुक्त्वा उपपाद्यार्थेन सह प्रकृतं निगमयति **ततश्चे**ति । एवं ब्रह्मणः प्रादुर्भूतस्यापि

1. यदेतद्गच्छतीव माध्व. शां. 2. मनोनेनैव तत् माध्व. मनोनेनचैतत् शां. 3. यथा निमेषप्रकाश ग. 4. तिरोहितम् ख. तिरोभूतम् ग. 5. न्यमीमिषदित्यादि छान्दसइत्यन्तं नास्ति ख. 6. उपमानमुक्तम् ख. 7 ब्रह्मणो क. ख. 8. न हि इत्येवारभ्य—‘ नोपस्मरतीति पठति क. 9. ततश्चेति नास्ति ख. ग.

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम् ।
स य एतदेवं वेद अभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥
उपनिषदं भो ब्रूहीति ॥
उक्ता त उपनिषत् । ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ७ ॥
तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा, वेदास्सर्वाङ्गानि(णि) सत्यमायतनम् ॥ ८ ॥

[1]ब्रह्मणः प्रादुर्भावोऽपि न चिरानुवृत्तः । अत्र दृष्टान्तोक्तिव्याजेन ब्रह्मध्यानानुवृत्तिर्दुःशकेति दर्शितं भवति ।

४. ६. **तद्ध तद्वनं नाम; तद्वनमित्युपासितव्यम्**—एतादृशमहिमविशिष्टं तद्ब्रह्म सर्वैरपि जनैर्वननीयत्वेन प्रार्थनीयत्वेन वननामकं भवति । तस्मात् तद् ब्रह्म वनमित्युपासितव्यमित्यर्थः । वनत्वेनोपासनस्य फलमाह—**स य एतदेवं वेद, अभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति**—सर्वैरपि प्रार्थनीयो भवतीत्यर्थः ॥

४. ७–८. एवम् **आत्मना विन्दते वीर्य**मित्यर्थे स्थिते सति वीर्यावाप्तिहेतुभूतभगवदनुग्रहसाधनप्रतिपादिकामुपनिषदं [2]पृच्छति—**उपनिषदं भो ब्रूहीति** । इतर आह—**उक्ता ते उपनिषत् ।ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति**–ब्रह्मप्रतिपादिकां प्रधानोपनिषदमवोचाम । अतः प्रधानोपनिषदुक्तैव । साधनप्रतिपादिकाञ्चोपनिषदं वक्ष्यामि, यदि शुश्रूषसे इति भावः । **तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा**—**तस्यै**—उक्तायै उपनिषदे । साधनभूतानि कायशोषणलक्षणं तपः, इन्द्रियनिग्रहरूप उपशमः, अग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म चोपनिषच्छब्दि-

सम्यक्प्रत्यक्षवेद्यत्वं न भवतीति दर्शितम्; अत्र मनोऽगमनसिद्धवत्कारात् सम्यग्ध्यातुमशक्यत्वमपि सिद्धमित्याह **अत्रे**ति ॥

४. ६. **तद्वन**मिति समस्तं नामधेयं शाङ्करे । तस्य प्राणिजातस्य वननीयमिति । प्रकृतपरामर्शिनस्तच्छब्दस्य नामधेयमध्यनिवेशेऽनौचित्यात् **वन**मित्येव नामोक्तमिह । तद्धेत्यत्र तत्पदमेतादृशमहिमविशिष्टमित्यर्थकम्, एतादृशमहिमविशिष्टत्वादित्यर्थकं वा ।

४. ७. **इतर आहे**ति । अयं भावः—किम् आख्यायिकां फलार्थवनत्वोपासनञ्च श्रुत्वा, 'ईदृशं नापेक्षितम्, किंतु मोक्षार्थब्रह्मविद्योपदेश एव' इत्याशयेन **उपनिषदं ब्रूहीति** पृच्छ्यते, किं वा ब्रह्मविद्यासाधनोपनिषज्जिज्ञासया? नाद्यः, आरम्भ एव **श्रोत्रस्य श्रोत्र**मिति मन्त्रेण ब्रह्मोपासनविशेषस्योक्तत्वात् उपपादितत्वाच्च । अन्त्ये पुनः उच्यते, श्रूयताम् । केवलश्रवणादिमात्रं न कार्यकरम्, किन्तु अधीतस्वाध्यायाधीनतपःपर्यन्तसाध्यविद्याविशेष इति ।

४. ७–८. एवमाख्यायिकादिकथनं यदर्थम्, तदेतावता प्रदर्शितम् । एवं भगवदनुग्रहस्यैव मुख्यत्वेपि सर्वेषु तदनुग्रहादर्शनात्तत्कारणमप्यावश्यकमिति शिष्य एवं पप्रच्छ । **तस्यै** इतीदमुपनिषदे इति व्याख्यातम् । **साधनभूतानी**त्यादि पृथग्वाक्यम् । **वेदा**दिसत्यान्तेष्वपि तदन्वयः । 'दमश्शम' इत्युभयनिर्देशे दमशब्दार्थसंकोचेऽपि अत्र बाह्येन्द्रियनिग्रहरूपदमोपलक्षितान्तरिन्द्रियनिग्रहरूपशमोऽपि इन्द्रियनिग्रहत्वेन रूपेण दमशब्दार्थ इत्याशयेनाऽऽह **उपशम** इति । साधनमध्ये तपआदीनां प्रतिष्ठात्वम् । वेदादीनाञ्चाऽऽय-

1. ब्रह्मण इतीदमधिकं ख. 2. उपनिषदं भो ब्रूहीति शिष्येणोक्ते इतर आह— उक्ता ते. ग.

योऽवा एतामेवं वेद, अपहत्य पाप्मानमनन्ते
स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

इति सामवेदीयतलवकारोपनिषत् ।

ताया ब्रह्मविद्यायाः **प्रतिष्ठा**—दार्ढ्यहेतुः । **वेदास्सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम्**—षडङ्गसहिताश्च वेदाः सत्यवदनञ्च ब्रह्मविद्योत्पत्तिकारणमित्यर्थः ॥

४. ९. **यो वा एतामेवं वेद**—एतां ब्रह्मविद्यामुक्तविधप्रतिष्ठायतनोपेतां यो वेद, —**अपहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति**—स सर्वाणि पापानि विधूय कालपरिच्छेदशून्ये **ज्येये**—ज्यायसि ज्येष्ठे सर्वोत्तरे **स्वर्गे लोके**—वैकुण्ठलोके प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः । अनन्तज्येयपदसमभिव्याहारात् स्वर्गलोकशब्दो भगवल्लोकपरः ॥ इति चतुर्थः खण्डः ।

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां भूमावजृम्भयत भाष्यसुधामुदारः ।
वामागमाध्वगवदावदतूलवातो रामानुजस्स मुनिराद्रियतां मदुक्तिम् ॥

इति

श्रीमत्तातयार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवा-
समधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परकाल-
मुनिपादसेवासमधिगतपारमहंस्यस्य

श्रीरङ्गरामानुजमुनेः

कृतिषु

तलवकारोपनिषत्प्रकाशिका
केनोपनिषद्भाष्यम् ।

श्रीरस्तु

तनत्वं विद्योत्पादकत्वरूपम् । तथाच सत्यादिरूपे ब्रह्मचर्यनियमे स्थित्वा अङ्गान्यधीत्य व्युत्पत्तिं संपाद्य कर्मब्रह्मरूपवेदार्थं निश्चित्य निष्कामकर्मानुतिष्ठन् इन्द्रियाणि नियम्य तपश्चरणेन दर्शनसमानाकारब्रह्मविद्यां निष्पादयेदिति भावः । अत्रोत्तरोत्तरभाविनः पूर्वं पूर्वं निर्देशः तपइत्यादिना ।

४. ९. **अमृता भवन्ती**ति प्रागुक्तं फलमेव विवृणोति **यो वा** इति ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकचरणसरसीरुहमधुव्रतस्य
श्रीरङ्गरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकपदारविन्दपरिचर्याप्राप्तसर्व-
वेदान्तरहस्यस्य तर्कार्णवादिविरुदस्य वात्स्य**वीरराघवस्य**
कृतिषु **केनोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः** पूर्णः ॥

शुभमस्तु

---

1. यो ह वा एतामुपनिषदमेवं माध्व. 2. ज्येये प्रतितिष्ठति ज्येये प्रतितिष्ठति माध्व.

केनोपनिषदर्थसंग्रहः ।

१. पूर्णोपास्यात् परोऽनन्तो वागादीनामगोचरः । देवस्तेषां नियन्तेति ब्रह्म विज्ञाय मुच्यते॥
२. कार्त्स्न्येनावेद्यमप्येतद्विदित्वेह यथायथम् । तत्प्रसादाप्तशक्तिस्सन् विद्यया विन्दतेऽमृतम्॥
३. अग्निवाय्विन्द्रमुख्यैस्तदपि त्रैलोक्यदैवतैः । अवेद्यमखिलेशानमनुग्रहपरं सताम् ॥
४. विद्युद्वत् क्षणभानं तद्वनं स्थैर्येण वेदितुम् । शिष्यन्ते सत्यमङ्गानि वेदाः कर्म दमस्तपः॥
५. इत्थं तलवकारोपनिषत्खण्डचतुष्टये । वशीचिकीर्षुर्वागादि मुमुक्षुः प्रतिबोधितः ॥

सभाष्यटिप्पण केनोपनिषद्विषयः ।

केनोपनिषद्भाष्य प्रमाणाकरः

पु.	पं.			
६	१४	यतो वाचः—वचनं विरुध्येत	श्रीभाष्यजिज्ञासा-श्रुतिघट्ट.	
,,	.	यतोवाचोनिवर्तन्ते	तैत्तिरीय—आनन्दव—	९
,,	१८	ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्	,, ,	१
,,	१९	तमेवविदित्वा	श्वेताश्व. उ.	३
७	९	सनोदेवः	तै. नारायण—	१०-१९
,,	१४	असन्नेव स	तै. आनन्दव—	६

केनोपनिषद्गतमन्त्रमात्र—अकारादि.

अपूर्वपदानि.—अतिमुच्य १-२. अधि १-४. प्रतिबोधः २-४. यक्षम् ३-२. वनम् ४-६.
प्रतिबोधो नाम प्रतिनियतो बोधः अव्यभिचारिभक्तिरूपापन्नज्ञानमपि स्यात्, 'प्रतिबुद्धा न सेवन्त' इत्यादिवत्.
शोधनम्— १-१६ उपनिष. २-१६ श्रीमद्दे. ६-१३ भवतीत्यर्थः. ६-१५ ब्रह्माविज्ञातम् ७-३० संधेयः ; (६-४-१४बृ.) इहैवसन्त इतिमन्त्रश्च । ८-२६ तत्तादिन्द्रि । श्रीः ।

कठोपनिषत्तद्भाष्यगत मुख्यविषयाः

अवकाशाभावात् टिप्पण्यर्थे पट्टिका न कृता । कठोपनिषदर्थसंग्रहो ग्रन्थान्ते द्रष्टव्यः ॥

कठोपनिषदकारादि ।

कठोपनिषत्

[कृष्णयजुर्वेदीयैतच्छान्तिपाठः—सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ॥]

हरिः ओम् उशन् ह वै वाजश्रवसस्सर्ववेदसं ददौ ।

श्रीः

श्री श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् । रम्यं कृतं श्रये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ।

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम्



अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरस्स्थलं श्रिया ।

अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्यान् गुरूनपि ।

व्याख्यास्ये विदुषां प्रीत्यै कठवल्लीर्य(ल्लीं य)थामति ॥

उशन् ह वै वाजश्रवसस्सर्ववेदसं ददौ । उशन्—कामयमानः । 'वश

श्रीः

श्रीमद्भ्यो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः । श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

भावप्रकाशिकायां श्रुतिवचसां शाङ्करार्थमनुभाष्य ।

संप्रति भाष्ये बहुशस्साधून्दर्थान्तराणि दर्शयति ॥

नाचिकेतोपाख्यानमत्रैव तैत्तिरीयब्राह्मणे महाभारते (अनुशासन ११६) च दृश्यते । इत्थं हि तत्र श्रूयते—"उशन् ह वै वाजश्रवसस्सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस । तं ह कुमारँ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश । स होवाच । तत कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयम् । तँ ह परीत उवाच । मृत्यवे त्वा ददामीति । तँ ह स्मोत्थितं वागभिवदति । गौतम कुमारमिति । स होवाच । परेहि मृत्योर्गृहान् । मृत्यवे त्वाऽदामिति । तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच । तस्य स्म तिस्रो रात्रीरनाश्वान् गृहे वसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति । तिस्र इति प्रतिब्रूतात् । किं प्रथमां रात्रिमाश्ना इति । प्रजां त इति । किं द्वितीयामिति । पशूँस्त इति । किं तृतीयामिति । साधुकृत्यां त इति । तं वै प्रवसन्तं जगाम । तस्य ह तिस्रो रात्रीरनाश्वान् गृहे उवास । तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच । किं प्रथमां रात्रिमाश्ना इति । प्रजां त इति । किं द्वितीयामिति । पशूँस्त इति । किं तृतीयामिति । साधुकृत्यां त इति । नमस्ते अस्तु

पा० श्रीः । कोशसंकेतः—(अडयार्) तालकोशः क. श्रीवेङ्कटेश्वर प्राच्यकोशागारस्थः

कान्तौ' इत्यस्मात् शतरि 'ग्रहिज्ये'त्यादिना संप्रसारणम् । ह वै इति वृत्तार्थस्मरणार्थौ निपातौ । फलमिति शेषः । वाजश्रवसः—वाजेन अन्नेन दानादिकर्मभूतेन श्रवः

भगव इति होवाच । वरं वृणीष्वेति । पितरमेव जीवन्नयानीति । द्वितीयं वृणीष्वेति । इष्टापूर्तयोर्मेऽक्षितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै तस्येष्टापूर्ते ना क्षीयेते । नास्येष्टापूर्ते क्षीयेते योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद । तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मृत्योर्मेऽपजितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै सोऽप पुनर्मृत्युमजयत्" (तै. ब्रा. ३-११-८.) इति । तत्र भारते तस्यान्यादृशत्वेऽपि अन्यद्द्वयमेकीकर्तुं शक्यम् ।

कुपितेन पित्रा मृत्यवे नचिकेतसः प्रदानपर्यन्तकथा, मृत्युसदने तिस्रो रात्रीरुपोषुष नचिकेतसा वरत्रयलाभश्चोभयत्राविशिष्टौ । तत्र मध्ये अशरीरिण्या वाचा किञ्चिद्वचनम् , अपेक्षितकार्यसिद्धये मृत्युगृहे त्रिरात्रमुपवासः कर्तव्य इति निश्चित्य मृत्युप्रवाससमयनिरीक्षणेन तत्र नचिकेतोगमनञ्चाधिकम् । एवं समयनिरीक्षणेन गन्तव्यमिति पित्रोपदिष्टमिति वाक्यस्वारस्यदर्शिनी भट्टभास्करव्याख्या । अशरीरिवाचोपदिष्टमिति श्रुतिनिर्वाहपरं माधवार्यव्याख्यानम् । भास्करीयानुसरणे शान्तक्रोधेन पित्रा नचिकेतसः पुनःप्रतिनिवृत्तये एवमुपायोपदेश इति स्पष्टम् । अत्रापि, 'अनुपश्य यथा पूर्वे'इति मन्त्रभाष्यावतरणदर्शने पुत्रगमनशङ्कया निर्विण्णः पितेति ज्ञायत एव । माधवीयानुसारेपि पुत्रं शप्त्वा निर्विण्णे पितरि वाक्मलतामभीष्टसिद्धिञ्च कथयितुमशरीरिणी वाक् प्रादुर्बभूवेति सुवचम् । ननु उपरि वीतमन्युत्वादिवरणात् क्रोधो न शान्त इति ज्ञायत इति अनुपश्येति मन्त्रस्यान्यथागतिरस्तु, मृत्युसदनं गन्तुमनिच्छन्तं पुत्रं प्रति पितुर्वचनमिदमिति वा अशरीरिवाग्वचनमिति वेति चेन्न - पितृक्रतुसाद्गुण्यपरस्य पितरमनर्थाद्रक्षितुमेवोद्युक्तस्य पुत्रस्य पितृवचनभञ्जकनिर्वेदकल्पनस्यानुचितत्वात् । अतोऽस्य पुत्रं प्रति कथनरूपत्वं न युक्तमिति अशरीरिवाचो वा पुत्रस्य वा वचनमिदमित्येव वक्तव्यम् । तत्र पुत्रकर्तृकं वचनमित्युक्तौ तस्योत्साहः आत्मजिज्ञासोपयुक्तगुणवत्त्वं च सिद्ध्यतीति भाष्यदृष्टा सरणिरेव ज्यायसी । एवंच पितुः स्वयमेव वीतमन्युत्वेपि पुनर्वीतमन्युत्ववरणम्, ऋजुरप्ययं पुत्रः कदाचित् परकृतक्षोभवशाद्यमसदनमप्राप्य निवृत्तस्स्यादिति स्ववागसत्यत्वापत्त्यादिशङ्कया पितुस्सहसा मन्युसंभावनया कृतमिति सुवचम् ॥

तथाचायं कथासारः- वाजश्रवसेन सर्वस्वदक्षिणयज्ञकरणम्, जरद्गवीप्रदस्य पितुः क्रतोस्साद्गुण्याय पुत्रेण स्वात्मनोपि प्रदाननिर्बन्धनम्, पित्रा मृत्यवे त्वा ददामीति वचनम्, अशरीरिवाक्प्रादुर्भावः, पितृनिर्वेदसमाधानम्; पुत्रप्रतिनिवृत्त्यौपयिकगमनप्रकारोपदेशः, तथा गमनम्, मृत्युना त्रिरात्रोपवासिने वरत्रयदानम्, पितृसौमनस्यनाचिकेताग्निमोक्षतत्त्वरूपवरत्रयवरणमिति ॥ अत्र ब्रह्मविद्याग्रहणेन शाश्वतगुरुशिष्यभावसंबन्धसंपादनात् पुनरागतेपि पुत्रे मृत्योस्तं प्रति स्वामित्वं न लोपितमिति न दत्तापहार इति ध्येयम् ॥

महाभारते तु कथैवम्—औद्दालकिना दीक्षासमाप्तौ स्वपुत्रं नाचिकेतं (न तु नचिकेतसं) प्रति नदीतीरात्स्वनिक्षिप्तदर्भपुष्पाद्यानयनकथनम्, नाचिकेतेन, 'तत्र तन्न पश्यामी'त्युक्तिः, क्षुत्पिपासोपहतेन पित्रा यमं पश्येति शापः, नाचिकेतस्य साञ्जलिबन्धं गतसत्त्वस्य भुवि पतनम् , पितूरोदनम् , पुत्रेण यमलोके यमदर्शनम, पित्रा पश्येत्येवोक्तत्वाद्दर्शनस्य निष्पन्नतया यमेन पुनर्निवर्तनम्, तदा नाचिकेतं प्रति तत्प्रार्थनया गोप्रदायिजनभोगस्थानादिप्रदर्शनेन गोदानप्रभाववर्णनम्, सुप्तप्रबुद्धेनेव समुत्थितेन पुत्रेण पितृसमाधानपूर्वं स्वानुभूतविभववर्णनमिति ॥ एवं ब्राह्मणैकरस्यप्रदर्शनायैव पद्यमय्यामप्यस्यामुपनिषदि ब्राह्मणवाक्यैरुपक्रम आदृत इति ॥

१. उशन्निति वाजश्रवसस्य नामधेयम्, श्रुतिषु तत्तन्नाम - तत्तत्कुलपूर्वपुरुषनामोभयनिर्देशेन तत्तत्कीर्तनस्यैव सर्वत्र दर्शनादिति यद्यपि सुवचम् । भट्टभास्करभाष्यमप्यत्रानुकूलमिव — अथापि

लिखितपत्रात्मकः प्राचीनः ख. मुद्रित आन्ध्रग्रन्थ लिपिकोशाः ग. पूना आनन्दाश्रममुद्रितः घ. । विस्तर-

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

तँ ह कुमारँ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश ।
सोऽमन्यत(?) ॥ २ ॥

कीर्तिः यस्य स वाजश्रवाः । तस्यापत्यं वाजश्रवसः । रूढिर्वा वाजश्रवसः (वाः ?) इति । स किल ऋषिः विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणेन यजमानः तस्मिन् क्रतौ **सर्ववेदसं**—सर्वस्वं **ददौ**—दत्तवानित्यर्थः । उशन्नित्यनेन कर्मणः काम्यत्वाद्दक्षिणासाद्गुण्यमावश्यकमिति सूच्यते ॥

तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस । आस—बभूव । 'छन्दस्युभयथा' इति लिटस्सार्वधातुकत्वात् 'स्वस्तये ताक्ष्यम्' इत्यादिवत् अस्तेर्भूभावाभावः । **तꣳह कुमारꣳसन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश** । तं—नचिकेतसम् कुमारं सन्तम्—बालमेव सन्तम्, ऋत्विग्भ्यो दक्षिणासु गोषु नीयमानासु सतीषु **श्रद्धा**—आस्तिक्यबुद्धिः पितुर्हितकामप्रयुक्ता **आविवेश**—आविष्टवती ॥

यद्यपि यत् आनतिकरं द्रव्यम्, तद् दक्षिणेत्युच्यते । एका चासौ क्रतावानतिरिति तदुपाधिको दक्षिणाशब्दः एकवचनान्ततामेव लभते । अत एव भूनामकैकाहक्रतौ 'तस्य धेनुर्दक्षिणा' इत्यत्र कृत्स्नस्य गवाश्वादेः प्राकृतस्य दाक्षिण्यस्य निवृत्तिरिति 'तस्य धेनुरिति गवाम्' इति दाशमिकाधिकरणे स्थितम्—तथापि दक्षिणाशब्दोऽयं भृतिवचनः । स च कर्मापेक्षयापि प्रवर्तते, अस्मिन् कर्मणीयं भृतिरिति । कर्तुरपेक्षयापि प्रवर्तते, अस्मिन् कर्मणि अस्य पुरुषस्येयं भृतिरिति । ततश्च ऋत्विग्बहुत्वापेक्षया दक्षिणाबहुत्वसंभवात् **दक्षिणास्विति** बहुवचनमुपपद्यते । अत एव ऋतपेये 'औदुम्बरस्सोमचमसो दक्षिणा स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः' इत्यत्र एकवाक्यतापक्षे ब्रह्मभागमात्रेपि दक्षिणाशब्दस्यावयवलक्षणामन्तरेण मुख्यत्वोपपत्तेस्तन्मात्रबाध इत्युक्तं दशमे, 'यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारस्स्यात्' इत्यधिकरणे ।

शत्रन्तस्यास्य नामत्वापेक्षया यौगिकत्वे, क्रियमाणस्य कर्मणः काम्यत्वासिध्या नचिकेतसः क्रतुसाद्गुण्यनैर्मर्यमुचितमिति द्योत्यत इति यथाशाङ्करमेव व्याख्यातम् ॥ 'औद्दालकिरारुणि' रित्युपरि नामान्तरदर्शनात् वाजश्रवा इति यौगिकमित्यभिप्रायेण व्युत्पादयति वाजेनेति । 'रूढिर्वा वाजश्रवस इती'ति पाठो दृश्यते । शाङ्करे तु वाजश्रवा इति रूढिः, तत्पुत्रो वाजश्रवस इति । एतद्ध स्म वै तद्विद्वांसो वाजश्रवसा गौतमाः (तै. ब्रा. ३-११-८) इति बहूनां वाजश्रवस्त्वकथनान्न वाजश्रवसपदं रूढम्, किन्तु वाजश्रवःपदमित्येवौचित्यसिद्धमपि । तस्माद्रूढिर्वा वाजश्रवा इतीति पाठस्स्यात् । अन्यथा पुनः — रूढत्वं कल्प्ये वाजश्रवस इत्यस्यैव वर्णसमुदायस्य रूढत्वे को दोषः ? एवं च तत्पितुः उद्दालक इति वक्ष्यमाणं नाम भविष्यति । वाजश्रवसा इति बहुवचनं तु वाजश्रवसगोत्रजानामपि वाजश्रवस्त्वादित्याशयो वर्णनीयः । सर्वं वेदो धनं **सर्ववेदसम्** । 'अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसी'ति तत्पुरुषात् टच् ।

भिया विस्पष्टाशुद्धांशान् उपेक्ष्य कतिपयपाठभेदमात्रं प्रदर्श्यते ।

1. विवेशेति आङ्रहितपाठः शाङ्क. माध्व । 2. सोमन्यतेति माध्वे नास्ति ।

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥
स होवाच पितरं तत कस्मै मां दा[1]स्यसीति ।
द्वितीयं तृतीयम् । तँ होवाच मृत्यवे त्वा ददा[2]मीति ॥ ४ ॥
बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।
किँ स्वि-त् यमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

ततश्च क्रत्वपेक्षया दक्षिणैक्येपि ऋत्विगपेक्षया दक्षिणाभेदसंभवात् **दक्षिणा**स्विति बहुवचनस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥

श्रद्धाप्रकारमेव दर्शयति—(**सोऽमन्यत**?) **पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः । अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत्** । पीतमुदकं याभिस्ताः **पीतोदकाः**, जग्धं भक्षितं तृणं याभिस्ताः **जग्धतृणाः**, दुग्धः दोहः क्षीराख्यो यासु (भिः)ताः **दुग्धदोहाः**, **निरिन्द्रियाः**—अप्रजननसमर्थाः । जीर्णा निष्फला इति यावत् । या एवंभूता गावः, ताः ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाबुद्ध्या **ददत्**—प्रयच्छन्, **अनन्दाः**—ः ते-शास्त्रसिद्धा **लोकाः** सन्ति **नाम**-खलु, तान् स यजमानो गच्छति । एवममन्यतेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति ; द्वितीयं तृतीयम् । दीयमानदक्षिणावैगुण्यं मन्यमानः नचिकेताः स्वात्मदानेनापि पितुः क्रतुसाद्गुण्यमिच्छन् आस्तिकाग्रेसरः पितरमुपगम्योवाच—**तत**—हे तात । कस्मै ऋत्विजे दक्षिणार्थं मां दास्यसीति । [3] स एवमुक्तेनापि पित्रा उपेक्ष्यमाणोपि द्वितीयं तृतीयमपि पर्यायं कस्मै मां दास्यसीत्युवाच । **तꣳहोवाच मृत्यवे त्वा ददामीति** । एवं बहु (मुहुः) निर्बध्यमानः पिता कुपितः तं पुत्रम्, **मृत्यवे त्वा ददामी**त्युक्तवान् ॥ ४ ॥

एवमुक्तोपि पुत्रः विगतसाध्वसशोकः पितरमुवाच—**बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः** । सर्वेषां मृत्युसदनगन्तॄणां पुरतो मध्ये वा गच्छामि, न तु मन्थरः [4] पश्चात् । मृत्युसदनगमने न कोपि मम विचार इति भावः । किं तर्हीत्यत्राह—**किꣳस्विद्यमस्य**

३. पीतोदका इत्यादौ क्तप्रत्ययेन भूतकालवाचिना इदानीं पानादि न कुर्वन्तीति ज्ञापनादत्यन्तजरठत्वाशक्तत्वलाभः । इमा गाव इत्यध्याहार्यम् । ता इत्यत्र गा इति पाठः स्यान्नवेति विमृश्यम् ।

५. प्रथम एमि मध्यम एमीत्यत्र मुख्यया शिष्यवृत्त्या मध्यमया वा पितृसविधे गच्छामि, न त्वधमया । तादृशं मां नूनं क्रोधादिप एवमुक्तवानिति हृदयार्थवर्णनमुपेक्ष्य, यमसदनं प्रति प्रथमो मध्यमो वा गच्छामीति उत्साहसूचकमृजुमर्थमाह — **एवमुक्त** इत्यादिना । विवेकिना हि दासेन स्वामिनो देशमप्रतीक्ष्य तदभिमतमभ्यूह्य किंकरेण भाव्यम् । अत इहैव विचारयन् पृच्छति **किँ स्विदि**त्यादि ।

1. दास्यति माध्व? 2. ददानि माध्व. 3. 'स' इति ख. कोशे । 4. अयं घ. पाठः, न तु पश्चात् ग.

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा(ऽ)परे ।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥ ६ ॥
वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥
आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां च इष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान् ।
एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति । मृत्युरिदं मया करिष्यतीति, तादृशं यमस्य कर्तव्यं किं वा ? पूर्णकामस्य मृत्योः मादृशेन बालिशेन किं प्रयोजनं स्यात् ? येन कार्यविशेष्य इव तस्मै मदर्पणं सफलं स्यात् । अत एतदेवानुतिष्ठामीति भावः ॥ ५ ॥

सावसरोपावेशार्हानमीदृशं पुत्रवाक्यं[3] श्रुत्वा[4] क्रोधावेशात् तथा मृत्यवे त्वां ददामी-त्युक्तम् । नेदृशं पुत्रं मृत्यवे दातुमर्हसि इति पश्चात्तप्तहृदयं पितरमालक्ष्योवाच— **अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे ।** पितामहादयः यथा मृषावादं विनैव स्थिताः, यथा चापरे साधवोऽद्यापि तिष्ठन्ति, तानन्वीक्ष्य तथा वर्तितव्यमिति भावः । **सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ।** मर्त्यः सस्यमिव अल्पेनापि कालेन जीर्यति । जीर्णश्च मृत्वा सस्यमिव पुनराजायते । एवमनित्ये जीवलोके किं मृषाकरणेन ? पालय सत्यम्; प्रेषय मां मृत्यव इति भावः ॥ ६ ॥

एवमुक्त्वा प्रेषितः प्रोषितस्य मृत्योर्गृहे तिस्रो रात्रीरनश्नन्नुवास । ततः प्रोष्य आगतं यमं भार्या वृद्धा ऊचुः— **वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् । तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥** साक्षादग्निरेव अतिथिर्ब्राह्मणः सन् गृहान् प्रविशति । तस्याग्नेरेतां पाद्यासनदानादिलक्षणां शान्तिं कुर्वन्ति सन्तः, 'तदपचारेण दग्धा मा भूम' इति । अतः हे वैवस्वत ! नचिकेतसे पाद्यार्थमुदकं हर आहरेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकरणे प्रत्यवायं च दर्शयन्ति स्म— **आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूंश्च सर्वान् । एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे । यस्य अल्पमेधसः**— अल्पप्रज्ञस्य पुरुषस्य गृहे अनश्नन्— अभुञ्जानः

---

१. अत्र वक्तव्यं टिप्पण्युपक्रम एवोक्तम् ।

२. 'एवमुक्त्वा प्रेषित' इत्यत्र उक्तिप्रेषणयोः समानकर्तृकत्वाभावात् एवमुक्त्वा प्रेषित इति पाठस्यादिवाक्योचितत्व... ईदृशस्थलेष्वपि दर्शनात् उक्त्वेत्यस्यैव अनश्नन्नुवासेत्यनेनान्वयेन निर्वाहः साध्यः । अनश्नन्नुवासेत्यनेन, मृत्युप्रवासकाले तद्गृहे... नासीदिति ज्ञायते । हरेत्यस्य आहरेति नार्थ इति ज्ञापनाय आहरेत्युक्तम् । नयेति वा आनयेति वाऽर्थ इति भावः ।

---

1. जायते. माध्व । अत्रत्यं जन्मेति आङ्पूर्वकजनेरर्थः । 2. अत एव तदेव ख
3. ईदृशपुत्रवाक्यं. ग. 4. घ. तान् वीक्ष्य ।

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ९ ॥
शान्तसङ्कल्पस्सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो ।

अतिथिर्वसति, तस्य **आशाप्रतीक्षे**—कामसङ्कल्पौ । यद्वा अनुत्पन्नवस्तुविषयेच्छा **आशा** । उत्पन्नवस्तुप्राप्तीच्छा **प्रतीक्षा** । **सङ्गतम्**—सत्सङ्गमम् । **सूनृताम्**—सत्यप्रियवाचम् । **इष्टापूर्ते**—इष्टं यागादि, पूर्तं खातादि । पुत्रान् पशूंश्च, **एतत्**—अनशनरूपं पापं **वृङ्क्ते**—वर्जयति नाशयतीत्यर्थः । वृजी वर्जने । रुधादित्वात् श्नम् ।[1] वृजि वर्जने इत्यस्माद्धातोर्वा इदितो नुम् । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ ८ ॥

एवं वृद्धैरुक्तो मृत्युः नचिकेतसमुवाच —**तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन् अतिथिर्नमस्यः ।** मे गृहे यस्माद्धेतोः हे ब्रह्मन्! नमस्कारार्होऽतिथिस्त्वं तिस्रो रात्रीरभुञ्जान एव अवात्सीरित्यर्थः । **नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु ।** स्पष्टोऽर्थः । **तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ।** तस्माद्धेतोः, मह्यं स्वस्ति यथा स्यादित्येवमर्थं[2] त्रीन् वरान् **प्रति**—[3]उद्दिश्य **वृणीष्व** प्रार्थयस्व[4] । तव लिप्साभावेऽपि मदनुग्रहार्थमनशनरात्रिसमसंख्याकान् त्रीन् वरान् वृणीष्वेति भावः(त्यर्थः) ॥ ९ ॥

एवं प्रार्थितो नचिकेतास्त्वाह—**शान्तसङ्कल्पस्सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौत-**

---

८. **वृजि** इति । व्यत्ययेनात्मनेपदनिर्वाहे क्लेशात् अदादिधातुर्गृहीतः । तस्य ईदित्त्ववत् इदित्त्वमप्यनुमतमिति इदन्ततया ग्रहणम् । तदादरणफलं दर्शयति **इदितो नुमि**ति ॥

९. अत्र, प्रति उद्दिश्य वृणीष्व प्रार्थयस्व इत्येव ताल-पत्रपाठः, न तु प्रार्थयेति, न वा **प्रति** तानुद्दिश्येति पूनामुद्रितवत् । अत्र वरान् वृणीष्वेति श्रुत्यनुसारात्, उपरि निष्कृष्टार्थवर्णनानुरोधाच्च वरानित्यस्य वृणीष्वेत्यत्रैवान्वयः । **प्रति** इत्यस्य प्रतिनिधितयेत्यर्थे पूर्वं ‘वृङ्क्ते’ इत्युक्तवर्जनप्रतिनिधितयेत्यर्थः । प्रत्यनीकतयेत्यर्थे रात्रित्रयातिक्रमदोषपरिहारार्थमिति यावत् । रात्रित्रयापादितानिष्टत्रयपरिहारप्रत्युपकारभूतान् वरानिति वाऽर्थः । ‘तत्प्रतिविधानप्रवृत्त’ इति श्रीभाष्यानुसारात् रात्रित्रयोपवासप्रतिकारभूतान् वरानिति वाऽर्थः । सर्वाभिप्रायेण **प्रति उद्दिश्ये**ति सामान्यत उक्तम् । उपवासरात्रित्रित्वमुद्दिश्य, आशाप्रतीक्षादिवर्जनाभावमुद्दिश्य, स्वस्तिभावमुद्दिश्येत्येवं कोऽप्यर्थो भविष्यतीति । अत्र प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रति इतिवत् ‘**तस्मात् प्रती**’त्यस्य उपवासविशिष्टवासप्रतिनिधिभूतानित्यर्थे वराणां तत्स्थानापन्नत्वरूपतत्प्रतिनिधित्वं दुरुपपादम् । वराणां तदापादितानिष्टपरिहारकतया तत्प्रतिकारभूतत्वात् । वरवरणमाशाप्रतीक्षादिवर्जनप्रतिनिधितया कर्तव्यमित्यर्थ इति चेत्—तर्हि तस्मादित्यस्य वर्जनार्थकत्वे, पूर्वम् अवात्सीरिति यत् तस्मादिति यच्छब्दप्रतिनिर्देशता तस्मादित्यस्य न स्यात् । यत् इत्यस्य यादृशवर्जनाद्धेतोरित्यर्थवर्णनं क्लिष्टम्, तस्य नचिकेतउद्दिष्टमुख्यफलत्वाभावात् । इष्टफलस्यैव यत्तच्छब्दाभ्यां हेतुत्वेन कथनं युक्तम् । एवं यस्माद्धेतोरेवं वासः कृतः तस्माद्धेतोरित्यस्य वासस्यैवं कृतत्वाद्धेतोरित्यत्रैव पर्यवसानमित्यपि सुवचम् । एवमेव बहुलं प्रयोगदर्शनात् । अतः प्रतियोगे पञ्चमीत्यनङ्गीकृत्य हेतुपञ्चमी आदृतेति भाति ।

---

1. अयं घ. पाठः । ख. कोशे अदादित्वाद्वेति वाकारोऽधिकः । ग. वृजवर्जन इत्यस्माद्धातोर्वाऽदादि क्? । 2. एतदर्थं ख. 3. प्रति तानुद्दिश्य. घ. 4. प्रार्थयस्व क.ख. अन्यत्र ‘प्रार्थय’ इति ।

त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीत एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥
यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
सुखँ रात्रीश्शयिता वीतमन्युस्त्वां ? द‌शिवान् मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥
स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।

मो माऽभि मृत्यो । हे मृत्यो ! मत्पुत्रो [2] यमं प्राप्य किं करिष्यतीति मद्विषयचिन्तारहितः प्रसन्नमनाः **माऽभि**—मां प्रति मम पिता गौतमः **वीतमन्युः** वीतरोषश्च यथा स्यादित्यर्थः । किञ्च **त्वत्प्रसृष्टं माऽभिवदेत् प्रतीतः** । त्वया गृहाय प्रेषितं **मा अभि**—मां प्रति **प्रतीतः**—यथापूर्वं प्रीतस्सन् वदेत् । यद्वा **अभिवदेत्** आशिषं प्रयुङ्क्ताम् [3] । 'अभिवदति नाभिवादयत' इति स्मृतिषु अभिवदनस्य आशीर्वादे प्रयोगात् । **एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे**—स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

एवमुक्तो मृत्युः प्रत्युवाच—**यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीतः** । यथापूर्वं त्वयि हृष्टो भविता । **औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः** । उद्दालक एव औद्दालकिः । अरुणस्य अपत्यं आरुणिः । द्व्यामुष्यायणो वा । उद्दालकस्यापत्यम् अरुणस्य गोत्रापत्यमिति वाऽर्थः । **मत्प्रसृष्टः**—मदनुज्ञातः मदनुगृहीतस्सन् । मदनुग्रहादित्यर्थः । **सुखꣳ रात्रीश्शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम्**—त्वयि विगतमन्युस्सन् उत्तरा अपि रात्रीस्सुखं शयिता । लुट् । सुखनिद्रां प्राप्स्यतीति यावत् । **ददृशिवान्** (?) [4] दृष्टवान् सन्नित्यर्थः । क्वसन्तोऽयं शब्दः । 'दृशेश्चेति वक्तव्य'मिति क्वसोरिट् । छान्दसो द्विर्वचनाभावः । **मत्प्रसृष्टम्** इति द्वितीयान्तपाठे मत्प्रेषितं त्वामिति योजना ॥ ११ ॥

नचिकेता वरं द्वितीयं प्रार्थयते—'स्वर्गे लोके' इत्यादिना मन्त्रद्वयेन । **स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति** । अत्र स्वर्गशब्दो मोक्षस्थानपरः । यथा चैतत् तथोत्तरत्र वक्ष्यते ।

---

१०. नायं यमसदनमगत्वा वा यमेनाननुज्ञातो वा निवृत्तः । किन्तु तत्प्रसृष्ट एव समागत इति प्रत्ययाधीनो हर्षः **प्रतीत**शब्देन गम्यते । 'ख्याते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । अत्र 'यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत' इत्युत्तरमन्त्रे प्रीत इत्यर्थ एव स्वरस इतीहापि तथेति सूचयितुं यथापूर्वमिति 'यथा पुरस्ता'दिति पदार्थोक्तिः ।

११. 'उद्दालक आरुणि' रिति तत्रतत्र (छा. ५, बृ. ५–७, ८–३.) दर्शनात् अरुणगोत्रापत्ये च आरुणेय इति प्रयोगस्य श्वेतकेतौ दर्शनात् उद्दालकपुत्र इत्यर्थमविवक्षन्नाह—**उद्दालक एवेति** । **द्व्यामुष्यायण** इति । अमुष्य प्रख्यातस्यापत्यमामुष्यायणः । स एव पुत्रिकापुत्रत्वादिना द्वयोस्संबन्धी चेत्, द्व्यामुष्यायणः ॥ छन्दसीरः' (८-२-१५) इति सूत्रात् मतोर्मस्य वत्वादिति ददृशिवानित्यस्य ददृशिमानित्यर्थवर्णने त्वामिति द्वितीया न स्यादित्यन्यथा व्याचष्टे **क्वसन्त** इति ॥

---

1. ददृशिवान् शाङ्क. माध्व । दर्शिवान् पूनामुद्रणं भाष्यतालकोशानुरोधि । 2. मत्पुत्रोऽयं मामप्राप्य. ख. 3. अयं क. ख. पाठः । अन्यत्र 'प्रयुञ्ज्यात्' । 4. ददृशिवान् ग. अन्यत्र सर्वत्र 'दर्शिवान्' ।

उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥
स त्वमग्निँ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तँ श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥
प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

न तत्र त्वम्, न जरया बिभेति । हे मृत्यो ! त्वं तत्र न प्रभवसि । जरायुक्तस्सन् विभेति जरातो न विभेति । तत्र वर्तमानः पुरुष इति शेषः । **उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके** । अशनाया—बुभुक्षा । अत्रापि स्वर्गशब्दो मोक्षस्थानपरः ॥ १२ ॥

स त्वमग्निं स्वर्गमध्येषि मृत्यो । पुराणादिप्रसिद्धसार्वज्ञ्यस्त्वं स्वर्गप्रयोजनकमग्निं जानासि । 'स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः' इति प्रयोजनमित्यर्थे यत् । स्थण्डिलरूपाग्नेः स्वर्गप्रयोजनकत्वं च उपासनाद्वारेति उत्तरत्र स्फुटम् । **प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम्** । **श्रद्दधानाय**—मोक्षश्रद्धावते । स्वर्गलोकेन तव किं सिद्ध्यतीत्यत्राह—**स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त** । स्वर्गो लोको येषां ते । परमपदं प्राप्ता इत्यर्थः । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वकत्वात् स्वरूपाविर्भावलक्षणमोक्षशब्दितामृतत्वस्येति भावः । **एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण** । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

एवमुक्तो मृत्युराह[1]—**प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध** । प्रार्थितवते[2] तुभ्यं प्रब्रवीमि । 'व्यवहिताश्च' इति व्यवहितप्रयोगः । **मे** मम उपदेशाज्जानीहीत्यर्थः । ज्ञानस्य फलं दर्शयति—**स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम्** । **अनन्तस्य** विष्णोः लोकः तत्प्राप्तिम् । 'तद्विष्णोः परमं पदं' मित्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् । **अथो**—तत्प्राप्त्यनन्तरं **प्रतिष्ठाम्**—अपुनरावृत्तिं च । लभस्व इति शेषः । तद्ज्ञानस्येदृशसामर्थ्यं कथं संभवतीति मन्यमानं प्रत्याह—**विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम्** । ब्रह्मोपासनाङ्गतया एतद्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वलक्षणमेतत्स्वरूपं गुहायां निहितमन्ये न जानन्ति । त्वं जानीहीति भावः । यद्वा ज्ञानार्थकस्य विदेर्लाभार्थकत्वसंभवात् अग्निं प्रजानंस्त्वमनन्तलोकाप्तिं प्रतिष्ठां लभस्वेत्युक्ते हेतुहेतुमद्भावस्सिद्धो भवति । **प्रजानन्**, 'लक्षणहेत्वोः—' इति शतृप्रत्ययः ॥ १४ ॥

---

१२. अग्निं वरिष्यमाणः तत्फलत्वेन स्वाभिमतं स्वर्गं प्राकृतस्वर्गाद्व्यावर्तयति स्वर्गे इति मन्त्रेण । **वक्ष्यते** - १९ मन्त्रे विशेषचर्चायाम् ।

१४. **लाभार्थेति** । **विद्धि** अनुभवेत्युक्तौ लाभ एवोक्तो भवतीति । लभस्व इत्यध्याहारे गौरवादेतत्पक्षावलम्बनम् । एवञ्च एतदिति पदच्छेदमकृत्वा एतमिति कृत्वा गुहानिहितैतदात्मरूपमग्निं प्रजाननित्यन्वयोऽपि काममस्तु । प्रज्ञानञ्चोपासनं स्यात् ॥

---

1. मृत्युः प्राह **ख. घ.** 2. त्वत्प्रार्थितं ते. **ख, ध.**

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत् प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः[1] पुनराह तुष्टः ॥ १५ ॥
तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददानि(मि) भूयः ।
तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।

अनन्तरं श्रुतिवाक्यम् **लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै ।** लोकस्य आदिं हेतुम् ; स्वर्ग्यमिति यावत् । तमग्निमुवाच । **या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।** यल्लक्षणा इष्टकाश्चेतव्याः, यत्संख्याकाः, येन प्रकारेण चेतव्याः—तत्सर्वमुक्तवानित्यर्थः । यावतीरिति पूर्वसवर्णश्छान्दसः । **स चापि तत् प्रत्यवदद्यथोक्तम् ।** स च नचिकेताः तत्[1] उक्तं (श्रुतं) सर्वं तथैवानूदितवानित्यर्थः । **अथास्य मृत्युः पुनराह तुष्टः ।** शिष्यस्य ग्रहणसामर्थ्यदर्शनेन संतुष्टस्सन् मृत्युः पुनरप्युक्तवानित्यर्थः ॥ १५ ॥

तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा । सन्तुष्यन्[5] महामना मृत्युः नचिकेतसमब्रवीत् । **वरं तवेहाद्य ददानि(मि) भूयः ।** पुनश्चतुर्थं वरं ददानि[6] = प्रयच्छानीति (वरं प्रयच्छामीति) । किंतत्[7] तत्राह—**तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः ।** मयोच्यमानोऽग्निस्तवैव नाम्ना 'नाचिकेतः' इति प्रसिद्धो भविता । किञ्च **सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण** विचित्रां **सृङ्कां** शब्दवतीं रत्नमालां स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुनरपि कर्म स्तौति—**त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू । त्रिणाचिकेतः**—'अयं वाव यः पवते' इत्याद्यनुवाकत्रयाध्यायी । **त्रिकर्मकृत्**—यजनाध्ययनदानकृत् पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञकृद्वा **त्रिभिः**[8] अग्निभिः त्रिरनुष्ठितैरग्निभिः

---

१५. **यावतीरिति** यावत्य इत्यर्थः । **वाकारस्समुच्चये** ॥

१६. **सृङ्काशब्दनिष्पत्तिर्विचार्या** । स्रकिधातोर्गत्यर्थात् सृङ्केति रूपं निष्पद्यते । अत्र शाङ्करे गत्यर्थोऽप्युक्तः । इहापि २-३. मन्त्रे वक्ष्यते । शाङ्करे अत्र मन्त्रे अकुत्सितेति, तत्र च कुत्सितेति गतिविशेषगमंगचित्यात् स्वयं पूरितम् । न तु सृङ्काशब्दार्थः । मिथो विरोधप्रसङ्गात् । ब्रह्मविद्याभरणे सृङ्केति क्वचिन्मुद्रितम् । रत्नमालारूपार्थे सृङ्केति सृङिलत्यनुकरणशब्दग्रहणेन सृङिति कायति शब्दं करोतीति कथञ्चिन् व्युत्पत्त्या स्याद्वा, अन्यथा नेति विमृश्यम् । गत्यर्थकत्वपक्षेऽपि अतिस्निग्ध (शैवलित) देशाऽऽपतितन्यस्यमानपदाकर्षणं सृङिलत्यनुकारार्हमिति तादृशी गतिः सृङ्का (சங்கலி) स्यात्; 'सुषु' इत्यनुकरणमूलक सुषुम्नापदवत् । रत्नमालापक्षे शब्दवतीति विशेषणमपि दत्तं भाष्ये ।

१७. **त्रयाध्यायी**ति । अयं भावः—त्रिणाचिकेतपदस्य त्रिर्नाचिकेताग्निचयनकर्त्रर्थस्वीकारे उत्तरमन्त्रे य एवं विद्वांश्चिनुत इति त्रिणाचिकेतपदेन सह प्रयोगोऽनुपपन्नः । त्रयमेतद्विदित्वा य एवं

---

1. पुनरेवाह शाङ्क । 2. 'ददानि' इति ख. ग. भाष्यकोशानुरोधि । 3. स्रङ्काम् माध्व । 4. श्रुतं घ. ग. 5. तं तुष्यन् ख. संतुष्य ग. संतुष्यन् घ. 6. ददानि .... प्रयच्छानिख.ग. 7. कर्मप्रस्तौति ग. 8. त्रिभिरग्निभिस्त्रिः क. ख. त्रिभिरग्निभिः त्रिभिः घ. त्रिभिस्त्रिः ग.

ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाँ शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाँश्चिनुते नाचिकेतम् ।

स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

सन्धिम्—परमात्मोपासनेन संबन्धम् **एत्य**—प्राप्य जन्ममृत्यू तरतीत्यर्थः, 'करोति तद्येन पुनर्न जायते' इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवमेव ह्ययं मन्त्रः 'त्रयाणामेव चैवम्'–इति सूत्रे व्यासार्यैर्विवृतः । त्रिभिरेत्य संधिमिति निर्दिष्टमङ्गिभूतं परमात्मोपासनमाह—**ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा** । अयं मन्त्रखण्डः, 'विशेषणाच्चे'ति सूत्रभाष्ये, "ब्रह्मजज्ञः–जीवः। ब्रह्मणो जातत्वात् ज्ञत्वाच्च । तं देवमीड्यं विदित्वा = जीवात्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकत्वेनावगम्येत्यर्थः" इति विवृतः । देवशब्दस्य परमात्मवाचितया जीवपरयोश्चैक्यासंभवादत्रत्यदेवशब्दस्य परमात्मात्मकत्वपर्यन्तोऽर्थ इति भाष्याभिप्रायः । **निचाय्येमाँ शान्तिमत्यन्तमेति** । **निचाय्य**—ब्रह्मात्मकं स्वात्मानं साक्षात्कृत्य । **इमां**—'त्रिकर्मकृत्तरती'ति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टां संसाररूपानर्थशान्तिमेतीत्यर्थः [1] ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा । **त्रिणाचिकेतः**; उक्तोऽर्थः । **त्रयमेतत् विदित्वा**(?) 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्य'मिति मन्त्रनिर्दिष्टं ब्रह्मस्वरूपं तदात्मकस्वात्मस्वरूपं 'त्रिभिरेत्य संधि'मिति निर्दिष्टमग्निस्वरूपं च **विदित्वा**—गुरूपदेशेन शास्त्रतो वा ज्ञात्वा। **य एवं विद्वाँश्चिनुते नाचिकेतम्** । एतादृशार्थत्रयानुसंधानपूर्वकं नाचिकेतमग्निं यश्चिनुते। **स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य** । **सः मृत्युपाशान्**–रागद्वेषादिलक्षणान् । **पुरतः** – शरीरपातात्पूर्वमेव । **प्रणोद्य**–तिरस्कृत्य । जीवद्दशायामेव रागादिरहितस्सन्नित्यर्थः । **शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके** । पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

विद्वान्नाचिकेतं चिनुते, स त्रिणाचिकेतो मोदत इत्युत्तरार्धान्वये क्लेशः, अतः, 'त्रिसुपर्णं पठन्ती' त्यत्रेवानुवाकपरतया 'अयं वावे' त्यनुवाकत्रयाध्यायीत्यर्थ उक्तः । यद्यपि षष्ठप्रभृत्यनुवाकत्रयात्प्राच्योऽपि भागो नाचिकेतविषयकः, मन्त्राणां पाठात् । अत एव कृत्स्नप्रपाठकः नाचिकेताग्निप्रतिपादकः—अथापि नाचिकेतब्राह्मणं त्रयोऽनुवाका इति भट्टभास्करोक्तत्वात्तत्प्राधान्यविवक्षा युज्यते । अस्तु वा उशन्हित्यनुवाकस्य वाजश्रवसानां दक्षिणातत्त्वविवेक्तित्वमात्रपरतया नाचिकेताग्निविषयविधिविशेषरहितत्वादनुवाकत्रयमेवोपयोग्युपासनपरमिति तावन्मात्रविवक्षा । न च कृत्स्नाध्ययनं विनाऽनुष्ठानाप्रसक्तेरनुवाकत्रयाध्ययनं किमिति वक्तव्यमिति वाच्यम् — तथा सति, 'नह्यविद्वानधिकृतोऽस्ती'ति न्यायेन वैदुष्यस्याप्यर्थसिद्धतया 'त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वा' नित्यस्यापि व्यर्थत्वात् । त्रिकर्मकृदित्यस्यापि स्वतस्सिद्धतया वैयर्थ्याच्च । सनियमसम्पादितार्थज्ञानादौ आदरप्रदर्शनाय तत्तदिति चेत् – तादृशाध्ययने तत्प्रदर्शनायेदमप्यस्तु । अत उपासनादिविशेषविधायकानुवाकत्रयमत्र विशिष्योक्तमिति ॥ मृत्युमित्यनुक्त्वा जन्ममृत्यू इति कथनात्, 'अप पुनर्मृत्युं जयति, योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते' इति पुनर्जन्माभावादेव पुनर्मृत्युर्नास्तीति ज्ञायते। तथाचावताररहस्यचिन्तनादिव इतोप्यस्मिन् जन्मन्येव मुक्तिरितिस्यात् । अत एव येयं प्रेत इतीदृशप्रकृताधिकारिप्रायणमभिमतं स्यात् ॥ **पूर्वमन्त्रेति** । पूर्वं मन्त्रस्य पूर्वमन्त्रः मन्त्रपूर्वार्धेत्यर्थः । पूर्वमन्त्रेतिपाठस्स्याद्वा ।

1, शान्ति-मत्यन्तमेतीत्यर्थः क.

*योवा ए (ष्ये)तां ब्रह्मजज्ञात्मभूतां चितिं विदित्वा चिनुते नाचिकेतम् ।
स एव भूत्वा ब्रह्मजज्ञात्मभूतः करोति तद्येन पुनर्न जायते ॥ १९ ॥
एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।
एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ २० ॥

यो वा ए(ष्ये)तां ब्रह्मजज्ञात्मभूतां चितिं विदित्वा चिनुते नाचिकेतम् । स एव भूत्वा ब्रह्मजज्ञात्मभूतः करोति तद्येन पुनर्न जायते । यः एतां चितिं **ब्रह्मजज्ञात्मभूतां विदित्वा**—ब्रह्मात्मकस्वस्वरूपतयानुसंधाय नाचिकेतमग्निं चिनुते, स एव ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानशाली सन् अपुनर्भवहेतुभूतं यद्भगवदुपासनं तदनुतिष्ठति । ततश्चाग्नौ भगवदात्मकस्वात्मत्वा[2](स्वात्मा)नुसन्धानपूर्वकमेव चयनं 'त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू' इति पूर्वमन्त्रे भगवदुपासनद्वारा मोक्षसाधनतया निर्दिष्टम्[3] : नान्यदिति भावः । अयं च मन्त्रः केषुचित्कोशेषु न दृष्टः : कैश्चिद्व्याकृतश्च । अथापि[4] प्रत्ययिततमै-र्व्यासार्यादिभिरेव व्याख्यातत्वान्न प्रक्षेपशङ्का कार्या ॥ १९

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यः । उपदिष्ट इति शेषः । **यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।** स्पष्टोऽर्थः । किञ्च **एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः ।** जनास्तवैव नाम्ना एतमग्निं प्रवक्ष्यन्तीत्यर्थः । **तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ।** स्पष्टोऽर्थः ।

नन्वेतत्प्रकरणगतानां स्वर्गशब्दानां मोक्षपरत्वे किं प्रमाणमिति चेत्—उच्यते । भगवतैव भाष्यकृता 'स्वर्ग्यमग्निम्' इति मन्त्रं प्रस्तुत्य, "स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षण-मोक्षोऽभिधीयते । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त इति तत्रस्थस्य जननमरणाभावश्रवणात्, 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू' इति च प्रतिवचनात्, तृतीय-वरप्रश्ने नचिकेतसा क्षयिफलानां निन्द्यमानतया क्षयिफलविमुखेन नचिकेतसा क्षयिष्णु-स्वर्गफलसाधनस्य प्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तेश्च, स्वर्गशब्दस्य प्रकृष्टसुखवचनतया निरवधिकानन्दरूप-मोक्षस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वसंभवात्" इति कण्ठतस्तात्पर्यतश्च प्रतिपादितत्वान्न शङ्कावकाशः ।

ननु 'स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति । उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो

१९. यो वा एतामिति श्रुतप्रकाशिकापाठः । तत्र वै इति छेदः । ब्रह्मात्मकस्वस्वरूपतयेति । अत्र श्रुतप्रकाशिका (१–४–६ सू.) "यो वा एताम्..........न जायत इति वाक्येन ब्रह्मात्मकत्वेनतद्दृष्ट्या वा तादृशदेवताधिष्ठितत्वेन वाऽनुसंधानपूर्वकमग्निं चिन्वानस्यापुनर्भवहेतुभूतब्रह्मोपासनद्वारमोक्षप्राप्तिरुक्ता" इति । व्यासार्यादिभिरित्यादिपदादन्येऽप्येनं श्लोकस्य व्याकृतवन्त इति ज्ञायते ॥ तत्र योवापीति पाठस्स्यात् ।

२०. **प्रवक्ष्यन्ति जनासः** अध्यापयिष्यन्ति मनुष्या इत्यर्थे न पौनरुक्त्यगन्धोऽपि ।

* मन्त्रोऽयं शाङ्क. माध्व. नास्ति । 1. यद् भवेदुपासनं क. 2. स्वात्मत्वानुसंधानपूर्वक ख. घ. स्वात्मानुसंधानपूर्वक ग. 3 निर्दिष्टत्वात् ग. 4. प्रत्ययित ख. प्रत्ययितव्य ग. घ. प्रत्यायित क.

प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ' ॥ इति द्वितीयवरप्रश्नमन्त्रद्वये चतुरभ्यस्तस्य स्वर्गशब्दस्य मोक्षपरत्वं किं मुख्यया वृत्त्या? उत अमुख्यया? नाद्यः; 'स्वर्गापवर्गमार्गाभ्याम्, 'स्वर्गापवर्गयोरेकम्,' 'न स्वर्गं नापुनर्भवम्, 'स स्वर्गस्स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्' इत्यादिप्रयोगेष्वपवर्गप्रतिद्वंद्विवाचितया लोकवेदप्रसिद्धस्य स्वर्गशब्दस्य मोक्षवाचित्वाभावात् । 'ध्रुवसूर्यान्तरं यत्तु नियुतानि चतुर्दश । स्वर्गलोकस्स कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैः' इति पुराणवचनानुसारेण सूर्यध्रुवान्तर्वर्तिलोकविशेषस्यैव स्वर्गशब्दवाच्यतया तत्रैव लौकिकवैदिकव्यवहारदर्शनेन मोक्षस्थानस्यातथात्वात् । नापि अमुख्ययेति द्वितीयः पक्षः, मुख्यार्थे बाधकाभावात् ।

किमत्र प्रश्नवाक्यगतं जरामरणराहित्य—अमृतत्वभाक्त्वादिकं बाधकम्? उत प्रतिवचनगतजरामृत्युतरणादि? उत क्षयिष्णुस्वर्गस्य सर्वकामविमुखनचिकेतःप्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तिर्वा? नाद्यः; स्वर्गलोकवासिनां जरामरणक्षुत्पिपासाशोकादिराहित्यस्य अमृतपानादमृतत्वप्राप्तेश्च पुराणेषु स्वर्गस्वरूपकथनप्रकरणेषु दर्शनात्, 'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति स्मरणात्, [1]अत्रैव 'अजीर्यताममृतानामुपेत्य' इति (?)मृत्या[2]वप्यमृतशब्दप्रयोगदर्शनाच्च, स्वर्गलोकवासिनामेव ब्रह्मोपासनद्वारा 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले' इति श्रुत्युक्तरीत्या अमृतत्वप्राप्तेस्संभवेन 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' इत्यस्योपपत्तेश्च[3] आपेक्षिकामृतत्वपरतया लोकवेदनिरूढौपसंहारिकामृतशब्दानुसारेण [4]प्रक्रमस्थाभ्यस्तानन्यथासिद्धविशेष्यवाचिस्वर्गशब्दस्यान्यथानयनासंभवात् । न हि देवदत्तोऽभिरूप इत्युक्ते अभिरूपपदस्वारस्यानुसारेण देवदत्तपदस्यात्यन्ताभिरूपयज्ञदत्तपरत्वमाश्रीयते ॥ न द्वितीयः; 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिः' इति मन्त्रस्य स्वर्गसाधनस्यैवाग्नेस्त्रिरभ्यासे[5] जन्ममृत्युतरणहेतुभूतब्रह्मविद्याहेतुत्वमस्तीत्येतदर्थकतया स्वर्गशब्दस्य मुख्यार्थपरत्वाबाधकत्वात् । अत एव तत्तुल्यार्थस्य 'करोति तद्येन पुनर्न जायते' इत्यस्यापि न स्वर्गशब्दमुख्यार्थबाधकत्वम् ॥ नापि क्षयिष्णोः स्वर्गस्य फलान्तरविमुखनचिकेतःप्रार्थ्यमानत्वानुपपत्तिरिति तृतीयः पक्षः । स्वर्गसाधनाग्निप्रश्नं प्रतिब्रुवता हितैषिणा मृत्युना अपृष्टेऽपि मोक्षस्वरूपे, 'अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठाम्, 'त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू' इत्यादिनोपक्षिप्ते उत्पन्ना मुमुक्षा 'अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व' इति प्रतिषेधेन दृढीकृता । तस्यां च दशायां क्रियमाणा क्षयिष्णुफलनिन्दा प्रचीनस्वर्गप्रार्थनायाः कथं बाधिका स्यात् । किञ्च 'श्वोऽभावा मर्त्यस्य' इत्यादौ मर्त्यभोग[6](ग्य) निन्दाया एव दर्शनेन स्वर्गनिन्दाया अदर्शनात्; स्वर्गशब्दस्य मोक्षपरत्वे तस्य ज्ञानैक-

मृत्यावपीति । अमृतानामुपेत्येत्यस्य भवादृशान् अमृतानुपेत्येत्यर्थकतया मृत्युरनित्योऽप्यमृतशब्दनिर्दिष्ट इति ।

1. तत्रैव. ग. 2. स्मृत्याचापि 3. उपपत्तेः ख. क. 4. अभ्यस्तेति नास्ति. ग. घ. 5. त्रिरभ्यासेन 6. भोग्य. ख.

साध्यतया तत्प्रयोजनकत्वस्याप्यभावात् [1](वेन) उपक्रमोपसंहारमध्याभ्यस्तस्वर्गशब्दपीडाप्रसङ्गाच्च [2]। सन्तु वा प्रतिवचने बाधकानि; अथाप्युपक्रमाधिकरणन्यायेन [3]प्रक्रमस्थ प्रश्नवाक्यस्थस्वर्गशब्दस्यैव प्रबलत्वात्। न च 'भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्' इति न्यायात् भूयोनुग्रहार्थमल्पस्योपक्रमस्य बाध्यत्वमस्त्विति वाच्यम्। 'मुख्यं वा—'इति सूत्रे औपसंहारिकबह्वपेक्षयाऽपि मुख्यस्यैव प्राबल्योक्तेः। तस्मात् स्वर्गशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागे न किञ्चित् कारणमिति ॥

अत्रोच्यते—स्वर्गशब्दस्य मुख्ययैव वृत्त्या मोक्षवाचित्वम्। स्वर्गकामाधिकरणे, 'नागृहीतविशेषणान्यायेन[4] स्वर्गशब्दस्य प्रीतिवचनत्वमेव, न प्रीतिविशिष्टद्रव्यवाचिता' इत्युक्त्वा—'ननु स्वर्गशब्दस्य नागृहीतविशेषणान्यायेन[4] प्रीतिवचनत्वे सिद्धेपि देहान्तरदेशान्तरभोग्यप्रीतिवाचिता न सिद्ध्येत। न च 'यस्मिन्नोष्णम्' इति[5] वाक्यशेषात्सिद्धिरस्य स्वर्गशब्दस्य प्रीतिविशेषवाचितानिश्चय इति वाच्यम्। प्रीतिमात्रवाचित्वेन निर्णीतशक्तिकतया सन्देहाभावेन 'सन्दिग्धे तु वाक्यशेषात्'इति न्यायस्यानवतारात्'इति परिचोद्य—'यद्यपि लोक एव स्वर्गशब्दस्य निर्णीतार्थता, तथापि लोकावगतसातिशयसुखवाचित्वे तत्साधनत्वं ज्योतिष्टोमादीनां स्यात्। तथाच अल्पधननरायाससाध्ये लौकिके तदुपायान्तरे संभवति न बहुधननरायाससाध्ये बह्वन्तराये ज्योतिष्टोमादौ प्रेक्षावान् प्रवर्तेत इति प्रवर्तकत्वं ज्योतिष्टोमादिविधेर्न स्यात्। अतः वाक्यशेषावगते निरतिशयप्रीतिविशेषे स्वर्गशब्दस्य शक्तौ निश्चितायां वाक्यशेषाभावस्थलेऽपि यववराहादिष्विव स एवार्थः। लौकिके सातिशयप्रीतिभरिते गुणयोगादेव वृत्तेरुपपत्तेर्न शक्त्यन्तरकल्पना। न च प्रीतिमात्रवचनस्यैव स्वर्गशब्दस्य वेदे निरतिशयप्रीतिवाचित्वमस्त्विति वाच्यम्। निरतिशयत्वांशस्यान्यतोऽनवगतत्वेन तत्रापि शक्त्यवश्यम्भावेन स्वर्गशब्दस्य लोकवेदयोरनेकार्थता स्यात् (*)। यदा तु वैदिकप्रयोगावगतनिरतिशयप्रीतिवाचिता, तदा सातिशये लौकिके प्रीतित्वसामान्ययोगाद्गौणी वृत्तिः'— इति मीमांसकैर्निरतिशयसुखवाचित्वस्यैव समर्थिततया मोक्षस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वे विवादायोगात्; पार्थशब्दस्यार्जुन इव तदितरपृथापुत्रेषु प्रचुरप्रयोगाभावेऽपि पार्थशब्दमुख्यार्थत्वानपायवत् स्वर्गशब्दस्य सूर्यध्रुवान्तर्वर्तिलोकगतसुखविशेष इव अन्यत्र प्रचुरप्रयोगाभावेऽपि वाच्यत्वानपायात्। 'बर्हिराज्यादिशब्दानामसंस्कृततृणघृतादिष्वार्यैरप्रयुज्यमानानामपि अस्त्येव तद्वाचित्वम्। केषांचित् अप्रयोगमात्रस्य शक्त्यभावासाधकत्वात्। अतस्तृणत्वादिजातिवचना एव बर्हिरादिशब्दा' इति बर्हिराज्याधिकरणे स्थितत्वात्। तदुक्तं वार्तिके—'एकदेशेऽपि यो दृष्टः

(*) अल्पधननरायासेत्यत्र निरायासेति पाठः स्यात्। यद्वा अल्पधनाल्पसंख्याकनराल्पायाससाध्यमिदम्। बहुधनबहुनरबह्वायाससाध्यं वैदिकमिति ॥

1. अभावेन ख. 2. प्रसङ्गात्. ग. 3. प्रथमस्थ. ग. प्रथमस्य. घ. 4. विशेषणन्यायेन. ग. घ. 5. इत्यादि. ख.

शब्दो जातिनिबन्धनः । तदत्यागान्न तस्यास्ति निमित्तान्तरगामिता ॥' इति । ततश्च स्वर्गशब्दो मोक्षसाधारण एव ॥

ननु बर्हिराज्यादिशब्देषु असंस्कृततृणघृतादौ आर्यप्रयोगाभावेपि अनार्यप्रयोग-सत्त्वात् असंस्कृतवाचिताऽस्तु नाम । स्वर्गशब्दस्य सूर्यध्रुवान्तर्वर्तिलोकसुखविशेषातिरिक्तस्थले नियमेनाप्रयोगात्तद्व्यावृत्तैव शक्तिरभ्युपगन्तव्या । अत एव प्रोद्गात्रधिकरणे उद्गातृशब्दस्य ऋत्विग्विशेषे इतरव्यावृत्तप्रयोगविशेषेण रूढत्वात् तस्य चोद्गातुरेकत्वेन, 'प्रैतु होतुश्चमसः प्रोद्गातॄणाम्' इति बहुवचनार्थबहुत्वासंभवात् तदन्वयार्थं रूढिपूर्वकलक्षणया अपसुब्रह्मण्यानामे-कस्तोत्रसंबन्धिनां त्रयाणां वा, ससुब्रह्मण्यानां चतुर्णां वा उद्गात्रादीनां छन्दोगानां ग्रहणमिति। एतद्विरुध्येत । तथा[1]--अहीनाधिकरणे 'तिस्र एव साह्नस्योपसदः द्वादशाहीनस्य' इत्यत्रत्या[2]-हीनशब्दस्य 'अह्नः खः क्रतौ' इति व्याकरणस्मृत्या खप्रत्ययान्ततया अहर्गणसामान्य-वाचितया व्युत्पादितस्याप्यहीनशब्दस्य नियमेन सत्रे अप्रयोगादहर्गणविशेषरूढिमङ्गीकृत्य ज्योतिष्टोमस्याहर्गणविशेषत्वाभावात्, [3]न हीन इति योगस्य रूढिपराहतत्वेन योगेन ज्योतिष्टोमे वृत्त्यसंभवात् ज्योतिष्टोमप्रकरणाधीताया अपि द्वादशाहीनस्येति द्वादशोपसत्ताया अहर्गणविशेषे [4]उत्कर्ष इत्युक्तम् । तथा 'पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससा-मिधेनीषु' इति व्याकरणस्मृत्या सामिधेनीमात्रवाचितया व्युत्पादितस्यापि धाय्याशब्दस्य न सामिधेनीमात्रवचनत्वम्; नापि [5]धीयमानत्वरूपयोगार्थवशेन धीयमानमात्रवचनत्वम्, [6]स्तुत-शस्त्रार्थतया धीयमानासु ऋक्षु सामिधेनीमात्रे च धाय्याशब्दाप्रयोगात्; अपितु 'पृथुपाजवत्यौ धाय्ये भवतः' इत्यादिवैदिकप्रयोगविषयेषु पृथुपाजवत्यादिष्वेव धाय्याशब्दस्य शक्तिरिति 'समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण धाय्यास्स्युः' इति पाञ्चमिकाधिकरणे स्थितम्। एवमादिकं सर्वं विरुद्ध्येत । स्वर्गशब्दे त्वदुक्तरीत्या प्रयोगाभावेऽपि शक्तिसंभवे उद्गात्रादि-शब्दानां ऋत्विग्विशेषादिषु रूढेरकल्पनीयत्वादिति—चेत्—सत्यम् । यदि सर्वात्मना तद-तिरिक्ते स्वर्गशब्दप्रयोगो न स्यात्, तदा तद्व्यावृत्ता रूढिरभ्युपगन्तव्या स्यात् । अस्ति हि तत्रापि प्रयोगः । 'तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गो लोको ज्योतिषा वृतः, यो वै तां ब्रह्मणो वेद', 'तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः', 'अपहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति' इति तैत्तिरीयक—बृहदारण्यक—तलव-कारादिषु अध्यात्मशास्त्रेषु प्रयोगदर्शनात् पौराणिकपरिकल्पितस्वर्गशब्दरूढेः सांख्यपरि-

---

अत एवेति । अस्य ग्रहणमित्यनेनान्वयः । अत एव प्रोद्गात्रधिकरणे त्रयश्चत्वारो वा गृहीता इत्यर्थः । ग्रहणमित्युक्तमिति पाठः स्याद्वा ? **अहीनशब्दस्य** या रूढिः, तामत्रत्याहीनशब्दस्याङ्गीकृत्येति योजना ॥

---

1. तथा हि. **ग.** 2. अयं **क** पाठः । अन्यत्र 'अत्राहीन' 3. अयं **ख.** पाठः. अन्यत्र अहीन इति योगस्य. 4. विशेषोत्कर्षः **ग. घ.** 5. विधीयमान. **ख.** 6. स्तुति. **ग. घ.**

कल्पिताव्यक्तशब्दरूढिवदनादरणीयत्वात् । अस्मिन्नेव प्रकरणे 'त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् । स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके' इति मन्त्रे कर्मज्ञानसमुच्चयसाध्यवाचकतया श्रूयमाणस्य स्वर्गलोकशब्दस्य सूर्यध्रुवान्तर्वर्तिलोकव्यतिरिक्तवैराजपदवाचकतया परैरपि व्याख्यातत्वाच्च । ननु सूर्यलोकोर्ध्ववर्तिलोकत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्ततया तस्य च वैराजपदेऽपि सत्त्वात् नामुख्यार्थत्वमिति चेत्— तर्हि भगवल्लोकेऽपि ऊर्ध्ववर्तित्वाविशेषेण मुख्यार्थत्वानपायात् । 'स्वर्गापवर्गमार्गाभ्याम्' इत्यादिव्यवहारस्य ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनोपपत्तेश्च ।

अस्तु वा अमुख्यार्थत्वम्[1] । मुख्यार्थे बाधकसत्त्वात् । किमत्र बाधकमिति चेत्— श्रूयतामवधानेन । 'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ती'ति प्रथम(मे)[2] प्रश्नमन्त्रे 'न भयं किंचनास्ती' ति अपहतपाप्मत्वं प्रतिपाद्यते । 'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य' इत्युक्तरीत्या केन पापेन कदा पतिष्यामीति भीत्यभावः प्रतिपाद्यते । स ह्यपहतपाप्मन एव संभवति । 'न तत्र त्वं न जरया बिभेती' त्यनेन विजरत्वविमृत्युत्वे प्रतिपाद्येते । 'उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे' इत्यनेन विजिघत्सत्वापिपासत्वे प्रतिपाद्येते । 'शोकातिग' इत्यनेन विशोकत्वम् । 'मोदते स्वर्गलोके' इत्यनेन 'स यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति । तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते' इति श्रुतिसन्दर्भप्रतिपाद्ये सत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वे प्रतिपाद्येते । ततश्चाध्यात्मशास्त्रसिद्धस्यापहतपाप्मत्वादिब्राह्म[3]गुणाष्टकाविर्भावस्येह प्रतीयमानतया तस्यैवेह ग्रहणसंभवे पौराणि[4]कस्वर्गलोकगतापेक्षिकजरामरणाद्यभावस्वीकारस्यानुचितत्वात् ।

अत एव सप्तमे विध्यन्ताधिकरणे अनुपदिष्टेतिकर्तव्यताकासु सौर्यादिविकृतिभावनासु इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां वैतानिककर्माधिकारप्रवृत्तत्रयीविहितत्वसामान्यात् वैदिक्येव [5]दार्शपौर्णमासी इतिकर्तव्यता उपतिष्ठत इत्युक्तम् । उक्तं च शास्त्रदीपिकायाम्—

'वैदिकी वैदिकत्वेन सामान्येनोपतिष्ठते ।
लौकिकी त्वसमानत्वान्नोपस्थास्यत्यपेक्षिता ॥' इति ।

न च—'यद्येकं यूपमुप[6]स्पृशेत्, एष ते वायाविति ब्रूयात्' इति विहितस्य 'एष ते वायौ' इति वचनस्य वैदिकत्वसामान्येन विहितवैदिकयूपस्पर्शनिमित्तकत्वमेव स्यात् । नचेष्टापत्तिः । 'लौकिके दोषसंयोगात्' इति नावमिकाधिकरणविरोधप्रसङ्गात् इति वाच्यम् । 'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपस्पृश्यः' इति प्रतिषिध्य, 'यद्येकं यूपं स्पृशेत् एष ते वायाविति ब्रूयात्' इति अनन्तरमेव विहितस्य प्रतिषिद्ध—प्रायश्चित्तसाकांक्षलौकिकस्पर्श-

1. अमुख्यार्थत्वस्वीकारः. ख. 2. प्रथमे. ग. 3. ब्रह्मगुण. ग. घ. 4. पौराणिकस्य. ख. 5. दर्शपूर्णमासिकी. ग. दर्शपौर्णमासिकी. घ. 6. यूपं स्पृशेत्. ग. घ.

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीतिचैके।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २१ ॥

विषयत्वावश्यम्भावेन वैदिकविषयत्वासंभवेपि असति बाधके वैदिकविषयत्वस्य युक्तत्वात्।

अत एव 'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणान् चतुष्कपालान्निर्वपेत्' इति विहितेष्टिर्वैदिक एवाश्वदाने, न तु 'न केसरिणो ददाति' इति निषिद्धे प्रायश्चित्तसापेक्षे सुहृदादिभ्यः स्नेहादिना क्रियमाणे इति निर्णीतं तृतीये। तथा 'योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते' इति सूत्रे स्मार्तस्य वेदान्ते न प्रत्यभिज्ञानमित्युक्तं परैः। ततश्च 'स्वर्गे लोके' इति मन्त्रे अध्यात्मशास्त्रसिद्धस्यापहतपाप्मत्वादिब्राह्मगुणाष्टकस्यैव ग्रहणमुचितम्। 'स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते' इति द्वितीयप्रश्नमन्त्रे अमृतत्वभाक्त्वश्रवणात्; अमृतत्वशब्दस्याध्यात्मशास्त्रे मोक्ष एव प्रयोगात्। 'अजीर्यताममृतानाम्' इत्यत्र अमृतशब्दस्यापि मुक्तपरत्वेनापेक्षिकामृतत्वपरत्वाभावात्। उत्तरत्र 'ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम्,' 'अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि' इति परस्यैव ब्रह्मणो नाचिकेताग्निप्राप्यत्वकथनेन स्वर्गशब्दस्य प्रसिद्धस्वर्गपरत्वासंभवात्। 'नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते' इति ब्रह्मेतरविमुखतया प्रतिपादितस्य नचिकेतसः क्षयिष्णुस्वर्गप्रार्थनानुपपत्तेश्च। 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' इत्यत्र—'समसंख्याकयोः परस्परविरोध एव मुख्यस्य प्राबल्यम्। न ह्यल्पवैगुण्ये संभवति बहुवैगुण्यं प्रयोगवचनं क्षमते। अतः यत्र जघन्यानां भूयस्त्वम्, तत्र 'भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्' इति न्याय एव प्रवर्तते' इत्येव[1] मीमांसकैः स्थिरीकृत्य सिद्धान्तितत्वात्; प्रतर्दनविद्यायाम् 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' 'एष लोकाधिपतिरेष लोकपालः —आनन्दोऽजरोऽमृतः' इत्यौपसंहारिकपरमात्मधर्मबाहुल्येन प्रक्रमश्रुतजीवलिङ्गबाधस्य 'प्राणस्तथानुगमात्' इत्यत्र प्रतिपादितत्वादित्यलमतिचर्चया। प्रकृतमनुसरामः ॥ २० ॥

नचिकेता आह—**येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः।**[2] 'अत्ता चराचरग्रहणात्' इत्यधिकरणे इमं मन्त्रं प्रस्तुत्येत्थं हि भगवता भाष्यकृता—'अत्र परमपुरुषार्थरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासनपरावरात्मतत्त्वजिज्ञासयाऽयं प्रश्नः क्रियते। एवञ्च 'येयं प्रेत' इति न शरीरवियोगमात्राभिप्रायम्। अपितु सर्वबन्धविनिर्मोक्षाभिप्रायम्। यथा 'न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति। अयमर्थः—मोक्षाधिकृते मनुष्ये **प्रेते**—सर्वबन्धविनिर्मुक्ते तत्स्वरूपविषया वादिविप्रतिपत्तिनिमित्ता अस्तिनास्त्यात्मिका **येयं विचिकित्सा,** तदपनोदनाय तत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वयाऽनुशिष्टोऽहं **विद्याम्** जानीयामिति। तथाहि बहुधा विप्रतिपद्यन्ते

प्रतिगृह्णीयादितीदं ण्यर्थगर्भम्। ततो दद्यादित्यर्थ इति तत्रैव स्थितम्। प्रतिमुञ्चेत्यादाविव प्रत्यनीकपरतया वा दद्यादित्यर्थोऽस्तु ॥

1, इति एवं मीमांसकैः सिद्धान्तितत्वात्: ख. 2, अत्ताधिकरणे. ख.

—केचिद्वित्तिमात्रस्यात्मनः स्वरूपोच्छित्तिलक्षणं मोक्षमाचक्षते । अन्ये वित्तिमात्रस्यैव मनोऽविद्यास्तमयम् । [1]परे पाषाणकल्पस्यात्मनो ज्ञानाद्यशेषवैशेषिकगुणोच्छेदलक्षणं कैवल्यरूपम् । अपरे अपहतपाप्मानं परमात्मानमभ्युपगच्छन्तः तस्यैवोपाधिसंसर्गनिमित्तजीवभावस्योपाध्यपगमेन तद्भावलक्षणं मोक्षमाचिष्ठन्ते । त्रय्यन्तनिष्णातास्तु निखिलजगदेककारणस्याशेषहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतस्य अनुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभवैकरसस्य जीवस्यानादिकर्मरूपाविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षते । तत्र मोक्षस्वरूपं तत्साधनं च त्वत्प्रसादाद्विद्यामिति नचिकेतसा पृष्टो मृत्युः'—इति भाषितम् [2]॥ तथा 'त्रयाणामेव चैवम्' इति सूत्रे 'तृतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेणोपेयस्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूतकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टम्' इति च [3] भाषितम् । श्रुतप्रकाशिकायां च, "येयमित्यादिप्रश्नवाक्ये मोक्षस्वरूपप्रश्नः कण्ठोक्तः । प्रतिवचनप्रकारेणोपासनादिप्रश्नश्चार्थसिद्धः । निर्विशेष[4]नावृत्तिर्मोक्षश्चेत्, वाक्यार्थज्ञानस्योपायता स्यात् । उभयलिङ्गकं प्राप्यं चेत्, तथात्वेनोपासनमुपायः स्यात् । अतः मोक्षस्वरूपज्ञानं तदनुबन्धिज्ञानापेक्षम्" इति [5]वर्णितम् ।

अतः 'येयं प्रेत' इत्यस्य मुक्तस्वरूपप्रश्नपरत्वमेव, न देहातिरिक्तपारलौकिककर्मानुष्ठानोपयोगिकर्तृभोक्त्रात्मकजीवस्वरूपमात्रपरत्वम् । अन्यथा तस्यार्थस्य दुरधिगमत्वप्रदर्शनविविधभोगवितरणप्रलोभनपरीक्षाया असंभवादिति द्रष्टव्यम् । नचिकेतसो ह्ययमभिप्रायः—हितैषिवचनादात्मा परित्यक्तचरमदेहः आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टको भवतीत्युक्त्वा, 'स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति' इत्यादिना मन्त्रद्वयेन मोक्षसाधनमुनाग्निमप्राक्षम् । अधुना तु वादिविप्रतिपत्त्या तद्विषये सन्देहो जायते । अयं, 'स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति' इत्यादिना [6]मयोपन्यस्तापहतपाप्मत्वादिविशिष्टरूप आत्मा अस्ति लोके, नास्ति त्यपरे, त्वया उपदिष्टः एतज्जानीयामिति । अत एव प्रतिवचने, 'एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा' इति एतत्प्रश्नानुगुण्यमेव दृश्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ।

केचित्तु—'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' इति सूत्रे तिरोहितमिति निष्ठान्तपदे उपसर्जनतया निर्दिष्टस्य तिरोधानस्य 'देहयोगाद्वा सोऽपि' इति तदुत्तरसूत्रे सोऽपि—तिरोधानभावोपीति पुलिङ्ग[8]तच्छब्देन परामर्शदर्शनात्, [9]'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि

1. अपरे ख. 2. 'भाषित'मिति नास्ति. ख. 3. चो नास्ति. घ. 4. निर्विशेषावृत्तिः ग. 5. 'इति च.' ख. घ. 6. उपन्यस्तः ख. 7. नायमस्तीत्यपरे. ग. 8. पुल्लिङ्गान्त. ख. 9. गुहामित्यादि परामर्शदर्शनादित्यन्तं ग. कोशे भ्रष्टम् ।

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेय[1]मणुरेष धर्मः।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २२ ॥
देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वञ्च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २३ ॥

तद्दर्शनात्' इत्यत्रापि 'प्रविष्टावि'ति उपसर्जनतया निर्दिष्टस्य प्रवेशस्य तद्दर्शनादिति तच्छब्देन परामर्शदर्शनात्, 'सर्वनाम्नाऽनुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य' इति वामनसूत्रे कृत्तद्धितादिवृत्तिन्यग्भूतस्यापि सर्वनाम्ना परामर्शस्याङ्गीकृतत्वात्, 'येयं प्रेत' इति [2]निष्ठान्तप्रेतशब्दे उपसर्जनतया निर्दिष्टस्यापि प्रायणशब्दितमोक्षस्य 'देहयोगाद्वा सोपि' इतिवत् 'नायमस्तीति चैके' इत्यत्र अयमिति पदेन परामर्शोऽस्तु। न चैवं भुक्तवत्यस्मिन् भोजनमस्ति वा न वेति वाक्यवत्, 'मुक्तेऽस्मिन् मोक्षोऽस्ति न वा' इति सन्देहकथनं व्याहतार्थमिति वाच्यम्, मोक्षसामान्यमभ्युपेत्य [3]मोक्षविशेषसन्देहस्योपपादयितुं शक्यत्वात्। अयमित्यनेन विशेषपरामर्शसंभवात्। ननु न प्रायणशब्दस्य मोक्षवाचित्वं क्वचिद्दृष्टम्। शरीरवियोगवाचित्वात्। श्रुतप्रकाशिकायां शरीरवियोगवाचित्वमभ्युपेत्यैव चरमशरीरवियोगपरतया व्याख्यातत्वादिति चेत्—अस्त्वेवम्। तथाप्ययमित्यनेन चरमशरीरवियोगपरामर्शसंभवात् तद्विषयिण्येव विचिकित्सा अस्तु। ननु तस्य निश्चितत्वात् तद्विषयिणी विचिकित्सा नोपपद्यत इति चेत्—सत्यम्। अयं चरमशरीरवियोगः [4]ब्राह्मरूपाविर्भावपूर्वभावित्वेन रूपेणास्ति न वेति विचिकित्सायास्सूपपादत्वात् इति वदन्ति॥२१॥

एवं मुक्तस्वरूपं पृष्टो मृत्युरुपदिश्यमानार्थस्यातिगहनतया पारं प्राप्तुमप्रभवते मध्ये पतयालवे नोपदेष्टव्यमिति मत्वाऽऽह—**देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा**। बहुदर्शिभिरपि देवैरस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे **विचिकित्सितम्**—संशयितम्। **न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः**। आत्मतत्त्वं न सुज्ञानमिति सूक्ष्म एष[5] धर्मः। सामान्यतो धर्म एव दुर्ज्ञानः। तत्राप्ययं दुर्ज्ञान इति भावः। **अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व**। स्पष्टोऽर्थः। **मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम्**। **मामा** इति निषेधे वीप्सायां द्विर्वचनम्। उपरोधं मा कार्षीः। एनं [6]**मा** माम् **अतिसृज** मुञ्च ॥ २२ ॥

एवमुक्तो नचिकेता आह—**देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल**। स्पष्टोऽर्थः। **त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ**। त्वं च मृत्यो **न सुज्ञेयमि**ति यदात्मस्वरूपमुक्तवान्।

---

२२. देवैरप्यत्रेति योजना। हेतुपरहिशब्दार्थं दर्शयन्नाह – इति सूक्ष्म इति। धर्म इत्युपायवाचित्वदर्शयोगात् प्रेतस्य जीवस्य निर्विकारस्थितिरूपसत्ताहेतुः कश्चिदुपायोपि प्राक्पृष्ट इति सिद्ध्यति। मामेत्यादेः मां मा बाधस्व एनं वरं मां प्रति मुञ्च, मां न पृच्छेत्यर्थो भावप्रकाशिकायाम्। मोपरोत्सीरिति मा भूत्। एनं वरं मा त्यज गृहाणेत्यर्थोपि ध्वन्यत इव ॥

1. सुदिज्ञेयम् शा॰; सुज्ञेयो म॰ध्व। 2. पूर्वत्र निष्ठा ख. 3. मोक्षविशेषे घ. 4. ब्रह्मरू ग. घ. 5. सूक्ष्मो धर्मः ख.ग. 6. मा इति नास्ति ग. घ.

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २४ ॥
एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २५ ॥
ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमा रामास्सरथास्सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।

वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यः नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् । त्वादृक्— त्वादृश इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २३ ॥

एवं नचिकेतसोक्तो मृत्युः विषयस्य दुरधिगमतया मध्ये न [1]त्यक्ष्यतीति निश्चित्य सत्यपि ग्रहणसामर्थ्ये विषयान्तरासक्तचेतसे एतादृशं मुक्तात्मतत्त्वं नोपदेशार्हमिति मत्वा मुमुक्षास्थैर्यानु(नि)वृत्त्यर्थं प्रलोभयन्नुवाच—शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् । स्पष्टोऽर्थः । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व । पृथिव्याः विस्तीर्णम् आयतनं मण्डलं राज्यं वृणीष्व । अथवा भूमेस्संबन्धि महदायतनं विचित्रशाला-प्रासादादियुक्तं गृहं वृणीष्व । स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि । (यावत्-?) यावद्वर्षाणि जीवितुमिच्छसि, तावज्जीवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च । उक्तेन वरेण सदृशमन्यदपि[2] वरं मन्यसे चेत्, तदपि वृणीष्व प्रभूतं हिरण्यरत्नादिकं चिरजीवनं[3] चेत्यर्थः । महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि । एधि—भव । राजेति शेषः । अस्तेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । कामानां त्वा कामभाजं करोमि । कामानाम् – काम्यमानानामप्सरःप्रभृतिविषयाणाम् । कामभाजम्—कामः=कामना । तां विषयतया भजतीति कामभाक् तम् । काम्यमानाप्सरः-प्रभृतीनामपि कामनाविषयं करोमीत्यर्थः ॥ २५ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व । छन्दतः यथेच्छ[4]मित्यर्थः । इमा रामास्सरथास्सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः । रथवा-

---

२४. निश्चित्येति । यमेनोपेक्षार्थमुक्तदुरधिगमत्वादिकमेव हेतूकृत्योपदेशप्रार्थनात् अनतयात्त्वं निश्चित्येत्यर्थः ।

२५. अन्यदपीति 'एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे' इतिवत् क्लीबनिर्देशः । वरं मन्यसे वरत्वेन मन्यसे । एवञ्च तदपीत्यपि युक्तम् ।

ननु नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चिदित्युक्तत्वात् कथमुक्तेन वरेण सदृशमन्यदपीत्यत्रोच्यत इति चेत् – उक्तेन वरेणेत्यस्य पूर्वश्लोकोक्तेन वरणीयेनेत्यर्थः । यद्वा यमेन प्रलोभनाय तुल्यत्वारोपः कृतस्स्यात् ॥

२६. ईदृशा इति रामाविशेषणं छान्दसम् । नहीदृशाः कामा लम्भनीया इति नहीत्यादेः पृथग्वा-क्यत्वे रामा इत्यत्र प्रदीयन्त इत्यध्याहारस्स्यात् ॥

---

1. न त्यजति ख. मध्ये नङ्क्ष्यति. 2. अन्यमपि घ. ग. 3. चिरं जीवनं ग. घ. 4. यथेष्टं ख.

आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं माऽनु प्राक्षीः ॥ २६ ॥
श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्य[1]गीते ॥ २७ ॥
न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा[2] ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयस्स एव ॥ २८ ॥

दित्रसहिता मया दीयमानाः स्त्रियो मनुष्याणां दुर्लभा इत्यर्थः । **आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व** । आभिःमया दत्ताभिः परिचारिकाभिः पादसंवाहनादिशुश्रूषां कारयेत्यर्थः । **नचिकेतो मरणं माऽनुप्राक्षीः । मरणमनु** मरणात् मुक्तेः पश्चात्, मुक्तात्मस्वरूपमिति यावत् । मरणशब्दस्य देहवियोगसामान्यवाचिनोपि प्रकरणवशेन विशेषवाचित्वं न दोषायेति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

एवं प्रलोभ्यमानोपि नचिकेताः अक्षुभितहृदय आह— **श्वोऽभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः** । हे अन्तक! त्वदुपन्यस्ता ये मर्त्यस्य कामाः ते **श्वोऽभावाः**— श्वः अभावः येषां ते तथोक्ताः । दिनद्वयस्थायिनो न भवन्तीत्यर्थः । सर्वेन्द्रियाणां यदेतत्तेजः तत् क्षपयन्ति । अप्सरःप्रभृतिभोगा हि सर्वेन्द्रियदौर्बल्यावहा इति भावः । **अपि सर्वं जीवितमल्पमेव** । ब्रह्मणोपि जीवितं स्वल्पम्, किमुतास्मदादिजीवितम् । अतश्चिरजीविका[3] न वरणार्हेति भावः । **तवैव वाहास्तव नृत्यगीते** । **वाहाः** रथादयः । तिष्ठन्त्विति शेषः ॥ २७ ॥

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः । न हि वित्तेन लब्धेन कस्यचित्तृप्तिः दृष्टचरी । 'न जातु कामःकामानामुपभोगेन शाम्यति' इति न्यायादिति भावः । किञ्च, **लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा** । त्वां वयं दृष्टवन्तश्चेत्, वित्तं प्राप्स्यामहे(?) (प्राप्स्यामः?) (लप्स्यामहे?) त्वद्दर्शनमस्ति चेत् वित्तलाभे को भार इति भावः । तर्हि चिरजीविका[4] प्रार्थनीयेत्यत्राह— **जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं** । यावत्कालं याम्ये पदे त्वमीश्वरतया वर्तसे, व्यत्ययेन परस्मैपदम्— तावत्पर्यन्तमस्माकमपि जीवनं सिद्धमेव । न हि त्वदाज्ञातिलङ्घनेन अस्मज्जीवितान्तकरः कश्चिदस्ति । वरलाभालाभयो[5]रपि तावदेव जीवनमिति भावः । **वरस्तु मे वरणीयस्स एव** । अतः 'येयं प्रेत' इति प्राक्प्रस्तुतो वर एव वरणीय इत्यर्थः ॥ २८ ॥

२७. यन्मर्त्यस्य, एतत्सर्वेन्द्रियाणां तेजः श्वोभावाः कामा जरयन्तीत्यन्वयः ॥
२८. ईशब्दाचरिष्यसि इशिष्यसीत्युक्तौ निन्दाधक्यस्फूर्त्या तदुपेक्षया व्यत्ययपक्ष एवाऽऽदृतः ।

1. नृत्तगीतम् माध्व. 2. त्वाम् माध्व. 3. चिरजीविता क. ख. 4. चिरजीविता ख. 5. लाभवयसोः क.

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्व तदास्थः (क्वधःस्थः)[1] प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २९ ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो (यत्)सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
योऽय वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ ३० ॥

॥ इति प्रथमा वल्ली ॥



Jh 13.4.55

अजीर्यताममृतानामुपेत्य । जरामरणशून्यानां मुक्तानां स्वरूपं ज्ञात्वा । **जीर्यन्मर्त्यः क्व तदास्थः प्रजानन्** । **प्रजानन्** विवेकी जरामरणोपप्लुतोऽयं जनः **तदास्थः** जरामरणाद्युपप्लुताप्सरःप्रभृतिविषयविषयकास्थावान्, **क्व**–[2]कथं भवेदित्यर्थः । क्वधस्स्थ इति (इति पाठे?) अधोदेशभूतभूमिष्ठ इत्यर्थः । **अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान्** । तत्रत्यान् **वर्णरतिप्रमोदान्** । **वर्णाः** आदित्यवर्णत्वादिरूपविशेषाः, **रतिप्रमोदाः** ब्रह्मभोगादिजनितानन्दविशेषाः, तान् सर्वान् **अभिध्यायन्** निपुणतया निरूपयन् । **अनतिदीर्घे जीविते को रमेत** । अत्यल्पे ऐहिके चिरजीविते कः प्रीतिमान् स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् । महति पारलौकिके यस्मिन् मुक्तात्मस्वरूपे संशेरते, तदेव मे ब्रूहि । **योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते** । गूढमात्मतत्त्वमनुप्रविष्टः योऽयं वरः तस्मादन्यं नचिकेता न वृणीते स इति श्रुतेर्वचनम् ॥ ३० ॥

॥ इति प्रथमवल्लीप्रकाशिका ॥

२९. भूमिष्ठो जीर्यन्मर्त्यः जरामरणदूरदेवसकाशमेत्य देवलोकभूलोकगतवर्णरतिप्रमोदवैलक्षण्यं भूमावनतिदीर्घं जीवितं च विदितवान् कथं तत्रापेक्षां कुर्यात् । उत्कृष्टभोगभागिभिर्भवादृशैर्देवैरपि विचिकित्सितमपेक्षितमुपेक्ष्य भवादृशभोगतोऽपि जुगुप्सितमयोलोकभोगं कथमहमिच्छेयमित्यर्थोऽपि न बाधितः । अथापि मोक्षस्य, मोक्षे जक्षत्क्रीडन्नित्यादिविशेषणाच्च हितैषिवचनबलेन बुद्धत्वात्तत्र विशेषतोऽभिरुचिः शिष्यस्य प्रदर्शिता भवति । अमृतादिपदद्वय मुख्यं स्वाभिमतयोजनायामिति तथाऽत्र व्याख्यातम् ॥

३०. योऽयमित्यर्धमपि नचिकेतोवाक्यमेव भवितुमर्हति, नाहं वृणे इत्यनुक्त्वा, न नचिकेता वृणीते इत्युक्तिर्वरे स्वस्याऽऽग्रहप्रदर्शनाय, उक्तवरत्यागे नाहं नचिकेताः स्यामिति । अद्य रामस्य रामत्वमितिवत् । उपर्यपि विद्याभीप्सिनं त्वां मन्ये इति वक्तव्ये विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये इति वक्ष्यते । अन्यथा श्रुतिवाक्यत्वे योऽयमितिपदास्वारस्यम्, वृणीत इति वर्तमानकालबाधात् स्मेत्यध्याहारप्रसङ्गश्च । अथाप्यात्मविकत्थनदोषशङ्कायाः अप्रसङ्गाय यथाशाङ्करमेव व्याख्याय स्मेत्यध्याहारोऽपि कृत इति ॥

---

1. क्वाधःस्थः भाष्य । 2. क्वेति नास्ति क. कोशे.

॥ अथ द्वितीयवल्ली ॥

हरिः ओम् । अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव[1] प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषँ सिनीतः ।
तयोश्श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमा[2]द्वृणीते ॥ २ ॥

स त्वं प्रियान् प्रियरूपाँश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।
नैताँ सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥
दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

एवं शिष्यं परीक्ष्य तस्य मुमुक्षास्थैर्यं[3] निश्चित्य तस्योपदेशयोग्यतां मन्वानः स्तौति—**अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः ।** अतिप्रशस्तं मोक्षवर्माप्यन्यत् । प्रियत्वास्पदं [4]भोगवर्माप्यन्यत् । **ते उभे नानार्थे पुरुषꣳसिनीतः । ते**—श्रेयःप्रेयसी परस्परविलक्षण-प्रयोजने सती[5]पुरुषं **सिनीतः**—बध्नीतः । पुरुषं स्ववशतामापादयत इत्यर्थः । **तयोश्श्रेय आददानस्य साधु भवति** तयोर्मध्ये **श्रेय आददानस्य**—मोक्षाय प्रयतमानस्य साधु-भद्रं भवति । **हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ।** यस्तु प्रेयो वृणीते स पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति। **उ** इत्यवधारणे ॥ १ ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः । श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यं प्राप्नुतः । **तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।** तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ सम्यगालोच्य नीरक्षीरे हंस इव पृथक्करोति। **श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते ।** धिया रमत इति **धीरः** प्रज्ञाशाली प्रेयोपेक्षया **अभि**--अभ्यर्हितं श्रेय एव वृणीते । **प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ।** मन्दमतिः योगक्षेमाद्धेतोः **प्रेयो वृणीते ।** शरीरस्योपचयो योगः, क्षेमः परिपालनम् ॥ २ ॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपाꣳश्च कामान् । तादृशस्त्वं स्वतो रूपतश्च **प्रियान्**—काम्यमानान् स्त्र्यादीनित्यर्थः । **अभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।** दुःखोदर्कत्वदुःखमि-श्रत्वादिदोषयुक्ततया निरूपयन् त्यक्तवानसीत्यर्थः । **नैताꣳसृङ्कां वित्तमयीमवाप्तः । वित्तमयीं**—धनप्रायां **सृङ्कां**—कुत्सितगतिं [6]मूढजनसेविता **मेतां**[7]नावाप्तवानसि । **यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ।** स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । या अविद्येति ज्ञाता कामकर्मात्मिका, या च विद्येति ज्ञाता वैराग्यतत्त्वज्ञानमयी, एते **दूरम्** अत्यन्तं **विषूची**—

---

४. या विषूची अविद्या इत्येवमुत्तरत्रान्वये एकवचनमपि घटते अथापि तदर्थस्यापि विधेयत्व लाभाय विषूच्यावित्युक्तम् । एते इति श्रेयःप्रेयोग्रहणे तु विषूची इति क्लीबद्विवचनं स्वरसम् । अन्यथा

---

1. उतेव माध्व । 2. योगक्षेमान् माध्व । 3. स्थैर्यं च क. 4. अमोक्षवर्म क.
5. सती इति ख. कोशे अष्टम् । 6. विमूढ क. 7. एतामिति क. कोशे नास्ति.

विद्याभीप्सितं(नं) नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त[1] ॥ ४ ॥
अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ५ ॥
न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

विषूच्यौ भिन्नगती; परस्परविरुद्धे च । **विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये । विद्याभीप्सिनं** विद्यार्थिनम् । **विद्याभीप्सितमिति** पाठे आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातः । छान्दसत्वाद्वा । **न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त** । कामा बहवोऽपि त्वां **नालोलुपन्त**— श्रेयोमार्गाद्विच्छेदं न कृतवन्तः । विषयवशगो न भवसीत्यर्थः । 'लुपसद' इति यङन्ताल्लङ् । छान्दसो यलोपः । यङ्लुगन्ताद्वा छान्दसमात्मनेपदम् अदभावश्च[2] ॥ ४ ॥

'अविद्या या च विद्येति ज्ञाता' इत्युपात्तमार्गद्वये अविद्यामार्गं निन्दति—**अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः** । काम्य(म)कर्मादिलक्षणायामविद्यायां मध्ये घनीभूत इव तमसि वर्तमानाः । **स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः** । स्वयमेव प्रज्ञाशालिनः शास्त्रकुशलाश्चेति मन्यमानाः । **दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः** । **दन्द्रम्यमाणाः** जरारोगादिदुःखपीडिताः अविवेकिनः परिभ्रमन्ति । अन्यत् स्पष्टार्थम् । केचित्तु दन्द्रव्यमाणा इति पाठमाश्रित्य विषयकामाग्निना द्रुतचित्ता इत्यर्थं वर्णयन्ति ॥ ५ ॥

न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् । परलोकसाधनव्यापारः[3] अविवेकिनं प्रति न प्रकाशते । **प्रमाद्यन्तम्** अनवहितमनस्कं **वित्तमोहेन मूढं**— विषयाशावशीकृतमनोरथम् । **अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे** । अयमेव लोकोऽस्ति परलोको नास्तीति मन्यमानः मत्क्रिय(त्कार्य)माणयातनाविषयो भवतीयर्थः । व्यासार्यैः, 'संयमने त्वनुभूय' इति सूत्रे 'अयं लोको नास्ति पर उत मानी' इति पाठानुसारेण, अयं च लोकः परश्च लोको नास्तीत्यर्थो वर्णितः । तत्र पक्षे तस्येति शेषः

सामान्ये नपुंसकम् । विद्याभीप्सितमित्यत्र परनिपातइत्युपलक्षणम् । विद्ययाऽभीप्सितमिति विग्रहः । विद्या नचिकेतसमाप्तुमिच्छातीति मन्ये इत्यर्थे मन्येरदायाज्ञस्यात् । नन्वन्तादेशानवादस्य अदादेशस्य प्रवृत्त्या अलोलुपतेति बहुवचने रूपं स्यात् न तु अलोलुपन्तेतीत्यत्र अदभावोऽपि छान्दस इत्युक्तम् ॥

५. अयं मन्त्रो मुण्डकेऽपि (२ ८.)दन्द्रम्यमाणा इत्यत्र जङ्घन्यमाना इति भेदः । पण्डितम्मन्यानां मानोऽहङ्कारो येषां ते इति विग्रहे ऐकपद्यात् शब्दस्साधुरेव ॥

६. सांपराय इति । 'सांपराये तर्तव्याभावादिति सूत्रम्' मुक्तो हि न परेतः किन्तु संपरेतः । ननु नास्तिकाभिमतो भूलोको दूरस्थितेन मृत्युना अयमिति कथं गृह्यते? नैवम् । धीस्थतया तद्ग्रहणात् । यद्वा अयमिति कृत्स्नः प्राकृतलोकः पर इतिचाप्राकृत उच्यते ।

---

1. लोलुपन्तः माध्व, विद्याभीप्सितमिति च । 2. अन्तभावः क. अडभावः ग. 3. परलोकः क.

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः ।
आश्चर्यो [1]वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥
न नरेणावरेण[2] प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥
नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।
यां त्वमापस्सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

पूरणीयः । इतिश (उतश[?])ब्दश्चार्थः (चशब्दश्चाध्याहार्यः) । मानीत्यस्य दुर्मानीत्यर्थः । शिष्टपरिग्रहाभावादयं लोको नास्तीत्यस्योपपत्तिर्द्रष्टव्या ।[4] * दुर्मानी पुनःपुनर्वशमापद्यत इति उत्तरत्र संबध्यते * ॥ ६ ॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः । यः प्रसिद्धः परमात्मा सः(?) अनेकैःपुरुषैः श्रोतुमपि न लभ्य इत्यर्थः । श्रवणलाभोपि महासुकृतफलमिति भावः । **शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः** । नहि श्रोतॄणां सर्वेषां परमात्मप्रतिपत्तिस्सुलभेति [5]भावः । **आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा** अस्य कुशलो वक्ता कुशलः प्राप्ता च दुर्लभ इत्यर्थः । **आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः** । कुशलेनाचार्येणानुशिष्टो ज्ञाताऽप्याश्चर्यः । 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इत्युक्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

न नरेणाऽवरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः । अवरेण अश्रेष्ठेन प्राकृतेन पाण्डित्यमात्रप्रयोजनवेदान्तश्रवणेन **नरेण**—देहात्माभिमानिना एष आत्मा सुविज्ञेयो न भवति । कुतो हेतोः? **बहुधा चिन्त्यमानः** । वादिभिरिति शेषः । **अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति**—अनन्येन उच्यमानादात्मनोऽनन्येन तदेकान्तिना ब्रह्मात्मसाक्षात्कारिणा प्रोक्ते **अत्र** आत्मनि यादृशी अवगतिः, सा आत्मावगतिरवरेण प्रोक्ते नास्तीत्यर्थः । यद्वा **अत्र** संसारे **गतिः**चङ्क्रमणं नास्तीत्यर्थः । यद्वा **अनन्यप्रोक्ते** स्वयमवगते **गतिः** आत्मावगतिः नास्तीत्यर्थः । **अन्यप्रोक्त** इति पाठे अवरनरप्रोक्ते सति आत्मान्यवगतिर्नास्तीत्यर्थः । ननु येन केनचिदुपदिष्टेप्यूहापोहशालिनस्स्यादेवेत्यत आह—**अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात्** । यतो अणोरप्यणीयान् आत्मा, अतः तत्स्वरूपं तर्कागोचरम् ॥ ८ ॥

तदेवाह—**नैषा तर्केण मतिरापनेया** । **एषा** आत्मविषयिणी मतिः तर्केण प्रापणीया नेत्यर्थः । अतः तर्ककुशलेनापि स्वयं ज्ञातुं न शक्येत्यर्थः । **प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ** । **हे प्रेष्ठ!** प्रियतम, [6]स्वस्मादन्येनैव (गुणोत्कृष्टेन) गुरुणा उपदिष्टैव मतिः मोक्षसाधनज्ञानाय

१. आपनीयेत्यत्र **आपनेये**ति छान्दसम् । अपनेतव्या हन्तव्येति प्रकारान्तरमपि शाङ्करे ॥

1. आश्चर्योऽस्य वक्ता माध्व 2. अवरः माध्व 3. सुज्ञेयो माध्व. 4. इदं वाक्यं क. कोशे नास्ति. 5. सुलभेति क. कोशे नास्ति । 6. स्वस्मादिति ख. घ. कोशयोर्नास्ति

जानाम्यहꣳ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।
ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥
कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।
स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ ११ ॥
तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

भवति । का पुनस्सा मतिरित्यत्राह– **यां त्वमापस्सत्यधृतिर्बताऽसि** इति । यां मतिं **त्वमापः**–आप्तवान्[3] सिषाधयिषिततया निश्चितवानित्यर्थः । **सत्यधृतिरसि** । सत्या अप्रकम्प्या धृतिर्यस्य स तथोक्तः । **बतेत्यनुकम्पायाम्** । **त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा** । त्वादृशश्शिष्यः अस्माकं भूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

पुनरपि तुष्ट आह–**जानाम्यहꣳशेवधिरित्यनित्यम्** । **शेवधिः** निधिः, कुबेरस्यैश्वर्यम् । एवञ्जातीयकं कर्मफललक्षणमनित्यमिति जानामि । **न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्** । **ध्रुवं तत्**–आत्मतत्त्वम् । **अध्रुवैः**–अनित्यफलसाधनभूतैः अनित्यद्रव्यसाध्यैर्वा कर्मभिरित्यर्थः । **ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निः अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम्** । एवं ज्ञानवता मया ब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानोद्देशेन अनित्यैरिष्टकादिद्रव्यैर्नाचिकेतोऽग्निश्चितः । तस्माद्धेतोर्नित्यफलसाधनं ज्ञानं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । अतः ब्रह्मप्राप्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वस्य न विरोधः ॥ १० ॥

'त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा' इति पूर्वमन्त्रोक्तं नचिकेतसः श्रवणाधिकारं विवृणोति–**कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् । स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः** । **क्रतोः**–कर्मणः **प्रतिष्ठाम्**–फलभूताम्, **जगतः कामस्याप्तिम्**–चतुर्मुखस्थानपर्यन्तसर्वलोकसंबन्धिस्त्र्यादिविषयात्मककामप्राप्तिं च दृष्ट्वा । मोक्षस्वरूपमाह–**आनन्त्यमभयस्य पारमि**त्यादिना । अविनाशित्वमत्यन्तनिर्भयत्वमपहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिमहागुणगणरूपस्तोमं उरुकीर्तिं स्थैर्यं च[4] मोक्षगतं दृष्ट्वा लौकिकान् कामान् प्रज्ञाशालित्वात् (प्रज्ञाशाली त्वं)त्यक्तवानसीत्यर्थः । यद्वा मोक्षरूपपरमात्मस्वरूप एव [5]सर्वकामावाप्तिं तत्रैव सकलजगदाधारत्वं क्रतोरनन्तफलरूपताञ्चेत्येवं सर्वं परमात्मविषयतया योजनीयम् ॥ ११ ॥

तृतीयं प्रश्नं प्रतिवक्ति–**तं दुर्दर्शमि**त्यादिना मन्त्रद्वयेन । **दुर्दर्शं**–'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इत्युक्तरीत्या द्रष्टुमशक्यम्, **गूढं**–तिरोधायककर्मरूपाविद्यातिरोहितं सर्व-

१०. शेवधिरित्येवंभूतमनित्यं जानामीति योजना ।

११. यद्वेत्यादि । इदम् आनन्त्यादिरूपां प्रतिष्ठां दृष्ट्वा कामाप्तिरूपां प्रतिष्ठामत्यस्राक्षीरिति योजनान्तरस्याप्युपलक्षणम् ॥

1. नचिकेतः माध्व 2. स्तोममहत् शाङ्क माध्व. 3. प्राप्तवानसि. ग. 4. चेति क. कोशे नास्ति. 5. सत्यकामावाप्तिं क.

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयँ हि लब्ध्वा विवृतँ सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

भूतानुप्रविष्टम्, गुहाहितं—हृदयगुहावर्तिनम्, **गह्वरेष्ठम्**—[1]आत्मान्तर्यामिणम्, **पुराणम्**—अनादिम् **अध्यात्मयोगाधिगमेन**—विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतस आत्मनि समाधानं[2] मध्यात्मयोगः, 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः,' 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह' इत्यादिना वक्ष्यमाणः । तेन योऽयमधिगमः जीवात्मज्ञानम्, तेन हेतुना **देवं** परमात्मानं **मत्वा**—[3]ध्यात्वेत्यर्थः । जीवात्मज्ञानस्य परमात्मज्ञानहेतुत्वादिति भावः । **हर्षशोकौ**—विषयलाभालाभ-[4]प्रयुक्तहर्षशोकौ जहातीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः । **एतत्**—आत्मतत्त्वं श्रुत्वा, **संपरिगृह्य**—मननादिकं कृत्वेत्यर्थः । **प्रवृह्य धर्म्यम्**—कर्मसाध्यं शरीरादि **प्रवृह्य**—पृथक्कृत्य परित्यज्येत्यर्थः । **अणुमेतमाप्य** । **एतम्**—स्वात्मभूतम् । **अणुम्** सूक्ष्मतया चक्षुराद्यगोचरम् 'अणीयान् ह्यतर्क्यम्' इति निर्दिष्टं परमात्मानं देशविशेषे प्राप्य । **स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा,** **सः** विद्वान् **मोदनीयं** प्रीतिविषयमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टं स्वस्वरूपं लब्ध्वा **मोदते**—आनन्दी भवतीत्यर्थः । 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः' इति श्रुत्यर्थोऽत्रानुसन्धेयः । एवं प्रश्नस्योत्तर[5]मुक्त्वा नचिकेतसं मोक्षार्हत्वेन स्तौति—**विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये** । नचिकेतसं प्रति ब्रह्मरूपं [6]सद्म धाम विवृतद्वारं प्रवेशार्हं मन्ये इत्यर्थः । 'तस्यैष आत्मा विशते(ति) ब्रह्मधाम' इति श्रुतेः ।

ननु 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा' इति श्रुत्यैकार्थ्याय 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वे' त्यत्रापि परमात्मात्मकजीव [7]एव प्रतिपाद्यताम् । ततश्च, 'तं दुर्दर्श' मिति पूर्वखण्डोऽपि जीवपर एवास्तु । ततश्च 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इति पूर्वसन्दर्भोऽपि परिशुद्धजीवस्वरूपपर एवास्तु । ततश्च 'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः। आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित्' इति परिशुद्धात्मविषय[8]गीतावचनै कार्थ्यमप्युपपद्यत इति चेत्—न, ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे ब्रह्मजत्वरूपप्रक्रमश्रुतजीवलिङ्गबलेन चरम-

१३. प्रवृह्य—वृह्—उद्यमने । ननु नचिकेतसं ब्रह्मप्रवेशार्हविवृतसद्मत्वेन मन्य इत्यर्थः कुतो नेत्यत्र स्वोक्तार्थे संवादं दर्शयति तस्यैष इति ॥

1. अन्तर्यामिणं ग.घ. 2. समवधान.ग.घ. 3. ध्यात्वेति ग. कोशे नास्ति. 4 प्रसक्त. ग. 5. प्रश्नोत्तरं ग. 6. सद्मेति ग. कोशे नास्ति. 7. एवेति ग. कोशे नास्ति । 8. विषय इति गीतावचन क.

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

श्रुतदेवशब्दस्य देवात्मकत्वरूपार्थाश्रयणेऽपि 'तं दुर्दर्श'मिति मन्त्रे तादृशार्थालिङ्गाभावेन देवमित्यस्य देवात्मकमित्यर्थाश्रयणायोगात् । एतदेवाभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृता, 'गुहां प्रविष्टा' वितिसूत्रे, "परमात्मनस्तावत् 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्ट'मिति गुहाप्रवेशो दृश्यते" इत्युक्तम् । तथैवायं मन्त्रः परमात्मपरतया व्यासार्यैरपि विवृतः । गह्वरेष्ठमिति पदेन तु परमात्मनः गह्वरशब्दितदुर्विज्ञेयपरिशुद्धात्मस्वरूपशरीरकत्वमप्युक्तम् । इयांस्तु विशेषः—'ब्रह्मजज्ञमिति मन्त्रे परमात्मात्मकपरिशुद्धजीवस्वरूपं प्रतिपाद्यते । 'तं दुर्दर्श'मिति मन्त्रे तु जीवशरीरकपरमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्यत इति न तयोरैकार्थ्यहानिः ॥ १३ ॥

'न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्' 'एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा' 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति प्रदेशेषु धर्मफलविलक्षणतया ज्ञानसाध्यतया प्राप्यतया च[1] निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य स्वरूपं च, उक्तप्रदेशेष्वेव धर्मविलक्षणतया 'मत्वा' इति प्रतिपन्नस्योपायस्य स्वरूपं च, 'धीरो हर्षशोकौ जहाती'त्यत्र धीर इति प्रतिपन्नस्य प्राप्तुश्च (?) स्वरूपं च शोधयितुं पृच्छति—**अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥** ननु भाष्ये "'देवं मत्वे'त्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यभूतस्य देवस्य, 'अध्यात्मयोगाधिगमेने'ति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनश्च, 'मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती'ति निर्दिष्टस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपशोधनाय पुनः पप्रच्छ. अन्यत्र धर्मादिति" इत्युक्तेः कथं तद्विरुद्धतया'धीर' इति निर्दिष्टस्य प्राप्तुरित्युच्यत इति चेन्न—मैवं वोचः—'अध्यात्मयोगाधिगमेने'ति वेदितव्यतया निर्दिष्टमात्मशब्दवाच्यं प्रजापतिविद्याप्रतिपन्नमुपास्यं प्राप्यभूतं परिशुद्धस्वस्वरूपमेव । अतस्तस्यापि प्राप्यनिर्देशकत्वमेव । वस्तुगत्या तस्य [2]प्राप्त्रभिन्नत्वात्, 'प्राप्तुः प्रत्यगात्मनश्चे'ति भाष्यं न विरोत्स्यते । अत[3] एव "प्रथमं तावत् प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः स्वरूपमाह—न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति" इत्युत्तरभाष्यमपि न विरोत्स्यते[4] । न हि 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति मन्त्रप्रतिपाद्यस्य विपश्चिच्छब्दितपरिशुद्धस्वरूपस्य प्राप्तृरूपत्वोपपत्तिः । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः', 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति मन्त्रप्रतिपाद्यस्यैव प्राप्तृरूपत्वात् । तथैव 'विशेषणाच्च' इति सूत्रभाष्ये प्रतिपादितत्वात् । अत एव प्राप्यप्राप्त्रैकाधिकरण्यनिर्देशपरे गुहामन्त्रे

1. चेति ग. कोशे नास्ति. 2. प्राप्तुरभिन्नत्वात् ग. घ. 3. अतः प्रथमं ग. 4. उपपद्यते घ. न विरोधि. ख.

'छायातपा'वित्यज्ञत्ववाचिना छायाशब्देन निर्देशो दृष्टः, न तु विपश्चिच्छब्देन। अतः यथोक्त एवार्थः।

अयं मन्त्रः व्यासार्यैः 'त्रयाणा'मिति सूत्रे विवृतः। "**धर्मः** उपायः **धर्मादन्यत्र**—प्रसिद्धोपायविलक्षण उपाय इत्यर्थः। **अधर्मः**—धर्मेतरः उपेयः। **अधर्मादन्यत्र**—प्रसिद्धसाध्यविलक्षणं फलमित्यर्थः। **अस्मादिति** बुद्धिस्थः तत्साधको विवक्षितः। स एवोपेता। स हि प्रसिद्धोपेतृ (साधक) विलक्षणः, साधकावस्थायामितरफलविरक्तत्वात्, फलदशायामाविर्भूतगुणाष्टकविशिष्टस्वरूपत्वाच्च। **कृताकृतादिति** धर्मादीनां विशेषणम्। कृताकृताद्धर्मादेर्विलक्षणं भूताच्च भव्याच्च धर्मादेर्विलक्षणं यदित्यर्थः" इत्येकां व्याख्यां कृत्वा, तस्मिन्पक्षे तु कृताकृतात् भूताद्भव्याच्च धर्मादन्यत्र तादृशादधर्मादन्यत्र तादृशादस्माच्चान्यत्र इत्यन्यत्रशब्दत्रयेणैवोपपत्तौ, अन्यत्र भूताद्भव्याच्चेत्यन्यत्रशब्दवैयर्थ्यम्, उपायस्य कालत्रयपरिच्छिन्नतया तत्र कालत्रयपरिच्छिन्नवैलक्षण्यानन्वयं च पर्यालोच्य यद्वेत्यादिना अपरा व्याख्या कृता। तदुच्यते—"यद्वा धर्मादधर्माच्चान्यत्र यदिति उपासनप्रश्नः; पुण्यपापरूपसाधनविलक्षणत्वादुपासनस्य। कृताकृतात् भूताच्च भव्याच्चान्यत्र यदिति कालापरिच्छिन्नमुपेयं पृष्टम्। उपेतुरपि चेतनस्य नित्यत्वात् प्राप्यान्तर्भावाच्च तत एव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नः। 'तदन्तर्गतं च प्राप्तुः स्वरूप'मिति हि वक्ष्यते। [1]तत्र (त्रय इति?) यत्तच्छब्दौ त्रितयपराविति भावः" इति॥

नन्वस्मिन्नपि पक्षे प्रष्टव्यद्वयपरत्वाश्रयणमपि क्लिष्टमेव, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्रक्रमस्थान्यत्रशब्दद्वयसामानाधिकरण्यवत् अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्र भूतादित्युपरितनान्यत्रशब्दद्वयस्यापि सामानाधिकरण्यस्यैव प्रतीतेः। यदि तत्र धर्माधर्मविलक्षणं यच्च, कालत्रय(?) विलक्षणं यच्चेति चशब्दद्वयमश्रोष्यत, तदा अन्यत्रशब्दयुगद्वयस्य स्वरसतः प्रतीतं सामानाधिकरण्यं पर्यत्यक्ष्यत। अतः प्रक्रमरीत्यनुसारिप्रतीतसमानाधिकरण्यभङ्गे कारणाभावात् अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्ययमप्यंशः प्राप्यब्रह्मपर एवाऽस्तु। ननु 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया' इत्युपायविशेषप्रतिवचनदर्शनेनोपायविशेषप्रश्नस्याप्यत्रैवान्तर्भाव्यतया चशब्दाभावेप्यन्यत्रशब्दयुगद्वयस्य सामानाधिकरण्यं भञ्जनीयमिति चेन्न। प्रतिवचनेपि 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इति प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकलभ्यत्वलक्षणप्राप्यधर्मविशेषोपदेशस्यैव दर्शनेनोपायप्रधानप्रतिवचनादर्शनात्। 'नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्' 'यस्त्वविज्ञानवान् भवति अमनस्कः सदाऽशुचिः। न स तत्पदमाप्नोति' इति प्रतिवचनदर्शनादधर्मादन्यत्रेति प्रसिद्धोपायविरोधिविलक्षणविरोधिप्रश्न[2] इत्यपि किं न स्यात्। प्राप्यस्य प्रीतिरूपापन्नज्ञानैकोपायकत्वकथनेन उपाये[3] प्रीतिरूपापन्नत्वरूपविशेषः फलिष्यतीति चेत्, फलतु नाम।

1. अत्र ख. 2. प्रतिद्धोपायविरोधिप्रश्न ग. घ. 3. उपेये. ख.

३-११

सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपाँसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

नैतावनोपायस्य प्रश्नमतिवचनप्रधानविषयत्वं वक्तव्यमित्यस्ति । न हि ? 'किं देवदत्तभवन' मिनि प्रश्नस्य वा 'बहुचम्पकालंकृतनिष्कुटं (ट) द्वारोपान्तलिखितशङ्खचक्रपद्म (शङ्खपद्म) कं देवदत्तभवन' मिति तत्प्रश्नप्रतिवचनस्य वा निष्कुटद्वारोपान्तप्रधानकत्वं कश्चिदभ्युपैति । अतो अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादित्यपि अन्यत्रशब्दचतुष्टयसामानाधिकरण्यलिप्सया धर्माधर्मसाध्य-विलक्षणब्रह्मविषय एवायमिति चेत्—

अत्रोच्यते—'असौ देवदत्तादुत्पन्नो न भवति, अपि तु यज्ञदत्तात्' इति वाक्यं श्रुत्वा 'देवदत्तादन्यं यं पश्यसि तं मे ब्रूही' ति प्रवृत्तस्य प्रति (प्रश्न ?) वचनस्य देवदत्ता-न्ययज्ञदत्तपरत्ववत् लक्षणया देवदत्तपुत्रान्यप्रश्नपरत्वस्याप्रतीतेः. तद्वत् कर्मसाध्यं न ब्रह्म, अपि तु ज्ञानसाध्यमित्युपदेशानन्तरप्रवृत्तस्य धर्मादन्यत्रेति प्रश्नस्य धर्मविलक्षणज्ञानरूपोपायपरत्व-मेव युक्तम्, न तु धर्मशब्दलक्षणया धर्मसाध्यविलक्षणब्रह्मपरत्वम् । तथा अधर्मादन्यत्रेत्यत्रापि सामानाधिकरण्येनोपायपरत्वमेव निश्चितम् । कालत्रयपरिच्छिन्नविलक्षणवाचके उपरितनान्यत्र-शब्दद्वये कालत्रया (य ?) परिच्छिन्नोपायपरामर्शासंभवात् सामानाधिकरण्यभङ्गेन प्राप्यपरत्वमेव युक्तम् । नीलो दीर्घो रक्तो ह्रस्वः कः इत्युक्त नीलदीर्घपदयोः अविरोधात् सामानाधिकरण्यं सिद्ध्यति । रक्तह्रस्वयोश्च परस्पराविरोधात् सामानाधिकरण्यं सिद्ध्यति । न तु चतुर्णां चशब्दाभावेपि सामानाधिकरण्यं दृष्टम् । अपितु पुरुषद्वयप्रश्नपरत्वमेव । एवमिहापि यच्छब्दान्वितचशब्दद्वयाभावेपि न सामानाधिकरण्यमवगम्य(गाह्य)ते । अस्तु वा भवदुक्तरीत्या सामानाधिकरण्यम् । अथापि प्रश्नप्रतिवचनयोः, द्वितीयव्याख्यायां उपेयप्रश्ने उपेतन्तर्भाववत् उपायस्याप्यन्तर्भूतत्वात् 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चे' ति सूत्रनिर्दिष्टोपायोपेतृ प्रश्नप्रति-वचनस्य सुघटिततया क्षतेरभावात्; 'तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमि' इति पदशब्दितप्राप्यस्यैव प्रतिवचनप्रतिपाद्यत्वस्य स्पष्टं प्रतीतेरित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः ॥ १४ ॥

एवं प्राप्यं[1] पृष्टो मृत्युः 'न जायते म्रियत' इत्यादिना विस्तरेण प्रतिपिपादयिषुः इदानीं श्रोतुरादरातिशयसिद्ध्यर्थं प्राप्यवैभवं प्रकाशयन् सङ्ग्रहोक्तिं प्रतिजानीते **सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति** । पद्यते गम्यत इति व्युत्पत्त्या पदशब्दः प्राप्यस्वरूपवाची । यत्स्वरूपं सर्वे वेदाः साक्षात्परम्परया वा प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । अनेन—

'अस्या उपनिषदः प्रजापतिविद्यावत् परिशुद्धात्मस्वरूपविषयतैवास्तु—'न जायते म्रियते वा विपश्चित्', 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्' इति मन्त्रद्वयस्य परिशुद्धात्मस्वरूपपरत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । 'अणोरणीयानि' ति मन्त्रद्वय(मन्त्र?)स्यापि 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन

? नहि इति कुत्राप्यदृष्टमप यौक्तिलाभिवेशितम् । 1. प्राप्यमित्यधिकं ख.

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदँ सङ्ग्रहेण ब्रवीमि ओमित्येतत् ॥ १५।

सर्वमिदं ततम्' । 'निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनूपमम्' इति स्मृतिवचनाभ्यां सर्वान्तः-प्रवेशयोग्या (ग्ये?) तिसूक्ष्मतया व्यापकतया च प्रतिपादिते प्रत्यगात्मनि उपपन्नत्वात्, 'सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्' इति गीतानुसारेण 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः' इति वचनस्यापि तत्रैव युक्तत्वात्, 'ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च' इत्युपबृंहणानुसारात् 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च' इति मन्त्रस्यापि तत्र सङ्गतार्थत्वात्, 'द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं परं पदं' 'प्रसूतिनाशस्थितिहेतुरीश्वरस्त्वमेव नान्यत् परमं च यत्पदम्' इति स्मृत्यनुसारेण 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धात्मस्वरूपे सङ्गतार्थत्वात्, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्' इति स्मृत्यनुसारेण 'सा काष्ठा सा परा गतिः' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धात्मविषयत्वसंभावात्, 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्' इति स्मृत्यनुसारेण, एष सर्वेषु भूतेष्विति मन्त्रस्यापि परिशुद्धस्वरूपपरत्वोपपत्तेः, 'पराञ्चि खानि' इति मन्त्रे परागर्थनिन्दाद्वारेण प्रत्यगर्थस्यैव प्रकरणप्रतिपाद्यत्वाविष्करणात्, 'तिष्ठन्तं परमेश्वरम्' इति गीतानुसारेण 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति मन्त्रस्यापि तत्रैव शुद्धात्मस्वरूपे सङ्गतार्थत्वात्, भेदप्रसक्तिमति प्रत्यगात्मस्वरूप एव 'नेह नाने'ति निषेधस्यापि सङ्गतार्थत्वात्, 'अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः' इति स्मृ(तिप्र)त्यभिज्ञापकस्य 'वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्ट' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धस्वरूपपरत्वसंभवात्, 'सर्वतः पाणिपादं तत्' इति गीताभाष्ये, 'ब्रह्मणा परमसाम्यमापन्ने परिशुद्धात्मस्वरूपे सर्वतःपाणिपादादिकार्यकर्तृत्वं संभवती'ति उपपादितत्वात्, 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' इति मन्त्रस्यापि परिशुद्धपरत्वेऽनुपपत्त्यभावात्, 'न तत्र सूर्यो भाति' इति मन्त्रस्यापि 'न तद्भासयते सूर्यः' 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते' इति गीतावचनेन परिशुद्धात्मस्वरूपपरत्वस्य युक्तत्वात्, 'तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहे' दिति औपसंहारिकमन्त्रस्य परिशुद्धात्मपरत्व एव स्वारस्यात् कृत्स्नाया अप्युपनिषदः प्रजापति-वाक्यवत् प्रत्यगात्मस्वरूपमात्रपरत्वोपपत्तौ प्रत्यगात्मपरमात्मरूपप्राप्यद्वयपरत्वक्लेशाश्रयणं वृथा—

इति शङ्का प्रत्युक्ता। सर्ववेदप्रतिपाद्यस्यैव 'तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमी'ति वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञानात् परमात्मस्वरूपप्रतिपादकवेदभागप्रतिपाद्यत्वस्य शुद्धस्वरूपे असंभवात्, शुद्धस्वरूपस्याप्यन्तर्यामिणः परमात्मस्वरूपस्य शुद्धस्वरूपप्रतिपादकभागेनापि प्रतिपाद्यत्वसंभवादिति द्रष्टव्यम्।

तपाँसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। तपाँसि— तपःप्रधाना उपरितनभागा इति व्यासार्यैर्व्याख्यातम्। **यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति। ब्रह्मचर्यं**—गुरुकुलवासस्त्रीसङ्गराहित्यादिलक्षणं यदिच्छन्तोऽनुतिष्ठन्ति। **तत्ते पदँ सङ्ग्रहेण ब्रवीमि।** सङ्गृह्यतेऽने-

१५. **पदं** प्राप्यम् **सङ्ग्रहेण** संग्राहकाक्षरेण। **एतत्** संग्राहकाक्षरम्। भाष्ये **तपःप्रधाना**

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥
एतदालम्बनँ श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥
न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

नेति सङ्ग्रह-शब्दः[1] । प्राध्ययवक्तव्यत्वनिर्धारे अस्मिन्खण्डे अथात प्रणवसङ्ग्रहस्य लाभात् 'प्रणवं ब्रवीम्ये'ति भाष्यस्य च, 'सर्वे वेदा' 'इत्यादिपादत्रयोक्तब्रह्मप्रतिपादकतया प्रशंस्येत्यर्थः' इति श्रुतप्रकाशिकावचनस्य च नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । सङ्क्षेपेण वक्तिप्रतिपादकं किमित्यत आह—ओमित्येतदिति । 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्स्मृतः' इति प्रणवस्य ब्रह्मवाचकत्वात् । प्रणवावयवयोरकारमकारयोः परजीववाचितया उपायोपेयत्वोरप्युपदिष्टत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

एवं वाचकं प्रणवं द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां स्तौति—**एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म** ।* 'ओमित्यनेनैवाक्षरेण परम पुरुषमभिध्यायीते'ति ब्रह्मप्राप्तिसाधनध्यानालम्बनत्वादिदमेवाक्षरं* ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात् ब्रह्म । **एतद्ध्येवाक्षरं परम्** । जप्येषु ध्येयेषु च श्रेष्ठमित्यर्थः । **एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्** । एतदक्षरमुपास्य अनेनोपासनेन इदं फलं मे भूयादिति (यो?) यत् कामयते, तस्य तद्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एतदालम्बनं श्रेष्ठम्—एतदोंकाररूपमालम्बनं श्रेष्ठम्—ध्यानादेरिति शेषः । अत एव **एतदालम्बनं परम्**—एतदालम्बनकं ध्यानादि सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । **एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते** । स्पष्टोऽर्थः ॥ १७ ॥

प्रथमं तावत् प्रत्यगात्मस्वरूपमाह—**न जायते म्रियते वेत्यादिना** मन्त्रद्वयेन । इदं च प्रस्तुत्य व्यासार्यैरित्थं ह्युक्तम्—'इदं मन्त्रद्वयं तावदेकविषयम्. 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इत्येतद्विवरणरूपत्वात् द्वितीयमन्त्रस्य । हन्ता चेदिति मन्त्रश्च जीवविषय एव; लोकस्य परमात्मनि हन्तृहन्तव्यभावप्रतिपत्त्यभावात् । परमात्मा हि प्रत्यक्षागोचरः । कथं तस्मिन्वध्यत्वादिप्रतिपत्तिः । अहमेनं हन्मि, अयं मां हन्तुमागच्छतीति वध्यघातुकभावाभिमानो हि देहिनां जीवविषय एव । ननु 'नास्य जरयैतज्जीर्यति' इतिवत् परमात्मनोपि हननप्रतिषेध उपपद्यते । सत्यम्, तत्र दहराकाशस्य देहान्तःस्थित्या शङ्कितविकारनिषेध उपपद्यते । इह तु लोकसिद्धा भ्रान्तिरनूद्य निरस्यते । न हि परमात्मनि वध्यघातुकभावभ्रान्तिः कस्याप्यस्ति । अतः अनुवादनिषेधावनुपपन्नौ । 'न जायत' इति मन्त्रश्च

इति पदं ज्ञानप्रधाना इति श्रुतप्रकाशिकार्थानुवादः । उपदिष्टत्वमिति । तथाचोपायोपेयार्थसङ्ग्राहकेणेति सङ्ग्रहशब्दार्थः । प्राक्प्रत्यानृसङ्ग्रहेण प्रधानप्रतिपाद्यं प्राप्यं ब्रवीमीति श्रुत्यर्थ इति भावः ॥

---

1. 'संगृह्यते—शब्द' इति स्थाने. सङ्ग्रहेण संक्षेपेणेत्यर्थः इति ख.   * एतन्मध्यगतं ख. कोशे नास्ति ।

अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने [1]शरीरे ॥ १८ ॥
हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायँ हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

तेनैकार्थः । अतः मन्त्रद्वयमपि जीवविषयकमेवे'ति । अक्षरार्थस्तु—**न जायते म्रियते वा विपश्चित्**—विपश्चित्त्वार्होऽयमिदानीमपि जननमरणशून्य इत्यर्थः । **नायं कुतश्चित्**—उत्पादकशून्यः । **न बभूव कश्चित्**—पूर्वमपि मनुष्यादिरूपेण जननशून्यः । न जायत इत्यत्र हेतुमाह—**अज** इति । न म्रियत इत्यत्र हेतुमाह—**नित्य** इति । न कुतश्चिदित्यत्र हेतुमाह—**शाश्वत** इति । 'पूर्वं न बभूवे'त्यत्र हेतुमाह—**पुराण** इति । ननु कथमस्य नित्यत्वम्, शरीरान्तर्वर्तिनश्शरीरविनाशानुविनाशित्वावश्यंभावादित्यत आह—**न हन्यते हन्यमाने शरीरे** । स्पष्टोऽर्थः ॥ १८ ॥

तदेवोपपादयति—**हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्**—अहमेनं हनिष्यामीति देहात्मदृष्ट्या मन्यते चेदित्यर्थः । **हतश्चेन्मन्यते हतम्**—छिन्नदेहावयवः देहात्मदृष्ट्या आत्मानम्, हतोऽहमिति मन्यते चेदित्यर्थः । **उभौ तौ न विजानीतः** । आत्मस्वरूपमिति शेषः । **नायं हन्ति** । आत्मानमिति शेषः । **न हन्यते**—आत्मस्वरूपमिति शेषः । न च वेदान्तवेद्यपरिशुद्धात्मस्वरूपे कथं हननादिप्रसक्तितत्पूर्वकनिषेधाविति वाच्यम् । तस्यैव क्षेत्रज्ञतया (क्षेत्रीभूततया) तत्प्रयुक्ततत्संभवादिति द्रष्टव्यम् ।

इमौ मन्त्रौ प्रस्तुत्य वियत्पादे चिन्तितम् । तत्र हि 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृत'मिति वाय्वन्तरिक्षयोर्नित्यत्वश्रवणेपि 'आत्मन आकाशस्संभूतः आकाशाद्वायुः' इति तयोरुत्पत्तिश्रवणात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्ध्यर्थं सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मविकारत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वाच्च यथोत्पत्तिरङ्गीक्रियते, एवं जीवानां नित्यत्वश्रवणेपि 'तोयेन जीवान्विससर्ज भूम्यां' 'प्रजापतिः प्रजा असृजत' इति जीवानामपि सृष्टिश्रवणात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्ध्यर्थञ्च जीवस्यापि सृष्टिरभ्युपगन्तव्येति पूर्वपक्षे प्राप्ते—'नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । आत्मा नोत्पद्यते 'न जायते म्रियते वा विपश्चित' 'ज्ञाज्ञौ द्वावजौ' इत्युत्पत्तिनिषेधश्रुतेः । ताभ्य एव श्रुतिभ्यः नित्यत्वावगमाच्च । न चोत्पत्तिश्रुतिसर्वविज्ञान प्रतिज्ञाविरोधश्शङ्क्यः । स्वरूपस्य नित्यत्वेऽपि ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणान्यथाभावरूपावस्थान्त-

१८. द्वितीयपादस्य 'नायं भूत्वा भविता वा न भूयः' इत्यत्र गीताभाष्यानुसारेण, कल्पादिकाले कुतश्चिद्भूत्वा कल्पान्ते म्रियत इति ने'त्यर्थवर्णने भूत्वैध्याहारं, बभूवेति भूतकालयोगश्च विमृश्य स्वरसार्थ एव दर्शितः । अत एवैकरूपार्थवर्णननिर्बन्धाभावात् उत्तरार्धावतारणादिकमपि किञ्चिदन्यथैव । अन्ततस्तात्पर्यमेकमेवेति ध्येयम् ।

१९. कर्त्रधिकरणे (२–३–५) "हन्तारमात्मानं जान"न्निति भाष्यव्याख्याने श्रुतप्रकाशिका—"हन्तुमितिपदम् उदन्ताद्वितीयान्तम् । 'सेतुं जन्तु'मितिवत् । हन्तारमित्यर्थ" इति ॥

1. हन्यमानेऽपि देहे. माध्व । 2. चकारः ख. कोशे.

गपत्तिसत्त्वेन उत्पत्तिश्रुतेः सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्चोपपत्तेः । उत्पत्तिनिषेधश्रुतेश्च स्वरूपान्यथा-भावलक्षणोत्पत्त्यभावपरतया अविरोधात् । इयांस्तु विशेषः । चिदचिदीश्वराणां त्रयाणामपि अवस्थान्तरापत्तिलक्षणोत्पत्तिरूपो विकारोऽस्त्येव । तथाप्यचेतनानां स्वरूपान्यथाभावलक्षणा उत्पत्तिः । जीवानां तु सा नास्ति । अपितु ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणस्वभावान्यथाभावरूपा उत्पत्तिः । ईश्वरस्य तु तत्तन्नियन्तृत्वाद्यवस्थासत्त्वेपि उक्तलक्षणानिष्टविकारद्वयाभावात् 'नित्यो नित्यानाम्' इति परमात्मन इतरविलक्षणनित्यत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । वर्णितश्च सूत्रार्थः ।

[1]ननु 'न जायते म्रियते वा' इति श्रुतिप्रतिषिद्धां जीवोत्पत्तिं 'वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति प्रतिपादयतः पाञ्चरात्रस्य कथं प्रामाण्यमिति चेत्—अस्याः शङ्कायास्तर्क-पादे निराकृतत्वात् । तथाहि—'वासुदेवात्संकर्षणो नाम जीवो जायते' इति जीवोत्पत्तिः [पाञ्चरात्रे] प्रतिपाद्यते । सा च जीवे न संभवति । तथा 'सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते' इति कर्तुर्जीवात्करणस्य मनसः उत्पत्तिः श्रूयमाणाऽपि न संभवति । कर्तुर्जीवात्करणोत्पत्तेः, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि चे'ति मनसो ब्रह्मोत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतिविरुद्धत्वादिति, 'उत्पत्त्यसंभवात्' 'न च कर्तुःकरणम्' इति [2]द्वाभ्यां सूत्राभ्यां पूर्वपक्षं कृत्वा 'विज्ञानादि-भावे वा तदप्रतिषेधः' 'विप्रतिषेधाच्च' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सिद्धान्तितम् । वाशब्दः पूर्वपक्षव्या-वृत्त्यर्थः । विज्ञानं च तदादि च विज्ञानादि । ननु [च] 'क्यन्तो घुः' इति आदिशब्दस्य नित्यपुलिङ्गत्वात् कथमेतदिति चेत्—नायं घुः, अपि तु 'अद भक्षणे' इत्यस्मादावश्यकार्थे णिनिप्रत्यये 'आदि' इति रूपं सिद्ध्यति । तेन च निखिलजगत्संहर्तृत्वमुखेन कारणत्वं प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यम् । **आदि विज्ञानं** परमात्मेत्यर्थः । 'सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इति श्रुतस्य जीवशब्दार्थस्य तदभिमानिपरमात्मभावे सति शास्त्रप्रामाण्याप्रतिषेधस्सिद्ध्यति । परमात्मनश्च जननं नाम स्वेच्छाधीनशरीरपरिग्रहः । तस्मिन्नेव पञ्चरात्रतन्त्रे 'स ह्यनादि-रनन्तश्च' इति जीवोत्पत्तेर्विशेषेण प्रतिषिद्धतया तद्विरुद्धाभिधानासंभवात् 'सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते' इत्यनेन जीवाभिमानिसङ्कर्षणस्य इच्छाधीनशरीरपरिग्रहरूपोत्पत्तिः प्रतिपाद्यत इति न पाञ्चरात्राप्रामाण्यमिति सूत्रयोरर्थः ।

ननु सांख्यपाशुपताद्यधिकरणवत् इदमप्यधिकरणं पाञ्चरात्रप्रामाण्यप्रतिषेधकं किं न स्यादिति चेत्—वेदोपबृंहणाय भारतसंहितां कुर्वता बादरायणेन—

इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।
आमथ्य मतिमन्थानं दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥

---

1. अयं ख पाठः । अत्र श्रुतिप्रतिषिद्धां जीवोत्पत्तिमित्येतत्स्थाने, श्रुतिप्रतिषिद्धा जीवोत्पत्तिः इति घ पाठः । 'नन्वित्यादि—प्रतिपाद्यतइत्यन्तस्थाने ननु न जायते म्रियते वेति श्रुतिप्रतिषिद्धा जीवोत्पत्तिः वासुदेवात्संकर्षणो नाम जीवो जायत इति श्रीपाञ्चरात्रे प्रतिपाद्यते इति ग. पाठः ।

2. सूत्रद्वयेन ग.

नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
आरण्यकं च वेदेभ्यः ओषधीभ्यो यथाऽमृतम् ॥

इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
सांख्ययोगकृतान्तेन पाञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥

इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ।
ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥

भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम् ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ॥

अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधवः ।
सात्वतं विधिमास्थाय गीतस्सङ्कर्षणेन यः ॥

अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान् मनुस्स्वायंभुवस्तथा ॥

इत्यादिभिर्वचनैः बहुषु स्थलेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्यं प्रतिष्ठापितवता शारीरकशास्त्रे तत्प्रामाण्यं निराक्रियत इत्यस्यासङ्गतत्वात् । नन्वेवम्—

'एवं तत्त्वमिदं कृत्स्नं सांख्यानां विदितात्मनाम् ।
यदुक्तं यतिभिर्मुख्यैः कपिलादिभिरीश्वरैः ॥

यस्मिन्न विभ्रमाः केचित् दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।
गुणाश्च यस्मिन् बहवो दोषहानिश्च केवला ॥'

इति कापिलमतस्य भारते भ्रमादिदोषाभावप्रतिपादनात्, 'सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते । यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः' इति सांख्ययोगपाशुपतादीनामपि नारायणनिष्ठत्वप्रतिपादनात्, 'तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः' इति तच्छास्त्रकर्तॄणामपि नारायणप्रतिपादकत्वस्य प्रतिपादनात्, 'सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः' इति सर्वेषामप्यात्मप्रमाणत्वप्रतिपादनाच्च, 'सर्वं प्रमाणं हि तथा यथैतच्छास्त्रमुत्तमम्' इति पाञ्चरात्रदृष्टान्तेन इतरशास्त्राणामपि प्रामाण्यप्रतिपादनाच्च तस्मादेः सांख्यपाशुपताद्यागमानामपि प्रामाण्यं न निराक्रियत इति चेत्—सत्यम् । भ्रमविप्रलिप्सादिराहित्यं शास्त्रकर्तॄणाम्, परमतात्पर्यं च नारायण एवेति समानम् । तथापि अबहुश्रुततया तद्वक्तॄणां हृदयमजानन्तः आपातप्रतिपन्नमेवार्थं तात्त्विकं मन्यमाना ये प्रत्यवतिष्ठन्ते, तान् प्रति सांख्याद्यागमानामापातप्रतिपन्नार्थमात्रपरत्वमन्वारुह्य सूत्रकृता तन्निरसनं कृतम् । [1]पाञ्चरात्रशास्त्रे तु परतत्त्वहितपुरुषार्थानामेवाऽऽपाततोपि प्रतीतेः वेदविरुद्धनिमित्तो-

1. पञ्चरात्रशास्त्रं ग. अत्रोपरि पञ्चरात्रमिति नास्ति ।

अणोरणीयान् महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

पादानभेदाद्यप्रतीतेश्च कृत्स्नं पञ्चरात्रं प्रमाणमेवेति नैकदेशेऽप्यप्रामाण्यशङ्कावकाश इति द्रष्टव्यम् । एवमेव व्यासार्यैरुक्तम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १९ ॥

एवं मन्त्रद्वयेन प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य तदात्मभूतपरमात्मस्वरूपमाह— **अणोरणीयान् महतो महीयान्** । **अणोः**— सर्वचेतनापेक्षया सूक्ष्माच्चेतनात् अणुतरः ततोऽपि सूक्ष्मः तदन्तःप्रवेशयोग्य इत्यर्थः । **महतः**— आकाशादेरपि महत्तरः स्वाव्याप्तवस्तुरहित इत्यर्थः । **आत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्** । **अस्य जन्तोः**— 'न जायते म्रियते वे'ति मन्त्रद्वयनिर्दिष्टस्य चेतनस्य[1] । **आत्मा**— अन्तःप्रविश्य नियन्तेत्यर्थः । अतश्च पूर्वमन्त्रद्वयनिर्दिष्टात् प्रत्यगात्मस्वरूपात्, अणोरणीयानिति मन्त्रसन्दर्भप्रतिपाद्योऽन्य एवेति सिद्धम् । न च अस्य जन्तो रित्यस्य हृदयगुहावाचिना संबन्ध(न्धि?)सापेक्षेण गुहायामित्यनेनैवान्वितत्वेन[2] न आत्मेत्यनेनान्वय इति शङ्क्यम् । आत्मशब्दान्वितस्यैव काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वये दोषाभावात् । 'मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोति' इत्यत्र शाखां मूलतः परिवास्य मूलत उपवेषं करोतीति परिवासनान्वितस्यापि मूलत इत्यस्य उपवेषं करोतीत्यनेनापि अन्वयस्याङ्गीकृतत्वात् । जीवहृदयगुहावर्तित्वप्रतिपादनेऽपि जीवभेदसिद्धेश्च । न हि जीवस्यैव जीवगुहावर्तित्वप्रतिपादने प्रयोजनमस्ति ।

ननु 'न जायत' इत्युपन्यस्तस्यात्मनः जायमानवाचिजन्तुशब्देन परामर्शस्यानुपपन्नतया, अस्य जन्तोरित्यस्य प्रत्यक्षादिसन्निधापितदेहपरताया एव वक्तव्यत्वेन तद्गुहाहित आत्मा प्रागुपन्यस्तो जीव एवास्तु । न च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टतया सदा अहमिति भासमाने जीवे, 'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति,' 'क इत्था वेद यत्र सः' इति उत्तरसन्दर्भप्रतिपाद्यं दुर्विज्ञानत्वं कथमन्वेति(ती)ति वाच्यम् । जीवस्य कर्तृत्वादिविशिष्टतया सर्वलोकविदितत्वेऽपि मुक्तप्राप्य[3]ब्रह्मरूपविशिष्टतया दुर्विज्ञानत्वसंभवादिति चेन्न— 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्यशरीरिणः' इति जन्तुशब्दस्य चेतनपर्यायतया प्रकृतजीववाचित्वसंभवात् । अस्येति शब्दस्य च पूर्वसन्दर्भोपस्थापितप्रत्यगात्मविषयत्वसंभवे प्रत्यक्षाद्युपस्थापितदेहविषयत्वाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । अत्यन्ताणुत्वमहत्त्वयोः, 'एष म आत्माऽन्तर्हृदये अणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा, एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' इत्यादिषु परमात्मधर्मतया सिद्धत्वेन[4] अणोरणीयानिति मन्त्रप्रतिपाद्यस्य जीवत्वशङ्काया असंभवात् ।

---

२०. तैत्तिरीये (10) श्वेताश्वतरे (3) चायं मन्त्रः पठ्यते । उत्तरार्धे भेदः तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमिति । अत्रापीदं पाठान्तरमिव भाष्ये निर्दिष्टम् ।

---

1. चेतनस्येति नास्ति ग. 2. अन्वितत्व ग. 3. ब्रह्मस्वरूप ग. 4. सिद्धत्वेनेत्यधिकं ख, घ.

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातु[1]प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

ननु 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इति सूत्रे 'सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति वाक्यश्रुतविपश्चित्त्वस्य ब्रह्मासाधारणलिङ्गत्वस्य भाष्ये प्रतिपादितत्वात् तद्बलात् 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति मन्त्रस्यापि परिरीत्या परमात्मपरत्वमेवास्तु । एवं सति 'अन्यत्र धर्मा' दिति प्रश्नस्य प्राप्यद्वयपरत्वं प्रतिवचनस्य प्राप्यद्वयपरत्वमाश्रित्य, 'न जायत' इत्यादिमन्त्रद्वयस्य प्राप्यजीवस्वरूपपरत्वम्, अणोरणीयानिति सन्दर्भस्य च परमात्मपरत्वमित्यादिपरिकल्पनक्लेशो नाऽऽश्रयणीय इति चेत्–न; हननादिप्रतिषेधाद्यनुपपत्त्या विपश्चिच्छब्दे मुख्यार्थत्यागस्यावश्यकत्वेन तन्मन्त्रद्वयस्य अणोरणीयानित्यादिमन्त्रसन्दर्भस्य च एकविषयत्वासंभवात् । शिष्टमुत्तरत्र स्पष्टयिष्यते ।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः । तम् तादृशं परमात्मानम् **अक्रतुः** काम्य(म) कर्मादिरहितस्सन् **धातोः** धारकस्य परमात्मनः **प्रसादात् आत्मनः महिमानं** महत्त्वसंपादकं स्वसार्वज्ञ्यादिगुणाविर्भावहेतुभूतं परमात्मानं यदा पश्यति, तदा वीतशोको भवतीत्यर्थः । (यद्वा?) द्युभ्वाद्यधिकरणे 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति मन्त्रखण्डं प्रस्तुत्य 'अयं यदा स्वस्मादन्यं सर्वस्येशं प्रीयमाणम्, अस्येश्वरस्य महिमानं च निखिलजगन्नियमनरूपं पश्यति, तदा वीतशोको भवती'ति भगवता भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् तदनुसारेणेहा[2]पि परमात्मनः निखिलजगन्नियमनरूपं महिमानं च यः पश्यति, स वीतशोको भवतीत्यर्थः । धातुप्रसादाद्वीतशोको भवतीति वान्वयः । 'प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः' इति स्मृतेरिति द्रष्टव्यम् । 'अक्रतुं पश्यति—धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्' इति पाठे **अक्रतुं**—कर्मकृतोत्कर्षापकर्षशून्यमित्यर्थः । **धातुः**—भगवतः ॥ २० ॥

धातुप्रसादशब्दितभगवदनुग्रहशून्यस्य परमात्मतत्त्वमत्यन्तालौकिकत्वाद्दुरधिगममिति दर्शयति—**आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः** । परमात्मनः[3] सर्वात्मग(क)त्वेन इतरत्र विरुद्धतया प्रतीयमाना अप्यासीनत्वदूरगन्तृत्वादिधर्मा जीवद्वारा तत्र सन्तीति भावः । **कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति** । हर्षाहर्षविरुद्धधर्ममध्यस्थं[4] त परमात्मप्रसादानुगृहीतमादृशजनादन्यः को वा ज्ञातेत्यर्थः ॥ २१ ॥

---

२१. "तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठ"दितीशावास्यवाक्य इव चात्रार्थो वक्तुं शक्यते । मदन्य इत्यस्य मदनार्हः मदनकदनक्लेशित इत्यप्यर्थो भवेत् । त्वदन्यः को मर्त्यः मत् मत्तः ज्ञातुमर्हतीत्यर्थे तु मत् अन्य इति पदच्छेदः आवश्यकः ॥ भाष्ये ज्ञातेति लुडन्तम् । यद्वा तृन्नन्तम् । अतः तमिति द्वितीयोपपत्तिः । को वा ज्ञातुमर्हति, न कश्चित् तत्त्वतो ज्ञातेत्यर्थः इत्येतावद्वाक्यं स्थितं स्याद्वा ?

---

1. धातुः मा॰ब, 2. तदनुसारेणापि ग. घ. 3. परमात्मन इति न ग. 4. धर्माध्यस्थं ख. घ.

अशरीरँ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम् ॥ २३ ॥
नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

अशरीरꣳ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । कर्मकृतशरीररहितम्, **अनवस्थेषु**—अस्थिरेषु, शरीरेषु[1] नित्यत्वेन तत्र (?) स्थितम् । **महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति** । **महान्तं विभुं**[2]—महावैभवशालिनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

ईदृशात्मप्राप्त्युपायं दर्शयति—**नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन** । अत्र [3]प्रवचनशब्देन प्रवचनसाधनं मननं लक्ष्यते । उत्तरत्र, 'न मेधया न बहुना श्रुतेने'ति वक्ष्यमाणध्यानश्रवणसमभिव्याहारबलेन प्रवचनशब्देन मननस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात्; अध्यापनरूपस्य प्रवचनस्य हेतुत्वाप्रसक्तेश्च; तथैव व्यासार्यैर्विवृतत्वाच्च [प्रवचनं मननम्] । **यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः** । एषः परमात्मा यं साधकं प्रार्थयते, **तेन लभ्यः** प्रार्थनीयपुंसा लभ्य इत्यर्थः । तत्प्रार्थनीयत्वं च तत्प्रियतमस्यैव पुंसः । तत्प्रियतमत्वं च तत्प्रीतिमत एव । ततश्च भगवद्विषयिणी उपासकस्य प्रीतिः भगवत उपासके प्रीतिमुत्पाद्य तत्प्राप्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । **तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्**—**तस्य** उपासकस्य **एष आत्मा** परमात्मा स्वरूपं प्रकाशयति, स्वात्मानं प्रयच्छतीत्यर्थः । **वृणुते** इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ २३ ॥

परमात्मप्राप्तिहेतुभूतोपासनाङ्गतया कांश्चिद्धर्मानुपदिशति—**नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्** । परदारपरद्रव्यापहारादनिवृत्तः अनुपशान्तकामक्रोधवेगः नानाविधव्यापारविक्षिप्ततयाऽनवहितचित्तः अनिगृहीतमनाश्च **एनं**—परमात्मानं प्रज्ञानेन नाप्नुयादित्यर्थः । पुरुषार्थस्यैवानृतवदननिषेधस्य

---

२३. मन्त्रोऽयं मुण्डकेऽपि (६) । लभ्य इत्यन्तेन भक्तिरूपानन्योपायत्वमुच्यते । एतन्मन्त्रार्थो न केवलं श्रीभाष्यम्, किन्तु गीताभाष्य (८-१४) मप्यनुसृत्य निष्कर्षणीयः । यद्यपि श्रुतादीनामचेतनानां चेतनमीश्वरमन्तरा फलहेतुत्वं नास्तीत्येतन्मन्त्रार्थः स्यात् । अथापि वरणे सत्येव लभ्य इति तत्रैवकारं विना यमेवेति अधिकारिवाचकपदोपरि एवकारसत्त्वात् यमधिकारिणमेव वृणुत इति कश्चिदधिकारिणि अन्यव्यावृत्तविशेषसूचनंदम्पर्यं मन्त्रस्येत्यधिकारिगतभक्तिगुणपरतया योजितम् । पराधिकरणे भाषितमनन्योपायत्वं श्रुतप्रकाशिकायां विवृतम्, 'तस्यैष इति चतुर्थपादेन प्रापकत्वं प्राप्यत्वं चैकस्यैवेति गम्यते' इति । अनन्योपायत्वं हि अनन्यं प्रत्युपायत्वम्, स्वं प्रत्येव स्वस्योपायत्वमिति । अन्योपायरहितत्वमित्यर्थे तु अत्रोपायत्वं फलप्रदानसंकल्पाश्रयत्वरूपं चेतन निष्ठं वक्तव्यम् ।

---

1. शरीरेष्विति न ग. 2. महान्तं प्रसिद्धवैभव शालिनं विभुं सर्वव्यापिनम् । [अव]शिष्टमिति ख. घ. 3. प्रवचनेत्यादि बलेनेत्यन्तं न ग.

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥
॥ इति द्वितीय वल्ली ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे क्रत्वङ्गतया, 'नानृतं वदेत्' इति निषेधवत् पुरुषार्थस्यापि दुश्चरित-विरत्यादेरुपासनाङ्गतया विधानमुपपद्यते । ततश्च, यस्तु पुरुषार्थमपि दुश्चरितनिषेधमतिलङ्घ्य परमात्मोपासनमविगुणं चिकीर्षति, तस्य दुश्चरितनिषेधरूपाङ्गवैगुण्यादुपासनसाद्गुण्यं न सिद्ध्यतीति भावः[1] ॥ २४ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः । ब्रह्म च क्षत्रं च—ब्रह्मक्षत्राख्यवर्णद्वयोपलक्षितकृत्स्नचराचरात्मकमिदं जगत् । **यस्य ओदनो भवति**—यस्य विनाश्यो भवतीत्यर्थः । **यस्य मृत्युः** स्वयमद्यमानत्वे सति अन्यस्यादनहेतुर्भवति, **सः**—निखिलचराचरसंहर्ता परमात्मा **यत्र**— यस्मिन् प्रकारे स्थितः यत्प्रकारविशिष्टः, तं प्रकारमित्थमिति को वेदेत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मक्षत्रपदेन कृत्स्नचराचरग्रहणे किं बीजमिति चेदुच्यते—ब्रह्म च क्षत्रं च ओदन इत्युक्ते ब्राह्मणक्षत्रियवर्णयोः किंचित् प्रति ओदनशब्दमुख्यार्थान्व[2]त्वासंभवात् ओदन-शब्देन भोज्यत्वं[3] वा भोग्यत्वं वा विनाश्यत्वं वा लक्षणीयम् । न हि ब्रह्मक्षत्रमात्रभोक्ता तन्मात्रसंहर्ता वा कश्चिज्जीवो वा परमात्मा वाऽस्ति । [4]न च अन्तरादित्यविद्यायां 'ये चामुष्मा त्पराञ्चो लोकास्तेषाञ्चेष्टे' इति सर्वलोकेश्वरे परमात्मनि उपासनार्थं लोकविशेषेशितृत्वश्रव-णवत् सर्वसंहर्तर्यपि परमात्मनि ब्रह्मक्षत्रसंहरणमुपासनार्थमुपदिश्यतामिति वाच्यम् । तद्वदस्यो-पासनाप्रकरणत्वाभा[5]वात् । अतः ब्रह्मक्षत्रग्रहणस्य चराचरमात्रोपलक्षणत्वं युक्तम् । उक्तं च सूत्रकृता, 'अत्ता चराचरग्रहणात्' इति ।

नन्वेवमपि ओदनशब्देन किमिति विनाश्यत्वं लक्ष्यते । गौणत्वमपि शब्दस्य साधारण-गुणमपहाय असाधारणगुणेनैव निर्वाह्यम् । न हि अग्निर्माणवक इत्यत्र अग्निशब्देन पैङ्गल्यादेरिव द्रव्यत्वादेरुपस्थितिरस्ति । अत एव 'प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणां प्र यजमानस्य' इत्यध्वर्युप्रैषे उद्गातृशब्दस्य बहुवचनानुरोधेन बहुषु वृत्तौ वक्तव्यायां षोडशर्त्विक्साधारणाकारं विहाय विशेषा[6]कारेण उद्गातृगणमात्रलक्षणा पूर्वतन्त्रे वर्णिता । तद्वदिहापि [7]ब्रह्मक्षत्रयोरोदन शब्दमुख्यार्थत्वासंभवेपि भोज्यत्वभोग्यत्वरूपान्तरङ्गाकारस्यैव लक्षणयाऽपि ग्रहणं युक्तम् । न त्वत्यन्तबहिरङ्गस्य विनाश्यत्वाकारस्य, येन निखिलचराचरसंहर्ता परमात्माऽत्र वाक्ये प्रती-

२५. प्रकारस्य धर्मिणा सहैव ज्ञेयत्वात् एतदित्यनुक्त्वा इत्थमित्युक्तम् ॥ इत्था, अद्धा इत्यादिकं सत्यपर्यायतया निरुक्ते पठ्यते ।

1. इत्यर्थः ग. 2. मुख्यार्थास घ. मुख्यार्थत्वासं ग. 3. भोज्यत्वंवेति न ग. 4. नच—वाच्यमित्यत्र, ननु—चेन्नेति ग. 5. प्रकरणत्वासंभवात् ग. घ. 6. विशेषाकारेणेति न ग. 7. अपिशब्दो न घ. । ब्रह्मक्षत्रेत्यनन्तरं अत्रेत्यन्तं ग. कोशे अष्टम् ।

॥ अथ तृतीयवल्ली ॥

हरि: ओम् । ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे [1]परार्ध्ये ।

येतेति चेत्—उच्यते । यद्यपि विनाश्यत्वं साधारणाकारः, तथापि, 'मृत्युर्यस्योपसेचन' मिति वाक्यशेषानुरोधात् साधारणोऽपि गौण्या वृत्त्या लक्षयितुमुचितः । ननु उपसेचनशब्दापेक्षया ओदनशब्दस्य मुख्यत्वात् ओदनशब्दस्वारस्यानुरोधेन असाधारणाकाररूपभोग्यत्वे लक्षिते जघन्यमुपसेचनपदमबाधकत्वाभिप्रायेण कथञ्चिन्नेयनाम । अतः(तश्च)ब्रह्मक्षत्रभोक्ता यः, यस्य च मृत्युरबाधकः, सोऽस्मिन्मन्त्रे प्रतिपाद्यः । भोक्तृत्वं च जीवस्यैवेति स एवास्मिन्मन्त्रे प्रतिपाद्यतामिति चेत्—उच्यते । उपसेचनत्वेन रूपितस्य मृत्योः ओदनत्वरूपितेन ब्रह्मक्षत्रशब्दितेन दध्यन्नवत् प्रतीतसम्बन्धस्य सर्वात्मना बाधप्रसङ्गात् । न हि यस्य ब्रह्म क्षत्रं च भोग्यम्, यस्य च मृत्युरबाधक इत्युक्ते मृत्योः ब्रह्मक्षत्रस्य च सम्बन्धः प्रतीयते । अतः उपसेचनशब्दस्य ओदनशब्दापेक्षया जघन्यत्वेऽपि अबाधकत्वरूपसाधारणगुणं विहाय स्वयमग्रस्यमानत्वे सति अन्यादनहेतुत्वरूपासाधारणाकार[2] एव ग्राह्यः । ततश्च एकवाक्यान्तर्गतचरमश्रुतोपसेचनपदानुसारेण ओदनशब्देनापि विनाश्यत्वमेव लक्षणीयम् । स्वबुद्ध्युपस्थापनीयविशेषाकाररूपगुणग्रहणादपि एकवाक्यतापन्नपदान्तरोपस्थापितगुणग्रहणस्यैव बुद्धिलाघवेन एकवाक्यतासामर्थ्यानुरोधेन च न्याय्यत्वादित्यस्यार्थस्य अत्त्रधिकरणे निर्णीतत्वादित्यलं पल्लवितेन (पारिप्लवेन) ॥ २५ ॥

॥ इति द्वितीयवल्लीप्रकाशिका ॥



'क इत्था वेद यत्र सः' इति अस्य दुर्ज्ञानत्वं, अत्र इत्थमास्ते इति अस्यार्थस्य दुर्बोधत्वेन न वयं तदुपासने शक्ताः इति मन्यमानं प्रति उपास्योपासकयोरेकगुहानुप्रवेशेन परमात्मनस्सूपासत्वात्[3] वयमप्युपासितुं शक्ता इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां दर्शयति— **ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये ।** सत्यम[4]वश्यंभाविकर्मफलमनुभवन्तौ सुकृतसाध्ये **लोके** अस्मिन्नेव लोके वर्तमानौ हृदयकुहरं **प्रविष्टौ** तत्रापि **परमाकाशे परार्ध्ये**-परार्धं सङ्ख्याया उत्तरावधिः तदर्हतीति परार्ध्यम्, उत्कृष्ट(ष्टम्?) इत्यर्थः । तादृशे हार्दाकाशे वर्तमानौ । **छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति ।** छायातपशब्दाभ्यां

---

१. **परार्ध्ये ।** परमुत्कृष्टमर्धं स्थानमर्हतीति परार्ध्यमुत्कृष्टमित्यपि वदन्ति । प्रश्नोपनिषदि च स्थानार्थकोऽर्धशब्दः प्रयुक्तः, 'दिवः परेऽर्धे पुरीषिणम्' (१-११) इति । अथापि परमाकाशस्योत्कृष्टस्थानार्हत्वापेक्षया परार्धसंख्यार्हत्वं सूपपादम्, तावत्संख्यान्तकार्यार्हत्वादिति इहेयमेव व्युत्पत्तिरादृता ।

---

1. परार्धे शाङ्क माष्व । 2. असाधारणाकार एव ग, 3. सूपास्यत्वात् ग. घ. 4. सत्यपदवाच्यावश्यंभावि ग. घ.

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

ज्ञाज्ञौ लक्ष्येते । अज्ञशब्देन जीवनिर्देशस्य चायमभिप्रायः—'उपास्योपासकयोरेकगुहावर्तित्वे नयोरेव प्राप्यप्राप्तृतया[1] वक्तव्यतया प्राप्यस्य च तत्प्राप्तिसाधनरथत्वेन रूपिते शरीरेऽवस्थानमयुक्तम् न हि रथेन प्राप्तव्योऽर्थः रथस्थो भवतीति शङ्का न कार्या । प्राप्यस्य परमात्मनः तत्रावस्थितत्वेऽपि, जीवस्य, 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितम्' इत्युक्तरीत्या परमात्मसङ्कल्पमूलकर्मरूपाविद्यावेष्टिततया तदनुभवलक्षणतत्प्राप्तेरभावेन प्राप्तृप्राप्ययोर्जीवपरयोः रथत्वरूपितशरीरान्तर्वर्त्येकगुहावर्तित्वकथने नानुपपत्तिः' इति । **पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः**— पञ्चाग्निशुश्रूषापरिशुद्धान्तःकरणाः । **त्रिणाचिकेताः**—उक्तोऽर्थः । एवंभूता ब्रह्मविदो वदन्तीत्यर्थः । केवलपञ्चाग्नित्रिणाचिकेतानामीदृशपरमात्मप्रतिपादनासामर्थ्यात् ब्रह्मविदामेव पञ्चाग्नित्वत्रिणाचिकेतत्वे विशेषणे ।

अस्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वं सूत्रितम्—'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' इति । ननु कर्मफलभोगशून्ये परमात्मनि 'ऋतं पिबन्तौ' विति निर्दिष्टकर्मफलभोक्तृत्वासंभवात्, सुकृतसाध्यलोकवर्तित्वगुहावच्छिन्नत्वयोस्सर्वगते परस्मिन् ब्रह्मण्यसंभवात्, छायातपनिर्दिष्टाप्रकाशत्वप्रकाशत्वयोरपि जीवपरमात्मपरत्वे असंभवात्, बुद्धिजीवपरत्वे तु तस्य सर्वस्याप्युपपत्तेः, कर्मफलभोगकरणे कर्तृत्वोपचारेण पिबन्ताविति निर्देशस्याप्युपपत्तेः बुद्धिजीवपरत्वमेवास्य मन्त्रस्य युज्यत इति चेत्—एवमेव हि 'गुहां प्रविष्टा' विति सूत्रे आशङ्क्य, 'संख्याश्रवणे सति एकस्मिन् संप्रतिपन्ने द्वितीयाकांक्षायां प्रतिपन्नजातिमुपजीव्य व्यक्तिविशेषपरिग्रहे बुद्धिलाघवात् विजातीयपरिग्रहे जातिव्यक्तिबुद्धिद्वयापेक्षया गौरवात् संप्रतिपन्नजातीयपरिग्रहो युक्तः । लोकेऽपि 'अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यः' इत्यादौ तथा दर्शनात् । तथाच ऋतपानलिङ्गावगतस्य जीवस्य द्वितीयः चेतनत्वेन तत्सजातीयः परमात्मैव ग्राह्यः; परमात्मनः प्रयोजककर्तृतया पिबन्ताविति निर्देशस्यापि संभवात्, अन्तःकरणे स्वतन्त्रकर्तृत्व-प्रयोजककर्तृत्वयोरभावेन पिबन्ताविति निर्देशस्य सर्वथाऽप्यसंभवात्, सर्वगते ब्रह्मणि सुकृतसाध्यलोकवर्तित्वस्यापि संभवात्, अस्मिन्नेव प्रकरणे 'गुहाहितं गह्वरेष्ठम्' इति परमात्मनो गुहाप्रवेशश्रवणेन गुहाप्रविष्टत्व[2]स्याप्युपपत्तेः, छायातपशब्दाभ्यां किञ्चिज्ज्ञसर्वज्ञयोः प्रतिपादनसंभवात् जीवपरमात्मपर एवायं मन्त्र इति समर्थितत्वात् न त्वदुक्तशङ्कावकाशः ।

" 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्' इति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणानुसारेण 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रस्य बुद्धिजीवपरत्वात्, 'इयदामननात्' इत्यधिकरणे, ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रस्य 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रैकार्थ्यस्य प्रतिपादितत्वात् अयमपि मन्त्रः बुद्धिजीवपरः" इत्यस्याश्शङ्कायाः 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ' इति सूत्रकृतैव निराकृतत्वा[3]न्नास्माभिस्सन्नह्यते ।

---

1. प्राप्यप्राप्तृतया ग. वक्तव्यतयेति नास्ति । 2. गुहाप्रवेशस्यापि ग. 3. नेत्यादिकं नास्ति ग. कोशे

यस्सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्[1] ।
अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि(सि)[2] ॥ २ ॥
आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च[3](तु) ।

किञ्च जीवे गुहाप्रवेशस्य बुद्ध्युपाधिकतया स्वतःप्रवेशवत्या बुद्ध्या सह जीवस्य 'गुहां प्रविष्टा' विति गुहाप्रवेशवर्णनं न सङ्गच्छते। उपष्टम्भकाधीनगुरुत्वशालिनि सुवर्णे गुरु सुवर्णमिति व्यवहारसम्भवेऽप्युपष्टम्भकसुवर्णे गुरुणी इति व्यवहारस्यादर्शनात् । अत एव परपक्षे सूत्रानुसारेण अस्य मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरतया कृतं योजनान्तरमप्यनुपपन्नम् । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' इति श्रुत्यनुसारेण परमात्मनो जीवभावेनानुप्रवेशेऽपि परमात्मरूपेणानुप्रवेशाभावात् जीवपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टाविति निर्देशानुपपत्तेः । जीवभावेन ब्रह्मणस्संसारमभिप्रेत्य, ब्रह्म संसरतीति व्यवहारसत्त्वेऽपि, 'जीवब्रह्मणी संसरत' इति व्यवहारासंभवात् । 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति । कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' (नृ.ता९.) इति वचनानुसारेण[4] परिगृहीते अविद्याया वा अन्तःकरणस्य वा जीवोपाधित्वमिति पक्षद्वयेऽपि नाविद्यान्तःकरणयोः प्रतिबिम्बोपाधित्वं युज्यते । स्वच्छद्रव्यप्रतिहतिपरावृत्तनायनरश्मिगृह्यमाणस्यैव प्रतिबिम्बशब्दार्थतया अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य प्रतिबिम्बत्वासंभवेन अविद्याप्रतिबिम्बोऽन्तःकरणप्रतिबिम्बो वा जीव इत्याश्रयणायोगात् । अतोऽविद्यावच्छिन्नः अन्तःकरणावच्छिन्नो वा जीव इति पक्षद्वयमेव परिशिष्यते । तत्र च हृदयगुहायामविद्यान्तःकरणाभ्यामवच्छिन्नत्वेन अनवच्छिन्नपरमात्मनो गुहाप्रवेशवर्णनश्रुतेर्वा अन्तर्यामिब्राह्मणस्य वा नाञ्जस्यमित्यलमतिचर्चया । प्रकृतमनुसरामः ॥ १ ॥

यस्सेतुरीजानानाम् । [5]यज्वनां यः **सेतुः**—आधारभूतः; कर्मफलप्रद इत्यर्थः । ईजानानामिति कानजन्तः शब्दः । **अक्षरं ब्रह्म यत् परम्**—यन्निर्विकारं परं ब्रह्म । **अभयं तितीर्षतां पारम्**—संसारसागरं तितीर्षतां निर्भयं दृढं तीरम् । **नाचिकेतं शकेमहि**—नाचिकेताग्निप्राप्यमुपासितुं शक्ताः स्म इत्यर्थः । शकेर्व्यत्ययेन शप् । [6]नाचिकेतं शकेमहीत्यस्य मन्त्रखण्डस्य तथैव भाष्यकृता व्याख्यातत्वात् । अतः दुरुपासत्वबुद्ध्या न भेतव्यमिति भावः ॥ २ ॥

'आत्मानं रथिनं विद्धी' त्यादिना 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति' इत्यन्तेन संसाराध्वपारभूतवैष्णवपरमपदप्राप्तौ परिकरमुपदिशन् प्राप्तृ[7]रूपमुपदिशति—**आत्मानं रथिनं विद्धि** । शरीराधिष्ठातारं रथिनं विद्धि । **शरीरं रथमेव च** । [8]शरीरमेव च रथं विद्धीत्यर्थः ।

1. तत्परम् माध्व । 2. शकेमसि माध्व । 3. तु शाङ्क. च माध्व 4. प्रतिगृहीते ग. 5 यज्वनामिति नास्ति ग. 6. नाचिकेतं शकेमहीति' इत्येतत्स्थाने, 'इदन्तोमसि (पा. ७-४६) नाचिकेतं शकेमसीति' इति ख. । विषयवाक्यदीपिकायामप्येवं पाठो दृश्यते. 7. स्वरूपं ग. घ. ८. एतत्स्थाने, 'स्पष्टोऽर्थः' ख. घ.

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा(ह) ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सह(दा) ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कस्सदाऽशुचिः ।
न स तत् पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कस्सदा शुचिः ।
स तु तत् पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि । बुद्धिशब्देनाध्यवसायात्मकत्वाद्धितप्रवृत्तेः तस्यास्सारथित्वमिति भावः । **मनः प्रग्रहमेव च** । प्रग्रहः - रशना ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुः—स्पष्टोऽर्थः । **विषयांस्तेषु गोचरान्** – तेषु इन्द्रियेषु हयत्वेन रूपितेषु **गोचरान्** मार्गान् शब्दादिविषयान् विद्धीत्यर्थः । रथसारथिहयप्रग्रहत्वेन रूपितानां शरीरेन्द्रियमनोबुद्धीनां स्वामित्वे रथित्वेन रूपितस्य दीयमानस्यात्मनो गमनरूपलौकिकवैदिकक्रियाकर्तृत्वमेव सार्थक्येनेति सुप्रसिद्धत्वेन दर्शयति -- **आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः** । आत्मशब्दो देहपरः । मनश्शब्दस्तत्कार्यबुद्धेरप्युपलक्षकः । पूर्वमन्त्रे बुद्धेः सारथित्वेन निर्दिष्टत्वात् । भोक्ता कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमानित्यर्थः । न हि केवलस्यात्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वाऽस्तीति भावः ॥ ४ ॥

शरीरादेः रथत्वादिरूपणस्य प्रयोजनमाह—(यस्त्वविज्ञानवानित्यादिना मन्त्रद्वयेन । **यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सह(दा) । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सह(दा) । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥** लोके हि समीचीनसारथिप्रग्रहवतः अश्वा वशीकृता भवन्ति । एवं सारथिप्रग्रहत्वेन रूपितयोर्विज्ञानमनसोस्समीचीनत्वे अश्वत्वेन रूपितानि इन्द्रियाणि वश्यानि भवन्ति ; नान्यथेत्यर्थः ॥ ५+६ ॥

हयत्वेन रूपितानामिन्द्रियाणां वशीकरणतदभावयोः प्रयोजनं दर्शयति मन्त्रद्वयेन — **यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कस्सदाऽशुचिः । न स तत् पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कस्सदा शुचिः । स तु तत् पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ अमनस्कः**-- अनिगृहीतमनाः । अत एवाशुचिः सर्वदा विपरीत-

सदा शाङ्करभाष्य । कृतवान् ग.

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

[illegible]द्यर्थः । न केवलं जिगमिषितमात्रस्याभावमात्रम्, प्रत्युत गहनं संसारकान्तारमेव प्राप्नोति (प्राप्नोति) त्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

किं तत् पदमित्याकांक्षायां तत् पदं दर्शयन्नुपसंहरति—विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः-प्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् । सर्वार्थ[illegible]विज्ञानमनःशाली संसाराध्वपारभूतं परमात्मस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वशीकार्यत्वाय रथादिरूपितेषु शरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतायां प्रधानानि तान्युच्यन्ते —इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धे-रात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ अस्य मन्त्रद्वयस्यार्थो भगवता भाष्यकृता आनुमानिकाधिकरणे उक्तः । इत्थं हि तत्र भाष्यकृता—"तेषु रथादिरूपितशरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्यतायां प्रधानानि तान्युच्यन्ते, 'इन्द्रियेभ्यः पराः' इत्यादिना । तत्र हयत्वेन रूपितेभ्य इन्द्रियेभ्यो गोचरत्वेन रूपिता विषया वशीकार्यत्वे पराः । वश्येन्द्रियस्यापि विषयसन्निधाविन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात् । तेभ्योऽपि परं प्रग्रहरूपितं मनः । मनसि विषयप्रवणे विषयासन्निधानस्याप्य-किंचित्करत्वात् । तस्मादपि सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा । अध्यवसायाभावे मनसोऽप्यकिं-चित्करत्वात् । तस्या अपि रथित्वेन रूपित आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात् परः । सर्वस्यात्मेच्छा-यत्तत्वात् आत्मैव महानिति च विशेष्यते । तस्मादपि रथरूपितं शरीरं परम् । तदायत्तत्वा-ज्जीवस्य सकलपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परः सर्वान्तरात्मभूतोऽन्तर्यामी अध्वनः पारभूतः परमपुरुषः । यथोक्तस्य आत्मपर्यन्तस्य तत्संकल्पायत्तप्रवृत्तित्वात् । स खल्वन्त-र्यामितया उपासनस्यापि निर्वर्तकः । 'परात्तु तच्छ्रुतेः' इति हि जीवात्मनः कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमिति वक्ष्यते । वशीकार्योपासननिर्वृत्त्युपायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च स एव । तदिदमुच्यते 'पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इति । तथा अन्तर्यामिब्राह्मणे 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिभिः सर्वं साक्षात्कुर्वन् सर्वं नियमयतीत्युक्त्वा 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति नियन्त्रन्तरं निषिध्यते । भगवद्गीतासु च 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च

1. भाष्यकृतेत्यस्य स्थाने भाष्यानन्तरं पठिता भाषितामत्येव नियमेन ग. [illegible] इत्थं हि भाष्यकृता भाषितानामत्र योजना स्यात् । एतत्पुनरत्रापि ... एतं हे ...रनुसारणमनुपलभ्य [illegible] नास्ति ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥
यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि ।

पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ' इति । दैवमत्र पुरुषोत्तम एव 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इति वचनात् । तस्य च वशीकरणं तत्करणतानिरेव । यथाऽऽह, 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ तमेव शरणं गच्छ' इति । तदेवम् 'आत्मानं रथिनं विद्धि' त्यादिना रथ्यादिरूपकविन्यस्ता इन्द्रियादयः, 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यत्र स्वशब्दैरेव प्रत्यभिज्ञायन्ते, न रथरूपितं शरीरमिति परिशेषादव्यक्तशब्देनोच्यते " इति भाषितम् ॥ १०+११ ॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । सर्वेषु भूतेषु आत्मतया वर्तमानोऽसौ गुणत्रयमय्या[1] मायातिरोहितत्वेन अजितबाह्याभ्यन्तरकरणानां न यथावत् प्रकाशते । **दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ।** अग्र्यया—ऐकाग्र्ययुक्तया बाह्याभ्यन्तरव्यापाररहितया सूक्ष्मार्थविवेचनशक्तया सूक्ष्मदर्शनशालिभिर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

बाह्याभ्यन्तरकरणव्यापाररहित्यप्रकारम् 'अध्यात्मयोगाधिगमेन' इति निर्दिष्टजीवस्वरूपज्ञानप्रकारञ्च[2] दर्शयति—**यच्छेद्वाङ्मनसी**त्यादिना । इमं मन्त्रं प्रस्तुत्यैत्थं हि (?) भाष्यकृता, "हयादिरूपितानामिन्द्रियादीनां वशीकरणप्रकारोऽयमुच्यते । **यच्छेद्वाङ्मनसी**—वाचं मनसि नियच्छेत् । वाक्पूर्वकाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च मनसि नियच्छेदित्यर्थः । वाक्शब्दे द्वितीयायाः, 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना लुक् । मनसी इति सप्तम्याश्छान्दसो दीर्घः **तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि**—तत् मनः बुद्धौ नियच्छेत् । ज्ञानशब्देनात्र पूर्वोक्ता बुद्धिरभिधीयते । **ज्ञान आत्मनी**ति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थः । **ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्**—बुद्धिं कर्तरि महति आत्मनि नियच्छेत् । **तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि**—तं कर्तारं परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि नियच्छेत् । व्यत्ययेन तदिति नपुंसकलिङ्गता । एवम्भूतेन रथिना वैष्णवं पदं गन्तव्यमित्यर्थः " इति भाषितम् । विवृतञ्च श्रुतप्रकाशिकायाम्—'वाचो मनसि नियमनं मनोननुगुणप्रवृत्तिवैमुख्यापादनम् । मनसः बुद्धौ नियमनम् अध्य(व्य)वसायानुगुणप्रवृत्तितापादनम् । बुद्धिश्चार्थेषु हेयत्वाध्य(नाव्य)वसायरूपा । तस्याः बुद्धेरात्मनि नियमनं नाम स एवोपादेयतया साक्षात्कार्य इत्येतदर्थविषयत्वापादनम् । **शान्ते**—स्वत ऊर्मिषट्कप्रतिभटे । शान्त आत्मनि महत आत्मनो जीवस्य नियमनं नाम तच्छेषताप्रतिपत्तिः' इति । आत्मशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् पुल्लिङ्गतच्छब्देन निर्देष्टव्ये छान्दसत्वाल्लिङ्गव्यत्ययः[3] ।

1, बाह्यान्तःकरणानां ग. घ, 2. चकारोऽयं ग, कोशे। 3. 'व्यत्यय इति 'इतिशब्दोऽधिकः ग.

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥
उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

ननु भाष्ये, 'ज्ञान आत्मनीति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । आत्मनि वर्तमाने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थः'[1] इत्युक्तिरयुक्ता; अव्यावर्तकत्वादात्मनि वर्तमान इति विशेषणस्य । आत्मन्यवर्तमानज्ञानस्यैवाभावात् । न च—'तद्यच्छेत् ज्ञाने' इत्येतावत्युक्ते आत्म[2]रूपज्ञान-भ्रान्तिस्स्यात् । अतः ज्ञान आत्मनीत्युक्तमिति—वक्तुं शक्यम् । तथा सति तस्या एव भ्रान्तेः सामानाधिकरण्ययोजनया दृढीकरणप्रसङ्गात् । न हि आत्मनीत्यनेन आत्मभ्रान्तिर्व्युदस्यते । न च—आत्मनि वर्तमान इति भाष्यस्य आत्मनि विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धेन वर्तमान इत्यर्थः । आत्मविषयज्ञान इति यावत् । अतो व्यावर्तकतया न वैयर्थ्यदोष इति—वाच्यम् । तथा सति 'ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्' इत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । तदर्थस्य [3]अनेनैव सिद्धेरिति चेत्— उच्यते । अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य—'तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनी'त्यत्र आत्मनीति विषयसप्तमी । तच्चात्मविषयकज्ञानम्, 'आत्मा उपादेयः तदतिरिक्ता अर्था हेया' इत्येवं-रूपम् । तच्च 'अर्थेषु हेयताध्यवसायरूपा बुद्धि'रिति श्रुतप्रकाशिकायां व्यक्तम् । अस्य चात्मानात्मविषयकहेयहेयताध्यवसायरूपस्य ज्ञानस्य महत्यात्मनि नियमनं नाम स एवोपादेयतया साक्षात्कार्य इत्येतदर्थविषयत्वापादनमिति तत्रैव श्रुतप्रकाशिकायामुक्तत्वात् वाक्यद्वयस्यापि सप्रयोजनतया त्वदुक्तवैयर्थ्यशङ्कानवकाश इति ॥ १३ ॥

एवं वशीकरणप्रकारमुपदिश्य अधिकारिपुरुषान् अभिमुखीकरोति — **उत्तिष्ठत जाग्रत** । आत्मज्ञानाभिमुखा भवत; अज्ञाननिद्रायाः क्षयं कुरुत । **प्राप्य वरान्निबोधत** । **वरान्**–श्रेष्ठान् आचार्यान् उप[4]गम्याऽऽत्मतत्त्वं निबोधत । यद्वा उपासिताद्भगवतो वा ब्रह्मविद्भ्यो वा, 'देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान्' इत्येवंरूपान् वरान् प्राप्य ज्ञेयमात्मतत्त्वं निबोधत । नोदासितव्यमिति भावः । **क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति** । ज्ञानिनः **तत्** आत्मतत्त्वं दुर्गमं पंथानं वर्णयन्ति । तत् कस्य हेतोः? यतः आत्मतत्त्वं, **क्षुरस्य**–आयुधविशेषस्य, **धारा**–अग्रम्, **निशिता**–तीक्ष्णा, **दुरत्यया**–अनतिक्रमणीया । तीक्ष्णे क्षुराग्रे सञ्चरतः पुंसो यथा कियत्यप्यनवधाने आत्मनाशो भवति, एवमिहाऽऽत्मस्वरूपावगतिदशायां स्वल्पेऽप्यनवधानापराधे आत्मनाशो भवतीति भावः ॥ १४ ॥

उपसंहरति—**अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्** । अत्र नित्यमित्येतत् अशब्दमित्यादौ प्रत्येकमभिसंबध्यते । अशब्दत्वादिवशादेव कालकृत्

1. भाष्ये नियच्छेदिति नास्ति । 2. स्वरूप ग. 3. तदर्थस्यापि तेनैव घ, 4. उपसंगम्य ग, घ,

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

य इदं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ।
प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

॥ इति तृतीयवल्ली ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

अव्ययम् । [1]अवयवापचयशून्यमित्यर्थः । **अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते** । **महत** इत्यनेन 'आत्मनि महति नियच्छे' दिति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टो जीवो गृह्यते । **ध्रुवं**—स्थिरम् । **निचाय्य**—दृष्ट्वा, दर्शनसमानाकारोपासनेन विषयीकृत्येत्यर्थः । **मृत्युमुखादिति** । भीषणात् संसारादित्यर्थः ॥ १५ ॥

[2]उपसंहरति—**नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम्** । नचिकेतसा प्राप्तं **नाचिकेतम्** । **मृत्युप्रोक्तं**—मृत्योः प्रवक्तृत्वमेव, न स्वतन्त्रवक्तृत्वम् । अतस्**सनातनम्** अपौरुषेयत्वात् प्रवाहरूपेण नित्यमित्यर्थः । **उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते** । स्पष्टोऽर्थः ॥ १६ ॥

य इदं परमं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि । **ब्रह्मसंसदि**—ब्राह्मणसमाजे । **प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पते** ॥ **प्रयतः** शुद्धः ॥ १७ ॥

॥ इति तृतीयवल्लीप्रकाशिका समाप्ता ॥

॥ इति कठोपनिषदि प्रथमाध्यायभाष्यम् ॥

---

१५. उपरि फलश्रुतिप्रवृत्त्याऽत्रोपसंहारं दर्शयति—उपसंहरतीति । तथा च प्रकृतप्रथमाध्यायार्थसंग्रहपरे श्रीभाष्ये (१-४-७), "अशब्दमस्पर्शमित्यादिनोपसंहृत"मिति ।

१६. नाचिकेतकथाया अत्र निरूपणादयमुपाख्यानाध्यायः । **मृत्युप्रोक्त**मिति मृत्युप्रोक्ताग्न्यादिविषयकमित्यर्थः । न हि नाचिकेतःकथा मृत्युप्रोक्ता । यद्वा मृत्युर्नाचिकेतसेऽर्थमुपदिश्य, अस्मत्संवादोऽस्मनादौ वेदेऽप्यस्तीत्यभिधाय ज्ञापितवानिति । तद्दर्शितं **सनातन**मिति फलश्रुतिरियं प्रकृताध्यायमात्रस्य ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

हरिः ओम् । पराञ्चि खानि व्यतृण[1]त्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यन्ति[2] नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

'उत्तिष्ठत जाग्रत ' इति प्रोत्साहनेऽप्यात्मस्वरूपविमुखान् पश्यन् शोचति—**पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः । खानि** इन्द्रियाणि । **पराञ्चि**—परानञ्चन्तीति पराञ्चि, परप्रकाशकानि, न त्वात्मप्रकाशकानि । तत्र हेतुं वदन् शोचति—**व्यतृणत् स्वयंभूः**—स्वतन्त्र ईश्वरः इमानि खानि हिंसितवान् । 'तृद्[3] हिंसाया' मिति धातुः । यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् परार्थ (परागर्थ?) प्रकाशकानि इन्द्रियाणि सृष्टवानित्यर्थः । **तस्मात्पराङ्पश्यन्ति नान्तरात्मन्—पराङ्**-पराच इति यावत् । पराग्रूपान् अनात्मभूतान् **पश्यन्ति** उपलभन्ते, अन्तरात्मानं नेत्यर्थः । यद्वा—**पराङ्** पराङ्मुखानि भूत्वा विषयानेव पश्यन्तीत्यर्थः । **पराङ्पश्यतीति** पाठे लोकाभिप्रायमेकवचनम् । ईदृशेऽपि लोकस्वभावे नद्याः प्रतिस्रोतःप्रवृत्त इव कश्चित् पुरुषधौरेयः प्रत्यगात्मप्रवणोऽप्यस्तीत्याह—**कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्** । प्रत्यञ्चमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । छान्दसं परस्मैपदम् । अत एव वर्तमानार्थे लङुपपत्तिश्च । **आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्** । चक्षुश्शब्द इन्द्रियमात्रपरः । स्वस्वविषयव्यावृत्तेन्द्रियो मुमुक्षुरित्यर्थः ॥ १ ॥

पराचः कामाननुयन्ति बालाः । अल्पप्रज्ञाः बाह्यान् काम्यमानान् विषयानेवानुगच्छन्ति । **ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्** । ते विस्तीर्णस्य संसारस्य बन्धनं यान्तीत्यर्थः । यद्वा **विततस्य** सर्वत्राप्रतिहताज्ञस्य **मृत्योर्मम** पाशं यान्तीत्यर्थः । **अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते** । अथशब्दः प्रकृतविषयार्था (यादर्था?)न्तरपरिग्रहे । धीमन्तः प्रत्यगात्मन्येव ध्रुवममृतत्वं विदित्वा **इह** संसारमण्डले अध्रुवेषु पदार्थेषु कमपि न प्रार्थयन्ते । प्रत्यक्तत्त्वज्ञस्य सर्वं [4]जिहासितमिति भावः । परमात्मनस्सर्वजीवगताहन्तास्पदत्वेन मुख्याहमर्थत्वात् प्रत्यक्त्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

---

१. तृह हिंसायामिति पाठग्रहणे अतृणेट् इत्येव रूपं सिध्येत, न तु अतृणदिति । अतः तृद्-हिंसायामिति पाठो ग्राह्यः । उतृदिर् हिंसानादरयोरिति धातुग्रहणे तद्रूपसिद्धेः ।

२. **परमात्मन** इत्यादिवाक्यं पूर्वमन्त्रे स्थितं चेत्, युक्ततरम् । **एतदर्थः** श्वेताश्वतरप्रकाशिकायां द्वितीयान्त्यव्याख्याने विशदमनुसन्धेयः ॥

---

1. व्यतृणादिति माध्व. तृणु कान्तकरणे इति तत्र व्याख्या । 2. पश्यति. शाङ्क. पराक्पश्यति. माध्व. 3. **तृह् ग. त्रह ख. तृह[तृद] घ.** 4. **जिहासितव्यम् ग. घ.**

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ ३ ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

य इदं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वै तत् ॥ ५ ॥
यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् । मैथुनान् मिथुननिमित्तकसुखविशेषानित्यर्थः । **एतेनैव विजानाति** । निश्शेषं येन एतेनैव साधनेन जानातीत्यर्थः। 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति रूपादिप्रकाशकानामिन्द्रियाणां तदनुगृहीतानामेव कार्यारम्भकत्वादिति भावः । **किमत्र परिशिष्यते**—किं तदप्रकाश्यमिति भावः । **एतद्वै तत्**—[1]तत् पूर्वं प्राप्यतया निर्दिष्टं विष्णोः परमं पदम् **एतद्वै**—एतदेव एतन्मन्त्रप्रतिपाद्य[2]प्रत्यगात्मस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तश्चोभौ येनानुपश्यति । सकलं स्वाप्नप्रपञ्चं जाग्रत्प्रपञ्चं च मनआदीन्द्रियभावमापन्नेन येन परमात्मना लोकः पश्यतीत्यर्थः । **महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति** । तमिति शेषः । उक्तोऽर्थः ॥ ४ ॥

य इदं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । इदमिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । इमम् **मध्वदम्**—'ऋतं पिबन्तौ' इति निर्दिष्टं कर्मफलभोक्तारं जीवात्मानं 'गुहां प्रविष्टा' वित्युक्तरीत्या तस्यान्तिके कालत्रयवर्तिचिदचिदीश्वरं च यो वेद, तं दुष्कृतकारिणमपि न निन्देदित्यर्थः । 'गुप्तिज्किद्भ्यस्सन्' इत्यत्र जुगुप्साशब्दः निन्दार्थक उक्तः । 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानाम् –' इति पञ्चमी । **एतद्वै तदिति** पूर्ववत् ॥ ५ ॥

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यद्[3] **भूतेभिर्व्यपश्यत** । "अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥" इति स्मृत्युक्तरीत्या अद्भ्यः [4]अपादानेभ्यः व्यष्टिसृष्टेः पूर्वं यः अजायत, तं **तपसः**—सङ्कल्पमात्रादेव **पूर्वं जातम्**—'यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' इति श्रुत्युक्त-

1. पूर्वं प्राप्यतया निर्दिष्टं तत् परमं पदम् ग. 2. प्रतिपाद्यात्मस्वरूपम् ग. 3. यद् ख. यो घ. 4. उपादानेभ्यः घ.

तिष्ठन्तं यो (यद्) भूतेभिर्व्यपश्यत[1] ॥ एतद्वै तत् ॥ ६ ॥
या प्राणेन संभवत्य[2]दितिर्देवतामयी ।
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत ॥ एतद्वै तत् ॥ ७ ॥
अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भइवेत्[3] सुभृतो गर्भिणीभिः ।

रीत्या प्रथमं जातम्, **गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तम्**—हृदयगुहां प्रविश्य वर्तमानम्, **भूतेभिः**—भूतैः देहेन्द्रियान्तःकरणादिभिरुपेतं चतुर्मुखम्, 'अयं सकलजगत्स्रष्टा स्यात्' इति कटाक्षणैक्षतेत्यर्थः । **एतद्वै तत्**—उक्तोऽर्थः ॥ ६ ॥

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत । अयं च मन्त्रः 'गुहां प्रविष्टा' विति सूत्रे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः । इत्थं हि भाष्यकृता, 'कर्मफलान्यत्तीति अदितिः जीव उच्यते । **प्राणेन संभवति**—प्राणेन सह वर्तते । **देवतामयी**—इन्द्रियाधीनभोगा । **गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती**—हृदयपुण्डरीककुहरवर्तिनी । **भूतेभिर्व्यजायत**—पृथिव्यादिभिर्भूतैः सहिता देवादिरूपेण विविधा जायते' इति भाषितम् । **एतद्वै तत्** । **तत्** 'तदात्मकमित्यर्थः । अत्रैव प्रकरणे 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा'इत्यत्र देवमित्यस्य परमात्मात्मकमिति व्याख्यातत्वात्, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि'इति एतदुपबृंहणगीतावचनेऽपि **मां** मदात्मकमिति भाष्यकृतैव व्याख्याततत्वात् अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दस्य विशेष्य इव अपृथक्सिद्धविशेष्यवाचिशब्दस्यापि विशेषणे निरूढत्वात् **तत्** तदात्मकमित्यर्थो युक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदाः । अरण्योः अधरोत्तरारण्योः स्थितोऽग्निः । **गर्भ इवेत् सुभृतो गर्भिणीभिः** । गर्भिणीभिः पानभोजनादिना सुभृतो गर्भ इव । निहित इति पूर्वेणान्वयः । इदित्यवधारणे । **दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । दिवे-**

६. प्रथमयच्छब्दोऽपि परमात्मपरो भवितुमर्हति, यः परमात्मा अद्भ्यः पूर्वमानिरुद्धरूपेणाजायतेति । अत उत्तरमन्त्र इव यच्छब्दद्वयमेकार्थकम् । यद्वा यच्छब्दद्वयमपि चतुर्मुखपरं भवेत्—यो ब्रह्मा व्यष्टिसृष्टेः पूर्वमद्भ्योऽजायत, यः स्वस्मात्पूर्वमेव सङ्कल्पमात्रादाविर्भूतं स्वहृदयगुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं व्यहरूपं भगवन्तं भूतैरुपेतो व्यपश्यदिति । अथापि यद्भूतेभिर्व्यपश्यतेति क्लीबयच्छब्दपाठस्याप्यनुसारेण, उत्तरमन्त्रे गुहाप्रवेशस्य जीवे कथनात्तदैकरूप्यमनुसृत्य चेत्थमुक्तम् ।

७. ननु "एतद्वै तदि"त्यस्य तत् ब्रह्म एतत् एतदन्तर्यामीत्यर्थे वक्तव्ये एतत् वस्तु तत् ब्रह्मात्मकमित्यर्थः कथं वर्ण्यत इत्याशङ्कायाम्, भाष्ये ईदृशरीतेरपि दर्शनात्तस्याश्च प्रमाणविरुद्धपरमताहतसामानाधिकरण्यनिर्वाहप्रकारापेक्षया रीतिरियमपि श्रेयसीत्यभिप्रायकत्वान्नात्रानादर इत्याशयेनाह "अत्रैव प्रकरण" इत्यादि । विस्तरोऽस्मत्कृते ईशोपनिषदाचार्यभाष्यतात्पर्ये द्रष्टव्यः, १६ मन्त्रे ।

८. 'गर्भ इव सुभृत' इत्येव प्रायः पाठः । अत्र भाष्ये 'इदित्यवधारणे' इति प्रामाणिकपाठानुकूलं मूले गर्भ इवेत्सुभृत इति क्वचित्पठितम् । भावप्रकाशिकायां (१-४-६) 'गर्भ इवेत्सुभृत इति

1. व्यपश्यति भाष्य. 2. संभवति भाष्य. 3. इव सुभृतः शाङ्क. भाष्य. 4. एतदात्मकमित्यर्थः ग.

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ एतद्वै तत् ॥ ८ ॥
यतश्चोदेति सूर्यो अस्तं यत्र च गच्छति ।
तं देवास्सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ ९ ॥
यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥
मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।

दिवे—अहन्यहनि. **जागृवद्भिः**—जागरणशीलैः अप्रमत्तैः, **हविष्मद्भिः**— आज्यादिहविःप्रदानप्रवृत्तैः ऋत्विग्भिः स्तुत्यः. **अग्निः** अग्रनेता अरण्योर्निहित इति योजना। **एतद्वै तत्**—एतत् अग्निस्वरूपं **तत्**- पूर्वोक्तब्रह्मात्मकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

यतश्चोदेति सूर्यो अस्तं यत्र च गच्छति[1] । यस्मात् ब्रह्मणस्सकाशात् सूर्य उदेति. यत्र च लयमेति । **तं देवास्सर्वे अर्पिताः**—देवास्सर्वे तस्मिन्नात्मनि प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । **तदु नात्येति कश्चन**—तत् सर्वात्मकं ब्रह्म कोऽपि नातिक्रामति[2] । छायावदन्तर्यामिणो दुर्लङ्घत्वादिति भावः । **एतद्वै तत्**—उक्तोऽर्थः ॥ ९. ॥

ननु परमात्मनः [3]सर्वात्मत्वं न संभवति । अहमित्यहन्ताश्रयत्वेनानुसंधीयमानो ह्यात्मा । स च, अहमिहैवासीनि देशान्तरव्यावृत्ततयाऽनुसन्धीयते । तस्य सर्वदेशकालवर्तिसर्वपदार्थात्मभूतत्वं कथमित्याशङ्कयाऽऽह—**यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह** । **यदेव** परमात्मतत्त्वम् **इह** अत्र लोके अहमित्यनुसन्धीयमानतया आत्मभूतम्, **तदेव** लोकान्तरस्थानामपि आत्मभूतमित्यर्थः । ततश्च आत्मभेदो नास्तीत्यर्थः । अयमभिप्रायः— किं परमात्मतत्त्वविदाम् अहमिहैवेति प्रतीतिस्सर्वदेशकालवर्तिपदार्थात्मत्वबाधकतयोपन्यस्यते. उत तद्रहितानाम् । नाद्यः. तेषाम् अहमिहैवेत्यादिप्रतीतेरेवाभावात् । प्रत्युत 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति 'सर्ववस्तुवर्तितयैवानुभवात् । न द्वितीयः; अतत्त्वविदामहंप्रतीतेर्जीवमात्रविषयत्वेन तत्र देशान्तरव्यावृत्तत्वप्रतीतेः तदानीमप्रतीतपरमात्मनि सर्वदेशवर्तिपदार्थात्मत्वविरोधित्वाभावादिति । **मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति** । **इह**— परमात्मनि भेदमिव यः पश्यति, स तु संसारात्संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वस्माकं सर्वात्मभूतं परमात्मतत्त्वं कुतो[5]नोपलभ्यत इत्यत्राह—**मनसैवेदमाप्तव्यम्** । इदमात्मस्वरूपं विशुद्धमनोग्राह्यमित्यर्थः । उक्तमेवार्थं दृढीकरणायाभ्यस्यति—**नेह नानास्ति**

पठितमस्ति । तत्र श्रुतप्रकाशिकानिर्वाहाय किञ्चिच्छाङ्करानुसारी मन्त्रार्थवर्णनप्रकार एवान्यः । तत्र इदित्यस्य समुच्चयार्थकत्वममिमतं स्यात् । इह तु कृत्स्नस्याग्निपरतयैव योजनात् इदिति अवधारणे इष्टं स्यादिति विमृश्यमानीत । अथ च गर्भे इवेत्सुभृत इति पठित्वा इदित्यवधारणे इत्येव भाष्यपाठः प्राच्ये समुद्रितकोशे स्वानुगलभ्यः । उ इति, इत् इति च अवधारणे प्रसिद्धम्, न पुनः उत् इति ।

1. अस्तं गच्छति यत्र च ख 2. अतिक्रमते ग. 3. सर्वात्मकत्वं ख. 4. सर्ववस्तुतयैव ख. 5. कुतो लभ्यते ग.

मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वै तत् ॥ १२ ॥

किञ्चन । मृत्योस्स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य । कालत्रयवर्तिनिखिलचेतनाचेतनेश्वरः पुरुषः, मध्य आत्मनि—उपासकशरीरे मध्ये अङ्गुष्ठपरिमाणस्सन्नास्ते । न ततो विजुगुप्सते—ततः—भूतभव्येशानत्वादेव वात्सल्यातिशयाद्देहगतानपि दोषान् भोग्यतया पश्यतीत्यर्थः ।

ननु, 'प्राणाधिपस्संचरति स्वकर्मभिरङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः,' 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु अङ्गुष्ठमात्रत्वेन प्रतिपादितस्य जीवस्यैवास्मिन् मन्त्रे प्रतिपादनं किं न स्यात् । न च तस्य भूतभव्येशानत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्—प्रथमश्रुतजीवलिङ्गानुरोधेन चरमश्रुतभूतभव्येशानत्वस्य आपेक्षिकतया योजयितुं शक्यत्वादिति चेन्न—'शब्दादेव प्रमितः' इत्यधिकरणे एवमेव पूर्वपक्षं कृत्वा, 'हृदयावच्छेदनिबन्धनाङ्गुष्ठपरिमाणस्य परमात्मन्यपि संभवात्, 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः' इति तैत्तिरीयके, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः' इति श्वेताश्वतरे चाङ्गुष्ठमात्रत्वस्य परमात्मन्यपि श्रवणात् असङ्कुचितभूतभव्येशितृत्वस्य अनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गत्वादयं मन्त्रः परमात्मपर एव' इति सिद्धान्तितत्वात् ।

यत्त्वत्र कैश्चिदुच्यते—अङ्गुष्ठमात्रत्वं जीवलिङ्गमेव । अथापि 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इति पूर्वार्धेन जीवमनूद्य, 'ईशानो भूतभव्यस्य' इत्यनेन परमात्मभावो विधीयत—इति—तदसमञ्जसम् । तथा हि सति परमात्मन्यङ्गुष्ठमात्रत्वसंभावनाप्रदर्शकस्य 'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्' इति सूत्रस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । ननु, 'नास्मिन् मन्त्रे जीवानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते, आराग्रमात्रतया प्रतिपन्नस्य जीवस्य अङ्गुष्ठमात्रत्वे प्रमाणाभावात्' इति तटस्थशङ्कापरिहारार्थं जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वसाधनाय प्रवृत्तमिदं सूत्रमिति चेत्—तथाऽऽश्रयणस्य क्लिष्टत्वात् ।

ननु 'ईश्वरश्शर्व ईशानः' इति निघण्टुपाठेन ईशानशब्दस्य देवताविशेषे रूढत्वात्, 'शब्दादेव प्रमितः' इति सूत्रे, "'ईशानो भूतभव्यस्य' इति शब्दादेव । न च भूतभव्यस्य

११. मन्त्रोऽयं बृहदारण्यकेऽपि (४-४-१५) । मतन्तिवानुप्रवव्दमिति तु भेदः । अस्मदीय परमार्थप्रकाशिकादौ एतदर्थविस्तरः ।

१२. तत इत्यस्य व्याख्यानं भूतभव्येशानत्वादेवेति । ईशानं भूतभव्यस्येति पञ्चममन्त्र इवात्र तत इत्यस्य तमिलर्थे पर्यवसानं दुष्करमिति भावः ।

1. ईशानं शाङ्क. 2. भव्येश्वर ग. 3. देहगतानेव क.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ॥ एतद्वै तत् ॥ १३ ॥
यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्मान् पृथक्पश्यँस्तानेवानु विधावति ॥ १४ ॥
यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ! ॥ १५ ॥

॥ इति द्वितीये प्रथमा वल्ली ॥

सर्वस्येशितृत्वं कर्मवश्यस्य जीवस्योपपद्यते" इति भाष्यं व्याकुर्वद्भिर्व्यासार्यैः, 'ईशानशब्दस्यैव शब्दशब्देन विवक्षितत्वात्'।....नात्र लिङ्गान्निर्णयः । किन्त्वीश्वरवाचिशब्दादेवेत्येवकाराभिप्रायः' इति व्याख्यातत्वात् ईशानशब्दस्य श्रुतित्वाभ्युपगमात् तयैव चेशानशब्दश्रुत्या जीवव्यावृत्तिवदेव (जीववदेव?) नारायणस्यापि व्यावर्तितत्वेन रुद्रपरत्वमेव स्यादिति चेन्न— योगरूढिमतः पदस्य सन्निधाववयवार्थविशेषकपदान्तरसन्निधाने रूढ्यनुन्मेषस्य, 'पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः' इत्यादिषु दर्शनात् । तत्र हि सरोरुहपदावयवार्थसरोविशेषकाग्रपदोपादानेन सरोरुहपदरूढिभङ्गस्य दर्शनात् । इतरथा पद्मानीति पदानुपादानापत्तेः । अत ईशानशब्दस्य न श्रुतित्वम् । [1]एतदस्वरसादेव व्यासार्यैरपि यथाश्रुतभाष्यानुगुण्येन यद्वेति पक्षान्तरस्य आश्रितत्वादित्यलमतिचर्चया । प्रकृतमनुसरामः । **एतद्वै तत्** । [2]उक्तोऽर्थः ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । शुष्केन्धनानलवत् प्रकाशमान इत्यर्थः । **ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः** । अद्यतनपदार्थजातं श्वस्तनपदार्थजातं कालत्रयवर्तिपदार्थजातमपि तदात्मकमित्यर्थः । **एतद्वै तत्** । पूर्ववत् ॥ १३ ॥

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु [3]**विधावति** । पर्वतमूर्ध्नि वृष्टं [4]प्रत्यन्तपर्वतेषु नानाभूततया पतित्वापतित्वा धावति । **एवं धर्मान् पृथक्पश्यन् तानेवानु विधावति** । एवं परमात्मगतदेवान्तर्यामित्वमनुष्यान्तर्यामित्वादिधर्मान् पृथगधिकरणनिष्ठान् पश्यन् पर्वतनिर्झरपातमनुकृत्य संसारकुहरे पततीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सर्वत्रैकात्मकत्वज्ञानस्य फलमाह— **यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति** ।

यद्वेति पक्षान्तरस्येति । अयं भावः— ईशानशब्दस्यात्र यौगिकत्वाद्रूढ्यभावान्न श्रुतित्वमित्याशयेनैव पूर्वं फलफलिभावावसरे ईशानत्वं लिङ्गमित्युक्तत्वात् अत्र तदविरोधाय, 'ईशानशब्देन देहेन्द्रियाद्यपेक्षेशानत्वरूपत्वं सूचितार्थं विहाय असंकोचेन सर्वेशानत्वस्यैवोक्ततया शब्दस्वरसप्रतीताल्लिङ्गात्परमात्मसिद्धिरिति लिङ्गपरत्वेनैवेदं श्रुतप्रकाशिकावाक्यं योजनीयम् । तथाच यौगिकशब्दस्याश्रुतित्वेऽपि लिङ्गान्निर्णयस्वीकारेऽप्येवकारोपपादनार्थं यद्वेत्यारम्भ इति ।

१४. **तानिति** पूर्वोक्तधर्मानित्यर्थः । जीवः सृष्टिदुर्गे पतितः देवमनुष्यादिशरीरभेदान् पुनः पुनर्भजते वस्तुतस्तत्तदन्तर्यामितयाश्रयतदेकवस्तुविज्ञानविरहादिति तात्पर्यार्थः ॥

1. एतत्स्वरसादेव घ. 2. उक्तार्थम् ख. 3. पर्वतेष्वपि ख. 4. पर्यन्तपर्वतेषु ख.

॥ अथ तृतीये द्वितीया वल्ली ॥

हरिः ओम् । पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।
अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ १ ॥
हँसश्शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम । यथा शुद्धजले शुद्धजलं योजितं तत्सदृशमेव भवति, न [1]कथञ्चिदपि विसदृशम् । **एवम्**—इत्थं विजानतः मननशीलस्य आत्माऽपि परमात्मज्ञानेन विशुद्धस्सन् विशुद्धेन परमात्मना समानो भवतीत्यर्थः । **गौतमे**ति प्राप्यवैभवं सूचयन् महर्षे संबोधयति ॥ १५ ॥

॥ इति चतुर्थवल्लीभाष्यम् ॥

17|4|55

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । जननादिविक्रियारहितस्य ऋजुबुद्धेर्विवेकिन आत्मनः एकादशेन्द्रियलक्षणबहिर्निर्गमद्वारोपेतं शरीराख्यं पुरं भवति । 'पुरस्वामिनः यथा पुरं विविक्तं भवति, तथा शरीरमपि स्वात्मनो विविच्य ज्ञानं भवति । अविवेकिनस्तु देह आत्मैव भवती' ति भावः । **अनुष्ठाय न शोचति**—विविच्य जानन् देहानुबंधिभिः दुःखैः कामादिभिश्च विमुक्तो भवतीत्यर्थः । **विमुक्तश्च विमुच्यते**—जीवद्दशायामाध्यात्मिकादिदुःखरागद्वेषादिविमुक्त एव सन्, 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते' इति न्यायेन प्रारब्धकर्मावसाने अर्चिरादिना विरजां प्राप्य प्रकृतिसम्बन्धविमुक्तो भवतीत्यर्थः । **एतद्वै तत्**—एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यमुक्तस्वरूपमपि परमात्मात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

पुनरप्यस्य सर्वात्मतामेव [2]द्रढयति **हंसश्शुचिषत् वसुरन्तरिक्षसत् होता वेदिषत् अतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्** । **हंसः**—सूर्यः शुचौ ग्रीष्मर्तौ सीदति वर्तत इति **शुचिषत्** । तेजस्वीति यावत् । वासयतीति **वसुः** वायुः । **अन्तरिक्षसत्**—अन्तरिक्षगतो वायुः । **होता वेदिषत्**—वेद्यां वर्त[3]मानः ऋत्विग्विशेषः, अग्निर्वा । **अतिथिर्दुरोणसत्**—दुरोणं–गृहम्, गृहागतोऽतिथिः । **नृषत्**—नृष्वात्मतया वर्तमानम्, **वरसत्**—वरेषु=देवेषु च तथा वर्तमानम्, **ऋते** सत्यलोके सीदतीति **ऋतसत्** । **व्योमसत्**—व्योम्नि परमपदे वर्तमानं च प्रत्यक्तत्त्वम्; **अब्जाः**—

अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा इति पदानि हंस इत्यादिप्रक्रमानुसारेण प्रथमैकवचनान्तानि । "जनसनखनक्रमगमो विट्" (पा.३-२-६७) इति छन्दसि विड्विधानात् । नूनमिदमेवाभिप्रेत्य शाङ्करे

---

1. किञ्चि ख. 2. प्रथयति घ. 3. वेद्यन्तर्दियमानः ग. वेद्यन्तर्वर्तमानः घ.

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

जलजाः, **गोजाः**— भूजाः, **ऋतजाः**—यज्ञोत्पन्नाः कर्मफलभूताश्च स्वर्गादयः [इति यावत्[1]], यद्वा चिरकालस्थायितया ऋतशब्दिताकाशजा इत्यर्थः । **अद्रिजाः**—पर्वतजाः, [2]**एतत्सर्वं बृहत् ऋतम्**—अपरिच्छिन्नसत्यरूपब्रह्मात्मकमित्यर्थः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति । सर्वेषां हृदयगतः परमात्मा प्राणवायुमूर्ध्वमुखमुन्नमयति । **अपानं प्रत्यगस्यति ।** अपानवायुमधोमुखं क्षिपति । **मध्ये वामनमासीनम्** । हृदयपुण्डरीकमध्ये आसीनं **वामनम्**—वननीयम्, भजनीयम् । अथवा हृदयपुण्डरीकपरिमिततया ह्रस्वपरिमाणमित्यर्थः । **विश्वे देवा उपासते** तं सत्त्वप्रकृतयः सर्वेऽपि उपासत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं परमात्मानमुपासीनस्य, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इति श्रुत्युक्तरीत्या शरीरपात एवान्तरायः, न किंचित् कर्तव्यं परिशिष्यत इत्याह—**अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ।** अस्य—उपासकस्य **देहिनः**, **शरीरस्थस्य**—शरीरप्रतिष्ठितस्य दृढशरीरस्येति यावत् । एवम्भूतस्य वा, **विस्रंसमानस्य**—शिथिलीभवद्गात्रस्य वा, **देहाद्विमुच्यमानस्य**—म्रियमाणस्य वा किमत्र परिशिष्यते? कृतकृत्यत्वात् कर्तव्यं किमपि नावशिष्यत इति भावः । **एतद्वै तत्**—पूर्ववत् ॥ ४ ॥

तस्य सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वरूपं महिमानमाह—**न प्राणेन नापानेन मर्त्यो कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति ।** स्पष्टोऽर्थः[3] । केनेतरेण जीवन्तीत्यत्राह—**यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ।** यदधीनं प्राणापानयोरपि जीवनम्, तदधीनमेव सर्वेषां जीवनमिति भावः ॥५॥

'अस्य शङ्कुशुक्तिमकरादिरूपेण जायते' इत्यादिना एकवचनेनैव विवरणम् । अत इहापि भाष्ये एकवचनान्तपाठस्समुचितः । पाठो निरीक्ष्यः । यद्वा एकवचनव्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वेऽपि तदादरेण जात्येकवचनसमर्थनानपेक्षया सर्वस्य ब्रह्मात्मकताया वाच्यत्वाद् बहुवचनव्युत्पत्तिरेव युक्ततरेत्याशयस्स्यात् ॥

1. इति यावत् ग. घ. 2. एते सर्वे ख. 3. ग. कोशे अत्रेदं नास्ति । अन्ते भाव इत्यनन्तरं 'स्पष्टोऽर्थः' इत्यस्ति ।

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा[1] च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्ये ऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥
य एष सुप्तेषु जागर्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । गुह्यम्—अतिरहस्यं सनातनं ब्रह्म ते पुनरपि प्रवक्ष्यामि । हन्तेति स्वगतम् आश्चर्ये । **यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम** । हे गौतम! आत्मा **मरणं**-मोक्षं प्राप्य **यथा**-यत्प्रकारविशिष्टो भवति, तथा पुनरपि मुमुक्षवे रागाद्यनुपहताय उपदेशयोग्याय तुभ्यं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अधिकारिविशेषनिर्देशपरेण, "हन्त त" इत्यनेन सूचितमर्थं विवृणोति - **योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । अन्ये**—परमात्मतत्त्वश्रवणविमुखाः त्वद्विसदृशाः शरीरपरिग्रहाय ब्राह्मणादियोनिं प्रपद्यन्ते, अन्ये स्थावरभावमनुगच्छन्ति स्वानुष्ठितयज्ञादिकर्मोपासनानतिक्रमेण, "रमणीयचरणाः," "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इत्यादिश्रुत्यनुरोधादिति भावः ॥ ७ ॥

एवं शिष्यं प्ररोचनया अभिमुखीकृत्य प्रकृतमनुसरति—**य एष सुप्तेषु जागर्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः** । सर्वेषु सुप्तेषु जीवेषु—**कामंकामम्** । णमुलन्तमिदम् । सङ्कल्प्य सङ्कल्प्येत्यर्थः । न तु "सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व" इति प्रकृताः पुत्रादयः कामशब्देन निर्दिश्यन्ते । अयं चार्थः सन्ध्याधिकरणभाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टः—सङ्कल्प्य संकल्प्य स्वच्छन्दानुरोधेन निर्मिमाणः पुरुषो योऽस्ती[2]त्यर्थः । **तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत्** । तदेव शुक्रं-प्रकाशकम् तदेवानन्याधीनममृतमुच्यत इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । नित्यमुक्तानाममृतत्वसत्त्वेऽपि निरुपाधिकामृतत्वाभावात् तदेवामृतमित्यवधारणस्य नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । एतेनामृतान्तरनिषेधात् मुक्तपरमात्मनोरभेदप्रत्याशा प्रत्युक्ता । [3]अत्रत्यामृतशब्दस्य निरुपाधिकामृतवाचित्वात् ॥

१. ननु ब्रह्मण एव निरूप्यमाणतया मध्ये, 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामी'ति केन विशेषेणोच्यत इति चेत्—केचित् संपादितमपि ब्रह्मज्ञानं संसारकूपारपारगमनायैवोपयोजयन्ति तद्विहाय मोक्षयत्नः कार्य इत्युपदेश एव विशेष इति । अतिदमपि किञ्चिदभिप्रायत इव पूर्वावदुपदिष्टं यद्ब्रह्म, तत् कीदृशदेवतास्वरूपमिति विवेक्तुमिदमारभ्यते । तथाच केचिद्योनिं ब्रह्माणं ब्रह्मेति मन्यन्ते । अन्ये स्थाणुं शिवम् । यः पुनः ब्रह्मरुद्राविलक्षणस्य स्वात्मप्रपञ्चस्यापि सृष्टिस्थितिसंहारहेतुः, "उकारः स्वप्नो विष्णुर्देवता" इत्यथर्वशिरसोक्तः, स विष्णुरेव परं ब्रह्मेति स एव समस्तलोकस्यापि नियन्ता । अत एवोक्तं प्राक्, 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिती'ति ज्ञाप्यत इति ॥

1. यथा मरणं माध्व । 2. इत्यर्थ इति ग. कोशे नास्ति । 3. अत्रामृत ख.

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥
वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥
सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥
एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः करोति ।

एक एवात्मा सर्वेषामहमर्थतया आस्ते इत्यस्यार्थस्य दुर्बोधत्वात् तद्दृढीकरणाय पुनरप्युपदिशति—**अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव** । यथा एकस्तेजोधातुः त्रिवृत्करणकृतव्याप्त्या अण्डान्तर्गतलोके प्रविष्टस्सन्, **रूपंरूपं**—रूपेरूपे यावद्भौतिकव्यक्ति— वीप्सायां द्विर्वचनम्—**प्रतिरूपः**—प्रत्युतं रूपं यस्य स तथोक्तः । सर्वासु भौतिकव्यक्तिषु तेजोधातोर्मिलितत्वेन प्रतिसङ्क्रान्तरूपत्वात् प्रतिरूपत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् । **एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च** । तथा एक एव सन् परमात्मा प्रतिवस्तु सङ्क्रान्तान्तर्यामिविग्रहो बहिश्च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

उदाहरणान्तरमाह—**वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च** । पूर्ववत् ॥ १० ॥

आत्मत्वाविशेषेऽपि जीवात्मवत् दोषाः परमात्मनि न भवन्तीत्येतत् सदृष्टान्तमाह—**सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः** । 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः', 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' इति श्रुत्यनुसारेण यथा सूर्यश्चक्षुरधिष्ठातृतया तदन्तर्गतोऽपि बहिर्निर्गतैश्चक्षुर्मलादिभिर्न स्पृश्यते, तथा परमात्मा सर्वभूतेष्वात्मतया वर्तमानोऽपि तद्गतैर्दोषैर्न स्पृश्यते । तस्य स्वाभाविकापहतपाप्मत्वादिगुणयुक्ततया स्वेतरसमस्तबाह्यत्वात्—विलक्षणत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । **एकः**—समाभ्यधिकरहितः । **वशः**—इच्छासोऽस्यास्तीति **वशी** । 'जगद्वशेवर्ततेदम्[4]' इत्युक्तरीत्या वशवर्तिप्रपञ्चक[5] इत्यर्थः 'इमौ स्म मुनिशार्दूल किङ्करौ समुपस्थितौ' इत्युक्तरीत्या भक्तवश्य इति वाऽर्थः । **एकं बीजम्** 'तमः परे देव एकीभवति' इति श्रुत्युक्तरीत्या स्वेन एकीभूतम[6]विभागावस्थं तमोलक्षणं बीजं

1. एकं रूपं बहुधा याः माध्व. 2. भौतिकव्यक्तिषु घ. 3. प्रतिवस्तुप्रतिसंक्रान्त ग.
4. जगद्वशेवर्तेत. ग. घ. 5. इति वार्थः ग. 6. भूताविभाग ग. घ.

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिश्शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥
तदेतदिति मन्यन्ते निर्देश्यं परमं सुखम् ।
कथन्नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥
न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

महदादिबहुविधप्रपञ्चरूपेण यः करोति, तम्, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्युक्तरीत्या स्वान्तर्यामिणं ये पश्यन्ति, तेषामेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । नित्यश्चेतन एक एव सन् बहूनां नित्यानां चेतनानामपेक्षितार्थान् अनायासेन प्रयच्छति । **तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्** । स्पष्टोऽर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्तश्शिष्य आह—**तदेतदिति मन्यन्ते निर्देश्यं परमं सुखम् । कथन्नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ।** तत्—अलौकिकं [3]परमानन्दरूपं ब्रह्म **एतदिति** करतलामलकवत् अपरोक्षं भवादृशाः निष्पन्नयोगा मन्यन्ते । भवादृशास्साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । कथं रूपादिहीन[4]ब्रह्मग्रहणासमर्थमानसोऽहं तत् विजानीयाम् । तत् किं दीप्तिमत्तया भासते । तत्रापि विस्पष्टं प्रकाशते । उत तेजोन्तरसंवलनात् विस्पष्टं प्रकाशते इति प्रश्नः ॥ १४ ॥

परमात्मनः योगयुगालम्बनत्वाय[5], 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'सदैकरूपरूपाय' इति प्रमाणप्रतिपन्नशुभाश्रयदिव्यमङ्गलविग्रहोऽस्ति, तद्विशिष्टः परमात्मा विभाति सर्वातिशायिदीप्तिमानित्याह—**न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।** अयं च मन्त्रः, 'ज्योतिर्दर्शनात्' इति सूत्रे, 'सर्वतेजसां छादकं सर्वतेजसां कारणभूतमनुग्राहकं च

१२-१३ इमौ मन्त्रौ श्वेताश्वतरीयेऽपि ; द्वादशमन्त्रे पूर्वार्धमन्यथा; त्रयोदशमन्त्रे उत्तरार्धमन्यथा ॥

१४. यद्यपीदमपि गुरुवाक्यतयैव सुयोजम्—तथापि 'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हती'त्युक्तवान् मृत्युरेव 'कथन्नु तद्विजानीया'मिति कथयतीत्युक्त्यपेक्षया प्रश्नपरतयैव व्याख्यानमुचितम् । उत्तरमन्त्रस्यैतदुत्तररूपतायास्स्वरसतः प्रतीतेः । मननकर्तारः एतदिति निर्दिश्य कामं मन्यताम् विज्ञानमुपासनं तु दुष्करं प्रतीयते । किं तत् सूर्याद्युपकरणं भाति उत तन्निरपेक्षम् । किं विग्रहरहितं भाति उत विशिष्टमर्तीत्येवं प्रश्नः । 'किमु भाति न भाति वे'त्यपि पाठोऽस्ति । अत्र 'विस्पष्टम्' इति, उत्तरत्र 'विभाती'ति च भाष्ये दर्शनात् विभातीति पाठ इष्टः । वाशब्ददर्शितकोट्यन्तरं, 'न विस्पष्ट'मित्यादिनोक्तमिति स्यात् ।

1. न भाति वा. माध्व. अस्मद्भाष्यान्यकोशेऽपि 'न भाति वे'ति शुद्धिपत्रे । 2. उत्तरार्धग्रहणेन, 'शिष्टं स्पष्टम्' इति ग. 3. परमात्मानन्दरूपं ग. 4. कथं रूपादिहीनं ब्रह्म ग्रहणासमर्थमानसोऽहं विजानीयाम् ग. 5. आलम्बनाय ग. घ.

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

॥ इति द्वितीये द्वितीया वल्ली ॥

अङ्गुष्ठमितस्य ज्योतिर्दृश्यत' इति भाष्येण विवृतः । इदं च भाष्यम्— "'न तत्र सूर्य' इत्यादिमन्त्रे पूर्वार्धस्यार्थमाह—सर्वतेजसां छादकमिति । उत्तरार्धस्य पूर्वपादार्थमाह—सर्व-तेजसां कारणभूतमिति । अनुभानं पश्चाद्भानम् । तेन कार्यकारणभावः सिद्धः । पौर्वापर्य-नियमो हि कार्यकारणभाव इति भावः । चतुर्थपादार्थमाह—अनुग्राहकमिति । 'यस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति' इत्यादिश्रुतिश्चानुग्राहकत्वे प्रमाणम्" इति व्यासार्यैर्विवृतम् । तदीयदीप्ति-साक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वं प्रथमार्धार्थः; तेजोन्तरोत्पत्तौ तदुपादानद्रव्यानुग्राह-कत्वरूपं निमित्तत्वं तृतीयपादार्थः; चाक्षुषरश्म्यनुग्राहकचन्द्रातपादेरिव उत्पन्नस्यापि तेजसः स्वसंबन्धेन स्वकार्यकरणसामर्थ्याधायकत्वलक्षणानुग्राहकत्वं चतुर्थपादार्थ इत्यप्यर्थस्तत्रैव[1] द्रष्टव्यः।

अधिष्ठानब्रह्मरूपभानव्यतिरिक्तभानशून्यत्वमध्यस्तप्रपञ्चस्य तृतीयपादार्थ इति यत् परैरुच्यते, तदयुक्तम् । तथा हि सति भान्तमिति कर्त्रर्थशतृप्रत्ययस्य 'शिष्यज्ञानं प्रकाशत' इतिवदभेदेऽपि कथञ्चित्संभवेऽपि अनुभातीत्यस्य[2] शब्दस्यायोगात् । न हि देवदत्त[3]गमन-क्रियाव्यतिरिक्तगमनक्रियाशून्ये तिष्ठति यज्ञदत्ते, गच्छन्तं देवदत्तं यज्ञदत्तोऽनुगच्छतीति प्रयोगो दृष्टचरः । ननु वह्निमेव दहन्तम् अयोऽनुदहतीति प्रयोगो दृष्टचर इति चेत्—न, अयसः पृथक् दग्धृत्वाभावं निश्चिन्वतः तत्प्रतिपिपादयिषया तादृशप्रयोगस्य सम्प्रतिपन्नत्वाभावात्।

ननु तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वमिति भवदभिमतार्थोऽपि न युज्यते, तदीयदीप्तिसाक्षात्कारवतामपि मुक्तानां तेजोन्तरसाक्षात्कारदर्शनेन सजातीयसंवल-नाधीनाग्रहणलक्षणाभिभवस्याभावादिति[4] चेत्—उच्यते । बद्धविषयमेवैतत् । बद्धानां तत्साक्षा-त्काराप्रसक्तेरिदं कथमिति चेन्न । बद्धानामेवार्जुनादीनां तत्साक्षात्कारदर्शनात् । यद्वा कालि-दासकवौ परिगण्यमाने इतरः कुकविरकविरितिवत् भाति ब्रह्मणि परिगण्यमाने सूर्यादितेजोन्तरं न भाति । अतस्तदेव ब्रह्म अतिभास्वररूपशालीति पूर्वार्धार्थः । 'तदीयदीप्तिसाक्षात्कारसंभवे तेजोन्तराणामभिभूतत्वम्' इति व्यासार्यवचनस्याप्ययमेवार्थः । इममेवार्थं इतरतेजसां स्वरू-

---

१५. तमेव भान्तमिति । "चक्षोस्सूर्यो अजायते" त्यादिरीत्या जीवीयचक्षुराद्यधिष्ठातृदेवतादर्भगवच्च-क्षुरादिनिर्गततत्तदधिष्ठानसामर्थ्यम् । अस्त्रभूषणादिरूपभगवद्विग्रहस्थितनित्यसूर्यानुग्रहादेव च जातानां स्थितिः 'सूर्यस्य तपतो लोकान् अग्नेश्चन्द्रस्य चाप्युत । अंशवो यत् प्रकाशन्ते ममैते केशसंज्ञिताः । सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः (म. भा. शां. ३२९.५८) इति सूर्यादिकिरणानां भगवत्केशत्वमुक्तम् । एवमादि-कमत्र भाव्यम् । 'न हि देवदत्ते'त्यादि । अत्र शाङ्करम् "यथा ज्वालोल्मुकादि अग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति, न स्वतः; तद्वत्" इति । मन्त्रोऽयं मुण्डके (४) श्वेताश्वतरीये (६) च पठ्यते ॥

---

1. व्यक्त. ख. 2. अनुशब्दस्य ख. घ. 3. देवदत्ते गमनक्रि...याशून्ये तिष्ठति यज्ञदत्ते ग. 4. अभावात् । बद्धानां तत्साक्षात्काराप्रसक्तेरिति चेत्—उच्यते, बद्धानामेव ख. ग.

॥ अथ द्वितीये तृतीया वल्ली ॥

हरिः ओम् । ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽश्वत्थस्सनातनः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिन् लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वै तत् ॥ १ ॥
यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् ।

पोत्पत्तौ फलजनने च परमात्मानुग्रहसापेक्षत्वप्रदर्शकेन, 'तमेव भान्त' मित्युत्तरार्धेन द्रढयतीति न दोष इत्यवगन्तव्यम् ।• यद्वा—पूर्वार्धस्य यथाश्रुत एवार्थः । ननु अतिभास्वररूपवति सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने, न भातीति प्रत्यक्षविरुद्धं कथमभिधीयत इत्यत्राह—**तमेव भान्तमनुभातीति** । इदं च परिदृश्यमानं भास्वररूपं न स्वाभाविकम्, अपितु परमात्मदत्तं तदीयमेव तेजः । गीतं च भगवता, 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इति । विवृतं चैतद्भगवता भाष्यकृता—'अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत्तेजः, तन्मदीयं तेजः । तैस्तैराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि' इति । अतो [1]याचितकमण्डिप्तपुरुषतुल्यानामेतेषां भास्वररूपशालिनां न भातीति व्यपदेशो युज्यत इति भावः ॥ १५ ॥

॥ इति पञ्चमवल्लीभाष्यम् ॥

ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः—अयं च मन्त्रखण्डः, 'ऊर्ध्वमूलमधश्शाखम्' इति गीताव्याख्यानावसरे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—"यं संसाराख्यमश्वत्थमूर्ध्वमूलमधश्शाखमव्ययं[2] प्राहुः श्रुतयः, 'ऊर्ध्वमूलो अवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः', 'ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद सम्प्रति' इत्याद्याः । सप्तलोकोपरि निविष्टचतुर्मुखा[3]दित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वम् । पृथिवीनिवासिमकलनरपशुमृगक्रिमिकीटपतङ्गस्थावरान्ततया अधश्शाखत्वम्" इति । [4]तद्विलक्षणमेव ब्रह्मेति दर्शयति—**तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत्** । पूर्वमेव व्याकृतोऽयं मन्त्रः ॥ १ ॥

य इदं किंच जगन्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् महद्भयं वज्रमुद्यतम्—अयं च मन्त्रखण्डः 'कम्पनात्' इति सूत्रे भगवता भाष्यकृता व्याख्यातः । तत्रामुं मन्त्रं प्रस्तुत्य, "कृत्स्नस्य जगतः अस्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे स्थितानां सर्वेषां ततो निस्सृतानां तस्मात्संजातमहाभयनिमित्तमेजनं कम्पनं श्रूयते । तच्छासनातिवृत्तौ किं भविष्यतीति महतो भयात् वज्रादिवोद्यतात् कृत्स्नं जगत्कम्पत इत्यर्थः । 'भयादस्याग्निस्तपति' इत्यनेनैकार्थ्यात् ।

1. अन्धकारे खद्योततुल्यानां ग. 2. अव्ययमश्वत्थमिति पुनरश्वत्थपदं कोशेषु । 3. मुखस्यादित्वेन ग. 4. तद्विलक्षण घ,

महद् भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥
भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥
इह चेदशकद्बोध्दुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः ।

महद्भयं वज्रमुद्यतमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा" इति भाषितम्[1]। विवृतं चैतत् श्रुतप्रकाशिकायाम्—'प्राण इति सप्तम्यन्तपदसामर्थ्यात् स्थितानामित्यध्याहारः। कुतो निस्सृतानामित्यपेक्षायां प्रकृतस्यैवापादनत्वमाह—तत इति। ....एजनं कम्पनमिति। एजृ कम्पन इति हि धातुः। प्रत्यवायभयात् स्वस्वकार्य(येषु) प्रवृत्तिः कम्पनम्। उद्यतवज्रादिव परमपुरुषात् सञ्जातेन भयेन कृत्स्नं जगत् कम्पत इत्यर्थ' इति। अत्र **महद्भयं वज्रमुद्यत**मिति चत्वारि पदानि पञ्चम्यर्थप्रथमान्तानि। आद्यं पञ्चम्यर्थप्रथमान्तपदद्वयं भयवाचि। उत्तरं तु पदद्वयं तद्धेतुभूतप्राणशब्दितपरब्रह्मपरमिति द्रष्टव्यम्। केचित्तु, 'बिभेत्यस्मादिति भयम्। भयानकमित्यर्थः। महाभयानकोद्यतवज्रवत् स्वस्मान्निस्सृतं सकलं जगत् प्राणशब्दितः[2]परमात्मा कम्पयति। एजिः ण्यर्थगर्भः' इत्य[3]मुमप्यर्थं वर्णयन्ति। **य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति**—स्पष्टोऽर्थः। 'अत एव प्राण' इत्यधिकरणन्यायात् प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वे न विवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः। धावतिशब्दः इन्द्रादीनां[4]स्वस्वव्यापारप्रवृत्तिपरः। शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इह चेदशकद्बोध्दुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः। शरीरस्य विस्रसः—विस्रंसनात्[5]पतनात्प्राक् **इह** लोके ब्रह्म **बोद्धुं अशकच्चेत्** अशक्नुवंश्चेत्—विकरणव्यत्ययः छान्दसः—

३. महामित्युनुक्त्वा मृत्युरिति वचनं स्वगतमृत्युत्वाकारदेशनाय, मृत्युत्वेऽप्यहं बिभेमीति; मृत्युपदाविकृतमर्वव्याप्तिसङ्ग्रहाय च। पूर्वमपि 'मृत्युमुखात्प्रमुक्त' मित्युक्तम् ॥

४. इहेत्यस्य, 'यदेवेह तदमुत्र' त्यत्र कल्पतरूक्तरीत्या शाङ्करस्वरसादेतच्छरीरे इत्यर्थे, 'प्राक् शरीरस्य विस्रस इति पुनरुक्तप्रायमिति 'इह लोके' इति भाषितम्। कथं मृत्युः इहेति भूलोकं निर्दिशेदिति चेत्—हस्तेन प्रदर्शयन्निर्दिशेत्। नचिकेतःशरीरनिर्देशेऽपि तदधिकरणभूलोकनिर्देश एव तात्पर्यमिति वा पितृलोकादिकथनात्तथाभूतस्य लोकस्यैव वक्तव्यत्वात्। भोगभूम्यपेक्षया कर्मभूमौ तदुपासनं सुकरमिति भावः। एतद्विवरणार्थमेवोत्तरमन्त्रः। अत एव तत्र 'दर्श' इति च्छेदं स्वोक्तमप्युपेक्ष्य 'आदर्श' इति प्रकारान्तरानुसरणम्। तत्रापि प्रत्यङ्मुखत्वादिविपरीताकारः कथित इति चेत्—सत्यम्। तथापि लोकान्तरापेक्षयाऽत्र स्पष्टतैवेति। 'यद्वा ब्रह्मलोक' इत्यादिकं शाङ्करव्याख्यानान्वारोहेण। अस्तु वा ब्रह्मलोकव्यतिरिक्तलोकापेक्षयैवेह लोकेऽतिशयः। 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टि' रिति केनोपनिषदत्र स्मर्तव्या।

1. भाषितमिति नास्ति ख.घ.क. 2. स्वस्मान्निःसृतं प्राणशब्दितपरमात्मा ग. 3. एजतिर्ण्यर्थगर्भ इत्यमुमपि. घ. एजतीत्यस्य ण्यर्थगर्भो ण्यर्थ इत्यप्यमुमपि ग. 4. स्वव्यापार ग. घ. 5. पतनादिति नास्ति ख.

ततस्सर्गे(र्वे)षु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥
यथादर्शे तथाऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।
यथाऽप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥
इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥
इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसस्सत्त्वमुत्तमम् ।

ततस्सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते । ततः—तस्मात् ज्ञानाभावाद्धेतोः सृज्यमानसर्वलोकेषु जन्मजरामरणादिमत्त्वलक्षणशीर्यमाणत्वाय भवतीत्यर्थः । तस्मात् शरीरपातात्प्रागेव आत्मज्ञानाय यतेतेति भावः ॥ ४ ॥

आत्मनो दुर्बोधत्वमेवाह—**यथादर्शे तथाऽऽत्मनि** । यथा दर्शे चन्द्रिकाया अभावात् न स्पष्टः प्रतिभासः, तथा इह लोके आत्मनीत्यर्थः । यद्वा यथा **आदर्शे**—दर्पणे प्रतीयमानं वस्तु साक्षाद्दृष्टवस्तुवत् प्रत्यङ्मुखत्वादिकल्पितार्थानवरुद्धतया नोपलभ्यते, तथेहात्मविषयिणी प्रतीतिरित्यर्थः । लोकान्तरेऽपि तथेत्याह—**यथा स्वप्ने तथा पितृलोके** । यथा स्वप्नदर्शनस्य जाग्रद्दर्शनवत् सम्यक्तया संशयादिविरोधितया पुनरनुसन्धानयोग्यत्वाभावः, तथा पितृलोक इत्यर्थः । **यथाऽप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके** । यथा जलान्तःस्थवस्तुनो नेतरवत् स्पष्टप्रकाशः, तद्वत् परिददृश इव । न वस्तुतः परितो दृश्यत इत्यर्थः । गन्धर्वलोकेऽप्यापाततः प्रतीतिमात्रमित्यर्थः । **छायातपयोरिव ब्रह्मलोके**—यथा छायातपयोर्मिश्रणे शुद्धातपवर्तिपदार्थवत् नोपलम्भः, एवं ब्रह्मलोकेऽपि न सम्यगुपलम्भः । अतो दुरधिगममात्मतत्त्वमिति भावः । यद्वा—ब्रह्मलोके यद्यपि छायातपयोर्विविच्योपलम्भवत् आत्मानात्मस्वरूपयोर्विविच्योपलम्भस्संभवति, तथापि नात्रन्यानामात्मतत्त्वं सुलभमिति भावः ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति । पृथग्भूतानामुत्पद्यमानानामिन्द्रियाणाम् । **इन्द्रियाणा**मित्येतत् देहादीनामप्युपलक्षणम् । **उदयास्तमयौ च यत्** । **यदि**त्यव्ययं यावित्यर्थे । यौ उत्पादविनाशौ यश्च परस्परवैलक्षण्यलक्षण[3]पृथग्भावश्च(?)तान् सर्वान् इन्द्रियादिगतान् मत्वा धीरो न शोचतीत्यर्थः । परस्परवैलक्षण्योत्पादविनाशाः ज्ञानैकाकारे नित्ये आत्मनि न सन्तीति ज्ञात्वा न शोचतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

देहविविक्तप्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानेऽपि भगवच्छरणागतिरेवोपाय इति पूर्वोक्तं शरणवरणमेव प्रतिपादयति—**इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसस्सत्त्वमुत्तमम्** । **सत्त्वा**दधि

सर्गेष्वित्यस्य नानाकल्पेष्वित्यर्थस्संभवति । अथापि सर्वेष्विति पाठमपि मनसिकृत्य सृज्यमानसर्वलोकेष्वित्युक्तं स्यात् ॥

६. इन्द्रियाणां यौ उदयास्तमयौ तौ, पृथग्भावं च मत्वेति योजनायां तात्पर्यम् ॥

1. सर्गेषु—भाष्य, सर्गेषु शाङ्क । 2. सर्वेषु ख. 3. लक्षणः पृथ. ख.

सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥
अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
[1]यद् (यं?)ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥
न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एनं(एतत्)विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न [4]विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च । यद् ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति । इन्द्रियेभ्य इत्येतत् अर्थानामप्युपलक्षणम् । 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इत्यनेनैकार्थ्यात् । सत्त्वशब्दो बुद्धिपरः । 'मनसस्तु परा बुद्धिः' इति पूर्वोक्तेः । **अलिङ्गः**—लिङ्गागम्यः । [5]परत्वं च वशीकार्यतया विवक्षितम् । परस्य च वशीकरणं शरणागतिरेव । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य । अस्य **रूपं**—स्वरूपं विग्रहो वा व्यापकत्वादेव संदर्शनविषये अभिमुखतया न तिष्ठतीत्यर्थः । अथवा दृश्यं नीलरूपादिकं नास्तीत्यर्थः । अत एव **न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।** स्पष्टोऽर्थः । **हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तः ।** अयमंशः 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' इत्यत्र व्यासार्यैः, 'हृदेति भक्तिरुच्यते । मनीषेति धृतिः । 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्' इति पूर्वार्धमेकरूपं पठित्वा, 'भक्त्या च धृत्या च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह' इति महाभारते उक्तत्वात्[6] । अभिक्लृप्तः = प्राप्यः' इति विवृतः । "धृत्या समाहितात्मा भक्त्या पुरुषोत्तमं पश्यति, साक्षात्करोति प्राप्नोतीत्यर्थः । 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' इत्यनेनैकार्थ्यात्" इति वेदार्थसङ्ग्रहे प्रतिपादितम् । **य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।** स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या **ज्ञानानि**—इन्द्रियाणीत्यर्थः । "सप्त गतेः—"इत्यधिकरणे व्यासार्यैस्तथा व्याख्यातत्वात् । **बुद्धिश्च न विचेष्टेत ।** अध्यवसायोपेतं मन एव बुद्धिशब्देनोच्यते । अत एव तत्र भाष्यम्, 'अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदात् मन एव बुद्ध्यहंकारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते' इति । **तामाहुः परमां गतिम् ।** 'शरीरान्तःसञ्चरणं विहाय मोक्षार्थगमनं परमा गतिः' इति तत्रैव स्पष्टम् ॥ १० ॥

१. मन्त्रोऽयं तैत्तिरीयेऽपि, (नारा. १.) उत्तरार्धे तत्र "य एनम्"इतिपाठः । उत्तरार्धं परं श्वेताश्वतरीये (३) तत्र पूर्वार्धं च (४) पृथक्पृथक् तत्र ।

1. यं ज्ञात्वा शाङ्क. तं ज्ञात्वा माध्व. 2. कश्चिदेनम् माध्व । 3. य एनं माध्व. 4. विचेष्टति शाङ्क. माध्व. 5. एतावर्थस्थाने अवशिष्टंस्पष्टमित्येतावन्मात्रम् ख. 6. उक्तम् ग. घ.

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥
नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥
अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । तां—पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टां बाह्याभ्यन्तरकरणधारणां परमां गतिं योग इति मन्यन्ते । उक्तं च व्यासार्यैः, "परमा गतिर्योग इत्यर्थः" इति । **अप्रमत्तस्तदा भवति** । इन्द्रियाणां निर्व्यापारत्व एव अवहितचित्तता भवति । चित्तावधानं किमर्थमित्यत्राह—**योगो हि प्रभवाप्ययौ** । योगस्य प्रतिक्षणापायशालितया अवधानमपेक्षितमिति भावः । यद्वा इष्टप्रभवानिष्टाप्ययलक्षणसर्वपुरुषार्थसाधनत्वाद्योगस्य तत्र अप्रमत्ततया भवितव्यमिति भावः ॥ ११ ॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । स्पष्टोऽर्थः । प्राणपादे—"सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च"[1] । इन्द्रियाणि सप्तैव । "सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहितास्सप्तसप्त" इति सप्तानामेव परलोकगतिश्रवणात् । "यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत" इति योगदशायामिन्द्रियाणां परिगणितत्वाच्च सप्तैवेति प्राप्ते—उच्यते—"हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्"—शरीरे स्थिते आदानादिलक्षणकार्योपयोगित्वाद्धस्तादयोऽपि इन्द्रियाण्येव । अतो नैवम् । "दशेमे पुरुषे प्राणाः आत्मैकादशः"— आत्मशब्देन मनोऽभिधीयते,—"इन्द्रियाणि दशैकं च", "एकादशं मनश्चात्र" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां [इन्द्रि[2]यसङ्ख्या निश्चिता ।] न्यूनसंख्यावादा उपकारविशेषाभिप्रायाः, अधिकसंख्यावादाश्च मनोवृत्तिभेदादिति स्थितम् ॥ अमुमेवार्थमुपपादयति—**अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते** । अस्तीति ब्रुवतः शब्दादन्यत्रेत्यर्थः । तस्योपनिषदेकगम्यत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति । तत्त्वं भावयतीति तत्त्वभावः—अन्तःकरणम् । तेन च परमात्मा अस्तीत्येवोपलब्धव्यः । वेदान्तवाक्यैरस्तीत्युपलब्धस्य मनसाऽपि अस्तीत्येवं मनननिदिध्यासने

१२ ननु सप्तेन्द्रियाणि प्रागुक्तानि, इदानीं दशापि । तत् कतीन्द्रियाणीति जिज्ञासायां तन्निर्णायकाधिकरणसारं दर्शयति—'प्राणपाद इति' विशेषितत्वाच्चेति इतिशब्दपाठे, इत्यनेनेत्यर्थः । प्राप्ते इत्यत्र तदन्वयः ॥

1. विशेषितत्वाच्चेति इतिशब्दो ग. कोशे । 2. कुण्डलितं कोशेष्वदृष्टमप्यौचित्यात् शारीरकशास्त्रार्थदीपिकानुसारेण निवेशयन्ति ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

[illegible] उभयोर्हेत्वोः, उभाभ्यां शब्द[illegible] अस्तीत्येवोपलब्धस्य—ज्ञानक[illegible] —भूतः ब्रह्मणा [illegible] निर्दिष्ट— तत्त्वभावः प्रसीदति—मनः प्रसन्नं भवति । [illegible] [illegible] ॥ १३ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवति । कामाः—[illegible] विषयकमनोरथाः हृद्गताः [illegible] भवन्ति, तदनन्तरमेवायमुपासक अमृतो भवति— विश्लेषाश्लेषपूर्वोत्तर[illegible] [illegible] इत्यर्थः । अत्र ब्रह्म समश्नुते— अत्रैव [illegible] ब्रह्मानुभवतीत्यर्थः । '[illegible] चाऽमृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य' इत्यत्र भाष्यम् "अनुपोष्य— शरीरेन्द्रिया[illegible] यदमृतत्वम् उत्तरपूर्वाघयोरश्लेष-विनाशरूपं प्राप्यते, तदुच्यते, 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थः । 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति च उपासनवेलायां यो ब्रह्मानुभवः तद्विषयमित्यभिप्रायः" इति ॥ १४ ॥

---

१३ अत्र यद्यपि परमात्मा अस्तीत्येव पूर्वमुपलब्धव्यः; अथोभयोर्जीवपरमात्मनोस्तत्त्वभावेन— '[illegible]ऽस्मि सोऽहम्, योऽहं सोऽस्मि' इत्युक्ततद्भावभावनया चोपलब्धव्यः । अस्तीत्येवोपलब्धस्य जीवात्मन [illegible] निष्पद्यते । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वेति पूर्वमुक्तेः एवं सत्त्वेऽनन्तमुपपाद्य, 'हर्षशोकौ जहाती'त्येतदुपपादनं उपरिमन्त्रेणेति सुवचम्— अथापि उभयोरिति पूर्वमन्त्रप्रस्तुतग्रहणं स्वरसम् । वाङ्मन-[illegible] द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च कथमिति शङ्कापरिहारश्च कर्तव्योऽस्ति । अतो विलक्षणयोर्जीवमनसयोरत्र प्रवृत्त्या श्रवणादि [illegible] दर्शनं तु न चक्षुरायत्तम्; किन्तु तत्त्वभावरूपान्तः-करणकार्यमित्यपेक्षितमुच्यते इत्यादायेनान्यथा व्या[illegible]—[illegible]दिना । नन्वयमर्थः स्वरसो भवितुमर्हति, प्रतीतिर्हि द्विविधा अस्तीति, नास्तीति च । आद्या विधिप्रतीतिर्भावप्रतीतिः अन्त्या च निषेधप्रतीतिरभाव-प्रतीतिरिति । तथा च, "असाधारणाकारेण ग्रहणं हि वस्तुनो ग्रहणम् । न च केवलमानन्दादि ब्रह्मणोऽसा-धारणमाकारमुपस्थापयति; प्रत्यनीको ह्यानन्दादिः ब्रह्मणोऽसाधारणं रूपम्" इत्यक्षरध्यधिकरण (३–३–१४) भाष्यानुरोधेनेत्थमर्थस्संपद्यते—परमात्मा अस्तीत्येवोपलब्धव्यः । ज्ञानानन्दादिभावरूपेण ग्राह्यः । न तु [illegible] [illegible] निषेधमात्रेण । एवं तत्त्वभावेन असाधारणहेयप्रत्यनीकत्वरूपधर्मभावेन चोपलब्धव्यः । [illegible] भावरूपेणोपलब्धस्य परमात्मनोऽसाधारणोऽभावरूपधर्मोऽपि प्रसीदति प्रकाशो भवति । "[illegible] क्वचित्किञ्चित्तादृगेव निषिध्यते" इति न्यायेन अस्थूलमनण्वित्याद्याकारग्रहणात्पूर्वं ज्ञानानन्दादिग्रहणमावश्यकम् । तस्मादस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यत इति कथम्, अस्थूलमित्यादि-श्रुत्यापि [illegible] न शङ्कनीयम् । तथा ब्रुवताऽपि अस्तीति पूर्वमुपलब्धव्यत्वादिति चेत्—सत्यम् [illegible] नोपलभ्यत [illegible] मननध्यानदर्शनानि न सिध्यन्तीति पूर्वमन्त्रपूर्वोत्तरार्थानुरोधि-[illegible] रार्थमेवं व्याख्यातम् । श्रुतप्रकाशिकायाम् अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यादिमन्त्र-[illegible] परमतं निरस्य जन्मादिषड्भावविकारराहित्यपरत्वमुक्तम् (३–३–२१) ॥

१४. अयं मन्त्रो बृहदारण्यके (६–४.)ऽपि ।

---

१. [illegible]दिदोषं ख. घ. नाशान्त्यादिदोषं क. २. स्थिताः ख.

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह (स्यैव?) ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥

शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिस्सृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

उक्तमेवार्थमादरेणाभ्यस्यन्[1], उपदेष्टव्यांशः एतावानेवेत्युपसंहरति—**यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्यैव[2] ग्रन्थयः । अथ मर्त्योऽमृतो भवति** । ग्रन्थयः ग्रन्थिवद्दुर्मोचाः रागद्वेषादयो यदैव प्रमुच्यन्त इत्यर्थः । **एतावदनुशासनम्**—अनुशासनीयम् उपासकस्य कर्तव्यत्वेन उपदेष्टव्यमेतावदेव । वक्ष्यमाणमूर्धन्यनाडीनिष्क्रमणार्चिरादिगमनादिकं न साधकस्य कृत्यम्, किन्तु उपासनप्रीतभगवत्कृत्यमिति भावः ॥ १५ ॥

'विमुक्तश्च विमुच्यते' इति पूर्वमुक्तां द्वितीयां परममुक्तिमाह—**शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका** । हृदयस्य प्रधाननाड्यः शतं चैका च सन्ति । तासां मध्ये एका सुषुम्नाख्या ब्रह्मनाडी मूर्धानमभि निस्सृता । **तयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेति** । तया नाड्या ऊर्ध्वं ब्रह्मलोकं गच्छन् देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिपूर्वकस्वस्वरूपाविर्भावलक्षणां मुक्तिं प्राप्नोति । **विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति** । अन्यास्तु नाड्यः **विष्वङ् उत्क्रमणे**—नानाविधसंसारमार्गोत्क्रमणायोपयुज्यन्ते । विष्वग्वितता नाड्योऽन्या[3] अन्योत्क्रमणे उपयुज्यन्त इति व्यासार्यैर्व्याख्यातम् ।

इदं च वाक्यं भगवता बादरायणेन उत्क्रान्तिपादे चिन्तितम् । तथा हि—मूर्धन्यया शताधिकया नाड्या विदुषो गमनं, अन्याभिरविदुष इति नियमो नोपपद्यते । नाडीनां सूक्ष्मत्वात् अतिसूक्ष्मत्वाच्च दुर्विवेचतया पुरुषेणोपादातुमशक्यत्वात् । 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती'ति यादृच्छिकीमुत्क्रान्तिमनुवदतीति युक्तमित्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते—'तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शताधिकया' इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । तस्य चायमर्थः । तदोकः—तस्य जीवस्य ओकः = स्थानं हृदयम् अग्रज्वलनं = अग्रे ज्वलनं प्रकाशनं यस्य तदिदमग्रज्वलनम् । तेन अग्रज्वलनेन प्रकाशितद्वारो भवति । 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति श्रुतेः । एतावत् विद्वदविद्वत्साधारणम् । विद्वांस्तु शताधिकया मूर्धन्ययैव नाड्या उत्क्रामति । न चास्या नाड्या विदुषो दुर्विवेचत्वम् ।

---

१५ पूर्वं जीवद्दशायां कामविमोक्ष उक्तः । इह प्रायणकालिको हृदयग्रन्थिभेद उच्यते इत्येवंप्रकारेण इष्टभेदस्य सुवचत्वे । सर्वं सर्वत्र विवक्षितमस्तु, उत्तरमन्त्रस्योपसंहारप्रधानत्वादित्याशयेनाह—उक्तमेवेति ॥

1. अभ्यस्य ग. 2. अयं ख पाठः । एतदनुकूलं भाष्यम् । अन्यत्र हृदयस्येह । 3. अन्या इति कोशेषु नास्ति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ।
तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

विद्वान् हि परमपुरुषाराधनभूतात्यर्थप्रियविद्यासामर्थ्येन विद्याशेषभूततया आत्मनोऽत्यर्थप्रियगत्यनुस्मरणयोगाच्च प्रसन्नेन हार्देन परमपुरुषेणानुगृहीतो भवति । ततस्तां नाडीं विजानातीति तया विदुषो गतिरुपपद्यत इति । प्रकृतमनुसरामः ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । स्पष्टोऽर्थः । **तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण** । यथा देवदत्तः स्वाच्छरीराद्विलक्षण इत्युक्ते स्वशब्दः सर्माभव्याहृतदेवदत्तसम्बन्धिपरामर्शी, एवं पूर्वनिर्दिष्टान्तरात्मसंबन्धिपरामर्शी स्वशब्दः । ततश्चायमर्थः - तं जनानामन्तरात्मानं तच्छरीरभूतात् जनशब्दिताच्चेतनात् **प्रवृहेत्**— विविच्य जानीयात् । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति श्रुत्युक्तरीत्या धारकत्वनियन्तृत्वशेषित्वादिना विलक्षणं जानीयादित्यर्थः । **मुञ्जात्**— तृणविशेषात् । **इषीकां**— तन्मध्यवर्तिस्थूलतृणविशेषमिव । **धैर्येण**— ज्ञानकौशलेनेति पूर्वेणान्वयः । **तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति** । उक्तोऽर्थः । द्विर्वचनमुपदेशसमाप्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

आख्यायिकार्थमुपसंहरति— **मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् । ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः** । नचिकेताः मृत्युप्रोक्तामात्मविद्यां, 'यदा पञ्च' इत्यादिना उक्तं योगविधिं च **लब्ध्वा**— प्राप्य, 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुत्युक्तरीत्या ब्रह्म प्राप्य आविर्भूतगुणाष्टकोऽभूदित्यर्थः । **अन्योऽप्येवं यो विद् अध्यात्ममेव**— अध्यात्मविद्यां यः अन्योऽपि वेत्ति, सोपि **एवमेव** नचिकेता इवैव भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१७. पूर्वार्धं श्वेताश्वतरीयेऽपि (३) । संबन्धीति स्वादिति विशेष्यं कृत्वा तच्छरीरभूतात्स्वात् आत्मन इत्यपि सुवचम् । एवञ्च स्वशब्दस्य प्रधानकर्तृपरत्वेऽपि न दोषः । ननु कारकचक्रप्रयोक्तृतया कारकान्तरापेक्षया कर्तुः प्राधान्यम् ; प्रधानपरामर्शी च स्वशब्द इति कथमत्र देवदत्तदृष्टान्तेन स्वशब्देन परमात्मपरामर्शवचनमिति चेत्, कर्तुरपि क्रियाङ्गत्वात् सर्वापेक्षया कर्मकारकस्यैव प्रधानत्वात्प्रधानपरामर्शिना स्वशब्देन परमात्मपरामर्शो इत्याशयात् । फलभोक्तृतया कर्तुः पुरुषस्यैव सर्वप्राधान्यात्स एव परामृष्टव्य इति चेत्—अस्तु तर्हि समनन्तरोक्त... इति । **प्रवृहेत्**. वृह उद्यमने ॥

१८. अन्योऽपि योऽध्यात्ममेवाविन्, स ब्रह्म प्राप्तो विरजा विमृत्युर्भवतीति शाङ्करयोजनायां ... कृत्स्नम् ... अन्योऽपि योऽध्यात्मं वित्, स एवमेव भवतीति योजितम् ॥

१. नचिकेतो मत्य ... २. इत्यादिनोक्तं घ. इत्यादिनोक्त ग. ३. एवेत्यधिकं ख.

स ह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हरिः ॐ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयवल्ली, आदितः षष्ठवल्ली ॥

॥ इति कठोपनिषत् ॥

श्रीः

शिष्याचार्ययोः शास्त्रीयनियमातिलङ्घनकृतदोषप्रशमनार्था शान्तिरुच्यते । **स ह नाववतु**—सः विद्याप्रकाशितः परमात्मा । हशब्दः प्रसिद्धौ । **नौ** शिष्याचार्यौ **अवतु**—स्वस्वरूपप्रकाशनेन रक्षतु । **सह नौ भुनक्तु**—विद्याप्रचयद्वारा आवां सहैव परिपालयतु । यद्वा विश्लेषमन्तरेण आवां सहितावेव यथा स्याव, तथा परिपालयत्वित्यर्थः । **सह वीर्यं करवावहै**—सह सनियमकविद्याप्रदानेन विद्यायास्सामर्थ्यं निष्पादयावहै । नियमाभावे विद्या निर्वीर्या भवतीति भावः । **तेजस्वि नावधीतमस्तु**—**नौ** आवयोः यदधीतम्, तत् **तेजस्वि अस्तु**—वीर्यवत्तरं भवत्वित्यर्थः । **मा विद्विषावहै**—'यश्चाधर्मेण विब्रूते यश्चाधर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाऽधिगच्छति 'इति स्मृत्युक्तरीत्या अधमाध्ययनाध्यापननिमित्तो द्वेष आवयोर्मा भूदित्यर्थः । **ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः** । त्रिर्वचनं सर्वदोषशान्त्यर्थम् ॥

इयञ्चोपनिषत् भगवत्परैवेति भगवता बादरायणेन समन्वयाध्याये त्रिभिरधिकरणैर्निर्णीतम्[1] । तत्र—

'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' इति वाक्ये ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्व[1]नि(?)रूपणेन भोज्यत्वस्य वा भोग्यत्वस्य वा प्रतीतेः तत्प्रतिसंबन्धी, यस्येति षष्ठ्यन्तयच्छब्दनिर्दिष्टो भोक्ता जीव एव स्यात्; परमात्मनो भोक्तृत्वासंभवादिति पूर्वपक्षं कृत्वा, 'अत्ता चराचरग्रहणात्, प्रकरणाच्च, गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्, विशेषणाच्च' इति चतुर्भिस्सूत्रैस्सिद्धान्तः कृतः । तेषां चायमर्थः । 'उभे भवत ओदनः' इति ओदनप्रतिसम्बन्धितया प्रतीयमानः अत्ता परमात्मैव । ब्रह्मक्षत्रशब्दगृहीतनिखिलचराचरसंहर्तृत्वस्यात्र मन्त्रे प्रतिपादनात्— अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दयोः निखिलचराचरलक्षकत्वप्रकारः, ओदनशब्दस्य विनाश्यत्वलक्षकत्वप्रकारश्च एतन्मन्त्रव्याख्यानावसरे प्रतिपादितस्तत्रैवानुसंधेयः– 'महान्तं विभुमात्मानम्' इति प्रस्तुतत्वेन तस्य ब्रह्मप्रकरणमध्यगतत्वाच्च । ननु, 'ऋतं पिबन्तौ'

1. निर्णीता ग, ओदनत्वरूपेण ख. (ओदनत्वरूपणेन ?)

इत्युत्तरमन्त्रे कर्मफलभोगान्वयिनोरेव प्रतिपादनात्, परमात्मनश्च जीववत् कर्तृत्वेन वा अन्तःकरणवत् करणत्वेन वाऽन्वयासंभवात् परमात्मप्रकरणमध्यगतत्वं नास्तीत्याशङ्क्योक्तम्, 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्' इति। गुहां प्रविष्टौ जीवपरमात्मानावेव। तयोरेवास्मिन् प्रकरणे गुहाप्रवेशदर्शनात्। 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्' इति परमात्मनो गुहाप्रवेशः श्रूयते। 'या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी। गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती' इति जीवस्यापि गुहाप्रवेशो दृश्यते। अतः द्वयोरपि गुहाप्रवेशदर्शनात् तयोरेव पिबदपिबतोश्छत्रिन्यायेन 'ऋतं पिबन्तौ' इति निर्देशस्य संभवात्, ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रेण न परमात्मप्रकरणविच्छेदशङ्कयशङ्कः। 'विशेषणाच्च'। अस्मिन् प्रकरणे 'ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा' इति जीवपरयोरुपास्यत्वोपासकत्वादिना विशेषितत्वात् तयोरेवोपासनसौकर्याय एकाधिकरणस्थत्वप्रतिपादनार्थत्वात् ऋतं पिबन्ताविति मन्त्रस्य जीवपरप्रतिपादकत्वमेव। अतः, 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च' इति मन्त्रः परमात्मपर एवेति निर्णीतम्॥

तथा— 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति। ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते' इति मन्त्रे अङ्गुष्ठमात्रतया निर्दिश्यमानो जीव एव: अङ्गुष्ठमात्रत्वस्य जीवधर्मतया, 'प्राणाधिपस्संचरति स्वकर्मभिः। अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः', 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्' इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति पूर्वपक्षं कृत्वा—'शब्दादेव प्रमितः', 'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्', 'कम्पनात्', 'ज्योतिर्दर्शनात्' इति चतुर्भिस्सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः। तेषाञ्चायमर्थः। अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा: शब्दादेव 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति ईश्वरत्ववाचकेशानशब्दादेव। ननु कथं तर्हि परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत्राह— 'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्'। हृदि हृदये परमात्मनो वर्तमानत्वात् तदपेक्षया अङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते। न च खरतुरगादीनामङ्गुष्ठशून्यानां हृदयस्याङ्गुष्ठप्रमितत्वाभावात् तदन्तर्वर्तिनः परमात्मनः कथमङ्गुष्ठमात्रत्वमिति वाच्यम्। उपासनाविधायिशास्त्रस्य मनुष्याधिकारित्वात् तेषां चाङ्गुष्ठसंभवात् तद्धृदयवर्तिनः अङ्गुष्ठसमपरिमाणहृदयावच्छेदनिबन्धनाङ्गुष्ठप्रमितत्वे नानुपपत्तिः। 'कम्पनात्'। 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम्। महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति समस्तप्राणिकम्पनहेतुभयहेतुत्वस्यास्मिन्नङ्गुष्ठप्रमिते आम्नानात् तस्य च परमात्मधर्मत्वस्य 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नत्वात् अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा। 'ज्योतिर्दर्शनात्'। 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इति अङ्गुष्ठप्रमिते सकलतेजश्छादकज्योतिस्सम्बन्धप्रतिपादनात् तादृशज्योतिस्सम्बन्धस्य आथर्वणे ब्रह्मसम्बन्धितया प्रतिपादितत्वाच्च अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मेत्यर्थः॥

१. त्मनोः ग.

तथा—'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इति वाक्ये सांख्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानात्, पञ्चविंशातिरिक्तपुरुषानपेक्षाच्च सांख्याभिमतमत्रयात्मकं प्रधानमेव अव्यक्तशब्देनाभिधीयत इति, 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न' इति सूत्रखण्डेन पूर्वपक्षं कृत्वा '—शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च', 'सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्', 'तदधीनत्वादर्थवत्', 'ज्ञेयत्वावचनाच्च', 'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्', 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च' 'महद्वच्च' इति सप्तभिः सूत्रैस्सिद्धान्तः कृतः। तेषाञ्चायमर्थः—आनुमानिकं नाव्यक्तशब्दाभिलप्यम्। उपासनोपयोगिवशीकरणाय, 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च' इति वाक्ये रथिरथादिभावेन रूपितेषु आत्मशरीरबुद्धिमनइन्द्रियविषयेषु रथरूपकात्मना, 'शरीरं रथमेव च' इति विन्यस्तस्य शरीरस्यैवाव्यक्तशब्देन ग्रहणसंभवात्। अस्मिंश्च प्रकरणे इन्द्रियादिवशीकरणप्रकारस्यैव, 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इत्यादौ[1] दर्शनात्, तदनुसारेणाव्यक्तशब्देन शरीरमेव गृह्यते। ननु कथमव्यक्तशब्देन व्यक्तस्य शरीरस्याभिधानम्। तत्राह—'सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्'। भूतसूक्ष्ममव्याकृतं ह्यवस्थाविशेषमापन्नं शरीरं भवति। ततश्च कारणवाचिना अव्यक्तशब्देन स्थूलं शरीरमेवोपचारादुच्यत इत्यर्थः। नन्वव्यक्त[2]शब्दस्य मुख्य एवार्थोऽस्तु, कुतः स्थूलशरीरे लक्षणा अभ्युपगन्तव्येत्यत्राह—तदर्हत्वादिति। स्थूलशरीरस्यैव कार्यार्हत्वात्, तस्यैव वशीकार्यत्वाय प्रतिपादनस्यापेक्षितत्वात् अव्यक्तशब्देन कारणवाचिना स्थूलशरीरलक्षणा उचितेति भावः। ननु यदि भूतसूक्ष्ममव्याकृतमभ्युपगम्यते, कापिलतन्त्रसिद्धोपादाने कः प्रद्वेष इत्यत्राह—'तदधीनत्वादर्थवत्'। अस्मन्मते अव्यक्तस्य परमात्माधीनतया तदधिष्ठितत्वेन प्रयोजनवत्त्वमस्ति; सांख्यमते तदनभ्युपगमात् तस्य निष्प्रयोजनत्वमिति भावः। 'ज्ञेयत्वावचनाच्च'। यदि तन्त्रसिद्ध[3]मव्यक्तमेवाविवक्षिष्यत्, तदाऽस्य ज्ञेयत्वमवक्ष्यत्। व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्षं वदद्भिस्तान्त्रिकैस्तेषां सर्वेषां ज्ञेयत्वाभ्युपगमात्। न चास्य ज्ञेयत्वमुच्यते। अतो न तन्त्रसिद्धस्येह ग्रहणम्। 'वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्'। 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्। अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इत्यव्यक्तस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेव श्रुतिर्वदतीति चेन्न। 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इति प्राज्ञस्य परमात्मनः प्रकरणात् स एव अशब्दमस्पर्शमिति मन्त्रे ज्ञेयत्वेन निर्दिश्यते, न तन्त्रसिद्धमव्यक्तम्। 'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च'। अस्मिन् प्रकरणे हि उपायोपेयोपेतॄणां त्रयाणामेव ज्ञेयत्वोपन्यासः, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्-' इति प्रश्नश्च दृश्यते, नाव्यक्तादेः। 'महद्वच्च'। यथा 'बुद्धेरात्मा महान्

---

1. इत्यादिदर्शनात् ग.	2. ननूक्तशब्दस्य ग. घ.	3. सिद्धमेवाविवक्षिष्यत्, ग. घ.
4. अविवक्षिष्यत् ग. घ.

परः' इत्यत्रात्मशब्दसामानाधिकरण्यान्न तन्त्रसिद्धं महत्तत्त्वं गृह्यते. एवमव्यक्तमप्यात्मशरीरत्वेनाभिधानान्न कापिलतन्त्रसिद्धं गृह्यत इति स्थितम् ॥

अत इयमुपनिषत् सर्वाऽपि परमात्मपरेति त्रिभिरधिकरणैर्निर्णीतम् ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां
भूमावजृम्भयत भाष्यसुधामुदारः ।
वामागमाध्वगवदावदतूलवातो
रामानुजस्स मुनिराद्रियतां मदुक्तिम् ॥

॥ इति षष्ठवल्लीभाष्यम् ॥



इति
श्रीमद्वातयार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवा-
समधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परकाल-
मुनिपादसेवासमधिगतपारमहंस्यस्य
श्रीरङ्गरामानुजमुनेः
कृतिषु

कठोपनिषत्प्रकाशिका ॥

श्रीरस्तु। शुभमस्तु।

भगवन्जन्मनन्वको जन्म नैतीति युज्यताम् ।
मृत्युं प्राप्तोऽप्यमृत्युर्यन्नचिकेतास्तदद्भुतम् ॥

यः केनोपनिषद्भाष्यपरिष्कारं प्रणीतवान् ।
कठोपनिषदो भाष्यपरिष्कारमयं व्यधात् ॥

इति वात्स्यवीरराघवाचार्यविरचितः कठोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

श्रीलक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः

॥ शुभमस्तु ॥

श्री तिरुमल तिरुपति देवस्थान मुद्रणालयः तिरुपति—प्रति ५००. २५-८-४८.

श्रीः

श्रुत्यन्तरगताः कठोपनिषद्देशाः ।

वल्ली १–उशन्नित्यादि विवेशेत्यन्तं तै.ब्रा.३- [१-१८
" २—५ मु.उ. १. २ ख.
" २–२० तै.ना. १०.; श्वे.उ.३ अ.
" २–२३ मु. उ. ६. ख.
" ४–११ बृ. ६-४-१९
" ५—२ तै. ना. १०-६; ४७-२

वल्ली ५–१२ श्वे. उ. ६. ख.
" ५–१३ पूर्वार्धम् श्वे. उ. ६ ख.
" ५–१५ मु. उ. ४. श्वे. उ. ६.
" ६—९ तै.ना. १-१० श्वे.उ.३: ४ ख.
" " १४ बृ. ६-४-७.
" " १७ पूर्वार्धम् श्वे.उ. ३ ख.

परंतु क्वचित् क्वचिदानुपूर्व्यामीषद्भेदः परिष्कारतोऽवगन्तव्यः ॥

महर्षिनाम.

वाजश्रवस औद्दालकिरारुणिर्गौतमः । (१–१, १०, ११)

तस्य पुत्रो नचिकेताः गौतमः (१-१: ४-१५; ५-६.)

मृत्युनामानि— मृत्युः १-४. यमः १-५, वैवस्वतः १-७, अन्तकः १-२६.

अपूर्वपदानि.

आजायते १-६ प्रसृष्टम १–१०
अनिसृज १–२२. अत्यस्ताक्षीः २-११
सांपरायः १–३०; २-६
मुह्य १–१६; २-३ इत्था २-२५
स्वप्नान्तः, जागरितान्तः ४-४.
दुरोणम् ५–२ प्रतिरूपः ५-१०

अङ्गुष्ठमात्रः ४–१२; ४-१३; ६-१७
प्रवृह्य २-१३. प्रवृहेत् ६–१७
त्रिणाचिकेतः १-१७,१८. ब्रह्मजज्ञः १-१७
नाचिकेत १-१९., ३-१. दन्द्रम्यमाणः २-५
व्यतृणत् ४-१. अदितिः ४-७
अश्वत्थः ६-१. वामनः ५-३. उशन् १-१

कठोपनिषद्भाष्यगताः शारीरकविचाराः ।

कठोपनिषद्विषयक शारीरकाधिकरणत्रयम् ।

पूर्वमीमांसाविचाराः

* भाष्ये संदिग्धेषु इति शुद्धपाठो माध्यः।

परिशिष्टम्।

१-१ **स्वस्तय** इति [illegible] अविनाशि, अविनाशः [illegible] इत्यर्थम् [illegible]। अत्र [illegible] भूनिपदस्थाने भूभावं विना प्रयुक्तम्; तस्य सु इत्यनेन कर्मधारयो [illegible] इति भाष्याशयस्स्यात्। अस–क्तिच् अस्ति इति वाचस्पत्ये।

[illegible] **मोदनीयम्** [illegible] परमात्मानमित्यर्थो युक्तः। मुक्तो ह्यैकान्तिकनित्यकिङ्करः [illegible]। तथा कृत्वा च मोदन इति।

[illegible] **मदामदम्** [illegible]धर्मवत् जीवद्वारा घटनीयमदरूपत्वामदरूपत्वोक्ते- [illegible] पाठे तु मदामदान्तर्यामिमात्रतया तदस्पृष्टत्व[illegible] [illegible] इतिका।

टिप्पण्यां प्रमाणवाक्य[illegible]स्थलेषु आकरनिर्देशः ततनत्र कृत एवास्ति। यत्र नास्ति, तावन्मात्रमिह।

पृ.			पृ.		
३.	[illegible] स्म वै	तै. ब्रा. ३-११-८	३७.	पराधिकरण	ब्र. सू. ३-२-६(३०)
,,	[illegible]	पा. ५-४-१०३	५५.	उकारः स्वप्न	अथर्वशिखार्थानुवादः
१०.	त्रिसुपर्णं पठन्ति.	तै. ना. ४५-१	५८.	चक्षोस्सूर्यः	पुरुषसूक्तम्
१०.	अप पुनर्मृत्युं जयति	तै. ब्रा. ३–११	६०.	इह चेदवेदीत्	केन २. ख.
१८.	मा मा बाधस्व	भाष्य १-२-१२ सू.	६४.	तद्योऽसौ सोहम्	ऐ. आ. २-२-४-६
२३.	सांपराये	ब्र. सू. ३-३-२७	,,	लब्धरूपे.	ब्रह्मसिद्धिः

कठोपनिषदर्थसंग्रहः

नचिकेता यमात् प्राप्य सौमनस्यं पितुर्वरम् । स्वर्ग्याग्निज्ञानमप्येवं वव्रे मुक्त्यर्थवेदनम् ॥
स तं प्रशस्य प्रोवाच शब्दैकवेद्यमात्मनम् । तदर्थं ध्यानमन्यैकलभ्यं सूक्ष्मतमं विभुम् ॥
इन्द्रियार्थमनोबुद्धिजीवदेहान् हयादिवत् । स्थितान् देवश्च वशयन् तद् विष्णोः संव्रजेदिति ॥
अङ्गुष्ठमात्रमात्मेश चिदचित्सर्वशक्तिदम् । नचिकेतस चाप्येकं ध्यात्वा नाकमवेदिति ॥
पुरमेकादशद्वारमनुवृत्तोऽखिलान्तरम् । तथापरं स्वात्मलोकस्याप्यग्र्यं ज्योतिर्भजेदिति ॥
अद्भुताश्वत्थकर्तारमभयाय चरन् पथि । इन्द्रियाक्षजयी पश्यन् मुच्येतोऽस्य नास्थितिः ॥
इत्थं कृष्णयजुर्वेदकठोपनिषदि स्थिताः । षड् वल्ल्यो व्यक्तमेवाहुः श्रीविष्णुं पुरुषं परम् ॥

शोधनम्

२-५. त्रिभिरत्य	२६-१७. प्रसन्नो	५५-२०. संकल्प्य
१०-२२. अयं वात्रे	२८-२०. [illegible]	५६-२७. [illegible]
१३-१२. संदिग्धेषु	३८-२८. त्वनुक्त्वा	६२-५. [illegible]
१६-२९. तत्रैव स्थितम्	५२-२७. निन्दुकत्वन्	६५-१८. [illegible]
२४-२२. आत्मन्यव		

प्रमाण-अकारादि

	पु.			पु.	
अखिलस्य	५९	गी. भा. १५-१२	अयं यज्ञ	३३	श्रीभा. १-३-२
अङ्गुष्ठमात्रं	५१	म. भा. व. २६	अयं वाव यः	९	तै. ब्रा. ३-११-७
अङ्गुमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं	५१	तै. ना. ५३	अर्चनीयश्च	३१	म.भ.सं. ३३-४०
अङ्गुष्ठमात्रः	५१	श्वे. उ. ३	अर्थपुरुषन्त्वा	४५	श्रु. प्र. १-४-१
अतएवप्राणः	६०	ब्र.सू. १. १-१-२३	अविनाशिनु	२९	गी. २-१७
अत्ताचराचर	१६	ब्र. सू. १-२-९	अव्यक्तोऽक्षर	३०	गी. ८-२१
अत्रपरमपुरुषार्थ	१६	ब्र. सू. १-२	अस्मान् प्रत्र.	३४	म.भा.शा. ३४३-४५
		(१७-७-पंक्तौ ईषद्भेदः)	अहंमनुरभवम्	५०	बृ.उ. ४-१०
अधिष्ठानं	४३	गी. १८-१४	अहीनाधिकर	१४	पू. मी. ३-३-८
अध्यवसायाभिमान	६२	श्रीभा. २-४-५ सू.	अहःस्वःकर्तौ	१४	वार्ति. ४-२-३ अमूर्तप्रकरणे
अनुपोष्य	६४	श्रीभा, ४-२-७	आत्मन आकाशः	३२	तै. आ. १.
अनेन जीवेन	४१	छा. उ. ६-३	आदित्यवर्णं	५७	उत्तरनारा.
अपएवससर्ज	४८	म. स्मृ. १-८-८	आदित्यश्चक्षुः	५६	ऐ. उ. १-२
अपहत्यपाप्मानं	१४	केन ४ ख.	आनुमानिक	४३	ब्र.सू. १-४-१
अभिवदति नाभि	७		आभूतसंप्लवं	१२	
अभेदव्यापिनः	३०	वि. पु. २-१४-३२	इदं मन्त्रद्वयं नावन	३१	श्रु. प्र. १-४-१
अयञ्चलोकः		श्रु. प्र. ३-१-१३	इदं महोपनिषदं	३४	म.भा.शा.२२९-१११

॥ शुभमस्तु ॥

ஸ்ரீ:

ஸ்ரீ லக்ஷ்மீஹயவதந பரப்ரஹ்மணே நம:

உபயவேதாந்தக்ரந்தமாலை.

உபநிஷத்ஸாரம்.

(ஆசிரியர்—உத்தமூர் தி. வீரராகவாசார்யர்.)

வேதத்தில் ஒவ்வொரு சாகையையும் ஸம்ஹிதை, ப்ராஹ்மணம், ஆரண்யகம், உபநிஷத்து என நான்கு பாகங்களாகப் பிரித்திருக்கிறார்கள். ஸம்ஹிதையொன்று நீங்கலாக மற்றவை யெல்லாவற்றிற்கும் ப்ராஹ்மணமென்ற பெயருண்டென்பர். உபநிஷத்தும் ஆரண்யகத்திலுட்பட்டதே; அதன் முடிவான பாகமே உபநிஷத்துக்கு வேதாந்தமெனவும் பெயர். இது பரப்ரஹ்மத்தினிடத்திலே நெருங்கி இருப்பதாலே உபநிஷத் எனப்படுகிறதென ப்ராசீன ஸம்ப்ரதாயஸமயம். வேதம் பூராவும் ப்ரஹ்மத்தினிடத்திலிருப்பதாகலும் இது நேரில் நன்கு அதை விளக்குவதால் இதுவே நெருங்கியிருக்கின்றதாகும். வேதத்தின் முடிவாயிருப்பதாலும், அறிய வேண்டியது இதற்கு மேலொன்றில்லை யென்னலாம்படி இது இங்கே முடிவு பெறுவதாலும், இதைக் கொண்டே வேதம் முழுமைக்கும் பொருள் தெரிய வேண்டியிருப்பதாலும் இதுவே வேதாந்தம்.

வேதத்தைக் கர்மகாண்டம், ஜ்ஞானகாண்டமெனவும் பிரிப்பர். கர்மத்தினால் பெறப்படும் புருஷார்த்தம் ப்ரக்ருதிமண்டலத்திலுள்ள ஐச்வர்யபலமே யாம். ஜ்ஞானத்தினாலே பெறப்படுவது பரம புருஷார்த்தம். கரணகளேபரங்களைக் கொண்டே அனுபவிக்கவேண்டியதை அவற்றின் செயலான கர்மத்தினாலே பெறலாம். அப்பலனும் அதற்கான விதமும் அழியக் கூடியது. பரம புருஷார்த்தமான மோக்ஷம் சாச்வதமாயுள்ளது. அதற்கு வழியான ஜ்ஞானமும் அப்படிப்பட்டதே. சேதநனெனப்படும் ஒவ்வோர் ஆத்மாவுக்கும் சைதந்யமென்று ஜ்ஞானம் இயற்கையிலேயே யுள்ளதொன்று. இது இதன் பலனான மோக்ஷத்தைப் போலவே ஆத்மாவைச் சேர்ந்தது. கர்மம் போல் உடலைச் சேர்ந்ததல்ல. பரமாத்மவிஷயத்திலே வரும் உபாஸன ஜ்ஞானம் மேன்மேல் வளர்ந்தே வரும். பிறந்த அளவுக்கு அழிவு எப்போதும் இடையாது. ஆகவே ஜ்ஞானம் த்ருவமாய் அழிவற்றதான உபாயம். இதை யுபதேசிக்கும் காண்டம் ஜ்ஞான காண்டம்: உபநிஷத்து.

உபநிஷத்துக்கள் நூற்றுக்கு மேலிருப்பினும், நம் தென் பாரதத்திலே ப்ரஸித்தமான மதத்ரயத்திலும், வட தேசத்தில் ப்ரசாரமாயுள்ளவையுள்பட மற்றும் சில மதங்களிலும் விவாதமின்றி ப்ரஹ்மஸூத்ரத்தைப் பின்பற்றி ஆதரித்துவந்த உபநிஷத்துக்களையே நாமும் ஆதரித்துப் பொருள் தெளிவது

[illegible] ஈசாவாஸ்யம், கேநம், கடம், ப்ரச்னம், முண்டகம், [illegible] தைத்திரீயம், ஐதரேயம், சாந்தோக்யம், ப்ருஹதாரண்யகம், [illegible] மற்று ப்ரஸித்தி பெற்ற உபநிஷத்துக்களும், [illegible] அதர்வசிரஸ், நாராயணோப [illegible] வேதசாகைகளின் உட்பிரிவுகளில் [illegible] சேர்ந்த [illegible] உபநிஷத்து என்று [illegible] இது சகல [illegible]. 10 வது. மற்றை உபநிஷத்து [illegible] விளக்கிச் சொல்வதால் [illegible] பட்டது. இவை [illegible] லேயே சேர்ந்திருப் [illegible] உபநிஷத்துக்கள் [illegible] வேறு விஷயங்களைச் [illegible] சங்களையும் சுருக்க [illegible] உபதேசிப்பதென்றமையாலும் இதை முதலுப [illegible].

1. ஈசாவாஸ்யம்.

இதில் 18 மந்த்ரங்கள் [illegible] யுள்ளன. இந்த உபாக்யானம் [illegible]ல்லை. சிஷ்யனைப் பார்த்து ஆசார்யன் உபதேசம் செய்யும் முறையில் தொடங்கப்பட்டிருக்கிறது. இதனால் உபதேசமின்றி இவ்வர்த்தம் அறிய முடியாதென்பதும், ஆசார்யன் உபதேசிக்கப் பெற்றாலல்லது இவ் வித்யை பயன்பெறாதென்பதும் தெரிவிக்கப்படுமாம். அனேக உபநிஷத்துக்கள் இப்படி சிஷ்யாசார்ய ஸம்வாதமாகவே நடந்திருப்பதும் இவ்வர்த்தத்தைத் தெளிவிப்பதற்காம்.

இவ்வாறு சிஷ்யனைப் பார்த்து வரும்போது இதன் முதற் பகுதியில் அமைந்த இப்பொருளைத் தெரிவிக்கும்: இறைவன் இவ்வுலகில் எங்கும் நிறைந்துளன். இக்காணப்படும் பொருள் யாவும் சாச்வதமன்று. இவற்றைப் போக்ய மாகக் கருதிப் [illegible], வெளிப்படையாகப் புலப்படும் இவற்றைத் தனித்து வேறாக் கொள்ளாமல் இவற்றை விட்டு இவற்றின் உட் பொதிந்திருக்கும் இறைவனையே அநுபவிக்க வேண்டும். அதற்கு வைராக்யம் வேண்டும். ஆயினும் கர்மங்களை விடலாகாது. வைராக்யமுற்றவன் செய் யும் செயல்களால் [illegible] யலாகாது. ஸம்ஸாரத்திலே [illegible] கர்மங்களை யெல்லாம் அழித்து ஆத்மாவைக் காக்கும் [illegible] வேண்டும். ஆத்மாவை அழிப்பவனுக்கு இருள்மூண்ட உலகமே [illegible]. [illegible] பரமாத்மா. இவனி டத்திலே ஜீவாத்மாக்கள் எல்லாம் இருப்பனவாகப் பார்க்கவேணும். இவ் வண்ணம் கண்டவன் எல்லாம் பரமாத்மாவே யென்று ஒன்றாகவே பார்ப் பான். அருவித ரோகமுமில்லாத எம்பெருமானையே உபாஸிக்க வேண்டும். ஜகத் ஸ்ருஷ்டி ஸ்திதி ஸம்ஹாரங்களுக்குக் காரணமாய், ஸர்வஜ்ஞனாய், வேண்டும்போது தானே இங்குப் ஆவிர்ப்பவிப்பவனும் அவனே என்றவாறு.

இப்படி எட்டு மந்த்ரங்களிற் சொல்லி மேலுள்ள மந்த்ரங்களால் [illegible] ஜ்ஞானங்கள் இரண்டும் வேண்டுமென்பது [illegible] ப்ரதிபாதிக்கப்படுகிறது.

விசிஷ்டாத்வைத ஸித்தாந்தத்தி[illegible]. இந்த ஸ்ரீ தேசிகன் அருளிச்செய்த [illegible] விவரிக்கப்பட்டது.

ஸர்வ வஸ்துக்களிலும் வ்யாபித்தவனும், ஸர்வத்தையும் நியமிப்பவனும், வானத்தில் மேகம் புகையினால் [illegible] போன்றதற்குக் காரணமாயிருப்பவன் ஒருவன் உண்டு. அவன் தன்மைத்தனகையாலே ஸர்வத்துக்கும் ஆதாரமாகிறான். ஆகவே ஸர்வமும் அவனுக்கு உடலாம். அவனை அநுபவிக்கவேண்டும். அவன் ஒருவித தோஷமுமில்லாதவன். பாபத்தால் [illegible] காரணமாய் [illegible] வந்த மாம்ஸசரீரமற்றவன் [illegible]. எப்போதும் போல எல்லாம் [illegible] கர்மமோ தனி ஜ்ஞானமோ போராது [illegible] செய்துகொண்டிருந்து வினைகளைத் தீர்த்து நல்ல ஜ்ஞானத்தையும் [illegible] பெற வேண்டும். [illegible] நடப்பவனுக்கே தெளிவாக ஜ்ஞானம் [illegible] தேனும் கவனியாமல் இராப்பகலாக [illegible] யும் பல வழியில் அபஹரித்துப் [illegible] எல்லாம் வேண்டுமென்ற ஆசை [illegible] கொள்ளாதபடி பார்த்துக்கொள்ளவேண்டும். [illegible] விவேசனம் செய்து [illegible] திருத்து, அவன் அநுக்ரஹத்தாலே பாபங்களைக் கழிக்கவேண்டும். [illegible] அவனுடைய தயை பெற்று [illegible] அவா கொண்டு அப் புருஷோத்தமனிடத்திலே பக்தியை [illegible] ப்ரபத்தியைச் செய்து அவன் ஸங்கல்பத்தாலே அர்ச்சிராதி மார்க்கத்தாலே சென்று ஸகல பாபங்களும் கழிந்து விடுவதாலே பரமாத்மாவுடன் [illegible] கைகூப்பி நின்று அவனுடைய ஸாம்ராஜ்யத்துக்கு [illegible] தடையொன்றுமின்றி வழுவில்லா அடிமை செய்து வாழ்ந்திருப்பர் [illegible]. இது ஈசோபநிஷத்தின் ஸாரார்த்தமாகும்.

2. கேநோபநிஷத்.

ஐஹிகம், ஆமுஷ்மிகமென்னும் பயன்களைப்பெறுவதற்கு முதல் ஸாதனமாயுள்ள காரணகளேபரங்களிற் சேர்ந்தவையான, கண், காது, வாக்கு, மனது, ப்ராணன் எனப்படும் ஐந்து கருவிகளும் [illegible] ஜ்ஞானத்தை ப்ரகாசிக்கும் பலவிடங்களிலே ப்ரசம்ஸை செய்திருப்பது உபநிஷத்துக்க[illegible]

1. இந்த பாஷ்யத்திற்கு [illegible] ஸம்ரக்ஷிணி வாயிலாக முன் வெளியாயிருக்கிறது. [illegible] கப்படும்.

[illegible] செய்பவர் [illegible] கருதி [illegible] ரியமுபநிஷத்தில் [illegible].

வினா :— எது [illegible] பார்த்து போகின்றதோ. அது [illegible]. இப்படி ப்ராணம் சஞ்சரிப்பதும், வாக்கு பேசுவதும், கண் [illegible] கார்யங்களைச் செய்வதும் எவருடைய ப்ரேரணையாலாம்.

[illegible] சிஷ்யன் கேட்கிறானென்று முதலில் குரு [illegible] கொண்டு பரமாத் [illegible] உபதேசிக்க வேண்டு [illegible] அதைச்சொல்லி நின்றால் மோக்ஷம் பெற வழி [illegible] பார்த்து அவனுக்குத் [illegible] உபதேசிக்கலானார் குருவின் விடை வருமாறு

விடை :— ப்ராணனுக்குப் ப்ராணனும், இப்படியே முன் சொன்ன [illegible] சக்தியை யளித்து அவற்றை நிலைமி[illegible] பரமாத்மா [illegible] புணர்ந்தே ஞானிகள் மோக்ஷம் பெறுகின்றனர். அவன் அனுக்ரஹத்தாலே ஒவ்வொரு கருவியும் தன் வேலை செய்யத் திறமையுள்ளதாகிறது. இவைகளுக்கு அவனைப் பூரணமாக அறியும் சக்தி கிடையாது. எவ்வளவு தெளிவாக நீ அவனையறிந்ததாக நினைத்தாலும் நீ அறிந்தது பெருங் கடலில் ஓர் திவலையேயாம். பரமாத்மாவை நான் நன்கறிபவன் என்று நினைக்கிறவனோ அவனை நன்கறிந்தவனேவான். எங்ஙனம் அவனை நன்கறிய வியலாது. தேவலோகத்திலும் இவனை முழுதும் அறிந்தவரில்லை. உபாக்யானம் ஒன்று இவ்விஷயத்திலே சொல்லுகிறேன்; கேள்.

யக்ஷப்ரஹ்மோபாக்யானம்.

பரப்ரஹ்மமானது தேவர்களிடத்திலே அபிமானம் வைத்துத் தானே அவர்களுக்காக அஸுரர்களை ஜயித்துவருகிறது. உண்மை இவ்வாறிருக்க தேவர்கள் தாமே ஜயிப்பதாகக் கர்வம் கொண்டனர். இதனை நீக்கி உண்மையை இவர்களுக்கு விளக்கவேண்டுமென்று ப்ரம்மம் கருதினது. உடனே ஒரு யக்ஷரூபமெடுத்து எதிரில் வந்தது. தேவதைகள் இதைப் பார்த்து, யாரென்று தெரிந்து கொள்ள வேண்டுமென்று அவா கொண்டு, அக்னிதேவனைப் பார்த்து, நீ எல்லாம் தெரிந்தவனாயிற்றே, இதனைத் தெரிந்து வா என்றார்கள். அவனும் அதனிடம் ஓடிவந்தான். அவனை, நீ யார் என்று யக்ஷரூபம் கேட்க, அவன் தன் பேரும் பெருமையும் தோற்ற விடை அளித்தான். 'உன்னிடமுள்ள வீர்யம் எவ்வகையானது' என்று ப்ரம்மம்

1. இதன் விரிவை (தமிழுரையுடன் வெளியிடப்படவிருக்கும்) எமது வேதாந்த புஷ்பாஞ்ஜலி கரத்தத்தில் காண்க.

உடனே அவனை வினவினது. பூமியிலுள்ளவற்றில் எதையும் நான் தஹிப்பேன் என்றான். ப்ரஹ்மம் ஒரு புல்லை யெடுத்து அதின் முன் வைத்து, 'இதை தஹித்துவிடு' என்றது. வேகமாகவே அக்னி அதன் மீது பாய்ந்தான். தனக்குள்ள சக்தி முழுமையும் செலுத்திப் பார்த்தான். புல் புல்லாகவே யிருந்தது. ஓஹோ! இந்த யக்ஷம் யாரென அறிய சக்யமாகாதென்று திடமாய்த் தெளிந்து அவன் திரும்பிவிட்டான்.

பிறகு வாயுதேவனைத் தேவர்கள் அனுப்பினார்கள். நீ யார், என்ன யோக்யதையுள்ளவன் என்று ப்ரஹ்மம் கேட்டபோது, நான் பூமியிலுள்ளவற்றில் எதையும் எடுத்தெறிந்து ஆகாயத்தில் தள்ளிவிட வல்லவன் என்றான் வாயு. அவனிடத்திலும் அப்புல்லை எதிரில் வைத்து, 'இதை எடுத்துச் செல்லலாம்' என்று ப்ரஹ்மம் வாயுதேவனைப் பரிஹஸித்து விலகிற்று. ஆக அவனும் வெட்கமடைந்து விலகினான். (பூமி, அந்தரிக்ஷம், ஸ்வர்க்கம் எனப்படும் மூவுலகங்களுக்கும் ப்ரதான தேவதைகளாவார் முறையே அக்னியும், வாயுவும் இந்த்ரனும்.) அக்னியும் வாயுவும் அவமானம் பெற்றனர்.

ஆகவே தேவர்கள் இந்த்ரனை யனுப்பினார்கள். அவன் வருகிறபோது அவனை யொன்றும் வினவாதபடி ப்ரஹ்மம் மறைந்துவிட்டது. (அதற்கென்ன காரணமென்பதை நாமே ஊஹித்துக்கொள்ள வேணும். முதற்கால் அவன் தேவேந்த்ரனாதபடியாலே அவனைப் பரிசோதிக்க வேண்டாமென்று நினைத்திருக்கலாம். அல்லது, அக்னி, வாயு இவர்களைப்போல இவனுக்கு இன்ன விஷயத்தில் சிறப்பான யோக்யதை யுண்டென்பதை இவனே சொல்ல முடியாதென்றதாகலாம். இவன் எப்படியாவது தன்னைத் தெரிந்துகொள்ளாமல் திரும்பமாட்டான்; ஆக பிறர் முகத்தாலே தன்னைத் தெளிவித்து இவனுக்கு மேற்பட்டவர்களும் உலகிலிருக்கின்றனரென்று நினைப்பூட்ட வேண்டுமென்றும் எண்ணியிருக்கலாம். காரணம் எதேனுமிருக்கட்டும். அது மறைந்துவிட்டது.) இவன் என்ன செய்வதென்று திகைத்து நின்றான்.

அத்தருணத்திலே அவ்வாகாசத்திலே அநேகம் ஆபரணங்களை அணிந்து ப்ரஸன்னமாய் விளங்கி நின்றாள் ஒரு ஸ்த்ரீ. அவள் இவன் பாராத உருவமாக விராததனால் யக்ஷமே வேறுரு கொண்டு வந்ததாக நினைக்காமல் ஏற்கனவே தான் பல தரம் பார்த்துள்ள பார்வதி என்றும், ஸர்வஜ்ஞனான சிவனுடைய பத்னி யென்றும் தெரிந்து அருகில் வந்து, 'யார் அந்த யக்ஷம்' என்று ஆவலுடன் கேட்டான். அதற்கு அவள் கூறினதாவது—'இந்த்ரனே! அது ப்ரஹ்மம். அதனுடைய அனுக்ரஹம் இராவிட்டால் உங்களால் என்ன செய்ய முடியும்! ஆக நீங்கள் பெற்ற பெருமை யெல்லாம் அதன் பெருமையே என்றுணர்க' என்றவாறு. இப்படி இந்திரன் உண்மையை உணர்ந்து வாயுவுக்கும் அக்னிக்கும் மற்ற தேவர்களுக்கும் தெளியச் சொன்னான். இந்த ப்ரஹ்மஸ்வரூபம் பிறர்க்கு ப்ரகாசிப்பதென்றால், அது மின்னலுக்கும் கண்ணிமைக்கும் ஒத்ததாகும். ஆயினும் அது ஆசைப்படக் கூடியவாறு

[illegible] கல்யாண குணங்கள் நிரம்பியதுமாய், வேத வேதாங்கங்களை அப்யாஸம் செய்து [illegible]களாயிருப்பவர்கட்கு ப்ர[illegible] ஸத்யம், [illegible], இந்த்ரியநிக்ரஹமும், தபஸ்ஸு [illegible] பரமாத்மாவை [illegible] உணர்ந்து நிலைநிற்கும். இப்படி வித்யையைப் பெற்றவர்கள் அந்த பரமாத்மா [illegible]ருக்குமுலகினிற் புகுந்து உயர்ந்த பதவியைப் பெற்று விளங்குவர். இவ்வுபநிஷத்தில் பிரிவுகள் [illegible]

3. கடோபநிஷத்து.

இக்கதை நாசிகேதோபாக்யானம் விரிவாக உபாக்யான ரத்னமாலையில் வெளிவரும். இவ்வுபநிஷத்தில் ஆறு வல்லிகள் என்ற பிரிவுகள் உள.

1. வாஜச்ரவஸர் என்ற கௌதமருக்கு நசிகேதஸ் எனவொரு புதல்வன் இருந்தான். தந்தை விச்வஜித் யாகம் செய்து சொத்துக்களை யெல்லாம் தக்ஷிணையாக்கி அந்த யாகம் செய்தபோது வயது முதிர்ந்து தின்னவும் குடிக்கவுங்கூடத் திடமற்ற கோக்களைத் தானம் செய்வதைக் கண்டு, 'இவற்றைத் தானம் செய்தால் இருள் சூழ்ந்த உலகில்லவோ இருக்க வேண்டி வரும்' என்று நசிகேதஸ் வருந்தி அதற்காகத் தன்னையே தானம் செய்யும்படி ஒரு தரத்திற்கு மூன்று தரமாக வற்புறுத்தினான். அவர் சினம் கொண்டு, 'உன்னை யமனுக்குக் கொடுக்கிறேன்' என்று சொல்லிப் பிறகு மனந்திரும்பி வருந்த முற்படும்போது முன்னோர் நெறியினின்று தவறாமல் தந்தையை ஸத்யத்திலே நிலைநிற்கச் செய்து யமனுலகம் போய்ச் சேர்ந்தான். அங்கே யமன் தன் கிருஹத்தில் இல்லாததால் இவன் மூன்று நாள் பட்டினியிருந்தான். பிறகு யமன் வந்ததும் விருந்தினன் பட்டினியிருந்ததைக் கண்டு வருந்தி மூன்று இரவு பட்டினிக்காக மூன்று வரங்களை யளிப்பதாகக் கூறினான். நசிகேதஸ்ஸும், தந்தை மனக் கலக்கம் நீங்கி தன்னைக் கண்டு களித்தருளும்படிக்கு முதல் வரனையும், ஜராமரணங்களுக்கு இடமாகாததோர் ஒப்பற்ற ஸ்வர்க்கத்தைப் பெற அக்னி விஷயமாக 2-வது வரனையும் கோரிப் பெற்றான். அவ்வக்னி விஷயத்தை (அதாவது சயனத்தை, வைதிகாக்நியை வைத்து ஹோமம் செய்யத்தக்கவாறு பலவகைச் செங்கற்களை வேதம் விதித்த வண்ணம் செய்து ஓர் உருவம் கட்டவேண்டிய வகையைத்) தட்டுத் தடங்கலின்றி சொன்னபடித் திருப்பச் சொன்னதற்காக இவனுக்கு யமன் வெகுமதியு மளித்தான்.

பிறகு மூன்றாவது வரன் கேட்கப்பட்டது—'இறந்தவன் இருக்கிறானா இல்லையா வென்று ஐயமுறுகின்றனர். இதன் தத்துவத்தை நன்கு நான் தெளிய வேண்டும்' என்றவாறு. (யமன் பார்த்தான். உண்மையில் ஆத்ம தத்துவம் அவ்வண்ணமா யிருக்கிறதென்பதே இவ்வினாவின் ஸாரம். எனவே இவனுக்குப் பூரணமாய்த் தத்துவோபதேசம் பண்ண நேரிடுகிறது. இது பயன்படுமாறு இவன் நடந்துகொள்வானா வென்று பரீக்ஷித்தே இவ்வுபதேசம் செய்யவேணுமென நினைத்தான்.) பல வழியில் இவனை வேறு பலன்கள் அளித்து மாற்ற முயன்றான். நசிகேதஸ்ஸோ மிக்க வைராக்யத்துடன்

தன்னிடமினின்று சிறந்தப் பரிசில்கொ, நசிகேதஸை யமன் அங்கீகரித்துப் பின்வருமாறு உபதேசித்தான்.

2. ச்ரேயஸ்ஸு, ப்ரேயஸ்ஸு, (நன்மையானது, இஷ்டமானது) என இருவகைப்படும் புருஷார்த்தங்களில் ச்ரேயஸ்ஸில் நின்றது மெச்சத்தக்கதாகும். இதனை கேட்பதற்கே பெரும்பாலுமிருப்பர். கேட்பவரிலும் அறிபவர்கள் சிலரே. இதை யுணர்த்த திறமைப் பெற்றவனும், அவனை பணிந்து கற்பவனும், நன்கு உபதேசிக்கப்பட்ட போதும் இதனைத் தெளிகிறவனும் உலகில் உண்டாகில் இது அப்பொழுதே இது மிகச் சூட்சமமாயும், பல தர்க்கங்களுக்கப்பாற்பட்டிருப்பதால் இதனைத் தன்னாலறிந்தேனென்று சொல்ல வல்லவரில்லர். யாரும் சாவினின்றும் ... முன்னே நின்று நித்தியத்தையும், போகம் செய்யும் ஜீவாத்மாவைக் கண்டு, உடம்பிலிருப்பவன் மூத்தறிகிறான். செய்யும் ஆராய்ச்சியின் பயனைப் பெற்று ஆனந்தமுறுகிறான். சிருஷ்டியை (அதாவது இப்புருஷார்த்தத் திற்குள்ள உபாயமும் இருவகையானதே வர்ணாச்ரம தர்மங்கள் போன்றதல்ல. ஸர்வோபநிஷத்ஸார வேதங்களும் கொண்டாடும் ப்ரணவமே முக்யமாய் இருவழியான உபாயம். ஜீவாத்மா பிறப்பு இறப்பு அற்றவன். அவன் உடலை வென்றாலும் அழிக்கலாமே போலிட அவனை அழிக்க முடியாது. இப்படிப்பட்ட ஜீவனின் உள்ளிருக்கும், ஸர்வத்யாபியாய் பெரிதுமான இத்தத்துவத்தை ஒருவனுடைய புத்தியின் சக்தியாலே பெற்றுவிட முடியாது. கெட்ட நடவடிக்கைகளினின்று விலகி, அடக்க முற்று, மனதை அதனிடம் ஒன்றுடன் செலுத்தினால் ஒருவன் புகழ்ந்து அதனைப் பெறுவான். உலக முழுவதையும், அதை நடக்க உதவியாய் வைத்துக்கொண்ட நம்மோடு சேர்த்து உருண்டு விழுங்கும் அதன் தன்மையை யார் அறிவர்.

3. ஜீவாத்மா பரமாத்மா இருவரும் இந்த உடம்பில் இருக்கின்றனர் இருவரும் ஸாக்ஷி பலனை புசிக்கின்றனர். ஜீவாத்மா பரதனுல் நிழல்போல் ஒளியுற்றிருக்கிறான். பரமாத்மாவோ வென்றால் ஒளியுற்று விளங்குகிறான். ஜீவாத்மாவுக்கு உடல் ரதமாகும். புத்தி ஸாரதி. மனது கடிவாளம். புலன்கள் குதிரைகள். விஷயங்கள் அவற்றின் வழிகள். இவற்றைக் கொண்டு இவன் லோக துக்கங்களைப் புசித்து வருகிறான். இந்திரியக் குதிரைகளை வசப்படுத்தாத போது வழி தவறி தவிக்க வேண்டிவரும். அறிவுள்ளவன் இவற்றை முயலாய் தக்கவாறு பயன்படுத்தி முழு வழியும் கடந்து விஷ்ணுவின் பரமபதம் போய்ச் சேருவான். புலன்கள், விஷயங்கள், மனது, புத்தி, ஜீவாத்மா, சரீரம், பரமாத்மா என்பவற்றில் மேலுள்ளவற்றை வசீகரித்தால் கீழுள்ளவை அதாவதாக வசப்படும். பெறவேண்டும் பேறும் அப் பரமாத்மாவே.

4. இனி இவன் பரமாத்மா வென்பதை விவரித்துரைப்போம். எல்லா விஷயங்களையும் உணர்தற்கும், சொப்பனம், ஜாகரம் எனப்படும் அனுபவங்களுக்கும் கருவியாயுள்ளதும், ஜீவபரமாத்ம ஸ்வரூபம் தெரிந்தவனும்,

[illegible] ஸ்வரூபமும், ஸர்வ ஜீவனும், யாகாதிகளுக்கு வேண்டிய அக்னியும் அவனே. ஸூர்யாதி தேவதைகளுக்கும் அவனே ரக்ஷகன். ஒன்றாக நின்றாலும் முழுவதிலும் அவனே. இந்த வேறுபாடு தொலைந்தால் மோக்ஷம் கிட்டாது. இவனே கட்டைவிரல் ப்ரமாணமான ஹ்ருதயத்திலே ப்ரகாசிக்கும்படி வந்திருப்பவன். இவனை யறிந்த யோகி [illegible] நீருடன் கலந்த நீரைப்போலாகும். இவனோடு சேர்ந்து நித்யம் பேருவாகும்.

ரு. இப்படியாகச் சொல்லப்பட்ட சரீரமே ஜீவாத்மாவுக்குப் பல வழிகளை யுடைய பட்டணமாம். அதிலிருந்து அனுஷ்டிப்பவன் துன்பமற்று மோக்ஷமும் பெறுகிறான். இந்த பரமாத்மாவே சிறியனவும் பெரியனவுமாக உலகிலுள்ள எல்லா வஸ்துக்களையும், ப்ராணாபானங்களை வசப்படுத்தி உபாஸிப்பவனும், உடலின் உடையவனாயிருப்பவனும் எல்லாம் தானே என்னும்படி யிருக்கும் [illegible] ஜீவனின் வினைகளுக் கேற்ப ஸங்கல்பித்து எல்லா விருப்பங்களையும் கொடுப்பவன். ஸர்வாந்தர்யாமியா யிருந்து, அழிவில்லாத உடலுடைய ஜீவர்களுக்கு வேண்டியவை அளிக்கும்போது அழிவற்ற சேதநன் இவனே. ஸூர்ய சந்திராதிகளான சுடர்கள் எல்லாவற்றிற்கும் ஒளியளிப்பவனும் அவ்வண்ணம் ஒளி வீசும் அவையெல்லாம் இருள் என்னும்படி சுடர்மிகு சோதியுமான அவனை யுபாஸிப்பவர்க்கு சாச்வதமான ஸுகமுண்டாம்.

[illegible] மேல் கிளைகளும், கிளைகள் கீழுமாக வளர்ந்துவரும் இந்த ஸம்ஸார வ்ருக்ஷத்திலே யுள்ளவையெல்லாம் அவனிட்ட வழக்காகும். எல்லாம் அவனிடம் நடுங்கி நடக்கின்றன. இப் ப்ரக்ருதி மண்டலத்தில் இம் மனிதனுக்கில் அறியப்படுவதுபோல் வேறு உலகில் அறியவியலாது. இந்த்ரியங்களைக் கொண்டு சோதிக்கலாகாது. கண்ணால் காணமுடியாத அவனைப் பக்தியுடன் கூடிய மனதினால் காணவேண்டும். ஆகையால் யோகத்தில் நிலை பெற வேண்டும். உபதேசமூலமாய் அவனைத் தெளிந்து அவன் உளன் என்ற நம்பிக்கையுடன் முயன்றுவருபவன் [illegible] காமங்களும் பாபங்களும் நீங்கப் பெற்று அவனை யனுபவிப்பான்; பிறகு ஹ்ருதயத்திலுள்ள நாடிகளிலிருந்து வெளிப்பட்டு உடலிலுள்ள பலவகை நாடிகளிலே ஸம்ஸார மண்டலத்தினுட் செல்லாதபடி [illegible] பிளந்து தலையிற் சேர்ந்துள்ள தன் ஸுஷும்நா நாடிவழியாக வெளியேறி அப்பதம் சென்று விளங்குவான். ஆகையாலே அப்பரமாத்மாவை நன்று பிரிந்தறிவது நலம். இது கடோபநிஷத்ஸாரமாகும்.

ஶுபமஸ்து.

श्रीः

उभयवेदान्तग्रन्थमाला

ப்ராசீந ப்ரஸித்த பாஷ்யக்ரந்தங்களுடன் உபநிஷத்துக்களும், உரையுடன் திவ்யப்ரபந்தங்களும் இப்போது வெளியாகின்றன.

ராஜபோஷகபதவிக்கு ரூ. 100/- போஷகபதவிக்கு ரூ. 50/.

ரூ. 10/- முன் பணமாகச் செலுத்திச் சந்தாதாரானவர்கட்கும் தபால் செலவு வசூலிக்காமல் காபிகள் அனுப்பிக்கப்படும். இவ்விதம் சேரவியலாதவர்கள் ஸம்ஸ்க்ருதத்திலும் தமிழிலும் அச்சிட்டவரையிலாவது க்ரந்தங்களை விலைக்கு வாங்கி இதற்கு உதவுவது நலம். ஒவ்வொரு ஸம்புடமும் 100 பக்கத்திற்குக் குறையாமலிருக்கும்.

ஒரு ஸம்புடம் அச்சிடப் பூரணமாகப் பணம் உதவுவோருக்கு அந்த ஸம்புடம் 500 ப்ரதிகள் விற்று வசூலாகும் பணத்தில் கால்பாகம் திரும்பக் கொடுக்கப்படும். அல்லது 125 ப்ரதிகளை மட்டும் பெறலாம். ஏதேனுமொரு விதமாக உதவி ஸம்ப்ரதாயத்தைக் காப்பதில் ஊக்கம் வைக்கப் ப்ரார்த்திக்கிறோம்.

இவற்றோடு கூடவே ஸ்ரீபாஷ்யத்தையும் உரையுடன் சோதித்த ரீதியில் செவ்வனே அச்சிட்டு வெளியிடத் தகுந்த ஏற்பாடுகள் நடந்து வருகின்றன.

உபயவேதாந்தக்ரந்தமாலைக்குச் சந்தாதாரர்கள் அபேக்ஷிக்கின்றனர்.

போஷக, ராஜ போஷக பதவிகளிற் சேர்ந்துள்ள மஹான்களின் பெயர் விலாச விவரத்தை மேற்புறத்திற் காண்க.

நிபந்தனைவிவரத்தை உட்பக்கத்திற் காண்க.

RAJAPOSHAKAS AND POSHAKAS.

1. Sri Rangaramanuja Chakravarti, Rs. 1,000 அளித்தவர்.
   Kutandakuppam, Ketandapatti Post, Jolarpet.

2. Rao Bahadur, Sri V. T. Rangaswami Aiyengar,
   Balajinagar, Royapetta, High Road, Madras.

3. Sri Pulippakkam Seshadri Aiyengar,
   Pulippakkam, Chengelput.

4. Sri L. V. Gopalan, B. A., B. L.,
   Daivasikhamani Mudaliar Road, Lakshmipuram,
   Royapetta P.O. Madras.

5. Sri T. Srinivasaraghavachariar,
   Advocate, Main Road, Puduppalayam, Cudalore, N. T.

6. Sri L. C. Sundaravaradachariar, B. A., B. L.,
   Advocate, Chittoor.

7. Sri Doraiswami Aiyengar,
   Retired Tasildar, Kanakavallipuram, Tiruvallur.

8. Matatraya Pandita, Sri A. V. Gopalacharya, B. A., B. L.,
   Advocate, Contonement, Trichinopoly.

9. Rao Bahadur, Sri G. Rangaswami Aiyangar,
   Veda Vilas, Hindi Prachara Sabha Road,
   Thyagarayanagar, Madras.

10. Sri M. Anantasayanam Aiyangar, B A. B.L.
    (Deputy Speaker, Legislative Assembly, Delhi.) Chittoor.

11. Sri Ozhaiyur Sundarachariar,
    North Main Street, L. Conjeevaram.

इति

के. शठकोपाचार्यः न्यायमीमांसाशिरोमणिः, उभयवेदान्तग्रन्थमालाकार्यदर्शी.

श्रीः

उभयवेदान्तग्रन्थमाला

संस्कृतद्वितीयसरः

(२)

४. प्रश्न—५. मुण्डक—६. माण्डूक्य-

७. अथर्वशिखोपनिषदः

श्री

षष्टिप्रबन्धनिर्माणालङ्कर्मीण—दशोपनिषद्भाष्यकार-

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचितभाष्यभूषिताः

८. अथर्वशिरस्सारश्च

संपादकेन संशोध्य स्वकृतपरिष्कारायनेकोपयुक्तांशेन सह

तिरुमलै—तिरुपतिश्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थानमुद्राशालायां मुद्रिताः ।

सरोऽयं प्रथमसरवत् सिद्धान्तप्रचारचक्रवर्ति सुधीमणि श्रीरङ्गरामानुजचक्रवर्तिस्वामि-
वितीर्णद्रविणसंपन्नमुद्रणः

उभयवेदान्तग्रन्थमालायाः संपादकः प्रकाशकश्च—

शिरोमणि तर्कार्णव पण्डितरत्न श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धर पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीप उभयमीमांसावल्लभः

उत्तमूर् ति. वीरराघवाचार्यः

मूल्यम्] 1949 Rs. 4/-

இப்போது உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலையில் வெளியான க்ரந்தங்கள்.

1. १. ईशावास्योपनिषत् श्रीमन्निगमान्तमहादेशिक-
श्रीकूरनारायणस्वामिभाष्याभ्यां भूषिता ....
२. केनोपनिषत् श्रीरङ्गरामानुजस्वामिभाष्यभूषिता ....
३. कठोपनिषत् ,, ,, ... } ५—०—०

2. प्रश्न–मुण्डक–माण्डूक्य–अथर्वशिखोपनिषदः सभाष्याः ४—०—०

3. பெரியாழ்வார் திருமொழியில் முதல் ஸம்புடம் உரையுடன். 2—8—0

4. ,, ,, 2-வது ஸம்புடம் ,, 2—0—0

மற்றவை முறையே அச்சிடப்பட்டு வெளியாகும்.



ஏற்கனவே வெளிவந்துள்ள க்ரந்தங்கள்.

श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानुगृहीते

परपक्षनिराकृतिः	....	२	०	०
भेदसाम्राज्यम्	....	१	८	०

ग्रन्थान्तराणि च मणिप्रवालग्रन्थलिपिमुद्रितानि अन्यतो विज्ञेयानि ।

१. सिद्धित्रयम् गूढार्थप्रकाशसहितम्	....	२	०	०
२. परमार्थप्रकाशिका (अद्वैतामोदविमर्शः)	....	२	०	०
३. ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् (अचार्यभाष्य तात्पर्यसहितम्)	....	१	८	०
४. न्यायकुसुमाञ्जलिः सरलविशदसर्वार्थगर्भ विस्तराख्य व्याख्यान सहितः		६	०	०
५. न्यायप्रकाशः (मीमांसा) सुधास्वादसमेतः	....	४	०	०
६. वैशेषिकदर्शनविमर्शः	....	०	८	०
७. तर्कसंग्रहः सुखप्रवेशिनीसमेतः	....	१	०	०
८. श्रीवेङ्कटेशकल्याणचरितकाव्यम् தமிழ் தாத்பர்யத்துடன்	....	०	१२	०

கிடைக்குமிடம் :—

1. ஸ்ரீ உத்தமூர். தி. வீரராகவாசார்யர்
ப்ரொபஸர், ஸம்ஸ்கிருத காலேஜ்,
உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலை ஆபீஸ், திருப்பதி. (Madras).
ति. वीरराघवाचार्य, संस्कृतमहाविद्यालय, तिरुपति.

2. Rao Bahadur, Sri. G. RANGASWAMI AIYANGAR,
Veda Vilas, 3, Hindi Prachara Sabha Road,
T. Nagar, MADRAS,

श्रीः

उभयवेदान्तग्रन्थमाला

संस्कृतद्वितीयस्तरः

(२)

४. प्रश्न—५. मुण्डक—६. माण्डूक्य
७. अथर्वशिखोपनिषदः

श्री

षष्टिप्रबन्धनिर्माणालङ्कर्मीण—दशोपनिषद्भाष्यकार-
श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचितभाष्यभूषिताः

---

८. अथर्वशिरस्साग्रश्च

संपादकेन संशोध्य स्वकृतपरिष्कारायनेकोपयुक्तांशेन सह
चिन्नकै—तिरुमलै श्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थानमुद्राक्षरशालायां मुद्रिताः ।

[illegible]



उभयवेदान्तग्रन्थमालायाः संपादकः प्रकाशकश्च—
शिरोमणि तर्कार्णव पण्डितरत्न श्रीदेशिकदर्शनधुरन्धर पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीप उभयमीमांसावल्लभः
उत्तमूर् ति. वीरराघवाचार्यः

मूल्यम्] 1949 Rs. 4 -

இப்போது உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலையில் வெளியான
க்ரந்தங்கள்.

1 १. ईशावास्योपनिषत् श्रीमन्निगमान्तमहादेशिक-
श्रीकृष्णनारायणस्वामिभाष्याभ्यां भूषिता ....
२. केनोपनिषत् श्रीरङ्गरामानुजस्वामिभाष्यभूषिता .... } २—०—०
३. कठोपनिषत् ,, ,, ...

२. प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य-अथर्वशिरोपनिषदः सभाष्याः ४—०—०
३. பெரியாழ்வார் திருமொழியில் முதல் பத்துக்கு உரையுடன். १—८—
४. ,, ,, 2-வது பத்து ,, २—०—०
மற்றவை முறையே அச்சிடப்பட்டு வெளியாகும்.

ஏற்கனவே வெளிவந்துள்ள க்ரந்தங்கள்.

श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानुगृहीते

परपक्षनिराकृतिः	....	२	०	०
भेदसाम्राज्यम्	....	१	८	०

ग्रन्थान्तराणि च मणिप्रवालग्रन्थलिपिमुद्रितानि अन्यतो विज्ञेयानि ।

१. सिद्धित्रयम् गूढार्थप्रकाशसहितम्	....	२	०	०
२. परमार्थप्रकाशिका (अद्वैतभेदविमर्शः)	....	२	०	०
३. ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् (आचार्यभाष्य तात्पर्यसहितम्)	....	१	८	०
४. न्यायकुसुमाञ्जलिः सकलविद्वत्सदर्थगर्भ दिनकरकृत व्याख्यान सहितः		६	०	०
५. न्यायप्रकाशः (मीमांसा) सुधास्वादसमेतः	....	४	०	०
६. वैशेषिकदर्शनविमर्शः	....	०	८	०
७. तर्कसंग्रहः सुखप्रवेशिनीसमेतः	....	१	०	०
८. श्रीवेङ्कटेशकल्याणचरितकाव्यम् (பத்து ஸர்க்கங்கள்)	....	०	१२	०

கிடைக்குமிடம் :—

1. ஸ்ரீ உ.வே. தி. வீரராகவாசார்யர்
ப்ரொபஸர், ஸம்ஸ்க்ருத காலேஜ்,
உபயவேதாந்த க்ரந்தமாலா ஆபீஸ், திருப்பதி. (Madras).
ति. वीरराघवाचार्य, संस्कृतमहाविद्यशाला, तिरुपति.

2. Rao Bahadur, Sri. G. RANGASWAMI AIYANGAR,
Veda Vilas, 3, Hindi Prachara Sabha Road,
T. Nagar, MADRAS.

ஸ்ரீ

உபநிஷத்ஸாரம்.

உபநிஷத்ஸாரம்.

1. ப்ரச்நோபநிஷத்து.

ப்ரச்நம், முண்டகம், மாண்டூக்யம், அதர்வசிகை முதலான உபநிஷத்துகள் அதர்வ வேதத்தைச் சேர்ந்தவை. [illegible] கேள்விகள் [illegible]. [illegible] முனிவரை [illegible] ப்ரச்நோபநிஷத் [illegible] பெயர் பெற்றது. [illegible]கேசர், சைப்யர், [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], என்னும் அறுவர் வேத வேதார்த்தங்களில் [illegible], [illegible]தேகவான் [illegible] [illegible] [illegible]ப் பார்த்து [illegible] [illegible] ப்ரஹ்மசர்யம் [illegible] [illegible] சொல்லுகிறேன்' என [illegible]. [illegible] கொண்டனர். அவர் களில் [illegible]

[illegible]—"[illegible] [illegible] பிரஜை களின் [illegible] [illegible]."

பிப்பலாதர்—

"ப்ரஜைகளை ஸ்ருஷ்டிக்கவேணுமென்று ஆவல் கொண்ட ப்ரஜாபதி ப்ரஜைகளின் [illegible] [illegible], ப்ராணன் என [illegible]. [illegible] செய்து பலனை அநு பவித்து [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] டலம் சென்று [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] கர்மங்களுக்குரியது. [illegible] [illegible] ப்ரஹ்மசர்யத் துடனிருப்பவர் [illegible] [illegible] [illegible] ப்ரஜைகள் பிறப்பதால் [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], தபஸ் [illegible], ப்ரஹ்மசர்யமுள்ளவர்க்கு [illegible] [illegible]. அப்படியில்லாதவர்க்கு [illegible]"

இங்ஙனம் ப்ரஜைகளின் பிறப்புக்குக் காரணம் சொல்லிறது.

2. பார்க்கவர்—ஆசார்யரே! ப்ரஜையின் உடலைத் தாங்கும் தேவதைகள் [illegible]. இதை ப்ரகாசப்படுத்துகின்றவர் [illegible]. [illegible] யார் உயர்ந்தவர்?

பிப்பலாதர்—

ஆகாயம் முதலான ஐந்து மஹாபூதங்கள், இந்திரியங்கள் எனப்படும் எல்லா தேவதைகளுமே உடலைக் காக்கின்றனர். அதிலும் ப்ராணவாயுவே உயர்ந்ததாம். இதை அத் தேவதைகள் அறியாதிருப்பதைக் கண்டு ஒரு ஸமயம் ப்ராணவாயு அவர்களைப் பார்த்து, 'உங்களுக்கு மோஹம் வேண்டாம். தேன்கூடு கட்டும் ஈக்கள் ஈ யரசனுக்கு உட்பட்டு நடப்பது போல் எனக்கு நீங்கள் உட்பட்டு நடப்பவராவீர்கள். நான் உடலை விட்டுக் கிளம்பினால் நீங்கள் இங்குத் தங்கமுடியாது' என்று தெளிவித்து நிரூபித்தது. பிறகு உண்மை உணர்ந்து, வாக்கு, மனம், கண், காது இவை ப்ராணவாயுவைப் பலவாறு புகழ்ந்தன. (இந்த ஸ்தோத்ரத்தை விஸ்தாரமாகச் சொல்லுவது இந்தக் கண்டம்.)

3. கௌஸல்யர்—இப்படியுள்ள ப்ராணவாயு எங்கிருந்து பிறக்கிறது. எப்படி இந்த உடலில் வந்து சேருகிறது. எவ்வண்ணம் தன்னைப் பிரித்துக்கொண்டு இங்கு நிலைக்கிறது. எவ்வழியாக வெளிக்கிளம்புகிறது. உடலுக்குள்ளும் வெளியிலும் எங்ஙனம் இருந்து வருகிறது?

பிப்பலாதர்—கேள்விகள் சிறந்தனவாகையாலே நீர் சிறந்த ப்ரஹ்மஜ்ஞானமுள்ளவர். உமக்கு நான் விளக்கிச் சொல்லுகிறேன். முன் சொன்ன பரமாத்மாவினிடமிருந்தே ப்ராணவாயுவும் பிறக்கிறது. உருவத்திற்கு நிழல் போலே ஜீவனைச் சேர்ந்து மனதும், மற்ற இந்திரியங்களும் பிரியாதபடி யுள்ளன. அவற்றிற்கு அதிகாரியாய் ப்ராணவாயு ஜீவனுக்கு நிழல் போல் இருந்து அவற்றுடன் உடலில் ப்ரவேசிக்கிறது. மஹாராஜாவாயிருப்பவன் மண்டலவாசர்களை ஏவி நடத்திக்கொள்வதுபோல் இது மற்ற ப்ராணன்களை ஏவி ஆண்டுவருகிறது. தானே (ப்ராணவாயுவாகவே) முகபாகத்தில் நின்றுகொண்டு கீழ் இந்திரிய ஸ்தானங்களிலே அபானமாகவும், வயிற்றில் அக்னி உள்ளவிடத்திலே ஸமானமாகவும், ஆத்மாவின் இருப்பிடமான ஹ்ருதயத்தைச் சேர்ந்த அளவற்ற நாடி (நரம்பு) களிலே வ்யானமாகவும், புண்யத்தினால் பெறப்படும் புண்யலோகமும், பாப பலனான பாபலோகமும், இரு வினையின் பலனான மனித உலகும் பெற வழியாயுள்ள நாடியிலே உதானமாயும் நிற்கிறது. கீழ்ச் சொன்ன ப்ராண—அபான—ஸமான—வ்யான—உதானங்களுக்கு சூரியன், பூமி, ஆகாயம், வாயு, தேஜஸ்ஸு என்றவற்றோடு ஒருவாறு ஸம்பந்தமுண்டு. ஆக ப்ராணன் சூரியாதிரூபமாய் வெளியிலிருக்கும்.

4. ஸௌர்யாயணி—தூங்கும்போது இவ்வுடலில் எவை வேலையற்றிருக்கின்றன? எவை வேலைசெய்கிறன? ஸ்வப்நங்களைக் காண்பது யார், எதற்கு ஸுகமுண்டாகிறது, எல்லாம் எங்குத் தங்கி நிற்கின்றன?

பிப்பலாதர்—பலவிடங்களிலும் பரவியுள்ள சூரிய கிரணங்களெல்லாம் சூரியன் அஸ்தமிக்கும்போது அதன் மண்டலத்திலே ஒன்று சேருவதுபோல், தூங்கும்போது எல்லா இந்திரியங்களும் வேலையற்று மனதிலே லயித்து நிற்கின்றன. அப்பொழுது ப்ராணாபானாதி வாயுக்களே வேலைசெய்து வருகின்றன. அத்தருணத்திலே ப்ராணன் மனதை உடலில் பரப்ரஹ்மம் உள்ளவிடம் கொண்டுபோகிறது. வழியில் ஸ்வப்நாநுபவம். கண்டதும், கேட்டதும், எங்கோ எப்பொழுதோ அனுபவித்ததும், அனுபவியாததும், இருப்பதும், இல்லாததும் எல்லாம் ஸ்வப்னத்திலே காணப்படும். பிறகு தேஜஸ்ஸினால் அடிக்கப்பட்டபோது ஸ்வப்னத்தையும் காணுதொழிகிறான். ஸுகம் பெறுவது ஜீவன். அதுவும் அவன் உடலுக்குள் இருக்கும்போது. எல்லாம் இப்படி

தன்னிடம் லயித்திருக்கும்போது ஸர்வத்ர பரமாத்மாவினிடம் தங்கியிருக்கிறன். இப் பரமாத்மாவை உபாஸிப்பவன் எல்லாமறிந்து எங்கும் விளங்குவான்

5. சைப்யர்—ப்ரணவத்தை மரணம் வரை உபாஸிப்பவன் பெறும் உலகம் யாது?

பிப்பலாதர்—ப்ரணவமானது பர—அபர ப்ரஹ்மரூபமாயிருக்கும். ஒற்றை மாத்திரையுள்ள, அதாவது ஹ்ரஸ்வமான, ப்ரணவத்தை உபாஸித்தால் மனிதவுலகிற் பிறந்து தபஸ், ப்ரஹ்மசர்யம், ஆஸ்திக்யம் என்ற ஸம்பத்துகளுடன் உயர்ந்ததை அனுபவிப்பான். இரண்டு மாத்திரையுள்ள தீர்க்க ப்ரணவத்தை உபாஸிப்பவன் சந்திரலோகம் சென்று ஸ்வர்காதிகளை யநுபவித்துத் திரும்புவான். யாவனொருவன் மூன்று மாத்திரை கொண்ட ப்ரணவத்தினாலே பரமான புருஷனை உபாஸிப்பான், அவன் எல்லா பாபங்களும் நீங்க, நித்யமான ... ப்ரஹ்மலோகம் சென்று ஜீவ பணமயங்களைப் போக்கும் சாந்தமான பரமபுருஷனைக் கண்டு களிப்பான்.

6. ஸுகேசர்—ஹிரண்யநாபனென்னும் கோஸலதேசத்து அரசகுமாரன், ஷோடசகலையுள்ள புருஷன் யார் என என்னைக் கேட்டுத் தெரிய விரும்பினன். எனக்குத் தெரியவில்லையென்று உண்மையைச் சொன்னேன். அப்புருஷன் யார் எங்குளனென்ன உமக்குத் தெரிவிக்கவேண்டுகிறேன்.

பிப்பலாதர்—"பதினாறு கலைகளுள்ள புருஷன் இவ்வுடலிலேயே இருக்கிறன். 'எவை உள்ளவரை நான் இங்கு நிலை பெறுவேன், எவை போனால் நான் வெளியே புறப்பட்டுவிடவேண்டும்' என்று அவன் சிந்தனை செய்து, ப்ராணன், ச்ரத்தை, ஐந்து பூதங்கள், இந்த்ரியம், மனம், அன்னம், வீர்யம், தபஸ், மந்த்ரம், கர்மம், பலன், பேர் என்ற பதினாறையும் ஸ்ருஷ்டித்துக் கொண்டான். பெருகும் பெருக்குள்ள ஆறுகள் கடலுட்புகுந்து தம் பேரும் உருவமும் போய் அதிலேயே அடங்கியிருப்பது போல், இப்பதினாறு கலைகளும் எங்கு அடங்கியிருக்கின்றனவோ, அப் புருஷனை யறிய வேண்டும். அவனை அறிந்தவனுக்கு ம்ருத்யுபயமில்லை. இப்படி நான் அறிந்த பரப்ரஹ்ம ஸ்வரூபம் உள்ளது."

பிறகு அறுவரும் அம்முனிவரைத் துதித்து ஆராதித்துப் போயினர். மஹர்ஷிகளை வணங்குவோமாக. இது ப்ரச்னோபநிஷத்ஸாரம்.

5. முண்டகோபநிஷத்து.

எல்லா தேவர்களுக்கும் முன் பிறந்து உலகங்களை ஸ்ருஷ்டித்துக் காத்துவரும் ப்ரஹ்மா, ஸர்வவித்யைகளுக்கும் ஆதாரமாயுள்ள ப்ரஹ்மவித்யையைத் தம் மூத்த குமாரரான அதர்வருக்கு உபதேசித்தார். அவ் வித்யை, அங்கிர், பாரத்வாஜஸத்யவாஹர் வாயிலாக அங்கிரஸ்ஸிடம் சேர்ந்தது. சௌனகரென்னும் மஹான் அங்கிரஸ்ஸை முறைப்படி அணுகி, 'எதை யறிந்தால் எல்லாம் அறிந்ததாகும்' என வினவினர். அங்கிரஸ்ஸர்—"பரை, அபரை என்னும் இரண்டு வித்யைகளை யறியவேண்டுமென்று ப்ரஹ்மம் அறிந்தோர் சொல்லுவார்கள். அபரையாவது வேதங்களும் அவற்றின் அங்கோபாங்கங்களும் [அதாவது அவற்றை யோதிப் படித்துப் பெறப்படும் தெளிவான ப்ரஹ்மஜ்ஞானம் அபரவித்யை.] பரவித்யையாவது அக்ஷரமான பரப்ரஹ்மத்தைப் பெற

விகாரமுள்ள அதன் ஸாக்ஷாத்காரம். சேதந அசேதநங்களைப் போலன்றியே நித்திய மாய், ஸர்வஜ்ஞமாய், ஸகலமும் தானாய், எல்லாவற்றுக்குங் காரணமுமான ப்ரஹ்மத் தின் ஸாக்ஷாத்காரமானது ஞானிகளுக்கே யுண்டாகும். இந்த ப்ரஹ்மத்தில் நிலைபெற்றிருப்ப தோடு இங்கும் எங்கும் வியாபித்துள்ளது. [illegible] உடலினின்று தானே நூல் நூற்றுக் கூடு கட்டும் ஊர்ணநாபி (சிலந்திப்பூச்சி) போல இந்த ப்ரபஞ்சத்திற்குக் காரணமான ப்ரஹ்மத்திற்குச் சித்தே உருவமாம். ஸ்ருஷ்டி, ஸ்திதி, லயங்களுக்கு இருப்பிடமான இது ஸர்வஜ்ஞம், ஸர்வசக்தி

2. இந்த ஸத்யமான ப்ரஹ்மத்தை விரும்பிக் கர்மாநுஷ்டானம் செய்பவருக்கு ப்ரஹ்மலோகமன்று. [illegible] கிடைக்காது. ஸர்வ தேவ தேவ னான ஈசனின் [illegible] வாயிலுள்ள [illegible] கர்மங்களாலே பெறப்படும். அவ்விதம் கர்ம [illegible] கடலில் விழுந்து [illegible] கடப்பவனுக்குக் கிடைத்த ஓட்டைக் கப்பல்களைப் போலவாம். இவற்றை யநுஷ்டிப்பவருக்கு [illegible] விருத்தியும், [illegible] லோகங்களுக்குச் செல்வதுமுண்டு. [illegible] கருமச் சிறந்த அநுஷ்டானம் செய்பவர் ஸூர்ய மண்டல வாயிலாக [illegible] போய் நிற்பர். ஆகையால் கர்மங்களை விட்டு, பரமபுருஷனை யறிவதற்கு வேத வேதார்த்த ஞானமுள்ள உயர்ந்த குருவை ஆச்ரயிக்கவேண்டும்.

3. ஸர்வவிலக்ஷணமாய் [illegible] பரமபுருஷனிடமிருந்தே நெருப்பி லிருந்து தீப் பொறிகள் கிளம்புவதுபோல எல்லாம் பிறக்கின்றன. இவனிடத்தினின்றே ப்ராணனும், மனமும், [illegible] கருவிகளும், பஞ்ச பூதங்களும், உலகங்களும், உலகப் பொருள்களும், வேதங்களுமெல்லாம் உண்டாகின்றன. இப்படிப்பட்ட காரண வஸ்து ஹ்ருதயத்திலுள்ளதை அறிந்தவனுக்கு அங்குள்ள அஜ்ஞானம் முதலான [illegible] கழன்றுவிடும்.

5. உடல் [illegible] பக்ஷிகள் [illegible]. ஒன்று அதில் பழுத்துப் பழங்களைப் [illegible] உண்கிறது [illegible] உண்ணாமல் மிக்க ஒளியுடன் விளங்குகிறது. [illegible] கர்மமான ஜீவன் தன்னைக் காட்டிலும் வேறான பரமபுருஷனையும் அவன் [illegible] அறிந்தால் மோக்ஷம் பெறுவான். உபாதாந காரணமாயும், நிமித்த காரணமாயுமுள்ள அவனைப் பார்த்தவர்களுக்கு, புண்ய பாபங்கள் கழிந்து அவனோடு சிறந்ததொரு ஸாம்யத்தைப் பெறுவதே மோக்ஷமாம். கர்மங்களை நன்கு செய்துகொண்டு ப்ரஹ்மவித்யை யநுஷ்டிப்பவனே சிறந்த ஜ்ஞானி. ஸத்யத்தை விடாமலிருக்கவேண்டும். ப்ரஹ்மவித்துக்களை யாராதிப்பவனுக்கே ஸர்வ லோகமும் ஸர்வ பலனும். (ஆக ப்ரஹ்மவித்பசாரம் ஆகாதென்பது சொல்லாமலே விளங் கும்.)

6. ப்ரஹ்மோபாஸநத்தில் இழிந்தவனுக்குக் கர்மபலன்களிலே நசை தகாது. ஆசார்யனருகில் கேட்பது, தானும் பிறகு ஆராய்ந்து தெளிவது, த்யாநம் செய்வது என்றவை மட்டும் போதா. பகவானின் அநுக்ரஹமும் வேண்டும். பலம், தபஸ்ஸு, வெளியாசாரம் எல்லாம் வேண்டும். அநாசாரத்தை, கவனமற்றிருப்பது தகாது இப்படி யெல்லா உபாயங்களும் சேர்ந்தால் தான் ப்ரஹ்மத்தைப் பெறலாம். இவன் மோக்ஷம் பெற இடையூறான உபகரணங்கள், கர்மங்களெல்லாம் விலகிவிடுகின்றன. இப்படிப்

[illegible]

௬. [illegible]

[illegible] கண்டங்கள் நான்கு. [illegible] வஸ்துக்களுக்கு, [illegible] வஸ்துக்களை [illegible] அதற் [illegible] என்னும் பரண [illegible] காலவரைக்கட் [illegible] அக்காலமான ப்ரளயமும் [illegible] பாதங்கள் வைச்சவரான், [illegible] நான்கும் முறையே [illegible] ககளுக்கேற்றக்கினை [illegible] ஸ்வப்நம், [illegible] [illegible] நிகழ்ச்சிப் [illegible] நான் [illegible] அடிக்கிறது [illegible] வஸ்துக்களை [illegible] நான் [illegible] ப்ரளயம் அக்கா [illegible]

௭. [illegible]

[illegible] வாறு பாவிக்கப்பட்டிருக்கிறது.

அதர்வர் [illegible] ப்ரணவமாம். அதற்கு [illegible] அது. [illegible] வஸ்துக்கள், காயத்ரீ, [illegible] உகாரமும், மகாரம் [illegible] வேதம், ஸாமவேதம், [illegible] வேதம் [illegible] இப்படி [illegible] பாவிக்கப்படும். இந்த நான்கு [illegible] களுக்கும் முறையே ப்ரஹ்மா, விஷ்ணு, ருத்ரன், புருஷனென்பவர் தேவதைகள். இப்படித் தனித்தனியாகப் பெயரும்

நிறமுமுள. இந்த ப்ரணவமே ஹ்ரஸ்வம், தீர்க்கம், ப்லுதம் என்று மூன்று விதமாம். இப்படி மூன்று விதம் சொல்லி நான்கு மாத்திரைகளோடு உச்சாரணம் செய்தால் சாந்தமான ருத்ராவாகிய பரமாத்மா ஹ்ருதயத்தில் ப்ரகாசிக்கும். இந்த ப்ரணவத்திற்குக் காரணப் பெயர்கள் அநேகம் உள. (இவை, இங்கும் அதர்வசிரஸ்ஸில் இன்னும் விரிவாகவும் கூறப்பட்டுள்ளன.) இம்மாத்திரைகள் நான்கும் முறையே விழிப்பு, ஸ்வப்னம், தூக்கம், மோக்ஷ தசை எனப்படும். இவற்றை நிர்வஹிக்கும் தேவர்கள் ஏற்கனவே சொல்லப்பட்டனர். இப்படி முதல் வினவிற்கு விடை யளித்தாய்விட்டது. இனி மேலுள்ளவற்றின் விடைகளாவன—த்யானத்தை விஷ்ணுவாகவும், த்யானிக்கிறவனை ருத்ரனாகவும் பாவிக்கவேண்டும். த்யானத்திற் கிலக்கானது முக்கியமாய் த்யானிக்க வேண்டிய ஈச்வரன். ப்ரஹ்மா, விஷ்ணு, ருத்ரன், இந்திரன், பஞ்சபூதங்கள், இந்திரியங்கள் எல்லாம் பிறவியுள்ளனவே. பிரமனும், ருத்ரனும் எல்லா காரணங்களுக்கும் காரணமல்லர். ஆக ஸர்வைச்வர்யமுள்ளவனாகவிருந்து ஸர்வேச்வரனாய் ஸகலமெல்லாம் அளிக்கும் காரணவஸ்துவை, மற்றவைகளை விட்டு த்யானிக்கவேண்டும்.' இது அதர்வசிகையின் ஸாரம்.

8. அதர்வசிரஸ்ஸு.

கீழ்ச் சொன்ன ப்ரச்நம் முதலிய உபநிஷத்துக்கள் போல் அதர்வ வேதத்தைச் சேர்ந்த உபநிஷத்து அதர்வசிரஸ்ஸு என்பதுமொன்று. இது ருத்ரனையே பரமாத்மாவாகச் சொல்லுகிறதாகையால் ருத்ரனைப் பர தேவதை என நினைத்து விடாதபடி இவ்வுபநிஷத்தில் அவ்வித ஸந்தேஹத்திற் கிடமான பாகத்தை மட்டும் பெரியோர் விரித்துரைத்துள்ளனர். மற்ற பாகங்கள் பல ப்ரதியில் பலவாறாகக் காணப்படுவதால் இதில் பாடபேதம் அதிகமாம். எந்தப் பாடத்திலும் நம் ஸித்தாந்தத்திற்கு யாதொரு முரண்பாடு மில்லையாகையாலே அதைப் பற்றி நாம் விசாரிக்கவேண்டிய அவசிய மொன்று மில்லை. இதில் அதர்வசிகையிற்போல் கண்டங்களின் பிரிவிலும் விவாதமுண்டு. இதன் ஸாரமாவது—

தேவதைகள் ஒரு ஸமயம் ஸ்வர்க்கம் சென்றபோது அங்கு ருத்ரனைப் பார்த்தார்கள். நீ யார் என வினவினார்கள். (அவன் மற்ற தேவர்களைப் போல் வைஷ்ணவ வேஷமற்று பஸ்மம் பூசிக்கொண்டு ஒருவிதமாயிருந்ததாலே இவர்கள் அவன் நிலையை யுணரவியலாமல் இப்படிக் கேட்டிருக்கவேண்டும்.) அவன் தன்னைக் காரணமாகவும், கார்யமான ஸகல ப்ரபஞ்சமாகவும் சொல்லிக் கொண்டான். இதுவும், ஸர்வாந்தர்யாமியான பரமாத்மா வரையிலுமாகத் தன்னையும் மற்ற வஸ்துக்களையும் அவன் (ப்ரஹ்லாத வாமதேவ தேவேந்திராதிகளைப் போலே) கண்டானாகையாலே. பிறகு தேவதைகள் தெளிந்து (பாகவதாபசாரம் போம்படி) அவனைப் பலவாறு புகழ்ந்து வணங்கினர். ஆக அவன் இப்படிப் பட்டவனாகையாலே சிறந்த வைபவமுள்ளவன். அவனை உபாஸிக்க வேண்டும். அதற்கு மந்த்ரம் ப்ரணவம். ப்ரணவத்திற்குப் பல பெயர்கள் உண்டு. (அதர்வசிகையில் சொன்னவை போலும் அதிகப் படியும்.) ருத்ரன், ஈசானன், மஹேச்வரன், மஹாதேவன், என்றிற்போலுள்ள காரணப் பெயர்களுமுள்ளன. இவ்வண்ணம் ருத்ராந்தர்யாமியாகப் பரமாத்மாவை உபாஸிப்பவர்கள் பஸ்மத்தை யணிந்து கொண்டு உபாஸிக்க வேண்டும் என்றவாறு. இவ்வைந்து உபநிஷத்தும் விஷ்ணுபரமாய் கடோபநிஷத்திற் கூறப்பட்ட ப்ரணவத்தைப் பலவாறு விரித்துக்கூறினவாம்.

श्रीः

मुख्यगुरवे श्रीवेंकटेशाय नमः

भूमिका

उभयवेदान्तग्रन्थमालायाः अयं द्वितीयः सरः सभ्यः सांप्रतमुपह्रियते. यत्र प्रथमसरनिविष्टात् ईशा-केन-कठोपनिषत्त्रयादुपरितन्यः प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्योपनिषदः, अथर्वशिखा च अथर्वशिरस्सारसनाथा ग्रथिताः सन्ति । दशोपनिषद्भाष्यकारा इति प्राप्तप्रख्यातयोऽर्पामे श्रीरङ्गरामानुजमुनिवराः मूल-भाष्य-टीकाव्याहृता अन्या अपि काश्चिदुपनिषदो व्याख्यातवन्तः सन्तीति नूनमिदं प्रथमसरभूमिकात एव सुज्ञानम् । तत्रेह सरे अथर्वशिखादिनिवेशौचित्यमेतत्सरान्ते संदर्शितमेवेति किमत्र पिष्टं पिष्ट्वा ।

अथेदमभ्यधिकप्रमोदवहमावेद्यते, यत्-येषां षष्ट्यब्दपूर्तिमहोत्सवाभिज्ञानरूपेण प्रथमः सरः प्राकाश्यं प्रापि, ते तदर्थं पूर्णमुपकृतवन्तः, जन्मत एव सच्चक्रवर्तिनः, बिरुदेन च सिद्धान्तप्रचारचक्रवर्तिनः, विद्वद्वराः, उदारहृदयाः, श्री. उ. वे. (कूनाण्डकुप्पाभिजन) **श्रीरङ्गरामानुजार्या** एव अभिजनविद्यानुरूपमनेकसच्छिष्यसमाश्रिताः, स्वयमाचरणेन आचारं स्थापनेन च अन्वर्थाचार्यसंज्ञाः, स्वयमिव स्वोपदिष्टतत्त्वहितपुरुषार्थवेदान्तविद्यस्वशिष्यजनमूल्यम्, तथा तदन्यानेकवैदिकलौकिकास्तिकमहाजनमूल्यञ्च द्वितीयसरस्यास्य मुद्रणार्थे द्रविणं संभृत्य वितरीतुं विशेषेणोत्सहन्त इति ।

इदं पुनरत्यर्थमभिनन्दनीयम्, आदरगौरवपुरस्सरमावेदनीयञ्च आस्तिकमहाभागेभ्यो मन्ये, यत्-एवं महति साहसे प्रवृत्तस्य प्रवर्तितस्य च मे प्रयत्नं फलेग्रहिं चिकीर्षुरिव प्रथमगुरुः स भगवान् श्रियःपतिः प्रख्याततमानां प्राज्ञवतंसानां केषां चित् चित्तं स्वयमेव संमुखं समकल्पयत्, यतः खलु **श्रीरामानुजसिद्धान्तभाष्यप्रकटनपरिषत्** एका प्राप्तात्मलाभा मुद्रणशोधनप्रकाशनादिभरं परं मदधीनं विधाय द्रविणसंभरणभरं स्वयं वोढुमुद्युज्य सर्वोपनिषद्भाष्यमुद्रणं क्रमेण निर्वर्तयितुमीहते । परिषदोऽस्या अङ्गभूताः महान्तः इमे इत्थम्भूता इति अत्रैव स्थलान्तरे विशिष्य विज्ञापितमस्ति । तत् सर्वे संभूय उभयवेदान्तग्रन्थमालां यथावद् ग्रथितुमुचितं साहायकं समाचरन्त्विति प्रार्थ्यते, यतः परिषदो मनोरथपूर्तिरपि सिद्धान्तबद्धश्रद्धसज्जनसर्वश्रीवैष्णवौदार्यसंपत्तौ सत्यमायत्तते ।

संपादकः

श्रीः

प्रश्नोपनिषदर्थसंग्रहकारिकाः

१. सुकेशशैव्यसौर्यायण्याश्वलायनभार्गवाः । कवन्धी चेति षट् प्राप्ताः पिप्पलादमृषीश्वरम् ॥

२. तत्रोत्तरोत्तरस्येह प्रश्नस्सह समाधिना । पूर्वं पूर्वं निबद्धोऽस्ति षट् प्रश्नाः प्रश्नगास्तत: ॥

३. कुतः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रश्ने कबन्धिनः । प्रजाकामाद् रयिप्राणसृजो जाताः प्रजापतेः ॥

४. अन्नरूपात् प्रजाः, यासां संसरन्तीन्दुसंगताः । शुद्धास्त्वादित्यगा ब्रह्म यान्तीत्याह स तं गुरुः ॥

५. भार्गवं त्वाह देवेषु महाभूतेन्द्रियात्मसु । प्रजाधृत्सु वरिष्ठत्वं प्राणस्यैतत्स्तवञ्च तैः ॥

६. उत्पत्तिमागतिं देहे स्थानान्येतत्क्रियाभिदाम् । आदित्याद्यत्मताञ्चाह प्राणस्यैवाश्वलायनम् ॥

७. सुप्तौ स्वपन्ति जाग्रन्ति स्वप्निनं सुखिनं तनौ । परात्मनि प्रतिष्ठानं ज्ञातुः सौर्यायणिं जगौ ॥

८. शैव्यं त्वेकद्वित्रिमात्रनारोपास्तौ गतिः क्रमात् । नृलोकपुनरावर्तिलोकमोक्षपदेष्विति ॥

९. स षोडशकलो यस्मिन् प्रभ्व्यः प्राणादयः कलाः । अस्तं गच्छन्त्यमूः पुंसि पर इत्याह चादिमम् ॥

१०. इत्थं प्रश्नोपनिषदः षट्सु प्रश्नेषु वर्णिताः । स्रष्टा, प्राणोऽस्य भूमा ज्ञप्रतिष्ठा प्रणवः कलाः ॥

विषयाः

प्रश्नमन्त्रसूची

प्रमाणाकरः

पुरुषनामानि

१. सुकेशा भारद्वाजः
२. शैब्यः सत्यकामः
३. सौर्यायणी गार्ग्यः
४. कौसल्य आश्वलायनः
५. भार्गवो वैदर्भिः
६. कबन्धी कात्यायनः
७. भगवान् पिप्पलादः
८. हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रः

अपूर्वपदानि

शारीरकविचारः

टिप्पण परिशिष्टम्

सर्वव्याख्यानाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायाम्—‘चन्द्रादित्यादिसृष्टेरण्डान्तर्वर्तिविषयायाश्चतुर्मुखकर्तृकत्वसंभवेऽपि तदन्तर्यामिपरमपुरुष एव प्रजापतिशब्दवाच्यः अपर्यवसानादवयवशक्त्या वा...... परब्रह्मप्राप्तेरुक्तत्वात् .... अर्चिरादिगत्यनावृत्तिप्रतिपादनात्...... विरजश्शब्देन प्रसिद्धब्रह्मलोकव्यावृत्तेः। उत्तरखण्डेषु च...... प्रत्यगात्मा विशोध्यते ततश्चोपरिष्टात् . . .. परमपुरुषोपासनं तत्प्राप्तिरूपफलश्च श्रूयते। अत उपक्रमे प्रजापतिशब्दवाच्यो महावाक्यस्वारस्यात् परमपुरुष’ इति—

१-११. **पञ्चपादम्**। तैत्तिरीये इदावत्सरेति श्रवणेऽपि श्रीभागवते (३.११.) इडावत्सर इति पाठो दृश्यते। एवं पञ्चस्वेकतमस्य वत्सर इति नामापि तत्र। (एवञ्च तैत्तिरीये ‘इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि’ इत्यत्र इद्वत्सरस्यैव वत्सर इति नामान्तरेण निर्देश इत्याशयो ग्राह्यः।) वत्सरशब्दस्याब्दसामान्यवाचित्वं सर्वसंमतम्, भागवतेऽपि तत्रैव समनन्तरमिति तावता तस्य विशेषनामत्वमपि नायातीति। विष्णुपुराणेऽपि (२.८), संवत्सरादयः पञ्च’. संवत्सरस्तु प्रथमः’ इति श्लोकद्वयं द्रष्टव्यम्। विष्णुचित्तीयादौ च तत्र वत्सरपञ्चके विविधे युगसंज्ञानिवेशाकारणादिविमर्शेन तदर्थाः सुविशद इति ॥ श्रीः ॥

श्रीः

प्रश्नोपनिषत्

[अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठः—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

प्रथमः प्रश्नः

हरिः ओम् । सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः

श्रीः

श्री श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् । रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम् ।

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरस्स्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्यान् गुरूनपि ।
क्रमात् प्रश्नोपनिषदं व्याकरिष्ये यथामति ॥

सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनः । भरद्वाजस्यापत्यं पुमान् भारद्वाजः नामतः सुकेशा. शिबेरपत्यं

श्रीः

श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः श्रीमद्भ्यो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

परं ब्रह्म बोद्धुं मुनिं पिप्पलादं समेत्योपसेदुस्सुकेशादयः षट् ।
कबन्ध्यादिरेकैक एकैकमंशं क्रमेणैष्वपृच्छत् स च प्रत्युवाच ॥

१. सुकेशादिकबन्ध्यन्तास्षट् प्रथमं निर्दिष्टाः । तेषामेव व्युत्क्रमेण कबन्ध्यादिसुकेशान्तानां षट् प्रश्नाः षट्सु खण्डेषूपक्षिप्य समाधीयन्ते । अत एव प्रश्नेति नाम ।

पा० तिरुपतिश्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यकोशागारस्थः आन्ध्रलिपितालकोशः क. तत्रत्यदेवनागरीलिखितकोशः ख. मुद्रितमन्त्राक्षरादिकोशः ग. पूनामुद्रणकोशः घ. अड्यारकोशः ङ. इति संकेतः ।

कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनः ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः, 'एष ह वै तत् सर्वं वक्ष्यती'ति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

तान् ह स ऋषिरुवाच, 'भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं [सं]वत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत(थ)। यदि विज्ञास्यामः, सर्वं ह वो वक्ष्याम' इति ॥ २ ॥

शैब्य नामतः सत्यकामः, सूर्यायणस्यापत्यं सौर्यायणिः—ईकारश्छान्दसः—गोत्रतो गार्ग्यः, कौसल्यो नामतः आ(अ?)श्वलस्यापत्यमाश्वलायनः, भार्गवो गोत्रतः विदर्भस्यापत्यं वैदर्भिः, कबन्धी नामतः कात्यायनो गोत्रतः। ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणाः। ते ह प्रसिद्धाः। एते उक्ताः सुकेशसत्यकामसौर्यायणिकौसल्यभार्गवकबन्धिनः षडृषयः। ब्रह्मपराः वेदपराः, वेदैकशरणाः इत्यर्थः। ब्रह्मनिष्ठाः वेदार्थनात्पर्यवन्तः। यद्वा ब्रह्मपराः ब्रह्मज्ञानतत्पराः। ब्रह्मनिष्ठाः तपोनिष्ठाः। 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्युक्तेः। परं ब्रह्म। परम् उत्कृष्टं निरुपचरितम् ब्रह्म स्वरूपतो गुणतश्च बृहद्भूतं वस्तु अन्वेषमाणाः जिज्ञासमाना इत्यर्थः। एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः॥ हशब्दः प्रसिद्धौ। वैशब्दोऽवधारणे। एषः=अस्मद्बुद्धौ विपरिवर्तमानः परब्रह्मवित्त्वेन प्रसिद्धः पिप्पलाद एव षण्णामस्माकं जिज्ञासितान् अर्थान् वक्तुं प्रभवतीति पर्यालोच्य समिद्धाराद्युपायनपाणयः शास्त्रदृष्टेन विधिना पूज्यं पिप्पलादमुपगता इत्यर्थः ॥ १ ॥

तान् ह स ऋषिरुवाच। स्पष्टोऽर्थः। भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं वत्स्यथ। यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत। यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति। यद्यपि पूर्वमेव भवन्तस्तपोब्रह्मचर्यादिसंपन्ना, तथाऽपि ब्रह्मविद्याग्रहणार्थं पुनरपि शरीरशोषणादिलक्षणतपसा योषित्स्मरणकीर्तनकेलिप्रेक्षणगुह्यभाषणसंकल्पाध्यवसायक्रियानिर्वृत्तिलक्षणाष्टविधमैथुनवर्जनरूपब्रह्मचर्येण आस्तिक्यबुद्धिलक्षणया श्रद्धया युक्ताः सन्तः[3] संवत्सरमात्रं वासं करिष्यथ; वासं कुर्वन्त्विति यावत्। ततः स्वेच्छानुरोधेन प्रष्टव्यान् अर्थान् पृच्छत। यदि तान् अर्थान् वयं ज्ञास्यामः, तदा [4]वञ्चनमन्तरेण सर्वं वक्ष्यामः। यद्यस्मासु ज्ञातृत्वनिश्चयाभावेन संवत्सरब्रह्मचर्यतपआदौ बहुक्लेशसाध्ये प्रवृत्तिर्न युष्मभ्यं रोचते, तदा [5]सुखेन गन्तव्यमिति भावः। ततश्च गुरोर्ज्ञातृत्वपरीक्षामन्तरेणैव शुश्रूषा कार्येत्ययमर्थः शिक्षितो भवति। तथा गुरोरपि शिष्यसंग्रहे नातीवाऽऽदरः कर्तव्य इत्यर्थश्च[6] सूचितः ॥ २ ॥

१. संवत्स्यथ = अत्र संभूय वत्स्यथ। भाष्ये समुपसर्गरहितः पाठः। विधौ भविष्यत्प्रयोगः विधित्सितस्यावश्यमव भविष्यत्त्वात्॥ स्मरणेत्यादि। त्र. वै. ग. खं ४-७३. स्मरणमित्यादिश्लोकः। संवत्सरब्रह्मचर्यतपआदावित्यत्र संवत्सरतपोब्रह्मचर्यादाविति पाठस्स्यात्।

1. आश्वलस्येति क. ख. पाठः। अश्वलायनस्येति ग.। अश्वलस्येति युक्तम्। "नडादिभ्यः फक्"। 2. निरुपचरितं ग. 3. संत इति नास्ति. ग. कोशे 4. वचनां ग. 5. सुखेनेत्यधिकं ग 6. चकारो न. ग. कोशे.

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ, 'भगवन् ! कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते' इति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच, प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा [स] मिथुनमुत्पादयते । रयिञ्च प्राणं चेति एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः । रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । संवत्सरवासानन्तरमन्यैरनुज्ञातः कबन्धी पिप्पलादस्य समीपं यथाविध्युपगम्य पप्रच्छ । किमिति—**भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति** । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । एवं पृष्टवते कबन्धिने पिप्पलाद उवाच । **प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत** । अत्र प्रजापतिशब्दो ब्रह्मपरः । अस्य कारणवाक्यत्वात् । व्यासार्यैः सर्वव्याख्यानाधिकरणेऽस्य-प्रजापतिशब्दस्य ब्रह्मपरत्वस्य समर्थितत्वात् । सः प्रसिद्धः **प्रजापतिः** परमात्मा प्रजासृष्टिकामतया स्रष्टव्यालोचनरूपं **तपः अतप्यत** कृतवान् । **[स] तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेति** । एवं स्रष्टव्यं पर्यालोच्य रयिप्राणशब्दितप्रकृतिपुरुषाख्यं मिथुनमुत्पादितवानित्यर्थः । केनाभिप्रायेणेत्यत आह—**एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति** । प्रजाकामस्य ममैतौ रयिप्राणावनेकप्रकारान् प्राणिन उत्पादयिष्यतः इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

रयिप्राणशब्दार्थमाह—**आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः** । आदत्त इत्यादित्यः भोक्ता । स एव प्राण इत्यर्थः । [4] [आदित्यशब्दितभोक्तृप्रतिद्वन्द्वितया भोग्यवर्गस्य चन्द्रत्वेन निर्देशः ।] तस्य प्राणशब्दितत्वे हेतुः समनन्तरमेव वक्ष्यते । रयिरेव चन्द्रमा इत्यस्याभिप्रेतमर्थमाह—**रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः** ॥ मूर्तशब्देन पृथिव्यप्तेजांसि उच्यन्ते । अमूर्तशब्देन वाय्वन्तरिक्षे उच्येते । सर्वमपि भूतजातं रयिरत्नं भोग्यमित्यर्थः । तस्मान्मूर्तिशब्दितं पाञ्चभौतिकं शरीरं

---

३. **कुत** इति कारणप्रश्नः । अत्र सृष्टिप्रयोजनमप्यर्थात् पृष्टं मन्तव्यम् , उत्तरत्र एतत्प्रश्ने भोगापवर्गरूपप्रयोजनविवरणात् । अचेतनं चेत् अवशेन स्वयं परिणमेत , तत्र प्रयोजनं न स्यादिति , इयं तु सृष्टिः प्रजापतिकर्तृकेति तत्कामिकानां प्रजानां भोगापवर्गौ फलत्वेन तेन संकल्पिताविति तत्समाधिसारः ॥

५. **समनन्तरम्** = षष्ठे वाक्ये । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति बृहदारण्यकानुरोधेनाह— मूर्तशब्देनेत्यादि । **शरीर**मिति । घटपटकाष्ठपाषाणादि सर्वमप्येकैकचेतनशरीरमेव ॥ अत्र—संवत्सरमासादिरूपरात्र्यणदक्षिणायनाद्युभयात्मकत्वात् रयिप्राणरूपप्रजापतित्वेन रूपणम् ; आदित्यस्य चन्द्रमसश्च प्रत्येकमुभयात्मकत्वाभावात्प्रजापतित्वेन रूपणमुपेक्ष्यैकैकस्य प्राणरयिरूपेणैवोक्तिः । उदयन्निलारभ्य उदयत्येष सूर्य इत्यन्तं सूर्यस्यैव निरूपकं भवतु । उदयान्निति आदित्यस्य सर्वदिग्वर्तिप्राणशब्दितजीवसंबन्धकथनात् सर्वेषां देवयानगमनसंलभ्यं प्रदर्शितं भवति । स एषइति सर्वस्य परमात्मात्मकत्वमुच्यताम् । चन्द्रस्य सूर्यवद्विशेषेणा निरूपणमचिरादिगतिकथन एवैतदभ्यर्थात् । प्राकृतभोग्यवर्गस्य चन्द्रत्वेन रूपणमादित्य-

1. प्रजाकामो वै शाङ्क. 2. माध्वे स तपस्तप्त्वेति नास्ति. 3. भोग्यमादन इति क. 4 कुण्डलितमिदं पूनामुद्रणेऽस्ति । 5. मूर्तशब्दितं ग.

तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

अथादित्यः। उदयन् यत् प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते। यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति

सर्वं भोग्यमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथाऽऽदित्यः। रयिनिरूपणानन्तरमादित्यः — वर्ण्यत इति शेषः। आदित्यशब्दितस्य भोक्तुः प्राणशब्दितत्वे हेतुरुच्यत इति यावत्। उदयन् यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते। यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ अयं जीवः सुषुप्तिस्थानात्प्रबुध्यमान एव सन् प्राचीं दक्षिणां प्रतीचीमुदीचीमधश्चोर्ध्वमन्तरादिशश्च[1] सर्वं प्रकाशयन् तत्तद्दिग्वर्तीन्द्रियाणि धर्मभूतज्ञानाख्यरश्मिद्वारा बिभर्ति। तस्मात्स एव सर्वप्राणशब्दितेन्द्रियनिर्वोढृत्वात् प्राण इत्यर्थः। प्राचीं दिशं प्रविशति प्रकाशयति : प्राच्यान् पदार्थान् उपलभत इति यावत्। तेन तस्माद्धेतोः। प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते पूर्वदिग्वर्तिपदार्थ-प्रकाशकान् चक्षुरादीन् प्राणान् धर्मभूतज्ञानाख्यरश्मिमुखेनाधितिष्ठति, प्रेरयति। धर्मभूतज्ञानेन तदधिष्ठातृत्व-लक्षणसंनिधानाभावे चक्षुरादिना करणेन रूपाद्युपलम्भो न स्यात्। चेतनानधिष्ठितस्य करणस्य कार्या-समर्थत्वादिति भावः। यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीमित्यादौ,' यद्दक्षिणां प्रविशति तेन दाक्षिणात्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते,' 'यत्प्रतीचीं प्रविशति तेन प्रतीच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते' इत्यादिशेषः पूर्णीयः। लाघवार्थं प्रतिपर्यायं तदनुक्तिः। अत्र प्रजाः सिसृक्षुः परमात्मा प्रकृतिं पुरुषं च ससर्जेति वक्तव्ये परोक्षरूपेण

रूपतभोक्तृप्रतिद्वन्द्वित्वात्। चन्द्रस्य भोग्यतया आनुभविकत्वात्। "तद्देवानामन्नम्। तं देवा भक्षयन्ती"ति सोमस्य भोग्यत्वश्रुतेश्च। आदित्यस्य प्राणरूपजीवाभेदे वक्ष्यमाणरीत्योपपन्ने सति च जीवाधीनचैतन्यप्रसरात्मकप्रकाशशालिनोऽचेतनस्य भोग्यवर्गस्याऽऽदित्याधीनप्रकाशचन्द्रमस्सादृश्यं युज्यते। रयिशब्दितैश्वर्यप्राप्तिश्चान्द्रमसलोकगामिनः, प्राणाख्यात्मनिष्ठस्य आदित्यप्राप्तिश्च समनन्तरं वक्ष्यत इति च रयिप्राणयोश्चन्द्रादित्यात्मना रूपणम्। एवं रयिप्रापकत्वादेव दक्षिणायनकृष्णपक्ष-रात्रीणां रयित्वम् : प्राणयाथात्म्यानुभावकत्वाच्चोत्तरायणशुक्लपक्षदिनानां प्राणत्वमिति। एवमन्यदपि कश्चिदादित्यप्राणाभेद-कल्पने हेतुः, यत्–आदित्यस्योद्यतस्सर्वदिक्प्रवेशित्वं रश्मिषु सर्वदिक्प्राणसन्निधातृत्वं च प्रसिद्धम्, तत भाष्यदर्शितरीत्या जीवस्याप्यस्तीति। एवं च चन्द्रादित्यादिसन्निवेशनमिहेति प्रकृतवाक्ये आदित्यचन्द्रमोनिरूपणं कृत्वा तु, उत्तरत्रोत्तरदक्षिण-अयनशुक्लकृष्णपक्षादिद्वयानां पितृयाणान्तर्गतनिरूपणवत्। विश्वरूपमिति श्लोकस्य सूर्यविषयकः, तथा संवत्सरविषयकः पञ्चपादमित्युपरितनश्लोक.— इत्येवं यद्यपि सुवचम्, तथापि परमप्रकृतरयिप्राणयोरेव प्रागनिरूपितत्वादपेक्षिततन्निरूप-णपरत्वमेव 'आदित्यो ह वा' इत्यादिवाक्यानां युक्तम्। रयिप्राणशब्दयोश्च चन्द्रादित्यादिमात्रपरतया संकोचो न कर्तव्यः। 'कुतो ह वा इमाः प्रजाः' इति प्रश्नवाक्यगतप्रजाशब्दस्याचेतनविशिष्टचेतनपरतया तद्घटकचतुर्मुखादिचेतनाचेतनरूपसर्ववस्तुपरतायाः प्रकरणसिद्धत्वात्, मार्गमध्ये चन्द्रादित्यप्राप्तिश्च नवमदशमवाक्याभ्यामेव सेत्स्यतीति किमादौ तदुक्त्येति विमृश्य आदित्यशब्दस्य आदत्ते इति तामर्थोऽत्रैव योगव्युत्पत्त्या भोक्तृपरत्वमुपवर्ण्य प्रसिद्धचन्द्रादित्यप्रस्ताव इह नाऽऽदृतः। एवञ्च चन्द्रमश्शब्दोऽपि 'चदि आह्लादने' इत्येवं भोग्यपरो भाव्यः॥ सर्वव्याख्यानाधिकरणश्रुतप्रकाशिकया अप्यत्रैव तात्पर्यमिति भावः।

1. अन्तरदिशश्च क; अन्तरादिशो यत् ग. 2. सर्वेति न ग. कोशे

तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिश्शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिः । तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते

रयिप्राणशब्दाभ्यां तदभिलापः, रयिप्राणयोश्चन्द्रादित्यशब्दाभ्यामभिलापश्च, 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' (ऐत०१.३) इति रीत्या रहस्यार्थस्य स्फुटतरोपदेशानर्हत्वसूचनार्थः ॥ ६ ॥

आदित्यो ह वै प्राण इति प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य भोक्तृवर्गात्मत्वेनोच्यमानस्य परमात्मत्वकनामाह— स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । यः प्रावप्रस्तुतः प्रजापतिशब्दितो विश्वेषां नराणां नेतृत्वेन वैश्वानरशब्दवाच्यः सर्वशरीरतया विश्वरूपशब्दितः अग्रनेतृत्वादिगुणयोगेनाग्निशब्दोदितः, स एष प्रावप्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा 'आदित्यो ह वै प्राण' इति प्राणशब्दितभोक्तृरूपः सन् उदयत इत्यर्थः । अयं च मन्त्रो वैश्वानराधिकरणे परमात्मपरतया सिद्धवत्कृत्य भगवता भाष्यकृता व्यवहृतः । अत एवं व्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । तदेतदृग्भ्यामभिमुखीकृत्य ऋङ्मन्त्रेणोक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः । विश्वरूपं सर्वशरीरम् । जानं न वेदामि यस्मात्स जातवेदाः, "प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी" इति सर्वज्ञानोत्पादकम् । परायणं परं प्राप्यम् । ज्योतिः सर्वप्रकाशकदीप्तिमन्तम् । एकमद्वितीयम् । तपन्तम् जाठराग्न्यादिरूपेण तपन्तम् । "सन्तापयति स्वं देहमापादतलमस्तकम्", "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्" इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । हरिणं हरिमित्यर्थः । हरिशब्दस्य नान्तत्वं छान्दसम् । वर्तमानः अनुवर्तमानः । तद्विधेयतया तच्छरीरभूत इति यावत् । सहस्ररश्मिः नानाविधविषयविषयकज्ञानवान् । प्रजानां स्थावरजङ्गमात्मकानां प्राणानां प्राणः धारकः सूर्यः सूर्यवत्प्रकाशकः । एष जीव शतधा देवमनुष्यादिनानाविधदेहात्माभिमानशालितया सुषुप्तिस्थानादुदयते, सर्वत्र उदयत इति वाऽर्थः ॥ ८ ॥

एवं सूक्ष्मप्रकृतिर्जीवशरीरकस्य प्रजापतेः रयिप्राणशब्दितप्रकृतिपुरुषरूपभोग्यभोक्त्रात्मना विभागमुपवर्ण्य तस्यैव परमात्मनः [1][अखण्डकालरूपेण स्थितस्य] खण्डकालरूपेण विभागं प्रदर्शयिष्यंश्छिलावतरणाय वा उपासनार्थं वा संवत्सरात्मप्रजापतेर्दक्षिणोत्तरायणात्मकं रयिप्राणरूपं विभागम्, तथा मासात्मप्रजापतेः रयिप्राणशब्दितं कृष्णशुक्लपक्षात्मकं विभागम्, अहोरात्रात्मककालरूपप्रजापतेः रयिप्राणात्मकं रात्र्यहरात्मकं विभागम्, तत्प्रसङ्गेन रयिशब्दार्थदक्षिणायनकृष्णपक्षरात्र्यपेक्षया प्राणशब्दार्थभूतोत्तरायणशुक्लपक्षदिवसानामुत्कर्षं च वक्तुमारभते— संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तस्य संवत्सरात्मकालरूपस्य

1. करिणं, माध्व. 2. अस्यार्थस्य. ग. 3. प्राणादिलक्षण. ग. 4 अयं क पाठः । णायुक्त म ग. 5. वेदासि वेदाः. ग. 6 जाठरादिलादि. ग. 7. प्राणानामिति न ग. कोशे 8. उदयति ग. 9. कुण्डलितं ग. कोशे

कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते। त एव पुनरावर्तन्ते। तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते। एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्य, आदित्यमभिजयन्ते। एतद्वै प्राणानामायतनम् एतदमृतमभयम् एतत्परायणम् एतस्मान्न पुनरावर्तन्त

प्रजापतेर्दक्षिणोत्तरशब्दिते अयने सूर्यगत्याधारभूते द्वे रूपे स्तः। तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते। ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते त(न्तेऽत) एव पुनरावर्तन्ते ॥ ह वा इति प्रसिद्धौ; स्मरणे वा। अयमर्थः—तत् तत्र ये पुरुषाः इष्टापूर्ते दत्तमिति तत् कर्मोपासत इत्यर्थः। 'य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते' इति श्रुत्यन्तरैकार्थ्यात् कृतशब्दो दत्तपरः। इष्टम् यागादि श्रौतम्। पूर्तं= खातादि। इतिशब्दः प्रकारवचनः। यागदानवापीकूपादिकं कर्म येऽनुतिष्ठन्ति, ते चन्द्रमस्संबन्धिनं लोकमभिजयन्ते अभिजयन्ति, प्राप्नुवन्ति। [2]त एव पुनरावर्तन्ते। न त्वात्मोपासका उत्तरमार्गेण गता इत्यर्थः ॥ तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते। एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ तस्माद्धेतोः एते कर्मठाः प्रजास्वर्गादिलक्षणक्षुद्रफलकामाः ऋषयः क्षुद्रफलद्रष्टारः दक्षिणं पन्थानं पितृयाणशब्दितं प्रतिपद्यन्ते। एष एव पितृयाणः रयिः अन्नप्रधानो वैषयिकभोगात्मक इति यावत्। यद्यपि, 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः' इत्यादिप्रमाणप्रतिपन्नः पुराणेषु दक्षिणमार्गनिर्दिष्टो धूमादिश्चन्द्रान्तः पितृयाणो(ऽप्य)न्यः। संवत्सरावयवभूतषण्मासात्मा दक्षिणायननिर्दिष्टोऽप्यन्यः। तथाऽपि दक्षिणायनशब्देन द्वयोरपि व्यवह्रियमाणत्वात् कालमार्गयोरेकीकृत्य व्यवहार उपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते। अथशब्दो वाक्यान्तरोपक्रमे। ये तावत् 'किं प्रजया करिष्याम' इति विरक्ता ऋषयः कायक्लेशादिलक्षणेन तपसा, स्त्रीसङ्गराहित्यलक्षणेन ब्रह्मचर्येण, आस्तिक्यबुद्धिलक्षणया श्रद्धया प्रत्यगात्मविद्यया परमात्मानमुपास्य अर्चिरादिना उत्तरेणायनेन "आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति" इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मप्राप्तिद्वारभूतमादित्यमभिजयन्ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः।[3] अन्वेष्टव्यतया निर्दिष्टमात्मानं स्तुवंस्तेषामपुनरावृत्तिं दर्शयति—एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधः। आयतनशब्दापेक्षयैतदिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः। प्राणानां प्राणभृताम्। आयतनमाधारभूतम्, "तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः" इति परमात्मनः सकलचेतनाधारत्वोक्तेः। एतत् परायणं परमं (परं) प्राप्यमित्यर्थः। एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते। उपासका इति शेषः। उत्तरेण मार्गेण गताः 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इत्युक्तरीत्या परमात्मानं प्राप्य न निवर्तन्ते इत्यर्थः। एष निरोधः। एषः प्रजाकामो वै प्रजापतिरिति प्राक्प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा स्वं प्राप्तस्य पुनरावृत्ति-

1. एवैरयिः माध्व. 2. अतएव क. ख. 3. आदित्यो ह वै प्राण इत्युक्तेः प्राणसबन्ध्यपि भवति इत्यधिकं घ. कोशे.

इत्येष निरोधः ॥ तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।
अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितम् इति ॥ ११ ॥

निरोधकारी । अतस्तं परमात्मानं प्रजापतिशब्दितं प्राप्तस्य तदुपासकस्यापुनरावृत्तिरुपपद्यत इति भावः । अत्र एष इत्येतच्छब्देन प्रजापतिपरामर्शात् आत्मानमन्विष्येत्यात्मशब्दोऽपि प्रजापतिपर एव । अत एवैतत्सर्वमभिप्रेत्य सर्वव्याख्यानाधिकरणे १. ४. ८. व्यासार्यैः "तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया-ऽऽत्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते — न पुनरावर्तन्ते" इत्यादिमन्त्रेणापि अपुनरावृत्तिप्रतिपादनात्, 'प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः' इति प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परं ब्रह्मेति प्रतिपादितमिति द्रष्टव्यम् । ततश्च प्रजापतिमुपासीनस्यार्चिरादिगत्यप्रतिपादनात् कथं प्रजापतेः ब्रह्मत्वमिति शंका परास्ता तदेष श्लोकः । तत् तस्मिन् संवत्सरात्मनि प्रजापतौ वक्ष्यमाणः श्लोकः इत्यर्थः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ॥ संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरवत्सररूपाः पञ्च पादा यस्य स पञ्चपादः । अथवा हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणात् षडृतवः पञ्चर्तवः संपद्यन्ते । ते पादा यस्य स पञ्चपादः, तम् । पितरं सर्वस्य जनकम् । द्वादशाकृतिं द्वादशमासाकृतिम् । दिवः स्वर्गात् परे परस्मिन् अर्धे स्थाने । पुरीषिणम् । पुरीषशब्देन स्वर्गभूमसंनिहितं ब्रह्माण्डगोलकावरणमुच्यते । तदस्य स्थानत्वेनास्तीति पुरीषिणमाहुरित्यन्वयः । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितम् । अथशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । उशब्दोऽवधारणे । परशब्द उत्कृष्टवचनः ।

१०. एष निरोध इत्यस्य 'एतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम्' छा. ८. ६. ५. इत्येतदनुसारेणाऽऽदित्यपरत्वसंभवेऽपि एतद्धि प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्युपासकस्यैवं पुनरावृत्तिनिरोधकत्वं परमात्मनीति व्याख्यानम् ।

११. प्राकृतस्यैव कालस्यान्तर्यामिनि दर्शयितुमयं श्लोक उदाहृतः । पुरीषपदस्य गोलकावरणार्थकत्वं क्वापि न दृश्यते । सर्वदं ऽप्युदकनामत्वेन निरुक्ते पठितः । शाङ्करेऽपि पुरीषिणमुदकवन्तमिति भाषितम् । तत्र आदित्यप्रकाशने सति इति वृष्ट्युदकस्यान्तरिक्षगतस्य आनन्दगिरीयोक्तरीत्या ग्रहणे, दिवः परेऽर्धे तृतीये द्युलोके संवत्सरस्य पुरीषत्वात्तस्य संवत्सरवत्त्वज्ञापनाय ब्रह्माण्डावरणोदकग्रहणमत्र विवक्षित्वा भाष्यमिदं प्रवृत्तं स्यादिति, गोलकावरणमुदकमुच्यते इति पाठः स्यात् । पुरीषशब्दः सूर्यमण्डलेऽपि प्रयुज्यते । पुरीषी इत्यस्य प्राणवान् इति निरुक्तोक्तार्थोऽपि एवम् क्रिया कृशम्, दिवः परेऽर्धे अवस्थितमित्यप्यर्थः स्यात् । अयं मन्त्रः ऋग्वेदे मं. १-२-२-१६४-१२ पठितः । तत्र सायणभाष्ये, निरुक्तभाष्ये च अर्पितमिति पदं पूर्वार्धेऽप्याकृष्य पुरीषिणं वृष्ट्युदकवन्तं संवत्सरं दिवः परेऽर्धे — परस्थानगतं दिव्येऽर्पितमाहुरित्यर्थ उक्तः । शाङ्करेऽपि उ इति पृथक्पदम् । एकपदं कृत्वा तु उपरे उपरतनिवृत्तौ संवत्सरे इति सायण. । निरुक्तभाष्ये तु सप्तेति पृथक्पदं कृत्वा उपरे = उपरिस्थानस्थितमादित्यमित्युक्तम् । आदित्येऽर्पितः संवत्सरः, संवत्सरेऽर्पित आदित्य इति पक्षद्वयभेदस्तत्र वर्ण्यत्वेन दर्शितः । विचक्षणं विविधख्यापकसमादित्यमित्यर्थ इति । शाङ्करेऽपि जगत्सर्वमर्पितमाहुरित्येव भाषितम् । ऋग्वेदे एतदुत्तरमन्त्रेऽपि सर्वजगद्ग्रहणमस्ति, 'पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना-तस्थुर्भुवनानि विश्वा' इति । एवञ्च शाङ्करादिरीत्या पञ्चपादस्य षडरत्वादिकृतः पूर्वोत्तरार्धयोः पक्षभेद इति वक्तव्यम् उपर इत्यस्यैकपदत्वेऽप्युत्कृष्ट इत्यर्थो घटते इत्यलम् ।

1. ततश्चेति वाक्यं ग. कोशे नास्ति. २. अर्थं क पाठः । अन्यत्र 'इडा'. ३ स्वर्ग. घ. ४. सोऽस्य ख. ग.

मासो वै प्रजापतिः तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः । शुक्लः प्राणः । तस्मादेत ऋषयश्शुक्ल इष्टिं कुर्वन्ति इतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति, ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । ब्रह्मचर्यमेव तत्, यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिः ततो ह वै तद्रेतः तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

तद्ये ह तत्(?) प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलो.

पूर्वोक्तेभ्योऽन्ये उत्कृष्टाः इमे कालतत्त्वविद आदित्यादिग्रहसप्तकलक्षणचक्रयुक्ते ऋतुलक्षणारषट्कयुक्ते संवत्सराख्ये रथे जगत् सर्वं विचक्षणं कुशलं निश्चलं यथा भवति तथाऽर्पितमित्याहुः ॥ ११ ॥

यथा संवत्सरो रयिप्राणात्मना विभक्तः, एवं मासोऽपि विभक्त इत्युपासनार्थं प्रदर्शयति— मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणः । स्पष्टोऽर्थः । तस्मादेत ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्ति इतर इतरस्मिन् ॥ यस्माच्छुक्लः पक्षः प्राणतयोत्कृष्टः, तस्मादृषयः अतीन्द्रियार्थद्रष्टारः सर्वेऽपि शुक्लपक्ष एव शोभनानि कर्माणि कुर्वन्ति । इतरेऽनृषयोऽज्ञाः पुनः अप्राणतयाऽसारभूते कृष्णपक्षे कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अमुमेव विभागमहोरात्रेऽप्युपासनाय प्रदर्शयति— अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः । स्पष्टोऽर्थः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । यस्माद्धेतोरहः प्राणरूपत्वम्, अत एव रत्या रत्यर्थम् । प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षया तृतीया । प्राणभूतेऽह्नि स्त्रीभिर्ये संयुज्यन्ते, त एते प्राणमेव प्रस्कन्दन्ति प्रकर्षेण शोषयन्ति । प्राणापचारात् प्राणमेव निघ्नन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि स्वयोषिद्गमनं गृहस्थैर्न कार्यमित्याशङ्क्य रात्रौ कार्यमित्याह— ब्रह्मचर्यमेव तत्, यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते । रत्यर्थं रात्रौ स्त्रीसंयोगो ब्रह्मचर्यमेव । मैथुनमेव न भवतीत्यर्थः । तन्न दोषायेति यावत् ॥ १३ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषकालात्मकं ब्रह्म कथं प्रजानामुपादानमित्युच्यते । अन्नपरिणामभूतस्य रेतस एव प्रजोपादानत्वदर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह— अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतः तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ अन्नावस्थं तदुत्पन्नरेतोवस्थं च यतः प्रजापतिशब्दितं ब्रह्मैव, अतः प्रकृतिपुरुषसंवत्सरमासादिकालान्नरेतोवस्था[रूपा]द्ब्रह्मणः सर्वाः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रजापतिशब्दितस्य ब्रह्मणः उपादानत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ १४ ॥

प्रसङ्गादमुमुक्षुनिन्दापूर्वकं मुमुक्षून् स्तौति— तद्ये ह वै(?) प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः (वैष लोकः) । तस्माद्ये, अन्नं वै प्रजापतिरिति प्रजापतिशब्दितस्यान्नस्य व्रतं भक्षणं व्रतत्वेनानुतिष्ठन्ति, येऽन्नभक्षणशीला ब्रह्मचर्यरहिताः, त एव प्रजा उत्पादयन्ते । एष ब्रह्म लोकः पुत्रपश्वादिलक्षणः कार्यभूतब्रह्मरूपो लोकः (एष लोकः पुत्रपश्वन्नादिलक्षणो लोकः)

येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ॥

हरिः ओम् । अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ 'भगवन् कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते : कतर एतत् प्रकाशयन्ते : कः पुनरेषां वरिष्ठः' इति ॥ १ ॥

येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ येषां कायक्लेशणात्मकं तपः [illegible] येषु च सत्यवचनं प्रतिष्ठितम्— येषु च [illegible] कर्मणि [illegible] जिह्मत्वं नास्तिः [illegible] भूतहितवचनलक्षण- सत्यवचनं नास्ति— तेषामसौ विरजो [illegible] ब्रह्मलोकः [illegible] । नचैव व्यासार्यैः सर्वव्याख्यानाधिकरणे [illegible] इति [illegible] प्रतिवचनसमाप्तौ ॥ १५—१६ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

देहेन्द्रियमनःप्राणादिलक्षणा [illegible] अनन्तरम् [illegible] । उक्तं च व्यासार्यैः, "इतरेषु [illegible] प्रत्यगात्मा विशेष्यते" इति । अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । [illegible] भार्गवो वैदर्भिः पृष्टवान् । [illegible] कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठः इति ॥ [illegible] एते ष्वेव देवेषु कतरे देवा एतच्छरीरं [illegible] प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां [illegible] इति ॥ १ ॥

१५-१६. शाङ्करे मायाजिह्मानृतानि [illegible] परिहर्तव्यान्यपि [illegible] अन्यथा [illegible] इत्युक्तम् [illegible] इत्येव निषेधः [illegible] । जिह्मसत्य [illegible] । जिह्मत्वं [illegible] इति [illegible] श्रवणादिना [illegible] ब्रह्मलोकत्वं पर्यवसाने प्रयुक्तम्, [illegible] लोकस्य विवक्ष्यते । [illegible] विप्रकर्षविवक्षणात्तस्य लोकस्यायुक्तत्वं [illegible] 'प्रजाकामो ह वै' इत्यादिना प्रजापतेः [illegible] प्रजात्मकत्वमुक्तम् । एवं निमित्तकारण [illegible] 'स एष वैश्वानर' इत्यादिना [illegible] तदात्मकत्वमुक्तम्, अथ पुनरावृत्त्यपुनरावृत्ति [illegible] परमात्मकत्वमुक्त्वा, ततः पुनरावृत्तौ [illegible] भावेन स्थित्वा जायमानानां [illegible] परमात्मन उपादानत्वं [illegible] । एवमत्र पुण्यगतेरावृत्तादिकर्मकर्तृत्वमुमुक्षु [illegible] परमात्मनस्सर्वविधकारणत्वमिह स्थापितमिति ॥

१. प्रजाः माध्व. २. अयं क. घ. [illegible] : इदं [illegible] नास्ति ख. कोशे । [illegible] भूतहितसत्यवचनं नास्ति. ग. भूतहितवचनलक्षणं सत्येत्यादि क. ३. इदं ग. कोशे । ४. [illegible] ख.

तस्मै स होवाच- आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च। ते प्रकाश्याभिवदन्ति. वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः इति ॥ २ ॥

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच. 'मा मोहमापद्यथ(थाः)। अहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि'इति ॥ ३ ॥ तेऽश्रद्दधाना बभूवुः। सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्र(त्क्रा)मत इव।

तस्मै स होवाच। स्पष्टोऽर्थः। मुख्यप्राणस्यैव धारकत्वमकाशादत्वश्रेष्ठत्वानि वक्तुमाख्यायिकामाह— आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं च। ह वा इति प्रसिद्ध्यतिशये। एषः प्रसिद्धः आकाशः। दीव्यति गच्छतीति देवो गमनशीलः। तादृशो वायुश्च। अग्निरापः पृथिवी। स्पष्टोऽर्थः। वाक्छब्देन कर्मेन्द्रियाणि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते; चक्षुःश्रोत्रशब्देन ज्ञानेन्द्रियाणि। ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयाम इति ॥ आकाशादयः सर्वे मिलित्वा ताः पुरोवर्तिशरीरं प्रदर्श्य अभितः स्थित्वा वदन्ति स्म। किमिति—वयं बाणवत्संचारशीलमेतत् पुरोवर्ति शरीरमवलम्ब्य विधारयामः। अवकाशादिविविधकार्यक्षमतया धारयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच। मुख्यः प्राण उवाचेत्यर्थः। किमिति— 'मा मोहमापद्यथ। अहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि'इति। 'हे आकाशादयः ईदृशीं विपरीतबुद्धिं मा गच्छत। अहमेव [5]स्वात्मानं प्राणापानव्यानसमानोदानरूपेण पञ्चधा विभज्य धारयामि'इति। एवं वदतो मुख्यप्राणस्यायं भावः—हे आकाशादयः! भवन्तः अवकाशादिप्रातिस्विककार्यक्षमाः, [6]न तु सर्वकार्यक्षमाः। अहं तु भवतामपि कार्यनिमित्तत्वाद्भवत्कार्यक्षमः। मया क्रि([7]मयाऽक्रि)यमाणे जीवने तु भवत्सु न कोऽपि समर्थः (क्षमः) इति। तेऽश्रद्दधाना बभूवुः। ते तद्वाक्ये विश्वासं न कृतवन्तः ॥ ३ ॥

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव। ततः स प्राण एषां गर्वमवलोक्य अहंकारावेशादष्टोत्तरशतमर्मस्थानानामुपरि स्वसामर्थ्यं प्रकटयितुं स्वस्थानात् किंचिदुदचलत्[8]। इवशब्दोऽल्पार्थे। साक्षादुत्क्रमणेऽप्रति-

२. दीव्यति गच्छतीति। ननु वक्ष्यमाणाभिवदनादिकर्तृत्वस्यान्वितत्वेनैव दाकाशादिपदं तत्तदधिष्ठातृदेवतापरमिति ज्ञापनाय देवपदं प्रतिव्यक्त्यन्वयाभिप्रायेण प्रयुक्तमिति सुवचम्। वायोरन्तृत्वद्यार्थस्तु वायुपदेनैव लभ्यत इति चेन्न—पूर्वं कल्येव देवा इत्युपक्रमादेव देवतापर्यन्तविवक्षा सर्वत्र स्पष्टेति नात्र तद्वक्तव्यम्। अतो वरिष्ठस्य प्राणस्य 'पिता त्वं मातरिश्वन'इति वक्ष्यमाणरीत्या वायुविकारतया वायौ विशेषगौरवं प्रदर्शयितुं देव इत्युक्तम्। विशेषगौरवं च मातरिश्वपदवाच्य गमनशालित्वप्रयुक्तमित्यालोच्यैवं व्याख्यानात्। ननु 'वाङ्मनश्चक्षु श्रोत्रं च। ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति' इति चतुर्णां स्तोतृतयोपादानात् 'या ते तनूर्वाची (१२)' त्यादिमन्त्रानुरोधाच्च इन्द्रियान्तराणामाकाशादीनां चाभिवदनकर्तृत्वाभावप्रतीतेः कथमाकाशादयस्सर्वे इतीति चेन्न, केनोपनिषदादिदृष्टरीत्या प्राधान्यात् प्रायो वागादिमात्रनिर्देशेपीन्द्रियान्तरस्तोतृत्वेऽपि बृहदारण्यक(३-९-२१)दिसिद्धत्वात्। आकाशादीनां शरीराकारपरिणामांशेन बाणवदवष्टभ्य विधार्यमाणतयोपयोगेऽपि तत्तदधिष्ठातृदेवतानामपीन्द्रियादधिष्ठातृदेवतावत् कलहप्रवृत्तत्वस्य संभवेन तस्यात्र विस्पष्टमवगमेन च तत्त्यागायोगाच्च। स्तावकत्वरूपप्रकाशकत्वं पुनः प्राधान्याद्वागादिमात्रेऽस्तु; 'कर्तारं' इत्युक्तेः।

1. प्रकाश्याः माध्व. 2. इतिशब्दो नास्ति माध्वे. 3. 'उत्क्रमत' 'प्रतिष्ठन्ते' इत्येवं दीर्घरहित एवात्र, उपरि सर्वत्र च माध्वपाठः। 4. धारकत्व श्रेष्ठत्वादीनि खं. 5. आत्मानं ग. 6. इदं वाक्यं न गकोशे 7. मयाऽक्रियमाणे. ग. 8. उदचलदिव ग.

तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च (स्मिंस्तु) प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते — एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ॥ ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः ।
एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

समाधेय [illegible] कृतवानित्यर्थः । **तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते ।** [illegible] **तस्मिंस्तु प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते ।** [illegible] प्रतिष्ठता इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह— **तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंस्तु प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ।** [illegible] प्रतिष्ठितायां तस्यां स्वयं [illegible] प्राणाः मुख्यस्य [illegible] इत्यर्थः । **ते प्रीता प्राणं स्तुन्वन्ति** मुख्यप्राण[illegible] वागाद्याः प्राणा मुख्यप्राणं तुष्टुवुरित्यर्थः । स्तौतिश्छान्दसत्वात् स्तुः ॥ ४ ॥

स्तुतिमेवाह—**एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥** एष [illegible] तपति । **एष** प्राण एव सूर्यः । सर्वेषां प्राणायत्तस्थितिकत्वात्, 'यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव स गद्यते' इति रीतिमनुसृत्य सामानाधिकरण्येन व्यपदेशो द्रष्टव्यः । **रयिर्देवः** [illegible] देवः । चन्द्रमा इति यावत् । सदसच्छब्दौ वर्तमानावर्तमानपरौ वा प्रत्यक्षपरोक्षपरौ वा स्थूलसूक्ष्मपरौ वा चेतनाचेतनपरौ वा । अमृतशब्दो मोक्षपरः । तस्यापि तदधीनत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तरालवर्तीनि काष्ठानि अरशब्देनोच्यन्ते । चक्रस्य मध्यप्रदेशो नाभिशब्देनोच्यते । यथाऽरा नाभावर्पिताः, एवमस्मिन् प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । सर्वशब्दार्थं स्पष्टयति— **ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥** अत्र ब्रह्मक्षत्रशब्दौ[10] स्थावरजङ्गमात्मकप्राणिमात्रोपलक्षकौ ॥ ६ ॥

१. प्रतिष्ठिता इति । ननु [illegible] प्रस्थानमेवार्थस्स्यात्, न तु स्थितिपरत्वबोध्या प्रतिष्ठेति चेन्न उत्क्रमणप्रतिकोटित्वात्र [illegible] धातुः प्रकृते प्रकर्षेण स्थितिरूपां प्रतिष्ठां वदतीति स्वीकार्यत्वात् । यद्वोपरि भूरिप्रयोगानुसारेण प्रतिष्ठमान इति [illegible] घटितः पाठस्स्यात् ॥

1. तस्मिंश्च. शाङ्क. माव. 2. मधुमक्षि[illegible]. माव. [illegible]. क्षत्रञ्च. माव. 4. सन्दानः क. ख. सत्वा नोत्क्रमणमेव कृतवान् क. 5. अत्र गकोशे अंश: 6. अयं घ पाठः । अन्यत्र भवन्तीति । 7. तत्तदेवेति. घ. 8. सामानाधिकरण्यव्यपदेश ग. सामानाधिकरण्येन व्यपदेशो द्र. ख. द्रष्टव्य. क. 9. अन्मृत ग. 10 अयं ख पाठः. शब्दः ग. अयंनि नास्ति. क. कोशे ।

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।
तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमाः [बलिं हरन्ति] यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ।
ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।
त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः ।

[illegible] तदुत्पन्न संकल्प्य पश्चात्तमेव मुख्यप्राणमभिमुखी-[illegible] **प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे** । त्वं प्रजानां रक्षकः सन् प्राणादिवायुरूपेण [illegible] । तथा [illegible] पितृरूप एव वर्तमान एव त्वमुत्पादकत्वमातिलंम्येन [illegible] । **तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमाः [बलिं हरन्ति] यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि** ॥ हे प्राण! स्थावरजङ्गमात्मिका **इमाः प्रजाः तुभ्यं** त्वदर्थाः त्वच्छेषभूताः । [यतो बलिमन्नादिकं ते उपहरन्ति ।] यस्त्वं प्राणनादिव्यापारैः सर्वत्र प्राणिषु प्रतिष्ठितोऽसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

देवानामसि वह्नितमः । वह्नितमः हविषां वाहकतमः । **पितॄणां प्रथमा स्वधा** । मुख्यः पितॄणां हितानुकूलस्त्वमेवेत्यर्थः । **ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि** ॥ अथर्वाङ्गिरसामृषीणां सत्यमुत्कृष्टं **चरितं** नित्यनैमित्तिकादिलक्षणं कर्म त्वमसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । हे प्राण! त्वमिन्द्रः परमेश्वर इत्यर्थः । इदि परमैश्वर्ये इति हि धातुः । **तेजसा** सर्वसंहरणसामर्थ्यलक्षणेन तेजसा त्वं **रुद्रो** रोदनहेतुः, स्थितिकाले **परिरक्षक**श्चेत्यर्थः । **त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः** । **ज्योतिषां** प्रकाशकानां **पतिः** श्रेष्ठः सूर्यो भूत्वाऽन्तरिक्षे चरसि ॥ ९ ॥

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण! ते प्रजाः । आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ हे प्राण! त्वं यदा मेघरूपी अभितो वर्षसि, तदा **ते** त्वदीया इमाः प्रजा आनन्दिन्यो

---

१. बलिं हरन्तीति मूलं तद्व्याख्यानभाष्यं च क्वचिन्न दृश्यते। शाङ्करपाठरीत्या तदावश्यकमेव। अथापि तत्पाठसंमतो भाष्ये तुभ्यमित्यस्य त्वामुद्दिश्येत्यर्थो भाव्यतस्स्यात्। न तु त्वदर्था इति। उपरि च यत इत्यध्याहृत्य वाक्यभेदकल्पना न युक्ता। [illegible] उपलब्धो वास्तवस्स्यात्, यथा माध्वपाठे।

२. [illegible] ज्योतिषां पतिरिति [illegible] ज्योतिषांपतिरिति चन्द्रविवक्षा युक्तेति श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यकोशागारस्थे [illegible] । एवं त्वमन्तरिक्षे चरसीत्यत्र त्वं वायुरूपेणान्तरिक्षे चरसीत्यर्थोऽपि सुवचः। अथापि सूर्येन्द्रवायु-[illegible] अत्र मन्त्रे इन्द्रपदं परमेश्वरार्थमुक्तम्। उत्तरार्धगतप्रथमत्वंपदस्य परिरक्षितेत्यत्रान्वयो [illegible] । [illegible] अन्तरिक्षइत्यादिकमेकमेव वाक्यं कृतम्। सूर्यस्यैव च सर्वज्योतिरधीशत्वम् ॥

१. बलिं हरन्तीति भाष्ये नास्ति। य इत्यत्र यदिति पाठः। 2. इदं क. ख. नास्ति।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

व्रात्यस्त्वं प्राणैक ऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः
वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्व नः ॥ ११ ॥

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।
या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत् प्रतिष्ठितम् ।
मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां विधेहि न इति ॥ १३ ॥

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

25/9/55

तिष्ठन्ति । कस्य हेतोः । **कामाय** अन्नलाभार्थम् अस्माकमन्नं भविष्यतीति । "तद्यदा सुवृष्टिर्भवति, आनन्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्नं बहु भविष्यतीति" इति छान्दोग्ये श्रवणादिति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

व्रात्यस्त्वं प्राणैक ऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः । हे प्राण ! संस्काररहितो व्रात्योऽपि त्वमेव । मुख्यो मन्त्रद्रष्टा **ऋषिरपि** त्वमेव । विश्वस्यात्ता भक्षकः च त्वमेव । **सतां** साधूनां रक्षकोऽपि त्वमेव । **वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्व नः ।** वयं ते आद्यस्यादनीयस्य भोज्यस्य दातारः करप्रदाः किंकरा इति यावत् । हे मातरिश्वन् त्वं नः **पिताऽसि.** पोषकोऽसीत्यर्थः । **मातरिश्वन** इत्यत्र नकारहि-त्वाश्रवणं छान्दसत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि । या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ वागादीन्द्रियेषु तत्तदिन्द्रियनियमनानुकूला या शक्तिः मनसि प्रतिष्ठिता. तां **शिवां** शोभनां कुरु: उत्क्रमणेनाशिवां मा कुरु । उत्क्रमणं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत् प्रतिष्ठितम् । मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां विधेहि नः ॥ जगदिदं सर्वं प्राणस्य वशे वर्तते । वशः इच्छा । तदधीनमिति यावत् । यच्च **त्रिदिवे** स्वर्गादिलोके प्रतिष्ठितं, तदपि प्राणाधीनम् । तस्मात्, पुत्रानिव अस्मान् रक्षस्व । अस्माकं स्वस्वकार्यनिष्पादनसामर्थ्यलक्षणाः श्रियस्तदनुकूलप्रज्ञां च विधत्स्व ॥ १३ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

---

१३. श्रीरिति पाठे द्वितीयाबहुवचनं छान्दसम् ॥

1. वयमदस्य, माध्व. । 2. या मनसि माध्व. 3. प्रज्ञां च विधेहि शां., माध्व. प्रज्ञांचधेहीतिमुद्रित-ग्रन्थाक्षरपाठः । 4. प्राणैकर्षिः क. प्राण एक ऋषिः ख. 5. इति शब्दः क. कोशे । 6. श्रियश्च प्रज्ञाश्च क. 7. अस्मान् रक्षस्वेति ग. कोशे नास्ति ।

हरिः ओम्। अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ। भगवन्! कुत एष प्राणो जायते। कथमायात्यस्मिन् शरीरे। आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते। केनोत्क्रमते। कथं बाह्यमभिधत्ते: कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच अतिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात् तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

आत्मन एवैष प्राणो जायते। यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिन् शरीरे ॥ ३ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ। स्पष्टोऽर्थः। भगवन् कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्छरीरे। आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रति(?)तिष्ठते। केनोत्क्रमते। कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति॥ प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठतीत्यर्थः। बाह्यमभिधत्ते बाह्यरूपेण सन्निधत्ते इत्यर्थः; बाह्यमित्यस्य सन्निधानक्रियाविशेषणत्वात् ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच। स्पष्टोऽर्थः। अतिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसि(?) तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि॥ प्रश्नमतिक्रम्य वर्तमानान् प्रष्टव्यान् गहनान् अर्थान् पृच्छसि। तस्मात्त्वं ब्रह्मिष्ठोऽसि प्रायेण ब्रह्मविदसि। न प्राकृत इति यावत्। अतस्तेऽहं योग्यत्वाद्ब्रवीमीत्यर्थः॥ २ ॥

प्रथमस्य[1] प्रश्नस्योत्तरमाह-- आत्मन एवैष प्राणो जायते। परमात्मन एवैष प्राणो जायत इत्यर्थः। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम्।

'कथमायात्यस्मिञ्छरीरे' इत्यस्योत्तरमाह--- यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनाऽऽयात्यस्मिञ्छरीरे। यथा पुरुषे गच्छति छायाऽपि सहैव गच्छति--न हि छायागमने सामग्र्यन्तरमस्ति--एवम् एतस्मिन् पुरुषे जीवे, एतन्मनः। अकृतेन अयत्नेन। [5]कृतशब्दो यत्नार्थकः। यत्नमन्तरेण आततम-विनाभावेन संश्रितम्--एवमेव प्राणोऽप्यकृतेनायत्नेनास्मिञ्छरीरे आयाति। मनःप्राणयोः पुरुषच्छायावत् पुरुषाविनाभूतत्वात् पुरुषेण सहैव प्राणस्य संक्रमः। अतो न प्राणाऽऽगमने[6] पृथक्कारणमपेक्षितमिति भावः ॥३॥

१. कौसल्यश्चेति। अत्रैवं चकारश्रवणं नूनं पूर्वप्रश्नस्येवास्यापि प्राणविषयकत्वात्समुच्चयविशेषाभिप्रायेण ॥

२. मनोकृतेनेति पाठ एव शाङ्करसम्मतोपि। परन्तु मनःकृतेनेत्यत्र संधिरार्षोऽयम्। बुद्धिपूर्वकपुण्यादिनेति तदर्थ इति तत्र। अत्र तु अकृतेनेति संध्यनुगुणच्छेदो दर्शितः। एतदाततमित्यस्य प्राणाख्यं वस्त्वाततमित्यर्थः क्लीबनिर्देशात् स्फुटः। एवमपि, 'प्राणः कथमायात्यस्मिन् शरीरे' इत्येतदुत्तरत्वादस्य वाक्यस्य 'एष प्राण' इत्यस्य, 'जायत' इत्यत्रेवा-ऽऽयातीत्यत्राप्यन्वयः। यथा छायायाः स्वयत्नं विनैव गतिस्तथा प्राणस्यापीत्युत्तरमुक्तं भवति। ननु मन एव प्राणमत्र प्रेरयतीत्यस्त्विति शंकानुद्भवाय मनस्सहितस्याऽऽगमनलाभाय च एतस्मिन्नेतदाततंमन इति मध्य उक्तम्। प्राणपुरुषयोः पूर्वमुक्तत्वात् समाहारात् एतस्मिन्नित्यस्य प्राणविशिष्टपुरुषे इत्यर्थः। तदुक्तं 'पुरुषे जीव' इति। आयातीति। पुरुषे आयाति सति प्राणोऽप्यायातीत्यर्थः। छाया मनसि प्राणे च दृष्टान्तः। अकृतेनेति उभयान्वयि। मनोऽधिकृतेनेति कठोपनिषत्प्रकाशपाठेऽपि मन इति पृथक्पदं पूर्वान्वयि। अधिकृतेनेत्यादेः प्राणः स्वाधिकृतमनःप्रभृतिकरणवर्गेण सह आयाति इत्यर्थः। अस्मिन् चैतत्प्रस्थानान्ते मनसा सहाऽऽगमनमिति ॥

1. आत्मन एष शाङ्क; आत्मत एष. माध्व. 2. नपुंसकत्वमित्यधिकं ग. कोशादन्यत्र। 3. प्रश्नानतिक्रम्य घ. 4. प्रश्नस्य घ. 5. अकृतेनेत्यनन्तरं आततमित्यादेव ग. 6. प्राणगमने क. ख.

यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुङ्क्ते एतान् ग्रामानेतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते, मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति । तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनाम् । तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्ति । आसु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

'आत्मानं प्रविभज्य कथं प्रतितिष्ठत' इति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह—**यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते । एतान्ग्रामानेतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेति, एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते** । यथा राजा कार्येष्वधिकृतान् स्वसेवकान्, 'इमान् ग्रामानधितिष्ठ, इमांस्तु ग्रामानधितिष्ठेति' पृथक्पृथग्विनियुज्य तन्मुखेन तेषु ग्रामेषु वर्तते, संनिधत्ते, एवमेवैष मुख्यप्राणः इतरेषु प्राणेषु ग्रामस्थानीयेषु स्वांशभूतापानव्यानादिमुखेन **संनिधत्ते** अधितिष्ठतीति यावत् ॥ ४ ॥

पायूपस्थेऽपानम् चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातितिष्ठते, मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति । तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ तत्र— पायुश्चोपस्थं च पायूपस्थम्, तस्मिन् । **अपानं** मूत्रपुरीषापकर्षणं कुर्वंस्तस्मिन् **प्रतितिष्ठति**[1] प्रतिष्ठितो भवति; तदधिष्ठाता भवतीत्यर्थः । मुखनासिकाभ्यां निर्गतो वायुः प्राणः स्वयम् **चक्षुःश्रोत्रे** चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रे तस्मिन् **प्रतितिष्ठति** प्रतिष्ठितो भवति; तदधिष्ठाता भवतीत्यर्थः । मध्ये तु समानः सन्नवतिष्ठते । **एष हि** समानो **हुतं** भुक्तमन्नादिकं **समं नयति** सप्तधातुसाम्यं नयति । सप्तधातुरूपेण[6] विभागं करोतीति यावत् । **तस्मात्** समानवायोर्हेतोः, जाठराग्नेः सप्तार्चिषः ज्वाला कालो करालीत्येवमाद्याः[7] प्रादुर्भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैकशतं नाडीनाम् । तासां शतं शतमेकैकस्या द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः[8] प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्ति तासु व्यानश्चरति ॥ **एष** जीवात्मा **हृदि** हृदये यत्र समानरूपेण प्राण आस्ते तत्र स्वयमपि वर्तते । **अत्र** हृदये नाडीनामेकाधिकं शतं वर्तते । तासां नाडीनां मध्ये एकैकस्या द्वासप्ततिः द्वासप्ततिः प्रभेदा भवन्ति । एकैकं द्वासप्ततिप्रभेदं प्रति शाखाभूतनाडीसहस्राणि शतंशतं भवन्ति । तासु नाडीषु व्यानरूपप्राणश्चरतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

५. अपानमित्यस्य मूत्रपुरीषापकर्षणमित्यर्थः । अपानं इति पदे कुर्वन्निति तत्कार्यविवरणम् । नयतेर्यथाश्रुते द्विकर्मकत्वात् समामित्यस्य साम्यमित्यर्थे उक्तः ।

६. एतदितिपदं भाष्ये न दृश्यते परन्तु आनन्दाश्रमीये पाठे स्थितम् । अत्र द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिरिति प्रथमान्त-

1. एतान् ग्रामानधितिष्ठस्व एतान् ग्रामानधितिष्ठस्व माध्व. 2. द्वासप्ततिं द्वासप्ततिम् माध्व. द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः, शाङ्क. 3. तृतीयस्योत्तरं ग. 4. कुर्वन् संनिधत्ते अपानवायुरूपेणाधितिष्ठतीति यावत् क. ख. 5. निर्गत घ. 6. सप्तधातुरूपेणेति ग. कोशे न । 7. आद्या इत्यनन्तरं अर्चिष इति ग. ज्वाला इति च न । 8. अयं क. पाठः । द्वासप्ततिमद्वासप्तति ख.

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य । अन्तरा यदाकाशः स समानः । वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥

अथेति [illegible] । एकया [illegible] उदानः पुण्येन [illegible] पुण्यं [illegible] । पापेन [illegible] पापं नरकादिलोकम् । [illegible] उभाभ्यामेव मनुष्यलोकं [illegible] [illegible] कथं [illegible] प्रश्नस्य [illegible] [illegible] प्रतिवचनम् । [illegible] अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयतीत्यनेन [illegible] इति [illegible] नरमुक्तं भवति ॥ ७ ॥

'कथं बाह्यमभिधत्ते' इत्यस्योत्तरमाह—आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । चाक्षुषं प्राणं चक्षुर्गोलकवर्तीन्द्रियम् आलोकाख्यसहकारिप्रदानेनानुगृह्णन् बहिः आदित्यरूपेणोदेति । यद्यपि प्राणस्याऽऽदित्यात्मकत्वं न सम्भवति; तथापि [illegible] प्राणकल्पया सवत्सत्त्वेनाभेदोपचारात् [illegible] वा बाह्यानामादित्यादीनां प्राणात्मकत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य । पृथिव्यां या [illegible] देवता, सा पुरुषस्य [illegible] अनुगृह्णाना वर्तत इत्यर्थः । अन्तरा यदाकाशः स समानः । आकाशाधिष्ठातृप्राणकल्पया आकाशस्योपचारिकी अभेदोक्तिर्द्रष्टव्या । एवमुत्तरत्रापि । "मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्धुतं [illegible]" इत्यत्र प्राणापानस्थानमध्यवर्तितया हि समानो निर्दिष्टः । बाह्याकाशस्यापि, बाह्यप्राणरूपस्याऽऽदित्यस्य बाह्यापानरूपपृथिव्याश्च मध्यवर्तितया समानत्वं युज्यत इति भावः । वायुर्व्यानः । बाह्यो वायुस्त्वगिन्द्रियस्यानुग्राहको व्यानरूपः ॥ ८ ॥

[illegible] भाष्ये व्याख्यानम्—"एकाधिकशतं [illegible] । [illegible] शाखानाडीसहस्राणि भवन्ति" इति । नूनमत्र द्वासप्ततिं द्वासप्ततिरिति [illegible] प्रतीत्येतत् पृथक् [illegible] तासामेकैकस्या द्वासप्ततिं द्वासप्ततिं प्रति शतंशतं शाखानाडीसहस्राणि भवन्तीत्येकवाक्यतयैव व्याख्यानम् [illegible] । परन्तु तत्र व्याख्यानं [illegible] । 'तासामेकैकस्याः शतंशतं भवन्ति । तत्रैककस्याः प्रतिशाखा [illegible] [illegible] इति व्याख्यानम् , [illegible] तु द्वासप्ततिरिति द्वितीयासप्ततिरेव वीप्सारहितं दृश्यते । [illegible] इति कठ [illegible] । हृदयात् [illegible] [illegible] [illegible] बृहदारण्यके [illegible] । सुबालोपनिषदि [illegible] च, "अथैता दश नाड्यो भवन्ति । [illegible] भवन्ति यास्मिन्नयमात्मा स्वपिति ।" इति स्वप्नस्थानभूतनाडीनामपि [illegible]

1. [illegible] इत्यादि [illegible] मिलन्तं ग. कोशे न ।

तेजो ह वा उदानः तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥
यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

तेजो ह वा उदानः । बाह्यं तेज उन्नयनहेतुत्वादुदानः । **तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैर्यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति** । यस्माद्धेतोः तेजस एवोदानशब्दितोन्नयनहेतुत्वम्, तस्मादेव **उपशान्ततेजाः** अपगतदेहोष्मा सन् एष मुमूर्षुर्जीवः **यच्चित्तः** यस्मिंश्चित्तं यस्य स यच्चित्तः यत्काम इति यावत्—यादृशमनुष्यदेवादिजन्मकामो भवति, तत्कामनावशेन पुनर्भवशब्दितां पुनरुत्पत्तिं प्राप्तुम्, "वाङ्मनसि संपद्यते," "वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च" इतिश्रुतिसूत्रतद्भाष्योक्तरीत्या मनसा संश्लिष्टतयैकीभावमापन्नैर्वागादिभिरिन्द्रियैः सहितं प्राणं संमुमूर्षुर्जीवः आयाति ।

यद्यपि, "इममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति" इति मुख्यामुख्यप्राणानां जीवोपगम एव श्रूयते, न तु जीवस्य प्राणोपगमः । सूत्रितं च "सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः" [४।२।४] इति । तदर्थस्तु तदधिकरणभाष्ये उक्तः । तत्र हि— "यथा वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे इति वचनानुरोधेन मनःप्राणयोरेव वाङ्मनसयोः संपत्तिः, तथा, 'प्राणस्तेजसी'ति वचनात्तेजस्येव प्राणः संपद्यत इति प्राप्ते- उच्यते सोऽध्यक्षे इति । स प्राणः अध्यक्षे करणाधिपे जीवे संपद्यते कुतः? तदुपगमादिभ्यः । प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते । "एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति" इति । तथा जीवेन सह प्राणस्योत्क्रान्तिः श्रूयते, "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति: प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति । प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते "कस्मिन्नुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि" इति । एवं जीवेन संयुज्य तेन सह तेजस्संपत्तिरिह 'प्राणस्तेजसि' इत्युच्यते । ततश्च प्राणो जीवेन संयुज्यैव तेजसि संपद्यते । यथा यमुनाया गङ्गया संयुज्य सागरगमनेऽपि, यमुना सागरं गच्छतीति वचो न विरुध्यते, तद्वत्" इति भाषितम्—तथापि अस्य प्रकरणस्य प्राणप्रशंसापरत्वाज्जीवस्य प्राणोपगमोक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

प्राणस्तेजसा युक्तस्सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति । अनन्तरं "प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवतायाम्" इति श्रुत्युक्तरीत्या तेजसा परमात्मना च संयुक्तः प्राणः तत्तज्जीवात्मसंकल्पानुसारेण तं तं लोकं म्रियमाणं नयति । ततश्च तेजसा सहितस्यैव प्राणस्योन्नयनहेतुत्वात्तेजसोऽप्युन्नयनहेतुत्वेनोदानत्वं युक्तमिति भावः । यद्यपि, "प्राणस्तेजसी"त्यत्र तेजःशब्देन सर्वाणि भूतान्युच्यन्ते, न तेजोमात्रमिति 'भूतेषु तच्छ्रुतेः' [ब्र० सू० ४।२।५।] 'नैकस्मिन्दर्शयतो हि' [ब्र० सू० ४।२।६] इति सूत्रभाष्ययोः प्रतिपादितम्— तथाऽपि, "भूतान्तरसंसृष्टमेव तेजः तेजःशब्देनाभिधीयते" इति भाष्योक्तेस्तेजसः प्राधान्यात्तदुक्तिरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

---

१. दशमीत्रिति ग. कोशे न । २. संपद्यत" "इत्यत्र वाङ् इति ग.

य एवं विद्वान् प्राणं वेद, न हास्य प्रजा हीयते, अमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥

—:०:—

हरिः ओम् । अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन् ! एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति । कान्यस्मिन् जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति । कस्यैतत् सुखं भवति । कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

य एवं विद्वान् प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयते अमृतो भवति । एवमुत्पत्त्यायतनप्रतिष्ठादि-प्रकारेण प्राणं य उपास्ते, तस्य पुत्रपौत्रादिलक्षणा प्रजा [illegible] भवति । परिशुद्धप्रत्यगात्मस्वरूपप्रतिपत्तिमुखेन ब्रह्मोपासनतिष्पत्तिद्वारा मोक्षहेतुश्च भवतीति द्रष्टव्यम् । तदेष श्लोकः ॥ तत् प्राणवेदनमधिकृत्य प्रवृत्तोऽयं श्लोक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ उत्पत्तिम् प्राणस्य परमात्मन उत्पत्तिम्, मनसा कृतेनास्मिन् शरीरे आगमनम्, अस्मिन् शरीरे, पायूपस्थादिस्थानेषु स्थितिम्, 'यथा सम्राडेवाधिकृतान्' इत्युक्तं स्वाम्यलक्षणं विभुत्वम्, अध्यात्मं प्राणादिरूपेण पञ्चधा स्थितिम्, चशब्दसमुच्चितमादित्यादिरूपेण पञ्चधा बाह्यावस्थानं च विज्ञाय अमृतं मोक्षम् अश्नुते प्राप्नोति । द्विर्वचनं प्रतिवचनसमाप्तिद्योतनार्थम् ॥ १२ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयः प्रश्नः ।

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः । भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति । पुरुषे, सुप्ते सतीति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् । कान्यस्मिन् जाग्रति । अत्रापि, सुप्ते सतीति शेषः । कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति । एष द्योतनादिगुणयोगाद्देवो जीवः कतरः कीदृशः सन् स्वाप्नान् रथादीन् पश्यतीत्यर्थः । कस्यैतत्सुखं भवति । कस्य हेतोः एतद्विषयकं सुखमित्यर्थः । कस्मिन्नु सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

1\. एष देव इति । यद्यपि, परे देवे मनसीति वक्ष्यमाणत्वात् स्वप्ने मनसः प्राधान्याच्च अत्र च पञ्चमवाक्ये च मनो गृह्यते । सप्तमवाक्ये, पर आत्मनीति मनसः परो जीवात्मा उच्यते । एवं च नवमवाक्यं जीवपरं समन्वितम् । तत्र, परेऽक्षरे आत्मनीति तु परमात्मोच्यते इति युक्तम् । एवं चात्र 'एष हि' इत्यादिना प्रत्यगात्मा विशोध्यते इति श्रुतप्रकाशिका । तत्सर्वांभिप्रायकं सर्वशब्दात् पृथिवीत्यादिना विभज्य पर आत्मनीत्युक्तजीवस्वरूपशोधनम् एष हीति क्रियत इत्यभिप्रायिकं [illegible] । कतर एष इति मनः, कस्येति जीवः, कस्मिन्निति परमात्मा चाभिसंधीयत इत्यपि स्यात्—अथापि, [illegible] चेतनकर्तृकत्वं स्वारस्यात् उपरि, पुरुषो न शृणोतीत्यादिप्रयोगाच्च, [illegible] सुखानुभवकर्तृत्वं व्याख्यातम् । कस्येति । एतत्प्रश्नोत्तरे (६) सुखाश्रयोऽयमिति निर्दिश्य सुखानुभव [illegible] तदनुरोधाय कस्य हेतोरिति भाषितम् । उत्तरवाक्यं सौषुप्तिकसुखपरं शाङ्करे ।

1\. 'नु' नास्ति मात्रे । 2. यमनप्रीतिद्वारा ग.

तस्मै स होवाच—यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनरुदयतः प्रचरन्ति एवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति, न पश्यति, न जिघ्रति, न रसयते, न स्पृशते, नाभिवदते, नादत्ते, नानन्दयते, न विसृजते, नेयायते; स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः व्यानोऽन्वाहार्यपचनः यत् गार्हपत्यात् प्रणीयते, प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच स्पष्टोऽर्थः । **यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डले एकीभवन्ति । ताः पुनरुदयतः प्रचरन्ति । एवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति** । यथा सायंकालेऽस्तं गच्छतः सूर्यस्य किरणाः नानादिक्षु प्रसरणं विना आदित्यमण्डले एकीभवन्ति; पुनश्च उद्यतः सूर्यस्य किरणाः नानादिक्षु प्रसरन्तः प्रकाशका भवन्ति—एवमेवैतत्सर्वमिन्द्रियजातं परे उत्तरस्य उत्कृष्टे देवे द्योतनात्मकगुणयुक्ते मनस्येकीभवति । स्वस्वव्यापाराभिमुख्यविरोधिसंश्लेषविशेषयुक्तं भवतीत्यर्थः । **तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति** । तेन श्रोत्रादीन्द्रियाणामुपरतत्वेनेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । **न पश्यति न जिघ्रति न रसयति । न स्पृशति । नाभिवदते नाऽऽदत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते** । आनन्दः उपस्थेन्द्रियकार्यम् । विसर्गस्त्वपानकार्यम् । **नेयायते** न गच्छतीत्यर्थः । स्वपितीत्याचक्षत इत्यनेन, 'कानि स्वपन्ति' इति प्रश्नस्य बाह्यज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि स्वपन्तीत्युत्तरमुक्तं भवति । प्रत्येकमेकत्वाभिप्रायेण स्वपितीत्येकवचनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

'कान्यस्मिञ्जाग्रति' इत्यस्योत्तरमाह— **प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति** । प्राणापानादिरूपाः अग्नय एवैतस्मिन् पुरशब्दनिर्दिष्टे शरीरे जागरं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वापदशायां जाग्रत्सु प्राणादिपञ्चकोच्छ्वासनिश्वासमनोरूपेषु उपासनार्थमग्निहोत्रत्वसंपत्तिं दिदर्शयिषुः—तत्र व्याप्रियमाणं मन एव यजमानः, अपानो मूलाधारस्थतया गार्हपत्यः, तत्संनिहितो व्यानोऽन्वाहार्यपचनशब्दितो दक्षिणाग्निः, अपानवायुमूलकः प्राणो गार्हपत्यात्प्रणीयमानाहवनीयतुल्यतयाऽऽहवनीयः, तदाधारकौ उच्छ्वासनिश्वासौ 'द्वे आहवनीये' इति निर्दिष्टाहुतिद्वयम्, उच्छ्वासनिश्वासहेतुभूतः समानो वायुः 'आहुती समं नयति' इति निर्देशयोग्याध्वर्युः[10], उदानवायुस्तु यजमानस्य लोकान्तरानयनहेतुत्वात् उदानः 'कर्मफलम्' इत्यग्निहोत्राहुत्यवयवभूतान् यजमानाग्नित्रयाहुतिद्वयाध्वर्युकर्मफलभूतान् अष्टापि पदार्थान् प्राणादिपञ्चकोच्छ्वासनिश्वासमनोरूपेष्वष्टसु[11] दर्शयति—**गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ।**

---

२. ऽयायते इति इण् गतौ यङन्तम् । . प्राणनिरूपणे प्रपूर्वकणीञ्धातुप्रयोगः केनोपनिषद्यपि (१–९) । ऐतरेयेऽपि, तं देवाः प्राणयन्त । स प्रणीतः (आ. २-७-५) इति ।

---

1. पुनःपुनः शाङ्क. पुनः माध्व. 2. एवमेतत् ग. 3. 'तु' ग. कोशे न. 4. त्वन्तेन ग. 5. ति प्रश्नस्य......कर्मेन्द्रियादि स्वपन्ति इत्युक्तम् ग. 6. जागरणं ग. 7. भयं क पाठः । ग अग्निहोत्रसंपत्तिं. 8. तत्संनिहितो व्यानश्च. ग. 9. तद्व्यापारोच्छ्वासनिश्वासौ ख. 10. योग्योऽध्वर्युः. घ. 11. अष्टसु ग.

यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती । समं नयतीति समानः । मनो ह वाव यजमानः । इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद् दृष्टंदृष्टमनुपश्यति. श्रुतंश्रुतमेवार्थमनुशृणोति. देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति. दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं च अनुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति : सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥ स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति. अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यति । अथ य(त) देतस्मिन् शरीरे [एतत्] सुखं भवति ॥ ६ ॥

यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती । समं नयतीति समानः । मनो ह वाव यजमानः । इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति । अत्र यद्यपि जीवस्यैव. 'एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' छा० ८.३.२. इति ब्रह्मगमनं श्रूयते. न मनसः. तथाऽपि मनसः पुरीतद्गमनश्रवणात् तद्गतब्रह्मगमनमर्थसिद्धं निरूपितमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यतीत्यस्योत्तरमाह-- अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद् दृष्टंदृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति । स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यति । 'अत्र अस्मिन्नवसरे एष देवो जीवः स्वप्ने कारितुरगादिलक्षणं महिमानमनुभवति पश्यति । जागरे प्राक् यद् दृष्टम्, तमेवार्थमनुपश्यति । अनु=पश्चात् पश्यति=अनुभवति । दृष्टं दृष्टं=भूयो दृष्टमित्यर्थः । श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशान्तरेषु दिगन्तरेषु प्रत्यक्षमनुभूतमर्थं पुनः पुनरनुभवति । दृष्टं श्रुतमेवानुभवतीत्ययमपि नियमो नास्ति; कदाचित् पूर्वाननुभूतमपि स्वशरीरच्छेदनादिकमनुभवति । विद्यमानं चानुभवति अविद्यमानं चानुभवति । सर्वः पश्यति सर्वः सन् पश्यति । द्रष्टा श्रोता घ्राता गन्ता वक्ता चेत्यादिसर्वरूपः सन् पश्यतीत्यर्थः । तदानीं जागरीयबाह्यज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुपरतव्यापारत्वेऽपि स्वाप्निकैरीश्वरसृष्टैः शरीरेन्द्रियैर्द्रष्टृत्वादिमान् सन् अनुभवतीति भावः ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे, "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" "तेजसा हि तदा संपन्नो भवति" इतिश्रुत्युक्तरीत्या परमकारणतया तेजःशब्दितेन परमात्मना अभिभूतो भवति संश्लिष्टो भवति=संपरिष्वक्तो भवतीति यावत्, तदा स्वप्नान् पदार्थान्न पश्यतीत्यर्थः । ततश्च कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यतीति प्रश्नस्य ब्रह्मसंपत्तिविरहदशायां मनोमात्रपरिशेषसमये स्वाप्नान् पदार्थान् पश्यतीत्युत्तरमुक्तं भवति ।

'कस्मिन्नेतत्सुखं भवती'त्यस्योत्तरमाह--अथ य(त)देतस्मिञ्छरीरे (एतत्) सुखं भवति । यत् सुखं भवति, तदेतस्मिञ्छरीरे सत्येव भवतीत्यर्थः । शरीरमेव वैषयिकसुखहेतुरित्युक्तं भवति, 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' छा० ८।१२।१. इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

1. समं नयति स समानः, माध्व. 2. अथ यदेतस्मिन् शरीरे सुखं भवति, माध्व. अथैतस्मिन् शरीरे एतत्सुखं भवति आन. 3. अत्रैष. क. 4. 'अत्रास्मिन्नवसरे' इति क. ख. कोशयोर्न. 5. स्वति. ग. घ. नास्ति. 6. स्वप्नान् ख. 7. यदेतत् ग.

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

पृथिवी च पृथिवीमात्रा च आपश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा च आकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसनश्च[1] रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं च उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च[2] मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च अहंकारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥ एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते[3] ॥ ९ ॥

के ऽस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीत्यत्राह स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते । वयांसि पक्षिणः वासोवृक्षं निवासवृक्षं प्रति संप्रतिष्ठन्ते । स दृष्टान्तो यथा, एवं परमात्मनि सर्वं प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वशब्दार्थं प्रपञ्चयति पृथिवी च पृथिवीमात्रा च ॥ अत्र पृथिवीमात्राशब्देन गुणेषु गन्धतन्मात्राद्यवस्था लक्ष्या पृथिव्यपूर्ववस्थत्वेन ... आपश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा च आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसनश्च रसश्च । रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं च उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं च अहंकारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते । चेतनाचेतनरूपः कर्तृकरणकर्मरूपः सर्वोऽपि प्रपञ्चस्तदाश्रित इति भावः । अत्र बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मेति निर्देशात्, 'आत्मनो ज्ञातृत्वमेव, न ज्ञानरूपत्वमिति वदन्तस्तार्किकाः(श्च)[4] 'ज्ञानत्वमेव न ज्ञातृत्व'मिति वदन्तो मृषावादिनश्च निरस्ता भवन्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

८-९. पृथिवी चेत्यादि पुरुष इत्यन्तं सर्वाणि शब्दार्थप्रतिपादनम् । तेजश्च विद्योतयितव्यं चेत्यत्र तेजःशब्देन जाठरतेजो ग्राह्यं स्यात् । यद्वा शांकरीयमस्तु, 'तेजः त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक्, तया निर्भास्यो विषयो विद्योतयितव्य'मिति । अथवा तेज ... सर्वटीका माधवस्य । मृषावादिनश्चेति चकारेण कर्तृत्वमात्मनि नेति वदन्तः सांख्याश्च समुच्चीयन्ते । एवं विलक्षणात्मस्वरूपवचनात्, प्रत्यगात्माधिकमिदं वाक्यमिति ॥

---

1. रसनश्च, माध्व; रसश्च शाङ्क. 2. हस्तौ चादातव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च पायुश्च विसर्जयितव्यञ्चोपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च माध्व. 3. माध्वे, 'स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते । परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते' इति नास्ति । 4. तार्किकाश्च, घ. भेदवादिनश्च, क.

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य, स सर्वज्ञः सर्वो भवति । तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र ।
शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः प्रश्नः ।

हरिः ओम् । अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत, कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य, स सर्वज्ञः सर्वो भवति ॥ [illegible] अच्छायमशरीरमित्यर्थः । [illegible] अलोहितं [illegible] शुभ्रं स्वप्रकाशम् अक्षरं [illegible] परमात्मानं वेदयते जानाति, स हे सोम्य [illegible] सर्वज्ञो भवति । सर्वो वा भवति सर्वकामयुक्तो भवति । तदेष श्लोकः ॥ तद् [illegible] श्लोक इत्यर्थः ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र । शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥ सर्वैर्देवैः [illegible] भूतानि महाभूतानि च जीवात्मा च यत्र प्रतितिष्ठन्ति, तादृशं शुभ्रं स्वप्रकाशम् अक्षरं निर्विकारं परमात्मानं यो जानाति, स सर्वज्ञः सर्वमपि [illegible] आविवेश आविशति । 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इतिश्रुत्युक्तरीत्या काम्यमानसर्वलोकसंचारो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः । स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत, कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति । ह वा इति प्रसिद्ध्यतिशये । तदित्येतदव्ययम् । स इत्येतदधिकारिसामान्यपरम् । अयमर्थः :- हे भगवन् पूजार्ह! योऽधिकारी मनुष्याणां मध्ये मरणान्तमोङ्कारमभिध्यायति, स कतमं लोकं तेनोङ्कारेण प्राप्नोतीत्यर्थः । वावशब्दोऽवधारणे; प्रसिद्धौ वा ॥ १ ॥

१०. [illegible] इत्यर्थोऽपि घटते, [illegible] छायाऽभावात् दिव्यमङ्गलविग्रहस्यापि निरतिशय[illegible] [illegible], [illegible] हि तेजःप्रतिघातिनः छाया भवति । अथापि अशरीरमित्यत्र हेतुपरत्वाय अपापमिति [illegible] । वेदयते इत्यस्य पुनरावृत्त्या, यस्तु वेदयते स सर्वज्ञ इति यच्छब्दद्वयस्य निर्वाह [illegible] । अत्र तु, [illegible] तु य. परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते, स सर्वज्ञ इत्यन्वयो विवक्षित इव । यद्वा यस्तु इत्यत्र प्रतिपद्यत इत्यस्य [illegible] तदादि पृथग्वाक्यम्

1. [illegible] युक्तरदर्शित व्याख्यानुरोधि । 2. तदक्षरं शाङ्क. तदेतदक्षरं माध्व. 3. परमेवाक्षरं प्रतिपद्यत [illegible] क. ग. [illegible] 4. 'अत्र व्याख्यावाक्येन' ग. 5. शुभ्रमक्षरं ग. घ. 6. कार्यजात ग. 7. अयं क. पाठ. । ग. कोशे न किञ्चित् । घ. कोशे. तदव्ययम् । 8. अभिध्यायीत. ग. 9. कतमं कं क.

तस्मै स होवाच— एतद्वै सत्यकाम, परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः। तस्माद्विद्वान् एते-नैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत, स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते। तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते। स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते, सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम्।

तस्मै स होवाच। स्पष्टोऽर्थः। एतद्वै सत्यकाम परं चापरञ्च ब्रह्म यदोंकारः। तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति हे सत्यकाम, एतदेव परं चापरं च ब्रह्म। उभयवाचक-मित्यर्थः। वाच्यवाचकभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यम्। तथैव व्यासार्यैरीक्षतिकर्माधिकरणे व्याख्यातत्वात्। किं तदित्यत्राऽऽह- यदोंकार इति। तस्माद्विद्वान् एतेनैवोंकाररूपेण मार्गेणैकतरं परमपरं वा ब्रह्म अन्वेति उपास्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत, स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते। स उपासकः यद्येकमात्रं ह्रस्वं प्रणवमपरब्रह्मवाचकमभिध्यायीत, अपरब्रह्मवाचकेन ह्रस्वेन प्रणवेन योऽपरं ब्रह्मोपास्ते, स तेनैव एकमात्रोंकारकरणकापरब्रह्मध्यानेनैव संवेदितः लब्धसंस्कारः जगत्यां भुवि अभिसंपद्यते अभि अभ्यर्हितः श्रेष्ठः संपद्यते। तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते। ऋगभिमानिन्यः मनुष्यलोकं प्रापयन्ति। स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति। स मनुष्यलोके जातः तपसा अनशनादिना ब्रह्मचर्येण मैथुनवर्जनेन श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या यदि संपन्नो भवति, तदा महिमानं श्रेयःसाधकं ब्रह्मोपासनमनुतिष्ठतीत्यर्थः। न च 'एको ह्रस्वाभावात् कथमोंकारस्य ह्रस्वत्वमिति' शङ्कनीयम्—न्यूङ्खेषु[4] ह्रस्वस्य ओंकारस्य दर्शनात् ॥ ३ ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते। द्विमात्रेणापरब्रह्मवाचकेन प्रणवेन यस्य मनसि अपरब्रह्मध्यानं संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम्। सः अन्तरिक्षाश्रितं सोमलोकं द्विमात्रोपासकः पुमान् यजुर्मन्त्रैरुन्नीयते। अत्र अन्तरिक्षसोमलोकशब्दः कर्मवत्त्वोपलक्षक आमुष्मिकत्वपरः[5]। अत एव ईक्षतिकर्माधिकरणभाष्ये, "यदपरं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टम्, तत् ऐहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्य, एकमात्रं प्रणवमुपासीनानामैहिकं मनुष्यलोकप्राप्तिरूपं फलमभिधाय द्विमात्रमुपासीनानामामुष्मिकमन्तरिक्षशब्दोपलक्षितं

२. तथैवेति। ननु अवाच्यब्रह्मवादिना परमात्मन इव ओंकारे ब्रह्मशब्दप्रयोगेति भावः। अन्वेत्यस्यान्तिमसमन्त्र इव प्राप्त्यर्थकत्वमपि संभवति। अथापि आदिमसङ्कल्पध्यानुभवकाले ब्रह्मानुसन्धानाभावात् उपासनपरतया योजनमादृतम् ॥

३. मात्राशब्दः प्रणवघटकाकारादिवर्णपरोऽपि माण्डूक्यादौ व्युत्पन्नः, अथापि तत्र चतुर्थमात्राया अकथनात् कृत्स्न ओंकारे एकमात्रत्वादिकथनादाथर्वशिखोक्तह्रस्वादिमात्रग्रहणम् ॥ न्यूङ्खः ओंकारषोडशादि प्रष्ठ्यपरोहादौ मन्त्रे अनेकओंकारपाठ इति।

1. एतेनैवायतनेन, माध्व. श्रीभाष्यश्रुतप्रकाशिकयोरप्येवम् अत्र भाष्येऽन्तिमसमन्त्र इव आयतनपदम्। 2. करण्य-धिकरणं ईक्षतिकर्माधिकरणं व्यासार्यैर्व्याख्यातम्. ग. 3. एव इति स्थाने 'प्रणवं' ख. 4. अयं ख पाठः। लोके इति ग.घ. 5. मात्रपरइति ईक्षतिकर्माधिकरणभाष्ये समर्थितम् इत्येतावदेव. ग.

स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि सूर्ये संपन्नः— यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

[illegible] सः सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते । अनुभूतैश्वर्यस्तु[illegible] [illegible] पुनरावर्तते ।

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत । यस्तु [illegible] [illegible] एतेनैवाक्षरेण [illegible] अभिध्यायति [illegible] ध्यायति — [illegible] स तेजसि सूर्ये संपन्नः, यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते, एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः, स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स उपासकस्तेजो[illegible] सूर्ये संगतः सन्-उदरमेव पादो यस्य स पादोदरः सर्प इति यावत्—यथा सर्पो जीर्णया त्वचा विनिर्मुक्तो भवति, एवं पाप्मना विनिर्मुक्तः सन् भगवल्लोकं वैकुण्ठं सामभिर्गीतिप्रधानैर्मन्त्रैरुन्नीयते । अत्र व्यासार्यैः—स पाप्मना विनिर्मुक्त इति [illegible] [illegible] सामभि[illegible] [illegible] 'सामगानमहिमेति वा मान्त्रवचन[illegible] [illegible] पुरुषोत्तम वाऽयं' इति 'ईक्षतिकर्माधिकरणे व्याख्यातम् ॥ स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । ईक्षतिकर्माधिकरणे, "यस्य हि कर्मनिमित्तं देहित्वम्, स जीवघन इत्युच्यते । चतुर्मुखस्यापि तत्कथने, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इति भाष्योक्तेः जीवघनशब्देन संसारिमण्डलमुच्यते । "मूर्तौ घनः" इति काठिन्यशब्दनमूर्तौ घनशब्दस्य निपातितत्वात्, देहद्वारत्वा-[illegible] काठिन्यस्य, घनशब्दो देहिपर एव । तस्मात् परः परिशुद्धात्मा । तस्मादपि परभूतं पुरिशयम्— "पूः प्राणिनः सर्व एव 'गुहाशयस्य'" इति सर्वेषु प्राणिष्वन्तरात्मतया शयानम् , "भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने" इति निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यं भगवन्तं परवासुदेवमीक्षत इत्यर्थः । अत एव, "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक"मित्यत्र ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखलोकपरत्वशङ्का न्युदस्ता, तद्गतानां परवासुदेवेक्षणासंभवादिति द्रष्टव्यम् । तदेतौ श्लोकौ भवतः । तत्र [illegible] वक्ष्यमाणौ श्लोकौ प्रवृत्तावित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. एवंभूत इति यजुर्भिरा[illegible] सामभिरिति पदविभाग उचितः अग्निसमन्त्रानुसाराच्च । स इति तु पृथक् । स तेजसि, स पाप्मना इति तच्छब्दद्वयवत् तच्छब्दत्रयमप्युपपद्यते, [illegible] विसिस[illegible] [illegible] सामभिरिति । ऋगादीनां भूलोकादिसंबन्धो मनुस्मृ(२-७६)त्युक्तरीत्याऽस्ति [illegible] [illegible] ईक्षतिकर्माधिकरणे व्यक्तम् ।

[illegible] ख. [illegible] ग. [illegible] ग. [illegible] इति वर्णितम्. ख. घ. [illegible] ईक्षतिकर्माधिकरणभाष्ये [illegible] जीवघनशब्देन संसार[illegible] ग. [illegible] ग. घ. 7. सर्वगुहाशयस्य. ग. घ. ८ भगवन्तं वासुदेवं ग. घ. ९. अत्रेति ग [illegible] १०. [illegible]. ग. ११ चतुर्मुखलोक घ.

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ।
क्रियासु बाह्या[भ्य]न्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत् कवयो वेदयन्ते ।
तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

इति पञ्चमः प्रश्नः ।

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ताः अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । अविप्रयुक्ता न भवन्तीत्यन-विप्रयुक्ताः । [5]विप्रयुक्ता इति यावत् । अन्यतरत्वेनोच्चारणेनान्योन्यसक्ततया, अतिविप्रकृष्टकालतयाऽ-त्यन्तविप्रयुक्ततया वा प्रयुक्तास्तिस्रो मात्राः मृत्युमत्यः मृत्युप्रदाः अनर्थावहा इति यावत् । मृत्युमत्य इति पाठेऽपि स एवार्थः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ [6]यज्ञादिका बाह्याः क्रियाः, आन्तरा मानसक्रियाः, मध्यमा वाचिकजपरूपाः । आसु क्रियासु तिसृषु मात्रासु सम्यक् अत्यन्तसंयोगवि[7]प्रयोगमन्तरेण प्रयुक्तासु सतीषु ज्ञः तत्त[8]्प्रयोगाभिज्ञः पुमान् न कम्पते फलान्न च्यवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत् कवयो वेदयन्ते । तमोंकारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ [9]स विद्वान्, [9]एतं मनुष्यलोकमित्यर्थः । यत्तत् कवयो वेदयन्ते । कवयः क्रान्तदर्शिनः । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' इत्युक्तरीत्या सूरयो यं लोकं पश्यन्ति, तम्—ओंकारेणैव मार्गेणान्वेति । गत्वा च शान्तमूर्मिषट्करहितं अजरममृतम् जरामरणशून्यम् अभयम् अकुतोभयं परं सर्वकारणत्वेन सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

[10]अस्य संदर्भस्य परमात्मपरत्वं भगवता बादरायणेन प्रतिपादितम् । अत्र हि पृथिव्यन्तरिक्षप्राय-(क्षत्रब्रह्मलोक) पाठाद् ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखलोकवाचितया तद्गतेनेक्ष्यमाणत्वस्य चतुर्मुख एव संभवाच्चतुर्मुख इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, 'ईक्षतिकर्म व्यपदेशात् सः' इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । पुरिशयं पुरुषमीक्षत इतीक्षति-कर्मतया व्यपदिश्यमानः परमात्मा. शान्तत्वाजरत्वामृतत्वादिपरमात्मासाधारणधर्मव्यपदेशादित्यर्थ इति ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

---

१. तमिति पूर्वोक्तब्रह्मलोकाभिप्रायेण पुंलिङ्गनिर्देशः । यच्छब्दद्वयवद्वाक्यद्वयस्य चकारस्य चानुरोधात् पदब्रह्मणोः क्रमेण विवक्षेत्याशयः । यद्वेदयन्ते = यं लोकं पश्यन्ति । शान्तमजरं परं यत् तच्चेत्यन्वयः; यत् प्रसिद्धं तच्छान्तादिरूपं ब्रह्म चेति वा । अन्वेतीत्युक्त्वा अनन्तरं यत्तच्छान्तमित्याद्युक्तिः लोकप्राप्त्यनन्तरभावित्वस्य ब्रह्मप्राप्तौ ज्ञापनार्थेति गत्वा चेत्युक्तम् ।

1. मृत्युमत्यः शाङ्क माध्व. 2. बाह्याभ्यन्तर शाङ्क माध्व. 3. अयनेन. माध्व. 4. परात्परं माध्व. 5. विप्रयुक्ता इति यावत्. ग. कोशे न । 6. यज्ञादाः ख. 7. वियोग. ग. घ. 8. तत्प्रयोगाभिज्ञः क. तस्य योगाभिज्ञः ग. घ. 9. 'ऋग्भिः एनं लोकं, यजुर्भिरन्तरिक्षं, (सामभिर्यत् तत् कवयो वेदयन्ते) कवयः' इति ग. स विद्वानिति ख. घ. नास्ति. उपरि 'तं तद्विष्णो'रिति. घ. 10. अयं क. ख. पाठः । एतत्स्थाने. ग. घ. कोशयोस्तु—"अस्य संदर्भस्य परमात्मपरत्वम् 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः' इति सूत्रकारैः प्रत्यपादि । तदर्थस्तु तद्भाष्ये इत्यमुक्तः" इति, तदुपरि तदधिकरणसंपूर्णभाष्यञ्च ।

हरिः ओम्. अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् ! हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत- षोडशकलं भारद्वाज ! पुरुषं वेत्थ इति । तमहं कुमारमब्रुवम्- नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं, कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति, योऽनृतमभिवदति । तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि, क्वासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषः, यस्मिन्नेताः षोडश

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । स्पष्टोऽर्थः । भगवन् ! हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत । हे भगवन् ! हिरण्यनाभनामा कोसलदेशाधिपतिः राजपुत्रो मत्समीपमागत्य इमं वक्ष्यमाणं प्रश्नं कृतवान् । [illegible] षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ इति । हे भारद्वाज [illegible] वक्ष्यमाणाः प्राणाद्या नामान्ताः षोडश कला यस्य स षोडशकलः तं पुरुषं वेत्थ जानासि [illegible] इत्यर्थः । तमहं कुमारमब्रुवम् नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषम्, कथं ते नावक्ष्यमिति । तं राजकुमारमहमेवमुक्तवान्, त्वदुक्तं पुरुषमहं न जानामि । यद्यहं जानीयाम्, केन हेतुना राजकुमाराय योग्याय शिष्याय न कथयिष्यामि इति । समूलो ह वा एष परिशुष्यति, योऽनृतमभिवदति । तस्मान्नार्हाम्यनृतं वक्तुम् । योऽनृतं ब्रूते, स मूलेन सह सर्वतः शुष्यति । अहं हेत्वनृतं पुरुषं [illegible] इत्यर्थः । अतो मदुक्ते त्वयाऽनृतशङ्का न कार्येति भावः । स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । स राजकुमारः प्रश्नस्य प्रयोजनलेशं [illegible] रथमारुह्य प्रव्राजत् [illegible] । अनेन [illegible] । रथेन प्रव्राजित्यनेन तस्य प्रभुत्वं सूचितं भवति । तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति ॥ तमेव षोडशकलं पुरुषं पृच्छामि त्वाम्, क्वास्तीति । क्व प्रदेशे तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र [illegible] जीवो वा परमात्मा वेति निर्णयार्थोऽयं प्रश्न इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषः, यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्ति ॥ हे सोम्य प्रियदर्शन ! स पुरुषः इहैवान्तःशरीरे । वर्तत इति शेषः । अनेन परिच्छिन्नदेशमात्राधारत्वोक्त्या जीव इत्युक्तं भवति । ननु जीवस्यैव कथं षोडशकलत्वम्, [illegible] जीवापेक्षया परमात्मन्येव पुष्कलत्वादित्यत्राह– यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्ति । यस्मिन् पुरुषे एताः वक्ष्यमाणाः प्राणाद्या नामान्ताः षोडश कलाः स्वसंयोगप्रयुक्तसुखदुः-

१ नावक्ष्यमितीति इतिशब्दश्रवणात् तावदन्तमेव राजपुत्रं प्रति उक्तम् । समूल इत्यादिकं तु पिप्पलाद [illegible] । [illegible] अर्थं पिप्पलादो वदते. तं त्वा पृच्छामीति [illegible] । राजपुत्रं प्रति वचन एव तद्वचनस्य [illegible] राजपुत्रस्मरणम् । २. सोम्येति । सौम्यवदं प्रियदर्शनार्थं प्रसिद्धम् । [illegible]

1. [illegible] क. ख. [illegible] ग. [illegible] ग. घ. नास्ति । 7. [illegible] ग. घ. 8. भवन्तीति ग. कोशे न । [9.] हे सोम्य ! प्रियदर्शन ! स पुरुष इति ग. घ. कोशे न । 10. इत्युक्तं ग.

कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

स ईक्षांचक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मंत्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

स्वादिकोपकारकत्वमुत्करं कर्तुं प्रभवन्ति, समर्था भवन्तीत्यर्थः । ततश्च षोडशकलाभोक्तृत्वमेव षोडशकलत्वम् । तच्च जीवस्यैवेति भावः ॥ २ ॥

ननु षोडशकलत्वं सर्वदेहेषु जीवस्य स्वतोऽयमित्यस्य नदृत्त्वं जीवस्यैव, न परमात्मन इत्यत्र किं नियामकमित्यत्राह—स ईक्षांचक्रे—कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामीति । कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ "सोऽध्यक्षो नद्र्युतत्वमस्य" इति भाष्ये, "प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीत्युक्तत्वाद् इदं वाक्यं जीवविषयमेव स्वप्रकारं दर्शयति । मदुत्क्रान्त्या मदुत्क्रान्तिप्रतिष्ठः को वेति पर्यालोचितवानित्यर्थः । ततश्च स्वोपकारार्थमर्थपूर्वकं जीवस्य प्राणादिसृष्टृत्वाद्भोक्तृत्वं संभवति । परमात्मनस्तु—"न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु", "न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा" इत्युक्तरीत्या स्वोपकारार्थमर्थपूर्वकत्वसृष्टृत्वाभावात् तस्य षोडशकलाभोक्तृत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

स प्राणमसृजत, प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनः अन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु [च] नाम च ॥ सः जीवः एवं पर्यालोच्य प्रथमतः स्वोत्क्रान्तिप्रतिष्ठासहभूतोत्क्रान्तिप्रतिष्ठं मुख्यप्राणं सृष्टवान् । तस्मादूर्ध्वम् आस्तिक्यबुद्धिम्, पञ्च महाभूतानि, वागादीन्द्रियम्, मनः, व्रीह्यादिरूपमन्नम्, तदायत्तं शरीरेन्द्रियसामर्थ्यम्, शरीरशोषणादिलक्षणं तपः, ऋग्यजुःसामादीन् मन्त्रान्, ज्योतिष्टोमादीनि कर्माणि, कर्मफलभूतान् स्वर्गादीन् लोकान्, तेषु लोकेषु स्वर्गादि?) नामानि च (.) सृष्टवानित्यर्थः । यद्यपि षोडशकलासृष्टृत्वं परमात्मन एव, तथाऽपि तद्धेतुभूतादृष्टारम्भककर्मकर्तृत्वेन अयं स्रष्टृत्ववाद् इति द्रष्टव्यम् । ततश्च स्वभोगोपकारिकाः षोडशापि कलास्तद्धेतुभूतादृष्टारम्भककर्माणि कृत्वा सृष्टवान् । अतस्तद्भोक्तृतया षोडशकलत्वं जीवस्येति यावत् ॥ ४ ॥

---

२. अत्र वर्तमानं प्राणादिकलासहितेन षोडशकलत्वं जीवे विवक्षितम् । छान्दोग्ये (४-४) सत्यकामं प्रति षोडशकलस्य ब्रह्मणः (?) ... प्रदिश्यऽसि, तत्रान्यादृशं षोडशकलत्वं ब्रह्मण एव बृहदारण्यके (१-५-१५) चन्द्रवत् पुरुषस्य षोडशकलत्ववर्णनावसरे, 'तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाः, आत्मैवास्य षोडशी कला' इति जीवस्यान्यादृशं षोडशकलत्वमुक्तम् । एकादशेन्द्रियाणि, पञ्च भूतानीत्येवंभूतासाराविशिष्टस्य जीवे षोडशकलत्वकथनमप्यद्वैतमते इवास्मन्मतेऽपि सांप्रदायिकम् ।

1. कस्मिन्नु भाष्य. 2. लोकेषु नाम च भाष्य. 3. मंत्रा. घ. 4. 'इदं—पर'मिति पूर्वं पठित्वा 'सोऽध्यक्षो बहुगमादिभ्यः इति भाष्ये तथोक्तत्वात्. इति पठति ग. 5. ऊर्ध्वमिति ग. कोशे न ।

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे, समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते चासां नामरूपे, पुरुष इत्येवं प्रोच्यते। स एषोऽकलोऽमृतो भवति। तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः।
तं वेद्यं पुरुषं वेद मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

षोडशकलस्य जीवस्यैव प्रसङ्गे परमात्मन इदं कलाभावादकलत्वम्, तद्द्वारा मुमुक्षुवेद्यत्वं चोपपादयति— स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्तिः भिद्येते तासां नामरूपेः समुद्र इत्येव प्रोच्यते। यथा स्यन्दमानाः प्रवहन्त्यो नद्यः समुद्रायणाः— अत्रायनशब्देनाऽऽधारत्वमुक्तं नाऽऽश्रयत्वमुच्यते—समुद्राश्रिकाः समुद्रपर्यवसानस्थितिप्रवृत्तिकाः सत्यः समुद्रं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति अदर्शनं यान्ति, न तु समुद्रे पृथक् स्थिताः विकारमुत्पादयितुं प्रभवन्ति। तासां च गङ्गायमुनादीनि नामानि यानि, यानि च शुक्लकृष्णादीनि रूपाणि प्राक्तनानि, तानि भिद्यन्ते तत्प्रवेशानन्तरं न भवन्ति। नामान्तरं रूपान्तरञ्च भवतीत्यर्थः। तदेव दर्शयति— समुद्र इत्येवं प्रोच्यत इति। तत्र प्रविष्टं नदीजातं सर्वं समुद्र इत्येवं प्रोच्यते, न तु गङ्गा, यमुनेति। स यथा। स दृष्टान्तो यथेत्यर्थः।

एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तिः भिद्येते चाऽऽसां नामरूपेः पुरुष इत्येवं प्रोच्यते। स एषोऽकलोऽमृतो भवति। एवमेव अस्य परिद्रष्टुः अनुभवितुर्भोक्तुर्जीवस्य भोगोपकरणभूता इमाः षोडशापि कलाः निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यं[7] वासुदेवं प्राप्यास्तं गच्छन्ति। यथा शिलातलं प्राप्य क्षुरधाराः कुण्ठीभवन्ति, तथा भोगाधायिका[8] न भवन्तीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह— पुरुषायणा इति। पुरुषसंकल्पाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थः। आसां कलानां जीवविषये भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणत्वादिनामरूपभेदवत् परमात्मविषये भोगस्थानत्वादिनामरूपे न स्तः। तदेव दर्शयति पुरुष इत्येवं प्रोच्यत इति। पुरुषापृथक्स्थितिप्रतिपत्तिकतया पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, न तु तद्भिन्नत्वादिना तत्कलादित्वेन[9] प्रोच्यते। तस्मात् परमात्मनः कलाभोक्तृत्वाभावात् अकल इत्येवोच्यते। अत एवामृतश्च मरणस्य भोक्तृत्वरूपकलासंबन्धाधीनत्वादिति भावः। तदेष श्लोकः। तत् परमात्मस्वरूपमधिकृत्य वक्ष्यमाणः श्लोकः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः। यस्मिन् प्रतिष्ठिताः=यदात्मिकाः यदुपादानिकाः[10] इत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्। तं वेद्यं पुरुषं वेद। यथावत् तमेव पुरुषं मुमुक्षुवेद्यमवगच्छत। ब्रह्मज्ञानस्य[11] फलमाह— मा वो मृत्युः परिव्यथाः। ब्रह्मज्ञानां युष्माकं परितो व्यथाः मृत्युर्मा कार्षीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

[illegible] मा [illegible], [illegible] मा व. 2. [illegible] 'अथ' इति ग. घ. 3. प्रतिपत्तिकाः, घ. 4. तानि इति ग. कोश. न [illegible] 5. [illegible]प्रोच्यते. ग. 6. इत्येव ग. घ. 7. वाच्यं पुरुषं वासुदेवं. घ. 8. भोगाधायकाः ग. घ. 9. तत्कला प्रोच्यते. ग. 10. यदुपादानाः ग. 11. ब्रह्मज्ञानफलं. ग. घ.

तान् होवाच— एतावदेवाहमेतत् परं ब्रह्म वेद, नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

ते तमर्चयन्तः त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति ॥

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठः प्रश्नः ॥

॥ प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥

॥ शुभमस्तु ॥

तान् होवाच–एतावदेवाहमेतत् परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्तीति । तान् सुकेशादीन् षडपि शिष्यान् प्रति एतदुवाच । अहमेतावदेव परं ब्रह्म जानामि । परब्रह्मविषये ममैतावदेव ज्ञानम् । इतोऽधिकं नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ते तमर्चयन्तः, 'त्वं हि नः पिता, योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि इति । ते षडपि शिष्याः तं पिप्पलादम्, त्वमस्माकं संसाराकूपारतःतारकतया पिताऽसि । तस्मात् त्वत्तो जन्मैव श्रेष्ठं जन्म ; "स हि विद्यातस्तं जनयति । तच्छ्रेष्ठं जन्म" इति श्रवणात् **इति अर्चयन्तः** पूजयन्तो बभूवुः ॥ **नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ।।** उत्तरशान्तिस्थाने [1]इदम् । वाक्याभ्यासः उपनिषत्समाप्त्यर्थः ॥

न च, 'एतादेवाहं परं ब्रह्म वेद, नात परमस्ती'ति षोडशकलजीवातिरिक्तपरब्रह्मनिषेधः किं न स्यादिति वाच्यम् । 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इत्यादिभिर्विरोधप्रसङ्गात् । [2]तथा हि स्मृतिपादे—तत्त्वमसि,

आदौ षट्सु सुकेशादिष्वन्त्ययोः कथने परम् ।
चकारो न कृतः, किन्तु चतुर्णामेव ; तत् कुतः ॥

नूनं संभूयगामित्वं चतुर्णां तेन गम्यते ।
कबन्धिभार्गवौ स्यातामुपसद्यैव संगतौ ॥

प्रसिद्ध्यतिशयं यद्वा चकारो गमयेदिह ।
ब्रह्मिष्ठता हि कौसल्ये कण्ठोक्ता गुरुणा ततः ॥

तदूर्ध्वप्रश्नकर्तॄणां तत् कैमुत्यनयाद् भवेत् ।
हिरण्यनाभो राट्पुत्रो विशेषार्थबुभुत्सया ॥

सुकेशसविधं प्राप्त इति षष्ठे तदुक्तितः ।
आदिमो ब्रह्मविद्यायां प्रसिद्ध इति गम्यते ॥

---

1. 'उत्तरशान्तिस्थाने नमः परमर्षिभ्य इति वाक्यम् । अभ्यासः', ग. 'उत्तरशान्तिस्थाने इदं वाच्यम् । अभ्यासः' घ. 2. तथाहीत्यादिस्थाने, 'तत्र हि जीवाभेदात् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे हिताकरणादिदोषमाशङ्क्य भेदाभेदाद्दोषाभावस्सिद्धान्तितः । तथाहि तदधिकरणभाष्यम्' इति, तदुपरि तदधिकरणभाष्यमेव च ग, घ, कोशयोः ।

'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यनेनेतरस्य जीवस्यैव ब्रह्मभावोपदेशात् सार्वज्ञ्यसत्यसंकल्पत्वादियुक्तस्य अनन्तदुःखाकरं स्वानर्थकरं जगत् सृजतो जीवरूपस्य ब्रह्मणः अस्मतो हिताकरणाहितकरणादयो दोषाः प्रादुःष्युरिति, 'इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः' इति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा, 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्', 'अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सिद्धान्तितम्। तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। ब्रह्म प्रत्यगात्मनोऽधिकं भिन्नम्। कुतः? भेदनिर्देशात्। 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः', 'पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा', 'स कारणं करणाधिपाधिपः', 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति', 'ज्ञाज्ञौ

विज्ञानतारतम्येन षडुद्दिष्टाः क्रमात्ततः।
व्युत्क्रमः प्रश्नकाले तु स्थूलतो पूर्वशिक्षिते॥

अभिज्ञप्रश्नलब्धार्थज्ञानं सर्वो भजेदिति।
उपक्रमावसानाभ्यां सर्वं सर्वार्थसिध्यताम्॥

अधीयानोऽपि बुध्येत क्रमेऽत्राखिलं सुखम्।
अथेदं प्रश्नषट्कार्थसांगत्यं किञ्चिदुच्यते॥

अस्ति प्रजापतिः कश्चित् स इच्छति सृजत्यपि।
प्रजाः; प्रजा समस्ताऽपि रयिप्राणमयी भवेत्॥

सूर्येशो रयिरित्युक्तः परेशः प्राण उच्यते।
सप्राणाक्षोपकरणो बद्ध आत्मा स मन्यताम्॥

सृष्टिश्च भुक्तिमुक्त्यर्था स्रष्टा सर्वात्मकः परः।
इत्थं प्रजासृष्टिहेतुप्रश्नमाद्यं समादधात्॥

सत्त्वक्षादिषु जीवस्य प्राणशब्देन वेदनम्।
प्राणश्रैष्ठ्यप्रयुक्तं स्यादिति तत् पृच्छ्यते ततः॥

सर्वेषां धारकत्वेऽपि मनोवाक्छ्रोत्रचक्षुषाम्।
प्रकाशकत्वं प्राधान्यं प्राणस्य तु वरिष्ठता॥

प्रकाशकत्वं ज्ञानाक्षेष्वस्ति यस्मात्तु तत्परम्।
"प्रकाशयन्ते कतरे" इत्येतत्, नोत्तरे हि तत्॥

उत्तरे स्तावकत्वं तु विस्तृतम्, तेन तद् भवेत्।
प्रकाशकत्वं यत् पृष्टं केषु चित् कतरोक्तितः॥

'प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः', 'प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः', 'अस्मान् मायी सृजते मायया संनिरुद्धः', 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः', 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' देशात् । किञ्च यथा अहङ्कारप्राणादिनामभिरुक्तेष्वन्यतीकृतकल्याणगुणानन्तत्वैक्यानुपपत्तिः,

कैमुत्याद् वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रवत् प्राणनिम्नता ।
अन्येषां स्यात् चतुर्वादिन्यायवदुन्नत्यं न इत्यतः ॥

अथ प्राणविभागादिप्रश्नः, तस्योत्तरं तु ।
'अपानादेर्वरिष्ठत्व मत्त्वात् प्राणोऽधिकः कथम्' ॥

इत्याशङ्काऽपनुत्त्यैव तत्र प्राणांशकीर्तनः ।
व्यष्टौ नित्यक्लिष्टताञ्च प्राणैर्जीवस्य शोभितम् ॥

उत्पत्त्यायतिचिन्तैषामत्र प्राणेषु पञ्चसु ।
चक्षुरादिस्थानभेदात् कार्यभेदः प्रदर्शितः ॥

आदित्यपृथिवीव्योमवायुतेजस्सु च क्रमात् ।
प्राणापानसमानाख्यव्यानोदानात्मतोक्तितः ॥

'आदित्यादिर्हि बाह्योऽपि चक्षुराद्युपकारकः ।
प्राणश्रैष्ठ्यं कथं तस्मात्' इति शङ्काऽपि शाम्यति ॥

[पञ्चभूतमयादित्याद्यन्तःस्थस्वांशयोगतः ।
प्राणादिदृक्शक्तिकृत चक्षुरादेरित्यादि भाव्यताम् ॥

ऐतरेयेऽपि च प्रोक्ता प्राणस्यादित्यरूपता ।
अन्नपाकेऽवकाशस्य कुक्षावावश्यकत्वतः ॥

आकाशस्य समानेन संबन्धः; प्रायणे तु यत् ।
ऊर्ध्वगामि स्वभावेन तेजो मुख्यम्, तदिष्यते ॥

तेनोदानस्य संबन्धः, पाते त्वापोऽधिका मताः ।
भूतपञ्चकसंसर्गेऽप्येवमेकस्य मुख्यता ॥]

प्रश्नस्यैवमथो तुर्ये, 'स प्राणो मनसेन्द्रियैः ।
आत्माधारः स आत्मा च पराधार'इति ब्रुवन् ॥

एवमखिलहेयास्पदस्य जीवस्य अनादृतेन ब्रह्मैक्यानुपपत्तिरिति सूत्रद्वयार्थः । एवम् "अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्," "भेदव्यपदेशाच्चान्यः," "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन," "उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते" इत्यादिन्यायाश्च कुप्येयुरित्यलं प्रपञ्चेन ॥ ८ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिकायां षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां
भूमावजृम्भयत भाष्यसुधामुदाराः ।
वामागमाध्वगवदावदतूलवातो
रामानुजः स मुनिराद्रियतां मदुक्तिम् ॥

इति श्रीमत्ताताचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य वात्स्यानन्तार्यपादसेवा-
समधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परकालमुनिपादसेवा-
समधिगतपारमहंस्यस्य श्रीरङ्गरामानुजमुनेः कृतिषु
प्रश्नोपनिषत्प्रकाशिका ॥

॥ शुभमस्तु ॥

देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्यं ज्ञानरूपिणम् ।
इमात्मानं प्रजासृष्टपरमात्मवशं जगौ ॥

त्रिमात्रप्रणवाङ्गञ्च परोपासनमुच्यते ।
पञ्चमे मुक्तये, यस्मादन्यदा फलमन्यथा ॥

षोडशापि कलाः प्रोच्य षष्ठे जीवञ्च तद्वशम् ।
अकलं पुरुषं ब्रह्म परमाह प्रजासृजम् ॥

ईशाद्युपनिषद्भाष्यपरिष्कारविधायिना ।
प्रश्नोपनिषदो भाष्यमित्थङ्कारं परिष्कृतम् ॥

॥ श्रीलक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

इति श्री वात्स्य वीरराघवाचार्यकृतः प्रश्नोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

॥ शुभमस्तु ॥



श्रीः

मुण्डकोपनिषत्

[अथर्ववेदीयोपनिषच्छान्तिपाठः—

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः]

प्रथमे मुण्डके प्रथमः खण्डः

हरिः ओम् । ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

श्रीः

श्रीः श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

यतीशानपदाम्भोजं रङ्गरामानुजमहं भजे । रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितं प्रकाशिकाभिधानं भाष्यम् ।

अनर्घगुच्छमच्छायमञ्जनाचलमस्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥ १ ॥

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्यान् गुरूनपि ।
मुण्डकं विदुषां प्रीत्यै व्याकरिष्ये यथामति ॥ २ ॥

विद्याप्ररोचनार्था आख्यायिका आरभ्यते— **ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव ।** चतुर्मुखः इन्द्रादीनां देवानामग्रे उत्पन्न इत्यर्थः । स कीदृश इत्यत्राऽऽह—**विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । विश्वस्य** सर्वस्य भुवनस्योत्पादयिता रक्षकश्चेत्यर्थः ।

श्रीः

श्रीमते श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः । श्रीमद्भ्यो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

श्रीभाष्यसंमताः पाठाः मुण्डके शाङ्करेतरे । भूतनर्का कयां येऽदृश्यत्वादिक्रियागताः ।
सव्याख्यातैरप्यनेकैरिह श्रीमुण्डकं युतम् । भावप्रकाशिकापाठमनुरुध्य प्रकाशये ॥

1. **संबभूवेति** । यतस्संबभूव, ततस्स विद्यां प्रापेति प्रसिद्धम यथा "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति । तदत्र द्रष्टव्यम् ।

श्रीवेंकटेश्वरप्राच्यकोशागारलिखितपुस्तकम् क. अन्याक्षरादिमुद्रितकोशः ख. पूनामुद्रणम् ग. इति संकेतः ।
1. मुण्डकान्. ग. 2. व्याकरोमि. ग. आरभ्यत इति पदं ख. कोशे ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥
अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।
स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥
शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ —
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । [illegible] ब्रह्मा सर्वविद्याश्रयभूत ब्रह्मविद्यामथर्वनाम्ने ज्येष्ठपुत्राय कथितवानित्यर्थः । ब्रह्मविद्यायाः सर्वविद्याश्रयत्वं च ज्ञातव्ये ब्रह्मणि कृत्स्नज्ञातव्यान्तर्भावेन ब्रह्मज्ञाने कृत्स्नज्ञातव्यान्तर्भूतत्वादिति [illegible] ॥ १ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्मा अथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । अथर्वणे यां ब्रह्म प्रोवाच । तां ब्रह्मविद्यामथर्वनामा ऋषिः स्वशिष्याय अङ्गिर् नाम्ने ऋषये प्रोवाच । स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह । सः अङ्गिर् नाम ऋषिर्भरद्वाजगोत्राय सत्यवहनाम्ने [illegible] । भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् । परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा । परावरसर्वविद्याविषयामिति वा परावरा । [illegible] अङ्गिरसे [illegible] ॥ २ ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । महागृहस्थः शुनकसुतः समित्पाणित्वादिशास्त्रीयनियमानतिक्रमणेनोपगतः सन् पृष्टवान् — कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । हे भगवः! "उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति" इति लक्षणलक्षित! भगवन्नित्यस्य, "[illegible]" इति नकारस्य रुत्वे अकारस्य ओत्वाभावश्छान्दसः । यथा मृत्पिण्डे विज्ञाते सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भवति, एवं कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विज्ञाते सर्वं कार्यजातं विज्ञातं भवतीति सामान्यतो सर्ववादिनां वचनमश्रौषम् । तादृग्वस्तु किमिति प्रश्नार्थः । सर्वनिमित्तोपादानभूतं वस्तु किमितीति यावत् ॥

ननु सर्वमिदमिति शब्देन स्थूलचिदचिच्छरीरविशिष्टं ब्रह्मोच्यते, तत् विशेषणमात्रम्? नाऽऽद्यः; प्रश्नदशायां शौनकस्याब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्मविद इव "इदं"बुद्धि-शब्द-[illegible]भावात् । "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" इत्युत्तरवाक्ये 'इदं सर्वं' मित्यस्य विशेषण[illegible] ब्रह्म[illegible]न्तर्भावदर्शनेन

अन्तर्भूतत्वादि[illegible] । [illegible] इति सिद्धम् ।

२. परावराम् । अत्र शाङ्कर- 'परस्मात् परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा। [illegible]' इति । परा [illegible] अवरा [illegible] सा परावरेत्यपि सूच्यम् 'तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति मु. २-२ ॥

१. [illegible] ब्रह्मज्ञानेन मोक्षे [illegible] वा नार्थः । किंतु [illegible] यथा मृदादि ।

1. [illegible] इति भावः. 2. आङ्गिर्नाम्ने. ग. आङ्गिरोनाम. ख. 3. आङ्गिर्नाम. ग. आङ्गिरोनाम्ना. ख. 4. प्रोवा. ख. 5. इदमिति न. ख.

ब्रह्मवाक्यगतस्यापि 'इदं सर्वमि'ति शब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वसंभवात् न द्वितीयः, विशेषणभूतस्थूल-चिदचितोः [illegible] उपादानत्वाभावादिति चेत्

उच्यते । 'इदं सर्व'मित्यनेन [illegible] निर्दिश्यते, न विशेष्यम् । अथापि विशेषणस्यापि ब्रह्मोपादेयत्वमस्ति । न हि [illegible] नियमः; भाविस्थूलावस्थावतः पूर्वभाविसूक्ष्मा-वस्थायोगि ह्युपादानम् । उपादेयत्वं च [illegible] ब्रह्मणो [illegible] । इयांस्तु विशेषः— [illegible] तद्धर्मभूतज्ञानद्वारा अचेतनशरीरद्वारा च ज्ञानसंकोचविकासाद्य-वस्थाश्रयत्वम्, [illegible] स्वरूपेण [illegible] अवस्थाश्रयत्वं च । ततश्च महदादिकार्यस्य [illegible] चेतनाचेतनप्रपञ्चस्यापि [illegible] तस्य 'इदं सर्व'मिति विशेषणमात्रनिर्देशेऽपि तस्य [illegible] कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति विशेषणमात्रोपादानप्रश्न उपपद्यते ।

अत एव [illegible]— 'कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात् [illegible] इति [illegible] स्वामिभिः । "विशेषयोरेवोपादानोपादेयभावः । न तु विशेषणीभूतस्य [illegible] ब्रह्मोपादानकत्वम् । शरीरत्वसत्त्वेऽपि [illegible] (तस्य च) निष्कृष्टविशेष्यस्य च; चिदचिद्विशिष्टब्रह्मणश्चिदचिद्विशिष्टब्रह्मनियाम्यत्वात्, केवलस्य प्रपञ्चस्य केवल-ब्रह्मान्तर्यामिकत्वात्" इति [illegible]. 'तदन्तर्यामिकत्वमित्यत्र जगत इति निष्कर्षकशब्दान्तराध्याहार्यम्' इत्युक्त्वा, "सन्मूलाः सोम्ये[illegible] सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इति वाक्ये उपादानोपादेयभाव-प्रतिपादके,—'सन्मूलाः, सत्प्रतिष्ठाः' इत्यत्र प्रजाशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वम्, सच्छब्दस्यापि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट-ब्रह्मपरत्वम्. सदायतना इति शरीरात्मभावप्रतिपादकांशे तु प्रजाशब्दस्य विशेषणमात्रपरत्वम्, सच्छब्दस्य विशेष्यमात्रपरत्वम्. ब्रह्मणो ब्रह्मान्तर्यामिकत्वासंभवात्, केवलप्रपञ्चस्य विशेष्यमात्रान्तर्यामिकत्वेऽपि विशिष्टान्तर्यामिकत्वाभावात्—इत्युक्त्वा,–अस्मिन् पक्षे सकृत्प्रयुक्तस्य प्रजाशब्दस्य वैरूप्यम्, सच्छब्दानां च वैरूप्यम्, जगत इति शब्दान्तराध्याहारादिलक्षणभाष्यक्लेशश्च पर्यालोच्य, "प्रजाशब्दस्य विशेषणमात्र-परत्वमेव; सच्छब्दस्यापि विशेष्यमात्रपरत्वमेव । न च, विशेषणीभूतचिदचिद्वर्गस्य सदुपादानकत्वं नास्तीति शङ्क्यम्; तस्यापि भाव्यवस्थावत्त्वेन विशिष्टस्येव विशेषणस्यापि ब्रह्मोपादानकत्वसंभवादिति स्वाभिमतं पक्षान्तरमुपन्यस्तम्– "यद्वा जगत इति निष्कर्षकः शब्दः" इत्यादिना ।

'इदं सर्व'मित्यस्य [illegible] यद्वेत्यादिना [illegible] विशेषणमात्रपरत्वपक्ष एव स्थित्वा, [illegible] उच्यते, इदं सर्वमित्यनेनेति ।

भाविस्थूलावस्थावत इति । न च घटादिकं प्रति भ्रमणादिविशिष्टदण्डादेः, पुत्रादिकं प्रति च पित्रादेर्निमित्तकारण-स्यापि पूर्वभाव्यवस्थायोगितया तत्रोपादानत्वापत्तिरिति वाच्यम्—भाव्यवस्थावतः स्वनिष्ठपूर्वावस्थायोगि उपादानमिति पूर्वावस्थायाः भाव्यवस्थावन्निष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् [illegible] अत एव प्रपञ्चं प्रति परमात्मन उपादानत्वं प्रपञ्चगतावस्थाविशेषादिपूर्वावस्थाश्रयत्वद्वारकं परमात्मगतत्वादुपपन्नम् । न तु नियन्तृत्वरूपपरमात्मगतावस्थामादाय । नियन्तृत्वरूपावस्था तु परमात्मानं प्रति परमात्मन एव दशाभेदेनोपादानोपादेयभावोपपादने उपयुज्येत । तदवस्थापन्नं प्रति तदवस्थासमानाधिकरणपूर्वावस्थायोगि उपादानमिति वा विवक्षितम् ।

---

1. [illegible] तु धर्म. ख. ग. 2. विकासरूपावस्था. ग. 3. इदं ख. नास्ति. 4. न्तर्यामित्वा. ग.

“आत्मेति तूपगच्छन्ति” इति [illegible] निर्विकारस्य [illegible] [illegible] स्वात् तच्छरीरकत्वात् [illegible] [illegible] [illegible] समानाधिकरण्यं यदुक्तं तदुपपन्नम् । न चैतदन्यथा [illegible] । “प्राज्ञेनाऽऽत्मना” [illegible] इति वाक्ये तत्त्वशब्दितेन [illegible] जीवस्य [illegible] न च [illegible] न [illegible] [illegible] विशेषः [illegible] इति वाच्यम् ; “स्वाप्ययात्” इति सूत्र [illegible] स्वनिष्ठत्वोपलम्भमानत्वात् । न च [illegible] [illegible] नद्र [illegible] जीवाविशिष्टपरमात्मरूपेणा-वस्थानमेव. “सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति” इति वाक्यस्यार्थोऽभ्युपेतः । स एव. ‘प्राज्ञेनाऽऽत्मना’ इति वाक्यस्यार्थोऽभ्युपेत [illegible] तथा सति अस्य वाक्यस्य जीवपरभेदसाधकत्वेन ‘सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन’ इतिसूत्रसंगतिरसङ्गतान् ।

न च भाव्यवस्थावत् सर्वत्रापेक्ष्यम्. पूर्वावस्थावत् सर्वमुपादानं चेत्—साविमहत्त्वाहंकारत्वाद्य-वस्थाकपरमात्मानं प्रति अव्यक्तत्वलक्षणपूर्वावस्थाश्रयस्याचिन्तत्वस्योपादानत्वप्रसङ्गः । अतो भाव्यवस्था-काल्लदभिन्नं पूर्वावस्थायोग्येव उपादानमिति वक्तव्यम् । ततश्च तदंशशब्दवाच्यस्य विशेषणस्य न ब्रह्मोपादानकत्वमिति वाच्यम्- भाव्यवस्थावतः पूर्वावस्थायोगि यत् कारणम्. तत् उपादानमित्युक्तावति-प्रसङ्गाभावात् । भाव्यवस्थावद् ब्रह्म प्रति अचेतनस्य हेतुत्वग्राहकप्रमाणाभावेनोपादानत्वाभावेऽपि. ब्रह्मणः सर्वकार्यकर्तृत्वश्रवणेन भाव्यवस्थावदचेतनांशं प्रत्यप्युपादानत्वं नानुपपत्तिः ।

नन्वव्यक्तत्वमहत्त्वाद्यवस्थाया अव्यक्तमहदादिनिष्ठत्वेऽपि ब्रह्मनिष्ठत्वाभावेन पूर्वावस्थायोगित्वाभावात् कथमुपादानत्वमिति चेत्—अत्र व्यासार्याः प्रकृत्यधिकरणे— .

“ब्रह्मणश्चिदचिच्छरीरकतया प्रकृतेर्ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वेन प्रकृत्यवस्थानां ब्रह्मावस्थात्वात् । न हि विशेष्यमात्रं विशिष्टस्य स्वरूपम् । विशिष्टस्य वस्तुनो विशिष्टमेव हि स्वरूपम् । न हि घटस्य मृन्मात्रं स्वरूपम्, अपि तु घटत्वविशिष्टम् । ननु यदि विशेषणमपि स्वरूपान्तर्भूतम्. तर्हि दण्डादयः संयोगादयश्च स्वरूपं स्युः । न । यावद्द्रव्यभाविनामपृथक्सिद्धविशेषणानामेव स्वरूपान्तर्भावात् । किंच घटादिवस्तुषु उदकाहरणादितदसाधारणकार्ययोग्य(ग्यत्व)मेव स्वरूपम्. न मृन्मात्रम्; [3]पिण्डेष्टकादीनामपि घटस्वरूपत्व-प्रसङ्गात् । घटस्योदकाहरणं प्रति योग्यता नाम अच्छिद्रघटत्वमेव । यस्य वस्तुनो यत् कार्यं यदाकारान्वय-

अव्यक्तत्वलक्षणेति । अचिदवस्थायास्तद्द्वारकं परमात्मगतत्वाङ्गीकारात् उपादानत्वनिर्वचनघटकं स्वनिष्ठत्वमपि परमात्मनिष्ठत्वपर्यवसन्नं भवतीति भावः । व्यासार्या इति । तदुक्तं समाधानं द्विविधम् —अव्यक्तत्वाद्यवस्थाया अचिन्मात्रगतत्वेऽपि ब्रह्मणस्तद्योगित्वं भवत्येव, चक्रमुद्रा कदलीन्यायेन विशिष्टस्यैव ब्रह्मतया अचितो ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वा-दित्येकम् । अचिदवस्थायाः विशेष्ये ब्रह्मणि [illegible] [illegible] पुरुष-[illegible]-भूतलन्यायादिति चान्यत् । तत्र चक्रमुद्रादि-पदानां समुदायवाचकत्वादेकदेशमात्रसंबन्धे [illegible] समुदायसंबन्धित्वव्यवहारः, पटैकदेशे दग्धेऽपि पटो दग्ध इति व्यवहारस्य [illegible] युक्तः । अचिन्मात्रगतावस्थामादाय ब्रह्मणि तद्योगित्वं तु दुर्वचम् । ब्रह्मेश्वरादिपदानां चिदचिदीश्वरसंघातवाचित्वाभावादिति विमृश्य प्रथमसमाधानत्यागेन द्वितीयग्रहणम् ।

1. अबोधकत्वेन, ख. 2 प्रति उपादानत्वे, ख. 3. पिण्डादीना, ख.

व्यतिरेकानुविधायि, स आकारस्तस्य [illegible] इति [illegible] ब्रह्मकारणत्वं स्यादननन्. यथा च [illegible] हृदने. यथा च मृदो मृद्[illegible] प्रकृतिपुरुषकालाश्च [illegible] जगद्रूपेण वहुभवने परमात्मनो [illegible] अत एव हि क्वचित्कालकर्मादिशब्देन जगदभिधीयते । कार्योऽस्यपृथक्त्वेन [illegible] च आत्मना आत्मवस्तुनः [illegible] अतो महदाद्यवस्थाश्चिदचिद्विशिष्टब्रह्मस्वरूप[illegible] इति तदवस्थाश्रयत्वासिद्धिः ।

यतो विशिष्टं ब्रह्मस्वरूपम्, अत एव हि, "[illegible] नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः, एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः [illegible] " इति [illegible] उपन्यस्यते । न हि नाभिमात्रं रथचक्रम्, किंतु नाभ्यरनेम्यादि[illegible] । तथा, "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां[illegible]" इति मुञ्जेषीकादृष्टान्तश्च [illegible] । न हि इषीकामात्रं मुञ्जः; किंतु बाह्यदलविशिष्टे[illegible] हि मुञ्जस्वरूपम् । विशेष्यांशस्य दृष्टान्त इषीका । तथा—

"यथा हि कदली नान्या त्वक्पत्रान्नाथ जायते ।
एवं विश्वस्य नान्यत्वं त्वं च [illegible] दृश्यते ॥"

इति त्वक्पत्रकदलीदृष्टान्तश्च चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मस्वरूपं [illegible] । [1]न हि त्वक्पत्रेण विना काण्डमात्रं कदली । अपि तु त्वक्पत्रविशिष्टकाण्डस्वरूपा । [illegible] विश्वविशिष्टं [illegible] । तत्र विशेष्यभूतस्त्वं विशेषणांशविलक्षणश्च दृश्यते' इति ह्यर्थः । इयान् भेदः—[2]नाभीषीकाकाण्डानाम् अरनेमि[3]बाह्यदलत्वक्पत्राणां च अचेतनतया मिथोनियन्तृनियाम्यभावाभावान्न शरीरशरीरिभावः । अत एव नेम्यादिशब्दाश्च न विशेष्यवाचकाः । इह तु नियन्तृनियाम्यभावादिना शरीरात्मभावसंबन्धाच्छरीरवाचिनः शब्दाः ब्रह्मपर्यन्ता इति । अतः [एव] महदाद्यवस्थानां विशिष्टब्रह्मस्वरूपगतत्वादुपादानत्वं मुख्यम् ।

किंच मा भूत् प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपान्तर्भावः, तथाऽपि मुख्यत्वं युक्तम् । न हि शरीरद्वारकं ब्रह्मणो महदाद्युपादानत्वममुख्यम्, कारणतानिर्वाहकाव्यवहितत्वात्; ज्वालाव्यवहितस्य काष्ठस्य पाकं प्रति [4]करणत्ववत् ।............ ननु मृद्व्यवहितस्यापि कुलालस्य घटं प्रत्युपादानत्वं स्यादिति चेन्न; स्वनिष्ठमृत्तिण्डव्यवहितत्वात् । [अतः स्वापृथक्सिद्धव्यवधानादुपादानत्वमविरुद्धम् ।] ननु तथाऽप्युपादानस्य कार्यावस्थाश्रयत्वं वाच्यम् । कथं व्यवहितस्य [5]अवस्थाविशेषं प्रत्याश्रयत्वम्? उच्यते— कुम्भोदरसंभृताम्भः प्रति पुरुषस्येव परमात्मनो महदाद्यवस्थाश्रयत्वमुपपन्नम् । न च पुरुषस्याम्भोधारककुम्भधारकत्वमेव, नाम्भोधारकत्वमिति वाच्यम्—तथा सत्यम्भोधारणजनितश्रमो न स्यात् । किंच अव्यवहितादपि व्यवहितस्याऽऽश्रयत्वं

1. चत्वारो न ख. 2. नहीषीका. ख. [3]. नेमिनाभिकदलीत्व. क. ख. [4]. कारणत्व. ख. 5. व्यवहितमवस्था. ख. ग.

मुख्यं दृश्यते । [illegible] अव्यक्तादिनमव्यंशुकं न [illegible] प्रसवति । [illegible] तस्मादंशुकस्य दशाणां च [illegible] अव्यक्तव्यवहारत्वमेव । अतः परमात्मनः सर्वोपस्थापकत्वं मुख्यमिति जगदुपादानत्वं मुख्यमेव ।

ननु जगदुपादानत्वं [illegible] चेत्, वैशेषिकादिवदङ्गु सर्वपक्षस्य को भेदः । [illegible] चेन्न [illegible] तत्सत्त्वं उत्पन्नमिति चेत् [illegible] वैशेषिकैः । [illegible] सदुक्तं चेत्, अनादरणीयमेतत् नः प्रतिज्ञा । [illegible] आकाशकालदिगात्मनवाम्य-[illegible] ॥"

इत्याहुः । तत्रश्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं नानुपपन्नं ॥

ननु तथाऽपि ब्रह्मज्ञानात्कार्यरूपप्रपञ्चज्ञानं नोपपद्यते; तस्य तद्भिन्नत्वात् । न च सूक्ष्मचिद-चिद्विशिष्टस्वरूपे ब्रह्मणि ज्ञायमाने सर्वस्यापि तदन्तर्भावात्, 'यस्मिन् ज्ञाते तदन्तर्गतः पदार्थो ज्ञातो भवतीति' [illegible] इति वाच्यम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति लक्षणा-नाश्रयस्य चेतनाचेतनवर्गस्य 'ब्रह्मस्वरूपान्तर्भावे प्रमाणाभावात् । न च, "विशेष्यांशस्य लक्षणं सत्यज्ञानादिः ("सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इत्यादि;) विशिष्टस्य जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणस्तु लक्षणं जन्मादिरेवेति सूत्रकाराभिप्रायः" इति जन्मादिसूत्रे व्याख्यातत्वात् [illegible] "आत्मन आकाशः संभूतः" इत्यात्मन एवोपादानत्वाभिधानाच्च ।

किंच- "न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः ।
सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥"
"प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥"
"अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते ।"

"तमः परे देव एकीभवति" इति प्रमाणप्रतिपन्नस्य अव्यक्ततमःशब्देन(?) (चिदचिदादि?) लयाधिष्ठानभूतस्यैव 'अक्षरात् परतः परः' इति चिदचित्कारणभूतस्यैव प्रतिपिपादयिषिततया तत्र चिदचिदनु-प्रवेशस्य वक्तुं (कुत?) शक्यत्वात्; चिदचिल्लेशलक्षणामदंशानुप्रवेशे सत्तामात्रात्मकत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

एवं [illegible] सर्वमिदं [illegible] विशेषणमात्रप्रधान कस्मिन्नु भगव [illegible] ननु तथापीति ।

लेशलक्षणो [illegible] । सूक्ष्मांशरूपेत्यर्थः । ननु कस्यापि मते अशुद्धात्मन उपादानत्वस्यायोगादसंमतेश्चापेक्षितविशेषण-[illegible] सिद्ध मत्याह अस्तु वेति ।

1. व्याहृत, ख. [illegible] प्रश्लेत्यादि पर्यन्तं आदर्शं पुस्तकं सर्वं ख. कोशे न. 3. लक्षणाश्रयस्य, ख. 4. तद-न्तर्भावे, ख. 5. किंचेत्यादि वस्तुबेलतः प्राक्तनं सर्वं ख. कोशे न ।

अस्तु वा विशिष्टं ब्रह्म—तथाऽपि "वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुतौ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपादानोपादेयाभेदेनैवोपपादितत्वात्, इह "इदं सर्वम्" इति इदंशब्दितया प्रतीयमाने विशेषणभूते जगति विशिष्टाभेदासम्भवात् ॥ शरीरतावस्थायाः शरीरित्वमिति यदुक्तम्, तत् सर्वलौकिकतान्त्रिकविरुद्धम्, "न तु दृष्टान्तभावात्" इतिसूत्रभाष्यविरुद्धं च । पूर्वावस्थाश्रयनियन्तृत्वमेवोपादानत्वमित्यस्य च परिभाषामात्रत्वात् ।

किंच उत्पाद्यं ह्युपादेयं भवति । उत्पाद्यं च भवन्मते न द्रव्यम्; तस्य नित्यत्वात् । शब्दस्पर्शादिलक्षणाद्रव्यरूपावस्थाया एवोत्पत्तेः । तस्याश्च ब्रह्मणाऽभेदस्यैवासम्भवात् । ननु घटत्वावस्थैव घटद्रव्यस्योत्पत्तिर्मृत्पिण्डस्य विनाशश्च । द्रव्यस्य तत्तदवस्थान्तरोत्पत्तिपूर्वसंस्थानसंस्थितस्य विनाशः, स्वावस्थस्य नूत्पत्तिः । अवस्थाया उत्पत्तिमत्त्वे तदनुत्पत्तिमत्त्वेऽपि तदित्यव नात्युक्तिर्भवति । पृथक्सिद्धिकार्यानर्हधर्माः पृथगुत्पत्तिनिरपेक्षाः । अत एव ह्युत्पत्त्यादिस्वलक्षणादिनिरपेक्षत्वम् । तस्मात् अपृथक्सिद्धधर्मास्तु स्वयं धर्मिण उत्पत्त्याद्यवस्थाभूताः । अतोऽवस्थैव वस्तुन उत्पत्तिः । ननु अवस्थाया उत्पत्तिनाशावारम्भणाधिकरणभाष्यश्रुतप्रकाशिकयोरुपपादिताविति चेत् – न— घटत्वावस्थया एव घटोत्पत्तिर्मृत्पिण्डविनाशरूपत्वे यावद्घटत्वावस्थासत्त्वम्, घट उत्पद्यते, मृत्पिण्डो नश्यतीति धीप्रसङ्गः, न तु घट उत्पन्नः, मृत्पिण्डो विनष्ट इति । न च घटत्वावस्थागताऽऽद्यक्षणसंबन्ध एव घटस्योत्पत्तिरिति वाच्यम्—वस्तु ह्यागन्तुकत्वम्= आद्यक्षणसंबन्धः, अभूत्वा भवनं वा, न तस्योत्पत्तिः; यस्य तु तत्त्वास्ति, तस्योत्पत्तिरित्यपि[3] परिभाषामात्रत्वात् । घटे रूपरसादिषु, संयोगे च जायमाने घटो जातश्च इतिव्यवहाराभावात् । "अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजः" इत्यादिप्रतीतिव्यवहारादिकं सर्वं निर्मूलं स्यात् । "छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि", "छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्" इत्यादीनां वेदाद्युत्पत्तिप्रतिपादकानामप्रामाण्यं स्यात् । शब्दः उत्पन्न इति प्रतीतिव्यवहारौ न स्याताम् । आकाश उत्पन्न इत्येव प्रतीतिव्यवहारौ स्याताम् । अपृथक्सिद्धधर्माणामुत्पत्तिविनाशाभावे शरीरस्योत्पादविनाशौ न स्याताम्; आत्मन एव तौ स्याताम् । किं बहुना— ईश्वरव्यतिरिक्तस्य कस्याप्युत्पादविनाशौ न स्याताम्; ईश्वरस्यैव तौ स्याताम् । नन्वपृथक्सिद्धस्याद्रव्यस्यैवो[4]त्पत्तिविनाशौ नाभ्युपेयेते । द्रव्यस्य तौ स्त एवेति चेन्न विनिगमकाभावात्; वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च ।

किंच 'प्रकृतिरुपादानम्; विकार उपादेयमिति निर्विवादम् । "वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयम्" इत्यत्र घटत्वावस्थाया एव विकारशब्देनाभिहिततया, "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्" इति पूर्ववाक्येऽपि विकारार्थमयट्प्रत्ययेन तस्या एवाभिधातुमुचिततया तस्या एवोपादेयत्वं सिद्धवत्कृत्य विज्ञातत्वाभिधानात्, भवन्मते चावस्थाया ज्ञातत्वसम्भवादनुपपत्तिस्तदवस्थैव । न च, 'सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्' इत्यत्र मयट्प्रत्ययार्थो विकारोऽस्तु अवस्थावान् । 'वाचाऽऽरम्भणं विकारः' इत्यत्रावस्था विकारशब्देनोच्यते । 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यभेदप्रतिपादनांशेऽनुषक्तेन मृण्मयमिति पदेन पुनरप्यवस्थावान् विकारः परामृश्यत इति वाच्यम्—अस्य[5] उक्तरहृदयङ्गमत्वात् । तस्मात्, 'सर्वं मृण्मयं', 'वाचा-

1. अत्युक्तिः. ख. 2. मृत् इति न. ख. 3. रित्यस्य. ख. ग. 4. एवकारो न. ख. 5. उक्तेः परिहासमात्रफलत्वात्. ग.

ऽस्मिन् विकारः, "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति अवधारणेऽप्यैकरूप्यमेव वक्तव्यम् । तस्माद्विकारावस्थाया युक्तमिति [illegible] विज्ञातेन [illegible] विकारस्य ज्ञानमनुपपन्नमिति चेत्-

उच्यते । प्रकृतेः [illegible] विकृतिरिति [illegible] । प्रकृतिविकृत्योः कार्यकारणयोरवस्थ्य- प्रयुक्तं भेदस्त्वेऽपि पृथक्स्थितिर[illegible] पृथ[illegible] मिति सिद्धम् । ततश्च भिन्नमप्यकारणम्, उपादानम्, प्रकृतिः, [illegible] । तत्र च [illegible] स्फुटतरविवेकप्रकारोऽपि दर्शितम्, "प्रकृतिश्च कारणम्" "[illegible]" इति व्यवहरन्ति । कार्यभिन्नं कारणमुपादानमिति भेदाभेद- वादिनः । भिन्नत्वाऽभिन्नत्व वा पृथक् कारणमिति केचित् । भिन्नत्वे सति अभिन्नत्वाकं कारणमित्यन्ये । अस्माकं तु [illegible] अपृथक्सिद्धकारणत्वमेवोपादा- नत्वमिति संमतम् । घटशरावादिरूपेणैव विकारः । "घटशरावादिनानामरूपावस्थान्तरापत्तेः [illegible] [illegible] मृत्कार्यस्य [illegible] तत्त्वमवस्थितम्" इति वेदार्थसंग्रहेऽवस्थाया विकारत्वकथनात् । तस्य च मृदश्च दण्डघटयोरिव पृथक्स्थित्यनर्हत्वात् तदपृथक्सिद्धत्वेन घटापृथक्सिद्धकारणत्व- पर्यवसितोपादानत्वस्य मृदः सत्त्वात् मृदो घटशरावादि प्रति प्रकृतित्वमस्त्येव च । ततश्च तस्यां मृदि ज्ञातायां घटशरावादिलक्षणतद्वस्थाकृतीनां पृथक्स्थित्यनर्हत्वात् मृन्मतया भानावश्यंभावात् मृज्ज्ञानतयैव ज्ञातताश्रयत्वात् सर्वमिदं विज्ञातमिति शक्यते वक्तुम् । एवं ब्रह्मणोऽपि चेतनाचेतनसमस्तप्रपञ्चं प्रति अपृथक्सिद्धकारणत्वेन सर्वात्मतया भवत्यस्य ततो निष्कर्षनप्रदर्शनायोग्यतया ज्ञातत्वं सिद्धम् ।

ननु भाष्ये[illegible], "केवलभेदवादिनाञ्चात्यन्तभिन्नयोः केनापि प्रकारेणैक्यासंभवादेव ब्रह्मात्मभावो- पदेशा न संभवन्तीति सर्ववेदान्तपरित्यागः स्यात्" इति केवलभेदस्य प्रतिक्षिप्तत्वात्—

"एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता ।
अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति ॥"

इति स्मृतिवशात् जगद्ब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नत्वमेव भगवतो भाष्यकारस्याभिमतम् । ततश्च कार्याभिन्नं कारणमुपादान- मित्येवास्तु । एवं सति सर्वस्यापि तदभिन्नत्वात् सर्वविज्ञानमप्युपपद्यते । "हरेर्न किंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति", "एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित्", "तदुच्यते नास्ति परं ततोऽन्यत्", "एकं सदेकं परमः परेशस्स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति" इत्यादिनिषेधाश्च केवलभेदाश्रयनिषेधकतयोपपद्यन्ते[3] । केवलभेदपक्षे शरीरभूतस्य जगतः आत्मभेदस्य द्रुतनिषेधो नोपपद्यते । अतः कार्याभिन्नं कारणमुपादानमित्येवास्त्विति चेत्, न- "भेदाभेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गात् तत्प्रयुक्तजीवगता दोषाः ब्रह्मण्येव प्रादुष्युरिति

उच्यत [illegible] । [illegible] नानात्मत्वादर्शनादैकरूप्यं नास्तीति अनुभवं प्रामाणिकवस्तुपरि- [illegible] । तत्र भाव्यवस्थावत् इति पूर्वोक्तमुपादानत्वं भिन्नोऽभिन्नं च कारणमुपपत- [illegible] । [illegible] तदनुरोधनापृथक्सिद्धकारणत्वमुपादानत्वं निरस्य [illegible] इत्युक्तं भवति ।

1. अत्रत्याविलादि अर्थं इत्यन्तं न. ख. 2. अस्माकमप्येतदेव संमतम्. ख. 3. उपपद्यन्ते. ख.

निरस्तनिखिलदोषकल्याणगुणात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा हि विरोधादेव परित्यक्ताः स्युः" इति तत्रैव भेदाभेदपक्षस्य भाष्ये दूषितत्वात् । "ब्रह्माज्ञानपक्षादपि पापीयानयं भेदाभेदपक्षः" इति वेदार्थसंग्रहेऽतिनिन्दितत्वाद्भेदाभेदवादो न भाष्यकाराभिमतः। ननु यदि भेदाभेदवादो न भाष्यकृदभिमतः, कथं तर्हि "केवलभेदवादिनां चात्यन्तभिन्नयोः" इति भाष्यमुपपद्यताम् । शरीरात्मभावो ह्यत्यन्तभेद एव। प्रकारप्रकारिभावो हि भेदरूपः। नियमेन प्रकारप्रकारिभावलक्षणः शरीरशरीरिभावो हि नियमेन भेदरूप इति शरीरात्मभावे केवलभेद एव दर्शितो भवति । अत एव हि "उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते" इति शरीरात्मभाव एव भेदत्वेन वर्णित इति चेत्— उच्यते—'अत्यन्तभिन्नयो'रित्यादिभाष्यस्यायं भावः—लोके ह्यैक्यव्यवहारे स्वरूपैक्यं तन्त्रम्। तदभावे देशादिलक्षणप्रकारैक्यम्, यथा 'सायं गोष्ठे सर्वे गाव एकीभवन्ति.' 'राजान एकीभूताः', 'एको व्रीहि'रित्यादौ देशबुद्धिजात्याद्यभेदतः । इह तु जगद्ब्रह्मणोः स्वरूपतो भिन्नयोः केनचिदाकारेणाभेदो वक्तव्यः । स क इति विचारे—अपृथक्सिद्धविशेषणत्वमिति महत्स्वकृत्वोऽभ्यस्तापृथक्सिद्धपदप्रयोगात् सिद्ध्यैक्यमेव भाष्यकृदभिमतमिति प्रतीयते। सिद्धिर्नाम स्थितिः प्रतिपत्तिश्च। "पृथक्स्थितिप्रतिपत्त्ययोग्य" इति भाष्यादिग्रन्थेषु बहुशो व्यवहारदर्शनात् । स्थितिप्रतिपत्त्योरैक्यमवयवावयविजातिव्यक्तिगुणगुणिस्थलेषु पृथक्स्थितिप्रतिपत्त्योरभावादवसीयते ।

ननु घटो भूतले वर्तते; नीलादिगुणस्तु घटे । तथा गन्धरसशब्दानां द्रव्यप्रतिपत्तिमन्तरेणापि पृथक्प्रतिपत्तिर्दृष्टा । अतः कथं स्थितिप्रतिपत्त्यैक्यमुपपद्यताम् । न च

"तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः ।
अनश्यदेकमपराऽऽश्रितमेवावतिष्ठते ॥"

इति तार्किकोक्तमयुतसिद्धत्वमेवापृथक्सिद्धत्वमिति वाच्यम् । तथा हि सति नियताश्रयाश्रयिभावलक्षणायुतसिद्धत्वस्य भेदैकसाधकत्वेन प्रकारैक्यासाधकत्वादिति चेत्—न ।

"पृथक्प्रतिपत्तिकार्याहाणामेव पृथगुत्पत्त्यादिकमपेक्षितम्" इत्यादिश्रुतप्रकाशिकाग्रन्थपर्यालोचनायाम्, यस्योत्पत्तिविनाशापक्षयसत्तादिकमाश्रयोत्पत्त्यादिनैव व्यवह्रियते, तत् तदपृथक्सिद्धमिति फलति । ततश्च [यत्] यदुत्पत्त्या 'उत्पद्यत' इति व्यवह्रियते, यत्सत्तया सदिति व्यवह्रियते, न तु सत्तान्तरमपेक्षते, तत् तदपृथक्सिद्धमिति । ततश्च विकृतेः प्रकृतिसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वादभिन्नसत्ताककारणत्वमुपादानत्वम् । तदेव चाऽऽत्मत्वम् । इदम्, 'तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्तन्नियम्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मे'ति वदतो भगवतो भाष्यकारस्याप्यभिमतम् । न ह्यत आत्मत्वमन्तःप्रविश्य नियन्तृत्वरूपम्, तादृशात्मत्वस्योपादानत्वाप्रयोज्यत्वात् । न ह्युपादानत्वनियन्तृत्वाभ्यां निर्वाह्यमात्मत्वं नियन्तृत्वरूपं संभवति, असदुक्तमात्मत्वं ग्राह्यं भवति । कथम् । उच्यते—तज्जत्वादिनाऽचेतनांशे उपादानत्वलक्षणमात्मत्वं फलति । तन्नियाम्यत्वादित्यनेन जीवरूपेण नियन्तृत्वं विवक्षितम् । जीवापृथक्सिद्धत्वमिति यावत् । ततश्च चेतनवर्गेऽप्यपृथक्सिद्धकारणत्वलक्षणमुपादानत्वमुक्तं भवति । ततश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तचेतनाचेतनवर्गं प्रति ब्रह्मणोऽपृथ-

क्सिद्धकारणत्वलक्षणाभिन्नसत्ताककारणत्वरूपोपादानत्वप्रकृतित्वापरपर्यायात्मत्वस्य सत्त्वादात्मभूते तस्मिन् ज्ञाते इतरत् सर्वं ज्ञातमेव । इतरस्य पृथक्प्रतिपत्तियोग्यस्य ज्ञानत्वस्याभावात्तत्सत्तया सदिति व्यवहारवत् तज्ज्ञाततया ज्ञातमिति व्यवहर्तुं शक्यत्वात् ।

न च प्रपञ्चस्य ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताऽभावे मृषावादिमतवत् मिथ्यात्वं स्यादिति वाच्यम्—यथा गुणगतजात्यनभ्युपगन्तृमते रूपादौ सद्बुद्धेर्द्रव्यगतसत्ताविषयत्वेऽपि न रूपादिमिथ्यात्वम्, यथा वा द्रव्यगतगुणादिषु द्वित्वैकत्वादिसंख्याप्रतीतेर्द्रव्यगतसंख्यानिर्वाह्यत्वेऽपि रूपादिगतसंख्याप्रतीतेर्न भ्रान्तित्वम्, यथा वा सिद्धान्ते घटत्वाद्यवस्थाया मृद्द्रव्यापेक्षयोत्पत्तिस्थितिनिमित्तानां पार्थक्याभावेऽपि न तत्रोत्पत्तिस्थिति-सत्ताप्रतीतेर्भ्रान्तित्वम्, एवं प्रपञ्चगतसत्ताप्रतीतेर्ब्रह्मसत्तानिर्वाह्यत्वेऽपि न तत्सत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वम्; न वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् । अत एव, "नैकस्मिन्नसंभवात्" इति सूत्रे, "कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीतेस्तस्य पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्याः । कालोऽस्तीति व्यवहारो जात्याद्यस्तित्वव्यवहारतुल्यः" इति स्पष्टं भाषितम् । अतो ब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताशून्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य न मिथ्यात्वम् ।

नन्वपृथक्सिद्धकारणत्वमुपादानत्वम्; तदेवाऽऽत्मत्वं चेत्—भगवद्विग्रहगोपुरप्राकारनित्यसूरिप्रभृतिनित्यविभूतिं प्रति आत्मत्वं न स्यात्; कारणत्वाभावेनोपादानत्वाभावात् ।

ननु च "प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात्" इति सूत्रे वियदादेर्ब्रह्मण उत्पत्त्यनभ्युपगमे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् वियदाद्युत्पत्त्यभ्युपगमवत्, नित्यविभूतेरप्युपादेयत्वमभ्युपगन्तव्यम् । इतरथा सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । न च नित्यविभूतेर्नित्यत्वग्राहकप्रमाणानुसारात्, "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" 'सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इत्यादावश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूतिव्यतिरिक्तपरतया संकोचः क्रियतामिति वाच्यम्—"आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः" "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्," आकाशं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वादित्यादिप्रमाणबलेन अश्रुतादिशब्दानामाकाशव्यतिरिक्तपरत्वमेव स्यादित्याकाशप्रतिबन्धाः दुर्मोचत्वमेव स्यादिति चेन्न—नित्यविभूतेर्नित्यत्वानभ्युपगमे बहुप्रमाणसंक्षोभप्रसङ्गात् अश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूतिव्यतिरिक्तपरतया संकोचाभ्युपगमेऽपि वियन्नित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणस्य आपेक्षिकनित्यत्वपरतयाऽप्युपपन्नस्य प्रतिपिपादयिषितसर्वविज्ञानप्रतिज्ञासंकोचायोगात् ।

ननु—[1]वाक्यकारैः "रूपं वातीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षं तन्निर्देशात्" इति, यथा ज्ञानादयः परस्य ब्रह्मणः स्वरूपतया[2] निर्देशात् स्वरूपभूता गुणाः, तथेदमपि रूपं श्रुत्या स्वरूपतया निर्देशात् स्वरूपभूतमित्युक्तत्वात्, "यदात्मको भगवान् तदात्मिका भगवतो व्यक्तिः" इति श्रुतेर्भगवद्विग्रहादिकं सर्वमात्मस्वरूपाद्व्यतिरिक्तमित्येवाभ्युपगम्यताम् । एवञ्च एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि न क्लेशिता भवति । न च वापीकूपारामादीनां कथं ब्रह्मरूपत्वमिति वाच्यम् । वापीकूपोद्यानादिप्रतिपादकवाक्यानां

1. वाक्यकारैः इति न. ख. 2. प्रसवनिर्देशात्. ख. ग. 3. ब्रह्मणो रूपतया. ख.

तत्कर्मार्जितसुखानां ब्रह्मानुभवसुखनिधिलवकणिकायमानत्वमित्यत्र तात्पर्यात्। “यच्चास्येहास्ति, यच्च नास्ति, सर्वं तदस्मिन् समाहितम्, सर्वाणि च भूतानि, सर्वे च कामाः” इति वाक्यस्य ब्रह्मणः सर्वविधभोग्यत्वमस्तीत्यत्र तात्पर्यमिति दहराधिकरणे भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्थितत्वादिति चेत्—न—[2]अर्चिरादिना मार्गेण विरजानदीमतिक्रम्य गन्तव्ये अप्राकृते लोके, “तदैरंमदीयं सरः। तदश्वत्थः सोमसवनः। तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः” इत्यादिवाक्यप्रतिपन्नानां सरोऽश्वत्थादीनां ब्रह्मस्वरूपमात्रत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्।

“द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च।
क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते॥”

इति अमूर्तशब्दितमुक्तात्मरूपस्यापि शरीरवाचिना रूपशब्देन निर्देशेन मुक्तात्मस्वरूपस्य परब्रह्मस्वरूपताया वक्तुमशक्यत्वात्, “सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता”, “स तत्र पर्येति”-त्यादिश्रुतिभिर्मुक्तानां ब्रह्मणश्च भोक्तृभोग्यतयाऽऽधाराधेयभावेन च भेदप्रतीत्या, नित्यसूरीणां ब्रह्मस्वरूपमात्रत्वासंभवात् तान् प्रत्यपि च परमात्मन आत्मत्वस्य वक्तव्यत्वात् नित्यसूर्यादीनाञ्च नित्यतया तान् प्रति उपादानत्वलक्षणात्मत्वासंभवात् कथं तस्य सर्वात्मत्वं सिध्येदिति चेत्—

यदि नित्यपदार्थान् प्रत्यप्यात्मत्वं परमात्मनो वक्तव्यमिति निर्बन्धः, तर्हि तान् प्रति आत्मत्वमुपादानैकदेशभूतमपृथक्सिद्धाश्रयत्वमेव तत्राऽऽत्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्तु। इतरत्रोपादानत्वलक्षणात्मत्वम्। एतद्रूपं चाऽऽत्मत्वं तज्जत्वादिभिरुपपाद्यमिति नानुपपत्तिः। ततश्चोपादाने ज्ञाते तदपृथक्सिद्धमुपादेयमपि ज्ञातं भवतीति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नं भवति।

यद्वा यथा, “को भवान्” इति सौवीरराजप्रश्नस्य प्रकृतिसंसृष्टात्मविषयत्वेऽपि वस्तुगत्या भवच्छब्दमुख्यार्थत्वं परिशुद्धात्मस्वरूपस्यैवोचितमिति मत्वा तस्यैव भवच्छब्दमुख्यार्थत्वं प्रदर्शयन् आदिभरतः, “यदा समस्तभूतेषु पुमानेको व्यवस्थितः”, “यद्यन्योऽस्ति परः कोपि” इत्यादि प्रत्यवोचत्; यथा वा अथर्वशिरसि रुद्रं प्रति देवैः प्रयुक्तस्य, “को भवान्” इति प्रश्नस्य पुरोवर्तिरुद्रमात्रपरत्वेऽपि भवच्छब्दस्य परमात्मपर्यन्तत्वशिक्षणाय “अहमेकः प्रथममासम्” इत्यादि[3]प्रतिवचनप्रवृत्तिः—एवं **सर्वमिदं विज्ञातम्**इति प्रश्नस्य विशेषणमात्रपरत्वेऽपि विशेष्यपर्यन्तत्वशिक्षणाय स्थूलचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म प्रति सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्मोपादानमित्येतदर्थप्रतिपादकस्य प्रतिवचनसंदर्भस्य प्रवृत्तौ दोषाभावादिति। प्रपञ्चितं चेदमस्माभिः बृहदारण्यकप्रकाशिकायामित्यलमतिचर्चया॥ ३॥

एवमचेतननित्यविभूतिनिरूपितमात्मत्वमाक्षिप्य मुक्तनित्यचेतननिरूपितमात्मत्वमाक्षिपति द्वे रूपे इत्यादिना।

सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र इदम्पदेन विशेषणमात्रग्रहणं न भवति, विशेषणे विशेष्यभूतसदभेदायोगात्। अतः अत्र यथा विशिष्टपर्यन्तेदम्पदप्रयोगो वेदान्तव्युत्पत्तिरहितं प्रति, तथाऽत्र प्रश्नोऽप्युपपद्यते। एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं

1. तत्कीत्र, ख. 2. अर्चिरादिमार्गेण, क. ग. 3. इति प्रतिवचन ख.

तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति, परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति । अत्र प्राप्तुमित्यध्याहारः । यद्ब्रह्म प्राप्तुं द्वे विद्ये ज्ञाने उपादेये इति ह वेदाभिज्ञाः पराशरादयः,

" तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च कर्म चोक्तं महामुने ।
आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ॥ "

" शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् " इति यद्वदन्ति, तज्ज्ञाने सर्वमिदं[1] विज्ञातं भवतीत्यर्थः । एतत् सर्वमभिप्रेत्य भगवता भाष्यकृता, " द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा चेति । ब्रह्म प्रेप्सुना द्वे विद्ये वेदितव्ये; ब्रह्मविषये परोक्षापरोक्षरूपे द्वे ज्ञाने उपादेये इत्यर्थः " इति भाषितम् । एतेन -- परविद्यायाः ब्रह्मप्रेप्सूपादेयत्वेऽपि अपरविद्यायास्तथात्वाप्रतीतेः, प्रत्युत 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इति वाक्यपर्यालोचनायामपरविद्याया ब्रह्मप्रेप्सूपादेयत्वाभावस्यैव प्रतीतेः, 'ब्रह्मप्रेप्सुना द्वे विद्ये उपादेये' इति भाष्यं कथम्–इति शङ्काऽपि निरस्ता । प्राप्तुमितिपदाध्याहारेणान्यार्थस्य प्रतीतेः । इतरथा यत्पदवैयर्थ्यात् । किंच, 'कस्मिन्नु भगवः' इति सर्वोपादाने पृष्टे विद्याद्वयकथनम् 'आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे' इति न्यायमनुसरेत् । अतो यथोक्त एवार्थः । ओदनपाकं पचतीतिवत् द्वे विद्ये वेदितव्ये इति निर्देशः । के ते विद्ये इत्यत्राऽऽह—

सूपपन्नम्, एकसर्वयोरभेदादेकविज्ञाने सर्वविज्ञानान्तर्भावात् । ननु सर्वशब्देन उत्तरावस्थाविशिष्टानामेव ग्रहणात् अवस्थानामितत्वात् पूर्वावस्थाविशिष्टज्ञानात् तज्ज्ञानं कथम्? न च धर्मिमात्रस्य ज्ञातत्वादेवं व्यवहार इति वाच्यम्—तथा सति कार्यकारणैक्यात् एककार्यज्ञानात् तत्कारणजन्यसकलकार्यज्ञानमिति, कार्यज्ञानात् कारणज्ञानमिति चोक्तिप्रसङ्गादिति चेन्न -- एकस्मान्महामृत्पिण्डात् घटशरावाद्यनेकनिर्माणे जाते, यथा मृत्पिण्डज्ञाने तदंशरूपघटशरावादिकं ज्ञातमित्युच्यते, 'इदं सर्वं पूर्वाह्णे मृत्तिकैवासीत्' इति पश्चाद्व्यवहारात् । तथा कारणभूतचिदचिदंशविशिष्टब्रह्मप्रदेशविज्ञाने सर्वस्यापि प्रपञ्चात्मनो ब्रह्मणः तादृशचिदचिदंशावच्छिन्नब्रह्मांशाभिन्नतया ज्ञातत्वमुच्यत इति वैलक्षण्यादित्याशयेन समाधानान्तरमाह यद्वेत्यादिना ।

४. (शब्दब्रह्मेत्यर्थे, 'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती'ति मनूक्ताविव शब्दब्रह्मपदार्थः आगमजन्यं ज्ञानम्; परब्रह्मपदार्थः विवेकादिजन्यज्ञानमित्यर्थः वि. विष्णुचित्तीये ६–५) यद्ब्रह्म प्राप्तुमित्यस्य वदन्तीत्यत्रान्वयः । इतीत्युक्तस्य इतिहेतुत्वोक्तिः 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति वाक्यमैतिह्यरूपेण परंपरया प्रवृत्तमिति दर्शयितुम् ॥ प्राप्तुमित्यत्रैव, वदन्तीत्यत्रापि ब्रह्मणः कर्मत्वं सुवचमिति यद्वदन्तीत्युक्तम् । ननु सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूतविद्यामञ्जिरसि स्थितां विदित्वा शौनक उपसन्नः तादृशविद्याविषयः क इति पप्रच्छ । तत्र विधेयमितरविद्यावत् न श्रवणमात्ररूपा; किन्तु परोक्षापरोक्षोभयरूपेति ज्ञापयितुं सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूतविद्यायाः द्वैविध्यं प्रथमतः कथयित्वा ततो विद्याविषयं पृष्टं यत्तदद्रेश्यमित्यादिना कथयिष्यतो न दोष इत्यत्राह अतो यथोक्त एवेति । प्रथमवाक्यस्यैव प्रश्नोत्तररूपत्वे संभवति, न तदुपेक्षितुं युक्तम् । 'इति यद्वदन्ति सा परा चापरा चे'ति वा, द्वे विद्ये वेदितव्ये, यस्माद्ब्रह्मविद इत्थं वदन्तीति वा, परा चैवापरा चेति द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ब्रह्मविदो यद्वदन्ति स्म तदुवाचेति वा योजनायाम्, यत्पदस्य निरर्थकत्वस्वीकारेणोपेक्षापक्ष इव, प्रश्नोत्तररूपत्वाभावेऽपि यत्पदस्य प्रकृतविद्याविषयपरत्वमाश्रित्य ब्रह्मप्रेप्सुनेति भाष्यपदानुसारेण यद्ब्रह्म प्राप्तुमिति वा—, 'ब्रह्मविषये' इति भाष्यपदमनुसृत्य यत् प्रति यद्विषये इति वा अर्थकथने, अध्याहारमुपेक्ष्य 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इत्येव

---

1. 'इ' इति न. क. 2. हेतुर्विज्ञानं. ग. 3. शब्दब्रह्मागमोत्थमयं. क. 4. सर्वं ज्ञातं. क. ग.

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम् इतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि इति ।

अथ परा— यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

परा चैवापरा चेति । परमपरमिति ज्ञानं द्विविधमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र सूचीकटाहन्यायेनापरज्ञानस्वरूपमाह— **तत्रापरा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमितिहासपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति ।** षडङ्गोपेतसशिरस्कसोपबृंहणवेदश्रवणजन्यं परोक्षज्ञानमित्यर्थः ।

अपरविद्यामुक्त्वा परविद्यामाह— **अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यते ।** अत्र तच्छब्दः, 'इति ह स्म यद्ब्रह्मविदः' इति यच्छब्दप्रतिनिर्देशकः( ) । येन ज्ञानेन 'इति ह स्म यद्ब्रह्मविदः' इति वाक्ये प्राप्यतया निर्दिष्टं तदक्षरम**धिगम्यते**=आधिक्येन गम्यते, अपरोक्षीक्रियत इत्यर्थः । विवेकादिसाधनसप्तकजन्यं श्रवणजन्यपरोक्षज्ञानानन्तरभावि दर्शनसमानाकारं ज्ञानं परज्ञानमित्यर्थः ।

एतेन— **अधिगम्यत** इत्यस्य, ज्ञायत इति वा, प्राप्यत इति वाऽर्थस्याऽऽश्रयणीयतया परविद्याया एव ब्रह्मविषयत्वब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वयोः सिद्ध्या अपरविद्याया ब्रह्मविषयत्वतत्प्राप्तिहेतुत्वयोरभावेन अपरविद्याया अपि ब्रह्मविषयत्वतत्प्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादकभाष्यासंगतिः । किंच परविद्याया अपरोक्षज्ञानरूपत्वे प्रमाणानुपलम्भात् अपरोक्षत्वप्रतिपादकभाष्यस्याप्यसंगतिः— इति दूषणं परास्तम् । **अधिगम्यत** इत्यस्यापरोक्षीक्रियत इत्यर्थकत्वात् ।

ननु तदुपबृंहणे श्रीविष्णुपुराणे—

"द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाऽऽथर्वणी श्रुतिः ।
परया त्वक्षरप्राप्तिः ऋग्वेदादिमयाऽपरा" ॥

इति अधिगम्यत इत्यस्य प्राप्त्यर्थतयोपबृंहितत्वात् कथमिदमुच्यत इति चेत् । यदि उपबृंहणानुसारेण प्राप्त्यर्थकतया व्याख्यातव्यमिति निर्बन्धः, तर्हि, 'इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ती'ति पूर्ववाक्ये परापरविद्ययोर्द्वयोरपि ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वस्य कथितत्वेन, 'यया तदक्षरमधिगम्यत' इत्यस्यापरविद्याव्यावर्तकत्वाभावप्रसङ्गेन तद्व्या-

---

ब्रह्मविदो यद्वस्तु वदन्ति स्मेत्यर्थवर्णने वा उत्तरत्वं सम्यग् भवति— यदेवं वदन्ति तस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति क्रमात् । अतो यत्पदस्य ब्रह्मपरतया अर्थवर्णनमेव साधीय इति । एवमङ्गोपाङ्गसर्वविद्याविशिष्टसर्ववेदविद्याविषयत्वस्य ब्रह्मणि तत्रैव कथनात् ब्रह्मविद्यायास्सर्वविद्याप्रतिष्ठात्वमुक्तमुपपादितं भवति ।

५. **ऋग्वेदा**दिपदमुपनिषद्व्यतिरिक्तकर्मभागमात्रपरमिति भ्रान्तिव्युदासाय **सशिरस्के**त्युक्तिः । **सोपबृंहणे**ति । अत्र मूले ज्योतिषमित्यन्तमेव शाङ्करानुमतम् । तदुपरि 'इतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि' इति पाठः श्रीभाष्यसंमतः । अत एव हि भाषितम् (१-२-२३) साङ्गस्य सेतिहासपुराणस्य सधर्मशास्त्रस्य समीमांसस्य वेदस्येति । मीमांसापदेन न्यायोऽपि सङ्गृहीतः । अयमुपनिषत्पाठः भावप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः । एवमुपरि तत्र तत्र पाठभेदोऽपि । **निर्देशक** इति । **यद्ब्रह्मविद** इति यच्छब्दघटितवाक्यस्य तस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीत्यर्थोत्तरवाक्यशेषत्वेनान्वयत्वाभावं

1. 'ज्योतिषमिति' एतावदेव शाङ्क. माध्व. [ ] एवंचिह्नान्तर्गतं मतान्तरमन्येषु मुद्रितकोशेषु च नोपलभ्यत इति ज्ञेयं द्रष्टव्यम् । 2. अत्र. ख. 3. सकलोपबृंहण. ग. 4. चेत्, ग. 5. 'च' इति, क.

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

वर्णकत्वार्थं 'साक्षात्' इति पदमध्याहृत्य, 'यया साक्षादक्षरमधिगम्यते=प्राप्यते, सा परविद्या' इत्युक्तं अपरोक्षत्वं लभ्यते । श्रुत्यन्तरं च, "निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते", "तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिदर्शनादिति द्रष्टव्यम् ।

ननु "स्वाध्यायस्य तथात्वे हि" इति सूत्रे, 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत' इत्युपसंहारगतब्रह्मविद्याशब्दस्य **ब्रह्मविद्यां** वेदविद्यामित्युपनिषत्परतया भाष्यकृता व्याख्यातत्वात्, 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति द्वितीयखण्डगतब्रह्मविद्याशब्दस्यापि तत्परत्वौचित्यात्, उपक्रमे च 'ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह' इति उक्तिक्रमतया श्रूयमाणाया ब्रह्मविद्याया उपनिषद्ग्रन्थरूपत्वस्यैवौचित्यात्, 'तत्रापरा— ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' इत्यत्र ऋग्वेदादिशब्दानां तज्जन्यज्ञानलक्षणाया अयुक्तत्वेन विद्याशब्दस्यैव ग्रन्थपरत्वाश्रयणस्य युक्तत्वात् परविद्याशब्देनापि साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्ग्रन्थ एवाभिधातुमुचितः । ततश्च परोक्षापरोक्षरूपज्ञानपरत्वे न युक्तिं पश्याम इति चेत्— अत्रोच्यते— यदि परविद्याशब्देनोपनिषद्ग्रन्थसंदर्भविशेषः प्रतिपाद्यः, ऋग्वेदादिशब्देन मुख्यया वृत्त्या ऋग्वेदादय एव प्रतिपाद्याः, तर्हि ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषदामृग्वेदादिबहिर्भावप्रसङ्गेन, "या वेदबाह्याः स्मृतयः" इत्युक्तरीत्या असदर्थत्वमेव स्यात् । ऋग्वेदादिशब्दानां मुख्यार्थमाश्रितवद्भिरपि परैः उपनिषदां वेदबाह्यत्वप्रसङ्गात् अपरविद्याशब्दो ब्रह्मज्ञानवाचीति व्याख्यातम् । इयांस्तु विशेषः—परमते द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यत्र सकृत्प्रयुक्त एव विद्याशब्दः असत्यपि साधारणे प्रवृत्तिनिमित्ते ऋग्वेदादिग्रन्थसंदर्भलक्षणामपरविद्यां ब्रह्मज्ञानलक्षणां परविद्यां च वक्तीति दोषोऽस्तीति । अस्मन्मते स नास्ति । किंच परव्याख्याने ऋग्वेदादिवेद्यविलक्षणत्वाद् ब्रह्मणः, "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति स्मृतिः पीड्येत । अतः ऋग्वेदादिजन्यं ज्ञानं ब्रह्मविषयकमेवेत्येव युक्तम् । अतः परापरज्ञानशब्दितपरोक्षपरोक्षज्ञानविषयत्वं ब्रह्मण एवेति भाष्यकारीया रीतिरेव साधीयसी ॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः

अद्रेश्यम् अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयः(यम्) । **अग्राह्यं** पाण्यादिकार्यहानोपादानाद्यविषयः(यम्) । **अगोत्रं** कुलरहितम् । **अवर्णम्** अपेतब्राह्मणत्वादिकम् । **अचक्षुःश्रोत्रं** ज्ञानेन्द्रियरहितम् । **तत्** प्रसिद्धम् ।

तच्छब्दस्तत्प्रतिनिर्देशभूतः, किन्तु पूर्वं यच्छब्दप्रतीतनिर्देशक इति मन्तव्यम् ॥ **परविद्येत्यस्त्विति** । व्याख्यातत्वमित्युक्तत्वात् समानकर्तृकक्रियात्वम् । **निचाय्य तदिति** । कठोपनिषदि भाष्यानुसारेण **तमिति** मुद्रणेऽपि **तदिति** युक्तमेव (श्रुतप्र. १४-१) ।

६. भाष्ये 'सविषयः' इति प्रथमान्तपाठे 'यददृश्यत्वादिविशिष्टम्, यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति तदव्ययम्' इति योजना । सुसूक्ष्ममित्यन्तस्य प्रथमान्तत्वात् विभुमिति प्रथमार्थे व्यत्ययेन द्वितीया भाव्या । यद्वा आनुपूर्व्या प्रतिपदं

1. नित्यब्राह्मण. क. ख. 2. शब्दोऽज्ञान. ख. शब्दो ज्ञानवाचीत्युक्तम्. ग. 3. शब्दितपरोक्षा. क. ग. 4. त्यादिर्दे च, क. कोशे.

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिन् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ७ ॥

अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यं कालापरिच्छिन्नम् । विभुं देशापरिच्छिन्नम् । **सर्वगतं** सर्वेषु अन्तःप्रविश्यावस्थितम् । तत्र हेतुमाह- **सुसूक्ष्ममिति** । उक्तविशेषणविशिष्टं यत्तत् **अव्ययम्**=अथ परा यया तदक्षरमित्यत्र अक्षरशब्दनिर्दिष्टमित्यर्थः । **यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः** । **धीराः** प्रज्ञाशालिनो यत्तत् (यत्) सर्वभूतोपादानतया पश्यन्तीत्यर्थः । "योनिशब्दस्योपादानवचनत्वं 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च' इति वाक्यशेषादवगम्यते" इति प्रकृत्यधिकरणे भाषितम् ॥ ६ ॥

ननु भूतयोनिशब्दनिर्दिष्टं सर्वोपादानत्वं ब्रह्मणो न संभवति । घटादिषु मृदादेरेवोपादानत्वदर्शनाद्ब्रह्मण उपादानत्वासंभवादित्याशङ्क्य मृदादिष्वपि ब्रह्मण आत्मतया व्याप्तत्वान्मृदादिरूपस्य ब्रह्मण उपादानत्वे नानुपपत्तिरित्यभिप्रयन्नाह—

यस्मात् परं नापरमस्ति किंचित् । अत्र परशब्द उत्कृष्टवचनः । अपरशब्दोऽन्यवचनः । यस्मादन्यदुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । नात्र परापरयोर्द्वयोरपि निषेधः । तथा सति नञः सकृच्छ्रुतस्याऽऽवृत्तिप्रसङ्गात् । **यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्** । अणोरणीयान् महतो महीयानिति भावः । "अणीयस्त्वं सूक्ष्मत्वम् । व्यापित्वमिति फलति यावत् । ज्यायस्त्वं सर्वेश्वरत्वम् । सर्वव्यापित्वात्सर्वेश्वरत्वादस्यैव, एतद्व्यतिरिक्तस्य कस्याप्यणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं च नास्तीत्यर्थः" इति वेदार्थसंग्रहे व्याख्यानम् । **कश्चिदिति** लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । **वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः** । कर्तव्याव्यवस्त्वभावाद् वृक्षवदप्रणतस्वभावः सन् जगत्प्रधानभूतः परमपदे आस्त इत्यर्थः । **तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्** । नियमनार्थमन्तःप्रविष्टेन सर्वमिदं व्याप्तमित्यर्थः । अतश्च मृदादिशरीरकस्य ब्रह्मणो घटादावप्युपादानत्वसंभवाद् भूतयोनित्वं नानुपपन्नमिति भावः ॥ अयं मन्त्रः केषुचित् कोशेषु न दृष्टः; कैश्चिदव्याकृतः । तथाऽपि व्यासार्यैः, "अक्ष-

क्रमेण व्याख्यानेष्यन्वयक्रमः यथायोगमभिमतः । एवं बहुलं शाङ्करे । एवं च नित्यमित्यादि द्वितीयान्तम् । **उक्तविशेषणविशिष्टमित्यस्य** अपाणिपादत्वान्तविशेषणविशिष्टमित्यर्थः । तथाच 'यदपाणिपादत्वान्तविशिष्टं भवति, यत् नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं भूतयोनिं परिपश्यन्ति, तदव्ययमिति' योजना । **अविषयमितिपाठे** **अद्रेश्यमित्यादपि** द्वितीयान्तम्, 'यत्तत्, यदव्ययम् तददृश्यत्वादि सुसूक्ष्मत्वान्तविशिष्टं भूतयोनिं परिपश्यन्ती'ति योजना । **उक्तविशेषणेत्यादि** । भिन्नद्रष्टृवेद्यत्वाविगम्यत्वादिविशिष्टमित्यर्थः । **यत्तदित्यत्र** तच्छब्दस्योक्तविशेषणविशिष्टमित्यर्थः । श्रुतप्रकाशिकायाम् 'अद्रेश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयः' इत्येवं प्रथमान्तमेव व्याख्यातम् । अथ अक्षरमपदद्रेश्यादिपदस्योक्तम् । अनेकयत्तच्छब्दानां वाक्यभेदेन निर्वाहश्च तत्रोपर्युक्तः । अविषयमिति तु शाङ्करे ॥

७ द्वितीययस्मात्पदानन्तरमप्यपरमिति पदमनुषज्यते । यस्मादन्यत् किञ्चित् अणीयो न भवतीत्येकमर्थः । **अभिहितत्वादिति** । १—२—२३ सूत्रे प्रकृतसर्वज्ञपदरूढिभङ्गनिरूपणावसरे । अत्रैव स्थानेऽयं मन्त्र इति च २२ सूत्रे तत्र व्यक्तम्; 'भूतयोन्यक्षरमभिधायानन्तरमेव, यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिदिति समाभ्यधिकनिषेधस्योपक्रमात्तत्वात्' इति व्याख्यानात् । एवं पराधिकरण (३—२ ३५) भाष्यमप्यस्य मुण्डकगतत्वे गमकं स्यात्, तत्र हि "तत्रैव

---

1. दर्शनेन, क. ख.

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयस्संभवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम् ॥ ८ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ९ ॥

र्पुरुषस्य. 'यस्मात्परं नापरमस्ती'ति मनस्यधिकृतिरधश्चो नकमादगत'' इत्यंशद्दिनत्वात् प्रश्नोपाक्रादि इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

ननु लोके उपादानस्य स्वभिन्ननिमित्तकारणमपेक्षस्वदर्शनादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमनुपपन्नम् । किंच एकस्य ब्रह्मणः परस्परविलक्षणानन्तप्रपञ्चोपादानत्वमपि न संभवति । किंच घटाद्युत्पत्तावुपादानभूतमृत्पिण्डादिषु पूर्वाकारोपमर्दो दृश्यते । प्राकारोपादानभूतासु इष्टकासु चतुरश्रत्वादिलक्षणपूर्वाकारतिरोधानं दृश्यते । अक्षरशब्दितस्य निर्विकारस्य ब्रह्मणः पूर्वाकारोपमर्दतिरोधानयोरसंभवेनोपादानत्वं न संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—**यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च** । "यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः । तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं जनार्दनः" इत्युक्तरीत्या यथा लूताख्यकीटविशेषस्य स्वान्तःस्थिततन्तुनिःसारणतत्प्रवेशनयोर्निरपेक्षकर्तृत्वम्,—**यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति** । यथैकस्या एव पृथिव्याः पूर्वावस्थोपमर्दतिरोधानाभावेऽपि विलक्षणानन्तौषध्युपादानत्वम्, **यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि** । यथा जीवत्पुरुषस्य चेतनस्य अचेतनकेशलोमाद्युपादानत्वम्,—**तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम्** । एवमेव निमित्तान्तरनिरपेक्षादुपादेयविलक्षणान्निर्विकारात् परमात्मनः परस्परविलक्षणं चेतनाचेतनात्मकं निखिलं जगत् संभवतीत्यर्थः ८ ॥

ब्रह्मणो विश्वोत्पत्तिप्रकार उच्यते—

तपसा चीयते ब्रह्म । तपसा ज्ञानेन । 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । **चीयते** उपचीयते । 'बहु स्या'मिति संकल्परूपेण ज्ञानेन ब्रह्म सृष्ट्युन्मुखं भवतीत्यर्थः । **ततोऽन्नमभिजायते** । "अत्ताऽस्ति च भूतानि" इति भोग्यभोक्तृरूपचेतनाचेतनसंघातलक्षणमव्याकृतं परस्माद्ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः । **अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम्** । तस्मात् समष्टिरूपचिदचित्संघातात्मकादन्नशब्दितादव्याकृतात् मुख्यः प्राणः, अन्तःकरणम्, सत्यशब्दितो [2]भोक्तृवर्गः, स्वर्गादयो लोकाः,

नान्यस्य परस्य प्रतिषेधात्" इति भाषितम् । तत्रोपनिषदस्य श्वेताश्वतरोपनिषदीयत्वं उक्तः श्रुतप्रकाशिकायाम् । अथापि मुण्डकोपनिषच्छ्वेताश्वतरयोर्ग्रहणेन पूर्वोत्तरौ त्रितयगतैकरूपेण मन्त्रेण तन्निरासः क्रियत इति उपनिषत्त्रयं तत्रोक्तं महीतुमुक्तम् । श्वेताश्वतरे एतन्मन्त्रस्य समनन्तरमेव सत्त्वात् तैत्तिरीयादौ भाविष्यमाणयुक्त्यन्तरसत्त्वादरातिशयेन व्याख्याने तद्ग्रहणमिति । अत एव भाष्यमतरादरातिशयादेतन्मन्त्रमिह व्याख्यातमेव, न तु व्यासार्यगृहीतापरमुण्डकमन्त्रान्तरका उपेक्षेति । मन्त्रोऽयं श्वेताश्वतरे (३) तैत्तिरीयनारायणेऽ(१०)पि ।

१. 'अत्ताऽस्ति च भूतानी'ति निर्वचनमुत्तरमन्त्रगतान्नपदविषयं व्यासार्योक्तम् । अत्र तु "अन्नत इत्यन्न"मित्येव भाष्यम् । अथाप्यत्रापि अन्नमत्तृत्वाविशिष्टत्वात् तद्दर्शितम् । तस्य तैत्तिरीयवाक्यस्य 'अदन्तमद्मि, अन्नं मृत्युं तमु जीवातु'

1. पुरुषस्याचेतनकेश. ख. 2. सत्यशब्दिता भोक्तृवर्गाः. ख.

यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ॥ १० ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

कर्मसु आयत्तममृतं च; अमृतत्वसाधकं(नं) कर्मेति यावत् । अथवा **कर्मस्विति** निर्धारणे सप्तमी । कर्ममध्ये मोक्षार्थं कर्मेत्यर्थः । एतत् सर्वमभिजायत इति पूर्वेणान्वयः । एतत् सर्वं भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टम् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रोक्ततपःशब्दं विवृण्वन् भूतयोनि [1]भूतस्य ब्रह्मणः सृष्ट्युपकरणं सार्वज्ञ्यं दर्शयति—

यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानवान् । **सर्ववित्** त[2]द्वस्तुगतसर्वप्रकारकज्ञानवान् । स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वविषयकज्ञानवत्त्वमस्मिन् मन्त्रे भूतयोनेर्विधेयम्; अप्राप्तत्वात् । **यस्य ज्ञानमयं तपः** इत्यनेनांशेन पूर्वमन्त्रोक्ततपःशब्दविवरणम् । **यस्य ब्रह्मणः** संकल्परूपज्ञानव्यतिरेकेण जगत्सृष्ट्युपयुक्तं कर्मान्तरं नास्तीत्यर्थः ।

'ततोऽन्नमभिजायते' इत्यादिकमनुवदति—

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते । तस्मात् संकल्पेन सृष्ट्युन्मुखाद्ब्रह्मणः । 'ततोऽन्नमभिजायत' इत्यत्रान्नशब्दनिर्दिष्टम् **एतत्** अव्याकृताख्यं **ब्रह्म** साक्षाज्जायते[4] । तद्द्वारा नामरूपवत्, "अद्यतेऽत्ति च भूतानी"ति अन्नशब्दनिर्दिष्टभोग्यभोक्तृरूपं च जायत इत्यर्थः । यद्यप्यस्मिन् मन्त्रे सर्वज्ञत्वाद्यनुवादेन ब्रह्मशब्दिताव्यक्तादिहेतुत्वं विधीयत इति प्रतिभाति, तथाऽपि तस्य पूर्वमन्त्रप्राप्तत्वेन विधेयत्वासंभवादप्राप्तस्य सर्वज्ञत्वस्यैव विधेयत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु सर्वज्ञसर्वविच्छब्दयोरपौनरुक्त्याय सर्वज्ञशब्दस्य रूढिरभ्युपगन्तव्या । "कृशानुरेताः सर्वज्ञः" इति निघण्टुपाठेन सर्वज्ञशब्दस्योमापतौ रूढत्वात् । तस्मात् सर्वविदो देवतान्तरान्निमित्तभूतात्, 'तपसा चीयते ब्रह्मे'ति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टमुपादानं ब्रह्म अन्यदेव भवितुमर्हति । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत इति चोपादानभूताद् ब्रह्मणो निमित्तभूतेश्वरस्य भेद एव प्रतीयत इति चेन्न— '**यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः**' इति, तपसोपचीयमानतया पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टस्याक्षरब्रह्मण एव सर्वज्ञत्वसर्ववित्त्वयोः प्रतीत्या तयोर्भेदासंभवात् । निमित्तोपादानभेदविवक्षायामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानासंभवेन, 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इतिप्रश्नप्रतिवचनत्वासंभवेन प्रतिपिपादयिषितप्रधानार्थविरोधप्रसङ्गादित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ १० ॥

इति प्रथममुण्डकप्रथमखण्डप्रकाशिका ।

मद्'इत्यादिरीत्याऽचेतनगतात्मृत्वाद्यमानत्वोभयप्रतिपादकत्वात् भोग्यभोक्तृरूपेणैतदव्याकृतविशेषणम् । न तु चेतनाचेतनविशेषणमिति युक्ततरम् । अचेतनस्य भोक्तृत्वं भोग्याकारेणेव भोक्तृशरीराकारेण परिणामादपि भवति ॥ "कर्मस्वायत्तममृत"मिति श्रुतप्रकाशिकाव्याख्यानावसरे 'स्वर्गापवर्गेतिभाष्यानुरोधात् कर्मस्विस्यस्य लोका इत्यत्राप्यन्वयः' इति भावप्रकाशिका ॥

१०. एतदिति पदस्य, 'ततोऽन्नमभिजायत' इत्यनुसारेण कार्याकारमिलर्थो भावितः । तदिदं दर्शयति अन्नशब्दनिर्दिष्टमेतदिति ॥

---

1. भूतयोनिशब्दितस्य. ग. 2. तद्वस्तुगत. ख. 3. पूर्वोक्त. ख. 4. 'जायते' इति न. क. ख.

॥ प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

हरिः ओम्—तदेतत् सत्यम् ॥

मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ।
तान्याचरथ(त) नियतं सत्यकामाः एष वः पन्थास्सुकृतस्य लोके (सुकृतो ब्रह्मलोकः) ॥१॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।
तदाऽऽज्यभागावन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत (प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम्) ॥ २ ॥

तदेतत् सत्यम् । सत्यं नित्यम्, उत्पत्तिविनाशादिषड्भावविकारशून्यमित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् । अतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारसमर्था वेदेषु यान्यग्निहोत्रादिकर्माणि दृष्टवन्तः । तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तानि त्रेतायां गार्हपत्यादिषु वैतानिकाग्निषु यावज्जीवं कर्तव्यतया अधिकारिसन्तफलभेदेन बहुधा विहितानि । तान्याचरथ नियतं सत्यकामाः । सत्यकामाः स्वतः सत्यं परं ब्रह्मैव कामयमानाः । फलाभिसंधिरहिताः सन्त इत्यर्थः । [1]तानि कर्माण्याचरत, अनुतिष्ठत । कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वं ज्ञानद्वारेति द्रष्टव्यम् । एष वः पन्थास्सुकृतस्य लोके । [2]सुकृतस्य स्वनुष्ठितस्य ब्रह्मज्ञानस्य लोके फले मोक्षे साध्ये एष वः पन्था इत्यर्थः ॥ १ ॥ [3]एवं ब्रह्मविद्याङ्गतया फलाभिसंधिरहितकर्मानुष्ठानं विधाय, 'फलाभिसंधिपूर्वकस्य तु कर्मणोऽयथावदनुष्ठितस्य न प्रतिपदोक्तफलजनकत्वम्, प्रत्युत प्रत्यवायजनकत्वमेव । यथावदनुष्ठितस्यापि तस्य सत्यलोकपर्यन्तफलकत्वमेव' इत्याह—

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । यदा, इन्धनादिभि[4]र्दीपितेऽग्नौ, यस्मिन् काले ज्वाला चलति । तदाऽऽज्यभागावन्तरेण आहुतीः प्रतिपादयेत् । तदा तस्मिन् काले आज्यभागयोर्मध्ये आहुतीः प्रक्षिपेदित्यर्थः [[5]श्रद्धया तत् सुहुतं भवेदित्यर्थः] ॥ २ ॥

---

१. आचरथेति पदो निर्देशात् 'युष्माभिर्वस्तुतः फलकामैः कर्माण्याचर्यन्ते स नूनम्,' 'एष वः पुण्यस्सु कृतो ब्रह्मलोक' इति वक्ष्यमाणचतुर्मुखलोकात्मिकलोकं प्रत्येव वः पन्था इत्यर्थो घटते । अथापि लोटस्थाने तथाप्रयोगस्य, 'सर्वैके जानथ', 'अन्या वाचो विमुञ्चथ', 'ओमित्येवं ध्यायथे'त्येवं बहुलं दर्शनात्, 'क्रियावान्ये.', 'क्रियावन्तः श्रोत्रिया' इत्यादि वक्ष्यमाणम्, अत्र 'नियतं' 'सत्ये'तिपदद्वयस्वारस्यं चाऽऽलोच्य एवमर्थो भाषितः । न च मुमुक्षूनुपस्यमान् प्रति, युष्माभिः काम्यकर्माचर्यत इति वक्तुं युक्तम् ।

२. आज्यभागयोर्मध्य इति आज्यभागद्वयहोमस्थानभूताहवनीयान्तर्गतदक्षिणोत्तरपार्श्वमध्ये इत्यर्थः ॥

---

1. 'तानि नियतं ब्रह्मविद्याङ्गतया आचरथ' इति. ख. 2. अत्र, 'अमुमुक्षून् प्रत्याह एष व—लोके । पुण्यफलभूते लोके तु वक्ष्यमाणो मार्ग इत्यर्थः' इति. क. ग. 3. इयमवतरणिका, क. कोशे नास्ति । तदा पूर्वमन्त्रतुर्यपादमारभ्य सर्वम् अमुमुक्षुविषयम् । 4. ज्वलिते. ग. 5. इदं एतन्मूलं च, ख. कोशे ।

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासम् [मचातुर्मास्य] मनाग्रयणमतिथिवर्जितं च अहुतमवैश्वदेवं [अश्रद्धया] अविधिना हुतमासप्तमान् [मान्]तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥

[सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्तर्षयः सप्त धाम प्रियाणि ।
सप्त होत्राः सप्तधा त्वां यजन्ति सप्त योनीरापृणस्वा घृतेन ॥]

काळी कराळी च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी (रुची) च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासम् [मचातुर्मास्य] मनाग्रयणमतिथिवर्जितं चाहुतमवैश्वदेवमश्रद्धयाऽविधिना हुतम् आसप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति । दर्शाख्य दर्शपूर्णमासाख्येष्ट्यननुष्ठानं, नवान्नस्वीकारार्थशरत्कालकर्तव्याग्रयणाख्येष्टिविशेषाननुष्ठानं, अतिथिसत्काराभावः, वैश्वदेवाननुष्ठानं, श्रद्धावैधुर्यं, यथाशास्त्रमननुष्ठानं, अनुष्ठितमप्यग्निहोत्रकर्म तस्य सुकृतफलं सर्वं सप्तपुरुषपर्यन्तं नाशयतीत्यर्थः । यद्यप्यग्निहोत्रस्य न दर्शपूर्णमासादिकर्माङ्गम्; तेषां पृथक्फलसत्त्वात्—तथाऽपि नित्यनैमित्तिकं सकलं कर्मानुष्ठेयमित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव भगवता भाष्यकृता, "श्रुतिस्मृतिचोदितेषु कर्मसु एकतरकर्मवैधुर्येऽपि इतरेषामनुष्ठितानामपि निष्फलत्वम्, अयथानुष्ठितस्याननुष्ठितसमत्वं चाभिधाय", इति मन्त्रार्थो विवृतः ॥ ३ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च (चिश्च) देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । देवीत्येतत् विश्वरुच्या विशेषणम् । इति 'लेलायमानाः सप्त जिह्वाः' इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

३. आसप्तमान् आत्मसप्तमान् सप्तमपुरुषपर्यन्तान् लोकान् फलानि पुण्यानीति वा । आसप्तमादित्यपि पाठः ॥

तै. सं. १-५-३. विद्यारण्यभाष्ये समिधः अश्वत्थोदुम्बरपलाशशमीविकङ्कताशनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । ऋषयः समित्संपादनार्थाः मन्त्राः चक्षुः श्रोत्रं कृत्वेत्यादयः, धाम = स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजहिताग्नीध्रीयाणि, होत्राः होतृप्रमुखाः वषट्कर्तारः होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टा अग्नीध्रोऽच्छावाकश्च । आपृणस्व पूरयेति । "सप्तजिह्वस्सप्तैधाः" इत्यत्र श्रीमद्भट्टपराशरविष्णुसहस्रनामभाष्यमपि द्रष्टव्यम् ।

४. विश्वरूपीति पाठोपि बहुत्र । सप्तानां नामान्तराण्यपि हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा सुप्रभा अतिरक्ता बहुरूपेति । तत्र रूपपदमेवास्ति ॥

1. अदर्शपूर्णमासम्, माध्व. अदर्शमपौर्णमासम्, पाठ. अचातुर्मास्यमिति अश्रद्धयेति च तयोर्न. 2. आसप्तमादिति श्रुतप्र. पाठः । 3. नवेति न. ख. 4. अग्निहोत्रादिकर्म. ख 5. विश्वरूप्या. ख.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्यः एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहुतयो ह्याददायन् । एतेषु दीप्यमानेष्वग्निजिह्वाभेदेषु विहितकालानतिलङ्घनेन होमद्रव्यं गृहीत्वा योऽग्निहोत्रादि कर्माऽऽचरति । **तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ।** अधिवसतीत्यधिवासः । यस्मिन् सत्यलोके देवानां पतिरसमानो हिरण्यगर्भ आस्ते, तत्र ताः आहुतयः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा तं यजमानं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः । सूर्यस्य रश्मिसंपृक्ताः, अत एव सुवर्चसः आहुतयस्तं यजमानमर्चयन्त्यः, 'सुकृतसाध्यः पावन एष चतुर्मुखलोको वः भवदीयः=भवत्स्वामिकः' इतीदृशीं प्रियां वाचं वदन्त्यः एह्येहीत्याह्वयन्त्यः तं यजमानं ब्रह्मलोकं प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

एवं ब्रह्मलोकपर्यन्तसाधकान्यपि कर्माणि क्षयिफलतया निन्द्यन्ते—

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । षोडशर्त्विक्पत्नीयजमानरूपाष्टादशकर्त्राश्रितत्वेनोक्तम् **अवरं** फलाभिसंधिमत्तया अश्रेष्ठं कर्म **येषु** यजमानेषु वर्तते, **एते यज्ञरूपाः** यज्ञप्रधानाः पुरुषाः जीर्णनौका इव संसारार्णवसंतरणासमर्था इत्यर्थः । यद्वा अष्टादशस्मृत्युक्तं स्मार्तं कर्म **येषु** श्रौतकर्मसु तदधिकारसंपादकत्वेन **अवरम्** अङ्गभूतं भवति, तान्यपि श्रौतानि यज्ञात्मकानि कर्माणि

---

५. **आहुतय आददायन् ।** आहुतिद्रव्याण्याददान इत्यर्थः । **आहुतय इति** प्रथमाप्रयोगश्छान्दसः । उत्तरार्धान्वयो वा । होमद्रव्यमिति कर्म अध्याहारात् । आहुतयस्तमाददाना इति भावप्रकाशिका । आददायमित्यप्युत्तरत्र तदाऽन्वेति ॥

६. **अष्टादशोक्तमिति ।** अर्थद्वयं तावत् अत्रोक्तम् । "नव ग्राम्यान् पशूनालभते नवाऽऽरण्यान्, उभयान् पशूनालभते" इत्युक्ताष्टादशपशुहविष्कं कर्मेत्यर्थान्तरमपि श्रुतप्रकाशिकायाम् । यज्ञरूपाः यज्ञनिर्वाहका एते अष्टादशर्त्विज इति अष्टादशपदं पृथगपि कुर्वन्ति (शांकरं) । तदनुसारे षोडशेत्यादिभाष्यं उक्तपदमात्रविवरणं ग्राह्यम् । माध्वव्याख्याने अष्टादशविद्यास्थानानि यज्ञनिरूपकाणि प्लवा इत्यप्यर्थः कैश्चिदिष्टो दर्शितः । मुण्डकारम्भे चतुर्दश विद्यास्थानानि कण्ठोक्तानि । नूनं यस्याग्निहोत्रमित्यत्रैवाग्र्योक्तान् यज्ञान् अष्टादशधा विभज्य ते प्लवा इत्युक्तो भावस्यं लक्ष्यते; यथा— पूर्वोक्तानां प्रयोगभेदकृतभेदेन विभाग अग्निहोत्रे सायं प्रातरिति द्वे, दर्शपूर्णमासौ द्वौ, चातुर्मास्यपर्वाणि वैश्वदेववरुणप्रघासमहमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि, आग्रयणमेकम्, अतिथिपूजनमेकम्, औपासनहोमौ सायं प्रातरिति द्वौ, वैश्वदेवे द्वे सायम्प्रातरित्येवं चतुर्दश सिद्ध्यन्ति प्रातर्वैश्वदेवेन सहानुष्ठीयमानानां पञ्चमहायज्ञान्तर्गतानां चतुर्णामुपलक्षणेनाष्ट-

१. वः इति क. कोशे.

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा [illegible] विशन्ति ॥ १० ॥

शोकाम्बुधितरणे साधनानि न भवन्तीत्यर्थः । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः, जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति । एतत् कर्म श्रेयःसाधनं मत्वा ये हृष्यन्ति, ते जरां मृत्युं च भूयो भूयो गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः । अविवेकप्रधानाः, स्वयमेव धीमन्तः, 'ऊहापोहक्षमधीशालिनः' इति मन्यमानाः । जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढाः । जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्भृशं हन्यमाना मूढाः परिभ्रमन्ति । अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः । स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव विशदयति---अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः । प्रकृतिमण्डले देवमनुष्यादिबहुविधाभिमानितया वर्तमानाः । वयमेव(?) कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बाला । बालाः अज्ञानिनः, 'वयमेव कृतार्थाः' इत्यभिमानं कुर्वन्ति । यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् । कर्मफलस्वर्गादिरागात् कर्मठाः तत्त्वं यतो न जानन्ति । तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते । तेन तत्त्वज्ञानाभावादेव हेतो क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठम् । इष्टं यागादि । पूर्तं स्नानादि । एतदेवाखिलपुरुषार्थसाधनं मन्यमानाः । नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । श्रेयोन्तरं न जानन्तीत्यर्थः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति । ते सुकृते सुकृतसाध्ये स्वर्गलोकादूर्ध्वलोके कर्मफलमनुभूय इमं लोकं मनुष्यलोकम्, ततो हीनतरं वा नरकादिलक्षणं विशन्ति ॥ १० ॥

दशत्वं सुवचम् । आस्तामेतदेवम्, अन्यथा वा ॥ अवरं येषु कर्मेत्येतत् पूर्वार्धे एकान्वितत्वादत्र व्याख्यानम् । येषु पुरुषेष्ववरं कर्मेत्यर्थेनोत्तरत्रान्वय इत्यभिप्रायकाशिकायाम् । तत्र च भावप्रकाशिका, फलाभिसन्धिसत्कर्मकारिणां तदभिनन्दितॄणां च जरामृत्युवश्यत्वमिति ॥

८. मन्त्रोऽयं कठोपनिषदि (२) दन्द्रम्यमाणा इति विशेषः ॥

१०. हीनतरं चेति चकारपाठेपि वाऽर्थः । हीनमनुष्यलोकहीनतरनरकलोकयोः क्रमेण प्रवेशविवक्षायां कश्चित्समुच्चयोपि स्यात् । हीनपदं सुखहीनेत्यर्थकं नीचेत्यर्थे पर्यवसन्नम् ॥

---

1. जङ्घन्यमानाः, माध्व. 2. सुकृते तेऽनु. माध्व. 3. पुरुषार्थसाधनं, क. ग. 4. स्वर्गलोकाद्यूर्ध्वलोके, क. ग.

[तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः । ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥]

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान् नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा । ये सन्न्यासिनः कृतश्रवणमननाः वने स्थित्वा अन्तःकरण-शान्ताः तपःशब्दितं ब्रह्म च तदाराधनरूपश्रद्धां च सेवन्ते, ते विधूतपापाः सूर्यमण्डलं भित्त्वा— "महदम्भसि स्थूणे विमिते दृढ उभे यत्र देवानामधिदेव आस्ते" इति पर्यङ्कविद्यायुक्तः हेयप्रत्यनीक-मङ्गलैकस्वरूपाय निरवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणाय परस्मै ब्रह्मणे युक्तः यत्रास्ते, तत्र यान्तीत्यर्थः । "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" इत्यत्र तपःशब्देन ब्रह्मोच्यते । बृहदारण्यके, 'श्रद्धां सत्यमुपासते' इति तपःशब्द-स्थाने सत्यशब्दप्रयोगात्; सत्यशब्दस्य ब्रह्मपरत्वात् " इति व्यासार्यैरुक्तत्वात् तपःश्रद्धे इत्यत्र तपःशब्दो ब्रह्मपरः ॥ ११ ॥

विरक्तस्य परब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानेच्छोर्गुरूपसदनं विधीयते—

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

"अस्मिन् वाक्ये न्यायसिद्धार्थानुवादेन गुरूपसत्तिर्विधीयते । कर्मचितान् कर्मसंचितान् कर्मस-पाद्यान् लोकान् परीक्ष्य मीमांसान्यायैर्निरूप्य ब्राह्मणः अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदः । य इत्यध्याहार्यम्, स इत्युपरि श्रवणात् । अकृतः नित्यः । अत्र पुरुषो विशेष्यः, लिङ्गवशात्; अक्षरं पुरुषमित्यनन्त-रोक्तेश्च । कृतेन कर्मणा । नास्ति न सिध्यति=न लभ्यते । इतिकरणं द्रष्टव्यम् । इति यो निर्वेदमा-यात्, स तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् । एवकारेण नियमविधित्वमवगम्यते । समित्पाणिः अरिक्त-पाणिः । "रिक्तपाणिस्तु नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्" इति हि स्मर्यते । श्रोत्रियं श्रुतवेदान्तम् ।

११. उपवसन्त्यारण्ये इति तप श्रद्धयोराधारत्वविवक्षया द्वितीया । फलितमाह सेवन्त इति । सेवा भक्तिरुपास्तिः भवति चोपसेवार्थक आसधातुरिव निवासार्थकोऽप्यस्युपपूर्वकस्सेवार्थकः । व्यासार्यैरिति । अनियमाधिकरणभाष्यमप्यत्र मानं द्रष्टव्यम् । यद्यपि तपःपदस्य भगवतीव, श्रद्धापदस्य लक्ष्म्यामपि दर्शनात् 'श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुत' इत्यत्र तथ व्याख्यानात् लक्ष्मीनारायणविषयमुपासनमित्यर्थ उचितः । एवं 'श्रद्धां सत्यमुपासते', 'श्रद्धा तप इत्युपासते' इत्यत्रापि, अत्रापि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासीनानामित्यादिभाष्यमनुसृत्य स्वरसार्थ एव दर्शितः । तेन पञ्चाग्निविद्यानिष्ठानामप्यनन्तविल-म्बमहन्त्वात् [illegible] ब्रह्मविशेष्यकोपास्त्यभावश्च सिध्यति । विरजा इति । आर्षमकारान्तत्वम् ।

१२. कर्मचितानित्यस्य कर्मार्जितानिति प्राचीनपाठ इति केचित् । जयतीमान् लोकानित्यादिनिर्देशस्यैव दर्शनादिति । मुण्डकेऽपि [illegible] । अस्मिन् वाक्य इत्यादिः श्रुतप्रकाशिकानुवादः ।

1. येऽभ्युपवसन्ति, माध्व. 2. 'च ये सेवन्ते' इति यच्छब्दोऽधिकः ख. ग. 3. सिद्धानुवादेन, क. ग.

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ इति प्रथममुण्डकम् ॥

ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तम् । श्रुतवेदान्तोऽपि कश्चिन्मन्दात् ब्रह्मनिष्ठो नोपगन्तव्य इति भावः । अभिगच्छे-दित्यन्वयः । शमो बाह्येन्द्रियनियमनरूपः, 'प्रशान्तचित्ताय' इत्यन्त करणनियमनस्योक्ततया पारिशेष्यात् । अनेन श्रवणोपयुक्तमवधानं विवक्षितम्, न तु उपासनोपयुक्तान्यन्तरेन्द्रियजयादिः । तस्मै स विद्वान् प्रोवा-चेत्यन्वयः । येनेति निर्देशो विज्ञानाभिप्रायः । तद्विज्ञानार्थमिति हि प्रकृतम् । सामान्यतः कारणाभिप्रायो वा । लिङ्गव्यत्ययो वा । अक्षरं स्वरूपेणाविकारम् । सत्यं गुणतोऽप्यविकारम् । आत्मानमिति जीवव्या-वृत्तिः । तां ब्रह्मविद्यां प्रोवाच, 'प्रब्रूयादित्यर्थः' इति वेदान्तसारे व्याख्यातम् ॥

एतच्छ्रुत्यर्थं हृदि निधाय भगवता बादरायणेन शास्त्रारम्भे, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रितम् । तस्य चायमर्थः—अथ षोडशलक्षणकर्मविचारानन्तरम् । अतः कर्मणामल्पास्थिरत्वाधिगमसहि-तानन्तस्थिरफलात्मप्रतीतिहेतोः ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति । कर्मविचारे [हि] सति, "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इत्यादिभिरक्षय्यफलकत्वेन श्रुतानामपि चातुर्मास्या-दीनाम् "प्रत्यब्दं चातुर्मास्यैर्यजेत" इत्यादिभिरावृत्तिविधानात्, 'ततोऽपि बहुवित्तव्यया'यासमसाध्याश्वमे-ध'विश्वजिदादीनामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च चातुर्मास्यादीनामक्षय्यफलत्वमापेक्षिकमिति निश्चित्य, अनन्तस्थिरफलरूपं ब्रह्म च वेदान्तवाक्यैरापाततोऽवगत्य, तन्निर्णयाय ब्रह्मविचारे पुरुषः प्रवर्तत इति पर्य-वसितोऽर्थः ।

ननु कर्मविचारे सति आवृत्तिविधानादिभिः कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं प्रतीयतां नाम । वेदान्तवाक्यै-रनन्तस्थिरफलं ब्रह्म कथं प्रतीयताम्, सिद्धे ब्रह्मणि व्युत्पत्तिविरहात् । व्यवहाराधीनत्वाद्व्युत्पत्तिग्रहस्य । व्यवहारस्य च कार्यान्वित एव संभवात् । तथा हि – 'गामानय' इतिवाक्यश्रवणानन्तरं गवानयने प्रवृत्तं प्रयोज्यमुपलभ्य बालो व्युत्पित्सुः, इयं गवानयनप्रवृत्तिर्गवानयनकार्यताज्ञानसाध्या गवानयनप्रवृत्तित्वात् मदीयगवानयनप्रवृत्तिवदिति तदीयकार्यताज्ञानमनुमाय, तस्य च ज्ञानस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायितया शब्दजन्यतां निश्चिनोति । एतश्च प्राथमिकव्युत्पत्तिग्रहे शब्दस्य कार्यज्ञानजनकत्वनिश्चयात् [10]तदुपजीवि-द्वितीयादिव्युत्पत्तिग्रहोऽपि [11]कार्यविषयक एवेति कार्यानन्विते सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहासंभवात् अव्युत्पन्नस्य

ननु कर्मविचार इति । अयं भावः — या हि कर्मजिज्ञासा पूर्वमुत्तरभागार्थभूतब्रह्मविचारप्रतिबन्धिकाऽऽसीत्, तदर्थान् कर्मविचारः पूर्वमीमांसात्मकः सम्प्रति सुतरां बाधकः ; ब्रह्मविचारकारणभूतात्मप्रतीतिविघटनस्याप्यधुना संभवेः । कार्यान्वित एव शक्तेः, कार्यपरतयैव च प्रामाण्यस्य कर्ममीमांसातोऽवगमेनोपनिषदां सिद्धब्रह्मपरताभावावधा-रणेन विषयस्यैवासिद्धेरिति । एवमाशङ्कापरिहारार्थमेव सूत्रे अत इति प्रयुक्तम् । समीचीनकर्मविचारो न बाधकः । प्रत्युत

1. युक्ताभ्यन्तरेन्द्रियादिः. क. 2. कर्मविचारात् कर्मणां. ग. 3. हि नास्ति. ख 4. अतोऽपि. ख. 5. व्ययमाध्य. ख. 6. विश्वसृजामयना. क. 7. फलेति न. क. ग. 8. तस्य शब्दा. क. 9. कार्यताज्ञान. ख. ग. 10. विषयाद्युपजीवि. ग. 11. कार्यविशेष. ख.

अथ द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

हरिः ओम् । तदेतत् सत्यम् ॥

यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावादनन्तस्थिरफलापातप्रतीत्यसंभवाद्ब्रह्मविचारो नाऽऽरम्भ्य इति पूर्वः पक्षः ।
अम्बातातादिभिश्चन्द्रादीन् अङ्गुल्या निर्दिश्य, अयं चन्द्रः अयं गौरित्यादिशब्देषु बहुशः प्रयुक्तेषु भूयःस-
हचारदर्शी बालः शब्दप्रयोगे तदर्थबुद्ध्युत्पत्तिं स्वात्मनो दृष्ट्वा तयोः कंचिदौत्पत्तिकं संबन्धं निश्चिनोति ।
स एव शक्तिरिति गीयते । ततश्च सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिग्रहसंभवात्, तान्त्रिकान्तरोपदर्शितमार्गैश्च
सिद्धार्थे व्युत्पत्तिग्रहसंभवादनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिसंभवाद्ब्रह्मविचार आरम्भणीय इति तत्र सिद्धान्त
कृतः ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ।

समाप्तं प्रथममुण्डकम् ।

---

२. १.

तदेतत् सत्यम् । पूर्ववत् । यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
अयोगोलकादिगतात् [4]हन्यमानाद्वा वेश्मादिषु सुदीप्ताद्वा पावकादनेकशः सरूपाः विस्फुलिङ्गाः यथोत्पद्यन्ते,
तथाऽक्षराद् विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति । एवमेव सूक्ष्मचिदचिच्छरीरा-
द्ब्रह्मणः तत्सरूपाः[6] नानाविधस्थूलचिदचिद्रूपाः, भवन्तीति भावाः कार्यवर्गाः उत्पद्यन्ते; तत्रैव लीयन्ते
च ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ।
'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः' इति द्युसंबन्धित्वेन[7], 'तदपाणिपादम्' इति वा, 'नित्यं
विभु'मिति वाऽमूर्तत्वेन, 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' इति बाह्याभ्यन्तरसर्ववस्त्वात्मतया, 'अचक्षुःश्रोत्र'

साधकं इति तदाशयः । तान्त्रिकान्तरेति । अत्र विषये प्रभाकरमीमांसकसरणिः उपेक्ष्येति भाट्टमीमांसकनैयायिक-
[illegible] 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' इत्यादिजैमिनिसूत्रमन्यपरं ग्राह्यमिति भावः ।

१. स बाह्य [illegible] स इति पृथक्पदम् न तु शाङ्कररीत्या समस्तम् । उक्तमिदं न्यायरक्षामणावपि ।

1. [illegible] क. 2. [illegible] न. ख. 3. समाप्तः प्रथममुण्डकः क. 4. ध्मायमानाद्वा. क. 5. [illegible] न ग. (शङ्करपाठे मूले सुदीप्तादित्युपलक्षणम्) 6. तत्सरूपतया. क. ख. 7. द्युसंबन्धित्वलक्षणदिव्यत्वेन. ग.

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥ २ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी(पृथिवी)विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

मेत्यनिन्द्रियत्वेन प्राणमनःशून्यतया, 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' इति विकाररूपदोषशून्यतया च[1] इत्यादिशुभ्रपर्यन्तशब्दितश्च यः, सः अव्याकृतादक्षराद्यः परः [2]समष्टिपुरुषः तस्मादपि कारणत्वेन पर इत्यर्थः । प्रधानपुरुषयोस्तज्जन्यत्वादिति भावः । **अक्षरात्परत** इत्यत्राक्षरशब्दः, अश्नुत इति वा, न क्षरतीति वा व्युत्पत्त्या स्वविकारव्यापके नामान्तराभिलापयोग्यक्षरणाभाववति अव्याकृते वर्तते; न तु भूतयोन्यक्षरे । भूतयोन्यक्षरस्य स बाह्याभ्यन्तर इत्यत्र तच्छब्दनिर्दिष्टस्य तस्मादेव परत्वासंभवात् । न हि तस्यैव ततः परतः परत्वं संभवति; विरोधात् । न च—'अक्षरात्परत' इति पञ्चम्योः सामानाधिकरण्यमेवास्तु, ततश्च स्वविकारापेक्षया परभूतादव्याकृता[3]दक्षरात् पर इत्येवास्तु । न त्वव्याकृताक्षरात्परभूतात्समष्टिपुरुषात्पर इति—इति वाच्यम् । परशब्दस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेनाक्षरशब्दस्य परत्वावधिसमर्पकत्वस्यैव युक्तत्वात् । न हि देवदत्ता[4]दुत्पन्नाद्वयमित्यत्र पञ्चम्योः सामानाधिकरण्यप्रतीतिरस्ति । अतो यथोक्त एवार्थः ॥ २ ॥

विश्वसृष्टिमेव प्रपञ्चयति—**एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।** स्पष्टोऽर्थः । **खं वायुर्ज्योतिरापः [5]पृथिवी विश्वस्य धारिणी ।** खम् आकाशः **ज्योतिः** तेजः । **विश्वस्य** कृत्स्नस्य **धारिणी**, एतत् पृथ्वीविशेषणम् । इदं हि वाक्यं प्राणपादे वियत्पादे च विचिन्तितम् ।

प्राणपादे—, "असद्वा इदमग्र आसीत् तदाहुः ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । के ते ऋषय इति किं तदासीदिति । प्राणा वाव ऋषयः" इति जगदुत्पत्तेः प्राक् प्राणशब्दितानामिन्द्रियाणां सद्भावश्रवणात् प्राणोत्पत्तिवादिश्रुतयो जीवोत्पत्तिवादिश्रुतिवदन्यथा नेया इति "तथा प्राणा" इति[6] पूर्वपक्षे प्राप्ते, "तथा प्राणाः" । वियदादिवत् प्राणशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यप्युत्पद्यन्त एव । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिषु प्राक् सृष्टेरेकत्वावधारणात्, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इतीन्द्रियाणामाहत्योत्पत्तिश्रवणाच्चोत्पद्यन्त एव । न च इन्द्रियोत्पत्तिवादो जीवोत्पत्तिवादवदन्यथा नेयः, बाध-

---

हिशब्दचतुष्टयं वाक्यचतुष्टये सत्येवोपपद्यत इति निर्बन्धाभावात् पञ्चभिरेकमेव वाक्यं कृतम् । **अनिन्द्रियत्वेन प्राणमनःशून्यतयेति** । **अचक्षुरश्रोत्र**मित्युपकरणसामान्यशून्यत्वपरत्वात् प्राणमनःशून्यत्वलाभ इति भावः । **विकाररूपदोषेति अजरामरपदद्वया**भिप्रायेण ॥

३ 'तथा प्राणा' इति सूत्रं पूर्वपक्षपरमिव शाङ्करयोजनानुसारेण सिद्धान्तपरमप्यस्तिवत्याशयेन सिद्धान्तेऽपि तद्व्याख्यानम् । एकमेव सूत्रमुभयपरं योज्यते । तदिदं पूर्वोत्तरमीमांसयोः, आनर्थक्यात्तदङ्गेषु, कर्माभिधानादपूर्वमित्यादौ सिद्धम् ।

1. च. ख. 2. समष्टिरूपपुरुषः. ख. 3. अव्याकृताक्षरात्. क 4. देवदत्तात्. ग. 5. आपश्च पृथ्वी. ग.
6. 'तथा प्राणा इति' इति प्रथमं न. ख. कोशे ।

कार्यत्वात् । 'प्राणा वाव ऋषयः' इत्यत्र प्राणशब्दस्य सर्वेन्द्रियवाचित्वं समानाधिकरणतया ऋषिशब्दस्य चक्षुरादीन्द्रियवाचित्वासंभवात् । कथं तर्ह्येकस्मिन् प्राणे 'प्राणा वाव ऋषयः' इति बहुवचनं संगच्छते इति चेत् तत्राऽऽह—"गौण्यसंभवात् तत्प्राक्छ्रुतेश्च" । बहुवचनश्रुतिर्गौणी तत्र बहुत्वासंभवात् ; परमात्मन एव सृष्टेः प्रागवस्थानश्रवणात् तस्यैव प्राणशब्देन प्रतिपादनीयत्वात् । "तत्पूर्वकत्वाद्वाचः" । वागिन्द्रियकृत्यस्य वागिन्द्रियकार्याभिलपनकर्मभूतनामवाच्यवियदादिसृष्टिपूर्वकत्वात् प्रलये वागिन्द्रियादिकार्यशब्दाभिलापादिप्रयोजनाभावाच्च प्रलये तेषामवस्थितिरिति स्थितम् ॥ तथा तत्रैव वादे—"आनीदवातं स्वधया तदेकम्" इति महाप्रलयसमये प्राणकार्य-आननश्रवणात् "एतस्माज्जायते प्राणः" इति मुख्यप्राणोत्पत्तिवादो जीवोत्पत्तिवदौपचारिकत्वेन नेय इति शङ्कायाम्—"श्रेष्ठश्च" । श्रेष्ठप्राणोऽपि इन्द्रियवदुत्पद्यते । 'आनीदवात'मिति परब्रह्मणः आननं विद्यमानत्वमुच्यते, न मुख्यप्राणस्य ; अवातमिति वायुनाऽऽननस्यैव प्रतिषिद्धत्वादिति स्थितम् ।

तथा वियद्वादे— 'वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी' इत्यादौ वायुरूपात् ब्रह्मणोऽग्निसृष्टिः उत केवलवायोरेवेति विशये— "तेजोऽतस्तथा ह्याह" । अतः केवलवायोरेव तेज उत्पद्यते । 'वायोरग्नि'रिति हि श्रुतिराह । "आपः" । आपस्तेजस एवोत्पद्यन्ते । 'अग्नेरापः' इति हि श्रुतिराह । "पृथिवी" । पृथिवी अद्भ्य एवोत्पद्यते । 'अद्भ्यः पृथिवी' । 'ता अन्नमसृजन्त' इति हि श्रुतिराह । ननु कथमन्नशब्देन पृथिवी अभिधीयते तत्राह— "अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः" । महाभूतसृष्ट्यधिकारात् पृथिव्येवान्नकारणभूता अन्नशब्देनोपचारादुच्यते । तथा 'यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम्, यच्छुक्लं तदपाम्, यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति कृष्णरूपस्यान्नसंबन्धितया कीर्तनात् मुख्यमन्नमन्नशब्देनोच्यते ; अपि तु पृथिव्येव । तैत्तिरीयके 'अद्भ्यः पृथिवी' इति पृथिवीवाचकविस्पष्टशब्दान्तरश्रवणाच्च अन्नशब्देन पृथिव्येवोच्यते । ततश्च केवलवाय्वादेरेवाग्न्याद्युत्पत्तिः; न तु तच्छरीरकब्रह्मण इति पूर्वपक्षे प्राप्ते— "तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः" । तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । वाय्वग्न्यादिशब्दैः सः परमात्मैवाभिधीयते 'तत्तेज ऐक्षत—ता आप ऐक्षन्त' इति तत्तत्कार्यसृष्टिसंकल्परूपाभिध्यानरूपात् परमात्मलिङ्गात् । अचेतने तेजआदौ ईक्षणासंभवात् । 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च' । तुशब्दोऽवधारणे । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च', 'खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इत्यत्र सर्वेषां भूतानां परब्रह्मानन्तर्यरूपः 'वायोरग्निः, अग्नेरापः' इत्युक्तक्रमविपर्ययेण श्रूयमाणो यः क्रमः, स वाय्वादिशरीरकपरमात्मोपादानकत्व एवोपपद्यते ; न तु केवलवाय्वाद्युपादानकत्वे इत्यर्थः । "अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्" । विज्ञानसाधनत्वादिन्द्रियाणि विज्ञानमित्युच्यन्ते । ननु एतस्माज्जायत इति वाक्यं प्राणादीनां सर्वेषामव्यवहितब्रह्मोपादानकत्वं प्रतिपादयितुं न प्रवृत्तम् ; किंतु 'प्राणोत्पत्त्यनन्तरं मनसश्च सर्वेन्द्रियाणां चोत्पत्तिः । तत आकाशादिभूतानामुत्पत्तिः' इतीन्द्रियाणां

1. सर्वेषां. ख. ग. 2. समानाधिकृततया. ख. समानाधिकरणपरतया. ग. 3. श्रुतेः. ख. 4. अवस्थानम्. ख. 5. इदं श्रुतिवाक्यं न. ख. 6. तत्कार्य. ख. 7. अवधारणार्थः. ख. 8. 'तु' इति. ख.

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो[1] यस्य सूर्यः सोमात् सोमः पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् (व्याः)[5] ।

स्तस्य प्राणमनःप्रभृतीनां तत्सृष्टत्वप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तम् । श्रुत्यन्तर[3]सिद्धमहाभूतसृष्टिक्रमप्रत्यभिज्ञानरूपाल्लिङ्गा-दिति चेत्—न— **अविशेषात्** । अविशेषेण प्राणादीनां सर्वेषां ब्रह्मानन्तरकार्यत्वप्रतीतेर्निमित्तं विना परित्यागे कारणाभावात् । ननु वाय्वादिशरीरकब्रह्मणोऽस्याभूत्वे[2] वाय्वादिशब्दानां तच्छरीरकब्रह्मणि लक्षणा स्यात् तत्राऽऽह—"चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्" । तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । चराचरव्यपाश्रयो देवमनुष्यवृक्षादि[4]शब्दव्यपदेशो भाक्तः । वाच्यैकदेशे भज्यत इत्यर्थः । भक्त्या[5] प्रयुक्तो भाक्तः । भक्तिर्भङ्गः । विशिष्टवाची शब्दो विशेषणमात्रे भङ्क्त्वा प्रयुज्यते । वाच्यैकदेशे प्रयोगाद्भज्यत इत्यर्थः । 'वचसां वाच्यमुत्तमम्' इत्यादिप्रमाणानुसारात् सर्वेषां चराचरशब्दानां विशिष्टं ब्रह्मैवार्थः । विशेषणमात्र[6]प्रयोगस्तु अमुख्यः । ततश्च वाय्वादिशब्दैर्ब्रह्माभिधानं मुख्यमेव । यद्वा अभाक्त इति च्छेदः । चराचरवाचिशब्दैर्ब्रह्मव्यपदेशः **अभाक्तः** मुख्य इति यावत् । शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वादिति[7] स्थितम् ॥ ३ ॥ प्रकृतमनुसरामः-

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ अमुं मन्त्रं प्रस्तुत्य "स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति" इत्यत्र—"अग्निरिह द्युलोकः" । 'असौ वै लोकोऽग्निः' इति श्रुतेः । स्मरन्ति च मुनयः-

'द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।
दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥'

इति भाषितम् । **वाग्विवृताः** वागिन्द्रियव्यापारास्त[8] एव वेदाः । **वायुः प्राणः** । महावायुरेव देहधारकः प्राणः । जगत् सर्वमस्य देहान्तर्वर्तिहृदयाख्यमांसविशेषः । **पद्भ्यां पृथिवी** । पादावेव पृथिवीत्यर्थः । "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान"मिति (?) तृतीया । सर्वभूतानां तच्छरीरत्वात् सर्वेषामन्तरात्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः । **तस्मात्** अक्षरात् 'अग्निर्मूर्धे'त्यत्राग्निशब्दनिर्दिष्टो द्युलोकः । **यस्य** अग्नेः सूर्यः[9] **समिधः** इन्धनानि । 'असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम ! तस्याऽऽदित्य एव समित्' इति पञ्चाग्निविद्यायां श्रवणात् । **सोमात् पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम्** । अतो हि द्युलोकाग्नेर्निष्पन्नात्सोमात् पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्मात्पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यामग्नौ संभवन्ति । **पुमान् रेतः सिञ्चति**

५. तस्मादग्निस्समिद्धस्य सूर्यस्सोम पर्जन्य ओषधयः पृथिव्यामिति श्रुतप्रकाशिकापाठः (१-२-२३)।

1. समिधो यस्य. माध्व. समिधोयस्य. शाङ्क. 2. आह. ग. 3. श्रुत्यन्तरेऽपि महाभूत. ख. 4. मनुष्यादि वृक्षादि. 5. भक्त्वा. ख. 6. मात्रप्रयोग. ख. ग. 7. तत्र स्थितम्. ख. 8. व्यापारा एव वेदाः ग. वाग्विवृताश्च वेदाः वागिन्द्रियव्यापारा एव वेदाः. ख. 9. समिधः सूर्यः. ख.

पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात् (बहुधा)संप्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्मादृचस्साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।
प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः (जिह्वाः) ।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया[1] निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

योषितायाम् । ओषधस्य पुरुषाभ्यां हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुरुषरूपोऽग्नियोषिद्रूपाग्नौ रेतस्सेकं करोति । बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसूताः । एवं पञ्चाग्निविद्योक्तक्रमेण बह्वयः प्रजाः परस्मात् पुरुषात् संप्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः । तस्मादक्षरपुरुषादृग्यजुःसामवेदाः, दीक्षाः, अग्निहोत्राद्या यज्ञाः, सोमविकाराः क्रतवश्च, दक्षिणाश्च, संवत्सराद्याः[2] कालाः, यजमानः, कर्मफलभूताः स्वर्गाद्या लोकाश्चोत्पन्ना इत्यर्थः । लोकान् विशिनष्टि[3]—सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः । ये लोकाश्चन्द्रसूर्यकिरणपूता भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥ बहुधा कर्मज-आजानजादिभेदाद् बहुधेत्यर्थः । वयांसि पक्षिणः । शिष्टं स्पष्टम् । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ यवो दीर्घशूकधान्यविशेषः । व्रीहियवशब्दौ[4] धान्यमात्रोपलक्षकौ । तपः कृच्छ्रादिलक्षणम् । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । सत्यं सत्यवचनम् । ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गादिराहित्यम् । विधीयत इति विधिः नित्यनैमित्तिकादिः ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् । तस्मात् अक्षराच्छीर्षण्यानि चक्षुःश्रोत्रनासिकारन्ध्रयुग्मास्य-संचारीणि सप्तेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । सप्तार्चिषः समिधः सप्त जिह्वाः । गार्हपत्याद्या अग्नयः, इन्धनानि,[5] काल्यादिप्रभृतयः सप्त जिह्वाश्च प्रभवन्तीति पूर्वेणान्वयः । किञ्च[6] सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त । इमे सप्तापि लोका उत्पन्नाः, येषु लोकेषु हृदयगुहासु सुषुप्तिवेलायां शयानाः सप्त प्राणाश्चक्षुरादिगोलकप्रदेशेषु धात्रा निहिताः[7] सन्तश्चरन्तीत्यर्थः । सप्तसप्तेति वीप्सा पुरुष-भेदाभिप्राया ॥ ८ ॥

---

1. गुहाशयो माध्व. 2. संवत्सराद्यः. ख. 3. अवतरणमिदं न, ग. 4. शब्दः—लक्षकः. ख. 5. इन्धनादीनि. ख. 6. किञ्चेति न, ग. 7. विहिताः. ग.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्व(स)रूपाः ।
अतश्च सर्वा (विश्वा) ओषधयो रस(सा)श्च येनैष भूतैः(एतेषु भूतेषु) तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं (सर्वं) कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे । स्पष्टोऽर्थः । **अस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः** । **सर्वरूपाः** बहुरूपाः **सिन्धवः** गङ्गाद्याः सरित इत्यर्थः । **अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च** । स्पष्टोऽर्थः । ननु पृथिव्या एवौषधयो जायमाना दृश्यन्ते । इक्ष्वादिभ्यो रसा जायमाना दृश्यन्ते । कथमक्षरात् सर्वं जायत इत्युच्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—**येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा** । येन यस्मात्कारणात् एष अक्षरपुरुषः सर्वैर्भूतैः परिवृतः सन् तदन्तरात्मतया वर्तते, तस्मात् पृथिव्यादिभ्यो जायमाना अपि अक्षराद्ब्रह्मणो जाता इति शक्यते वक्तुमिति भावः ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वम् (सर्वम्) । यस्मादसौ सर्वभूतान्तरात्मा, तस्मात् सर्वमिदं पुरुषोपादानकत्वात्पुरुष एव । तस्मात्तद्विज्ञाने सर्वस्यापि ज्ञानमुपपद्यत इति भावः ।

कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । तस्य जगत्सृष्ट्यनुकूलः कर्मशब्दितो व्यापारः सृष्ट्यालोचनात्मकं तप एव । 'एको व्यापी सदा शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः' इति प्रकृतिब्रह्मशब्दित प्रकृति परभूतमुक्तात्मनाम् अमृतवत् परमानन्दतया भोग्यभूतं ब्रह्माप्यक्षरपुरुष एवेत्यर्थः । **एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य** । हे **सोम्य** सौमाहे ! हृदयगुहायां निहितम् **एतत्** अक्षरं **ब्रह्म इह** लोके **यो वेद**, **स** ग्रन्थिवद्दुर्मोचाम**विद्यां विकिरति** निरस्यति । कॄ विक्षेपे इति धातुः ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

---

९. ९. मन्त्रद्वयं तैत्तिरीयनारायणे (९) । सप्तहोमा इत्यत्र सप्तजिह्वा इति, गुहाशया निहिता इत्यत्र गुहायान्निहिता इति, भूतैरित्यत्र भूत इति च भेदः । श्रुतप्रकाशिकायाम्, 'येनैष भूतै'रिति स्थाने 'एतेषु भूतेषु' इत्येव पठितम् ॥

१०. विश्वमित्यत्र सर्वमिति श्रुतप्रकाशिका । ब्रह्मपरामृतमिति ब्रह्मणः परा ये तेषाममृतमिति विग्रहः । 'पुरुष एवेदं सर्वं तपो ब्रह्मपरामृतमिति ब्रह्मपुरुषशब्दयोरेकविषयत्वावगमा'दिति श्रुतप्रकाशिकामनुसृत्य ब्रह्मपदं परब्रह्मपरवैयाधिकरण्येन ब्रह्मापीति पुनः ब्रह्मपदप्रयोगः । अत एव क्वचित् ब्रह्मशब्दितेति पाठाभावोऽपि युक्तः । परामृततात्पर्यमुख्यार्थत्वेऽत्रैव परामृतपदव्याख्यानसंभवेऽपि संभवदर्थान्तरसङ्ग्रहोऽपि युक्त इति सूचनायान्यथा व्याख्यातम् ।

---

1. रसाश्च, माध्व. 2. विकिरति ह. माध्व. 3. इत्युच्यत इति म. ख. 4. पुरुषोपादान ख. 5. कारणक एव. ख. 6. सर्वं क. पाठः ।

॥ द्वितीये द्वितीयः खण्डः ॥

हरिः ओम् ।

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत् पदम् अत्रैतत् समर्पितम् (तत्रेदं सर्वमर्पितम्) । एजत् प्राणन्निमिषच्च यत् एतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानात् यद् वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १

यदर्चिमत् यदणुभ्योऽणु[च]यस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः [1] (तद्वाङ्मनः) तदेतत् सत्यं तदमृतं तद् वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

[ऋग् धनुः यजुर्बाणः साम ज्या घोषणादिना ।
आथर्वणमयं शुभ्रं प्रतिगृह्णीत सुव्रतः ॥]

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्दधीत (सन्धीयत) ।

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत् पदम् । आविरित्यव्ययम् । योगिनामपरोक्षम् संनिहितं गुहाचरम् हृदयगुहावर्तितया सन्निहितम् । नाम=दुर्विज्ञेयस्वरूपतया प्रसिद्धम् । सर्वतो महत् पदं प्राप्यभूतमित्यर्थः । अत्रैतत्समर्पितम् एजत्प्राणन्निमिषच्च यत् । एजत् कम्पमानं जाग्रदिति यावत् । प्राणत् प्राणभृत् । निमिषत् सुप्तम् । जाग्रत्सुप्तादिभेदभिन्नं प्राणिजातमत्राक्षरपुरुषेऽर्पितमित्यर्थः एतज्जानथ सदसद्वरेण्यम् । स्थूलसूक्ष्मवस्तुभिराधारत्वेन प्रार्थनीयम् । आधारभूतमिति यावत् । तादृशमेतत् अक्षरम् । परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इतिश्रुतेर्विज्ञानशब्दो जीवपरः । विज्ञानात्परं जीवाधिकं प्रजानामुपायोपेयत्वेनात्यन्तवरणीयम्=अत्यन्तप्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदर्चिमत् यदणुभ्योऽणु च । यदर्चिष्मत् । अर्चिश्शब्दिततदीप्तिमत्त्वं विग्रहद्वारा द्रष्टव्यम् । अणुभ्यः अपि श्यामाकादिभ्यः । अतिसूक्ष्म(श्यामाकादिभ्योऽणिष्ठम् सूक्ष्म)तया सर्वान्तःप्रवेशयोग्यमित्यर्थः । यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च । लोकिनो लोकवासिनः । शिष्टं स्पष्टम् । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः । उशब्दोऽवधारणे । प्राणादिकमपि तदात्मकमित्यर्थः । तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि । तदेतदक्षरं सत्यम् अविनाशि अमृतम् असंसारि सोम्येति वाऽर्थः । तदेव मनसा वेद्धव्यं विद्धि समाहितमनोविषयं विद्धि । तत्र मनःसमाधानं कुर्वीति यावत् ॥ २ ॥

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संदधीत । उपनिषत्प्रसिद्धं प्रणवाख्यं धनुर्गृहीत्वा भगवदुपासनया स्थूलसूक्ष्मशरीराद्विवेचितमष्टाक्षरादिलक्षणमहास्त्रसंयोजितमात्मलक्षणं[2] शरं संदध्यात् । किं कुर्वन्नित्यत आह– आयम्य तद्भागवतेन चेतसा । भगवत्प्रवणेन चेतसा तद्धनुरायम्य । प्रणवाख्यस्य

१. तद्वाङ्मन इति पाठे वाङ्मनसागोचरमित्यर्थ उक्तो भावप्रकाशिकायाम् ॥

१. अक्षरमित्यत्र ब्रह्म इति. ग. २. विवेचितात्मलक्षणं महास्त्रसंयोजितं. ख.

आयम्य तद्भा गवतेन (तद्भावगतेन) चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

[लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरो मे सर्वतोमुखम् ।
वेद्धा सर्वगतश्चैव विद्धं लक्ष्यं न संशयः ॥

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥]

✓ यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।
तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

धनुष आयमनं नाम प्रत्यक्परमात्मनोः शेषशेषिभावलक्षणार्थप्रकाशकत्वेनानुसंहितत्वम् । तद्भावगतेन चेतसेति पाठे तद्भावः तत्प्राप्तिः । तद्भावगतेन चेतसा तत्प्राप्तीच्छया शरमायम्येत्यर्थः । तस्य चाऽऽयमनं नाम सेन्द्रियान्तःकरणस्य तस्य विषयान्तरविमुखीकरणपूर्वकमक्षरस्यैव लक्ष्याभिमुखतयाऽवस्थापनम् । लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि । हे सोम्य ! तदेवाक्षरं लक्ष्यं लभ्यं जानीहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति—प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । ओमित्यात्मानं युञ्जीतेत्यात्मरूपशरसमर्पणे हेतुत्वात् प्रणवस्य धनुष्ट्वेन रूपणम् । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् । अप्रमत्तेन विषयान्तरविमुखेन एकाग्रचित्तेन । वेधो हि तदेकशेषत्वेन तद्ध्यानम् । शरवत् तन्मय इति । यथा लक्ष्ये निमग्नस्य शरस्य लक्ष्यापेक्षया भेदकाकारास्फुरणम् , एवं परमात्मनि प्रणवेन समर्पितस्य प्रत्यगात्मनस्तत्साम्यलक्षणां मुक्तिमापन्नस्य ज्ञानैकाकारस्य देवत्वमनुष्यत्वादिलक्षणभेदकाकारास्फूर्तिरेव तन्मयत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथाऽऽत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः । यस्मिन्नक्षरे द्युपृथिव्यन्तरिक्षमनःप्राणादिकं समवेतम् , तमेकमेव स्वेतरसमस्तवस्तुनियन्तृत्वेन व्यापकतया आत्मानं जानीत; अनात्मविषया वाचस्त्यजत । कस्य हेतोः ? अमृतस्यैष सेतुः । नद्यादिषु हि सेतुः कूलस्य प्रतिलम्भकः । संसारार्णवपारभूतस्यामृतस्यैष प्रतिलम्भक इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(). सोम्य विद्धीत्युपदेशं गृह्णन् शिष्य आह लक्ष्यं सर्वगतमिति मन्त्रम् । गुरोरेव वा स्वानुभवप्रदर्शनरूपोऽयम् । लक्ष्यमित्यादिपादत्रयेण सर्वस्य सर्वगतत्वात् कथं वेधनमिति शङ्का । तत्सम्पादनोपायं वेद्धव्यत्वं वक्तुं चतुर्थपादः । तदुत्तरमन्त्रेणोपपाद्यते इत्यपि स्यात् ॥ (). आत्मानमित्यादि । मन्त्रोऽयम् (१-२-२३) प्रणवो धनुःशरो ह्यात्मा, आत्मानमरणिं कृत्वेत्यादिभिरुपासनस्य प्रकार उक्त इति श्रुतप्रकाशिकायां गृहीतः । अयं श्वेताश्वतरीयेऽपि । निगूढवदित्यस्य तात्पर्यचन्द्रिकोद्धृतब्रह्मबिन्दूपनिषदनुसारन्दोग्धिवत्तथा निगूढमिवेत्यर्थः ॥

1. आयमयेन, माध्व- पाठ.

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।
ओमित्येवं ध्यायथात्मानम्, स्वस्ति वः, पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञस्सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि ।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्नि(अन्तर्हृदये संनि)धाय
तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ८ ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः । स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । "संतं सिराभिस्तु लम्बन्त्याकोशसंनिभम" इत्युक्तरीत्या यत्र हृदये, रथनाभौ समर्पिता अरा इव, नाड्यः संहताः सङ्गताः, तत्र मध्ये स एषः प्रकृत आत्मा, "अजायमानो बहुधा विजायते । तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्" इति देवादीनां समाश्रयणीयत्वाय तत्तज्जातीयस्व(स?)रूपसंस्थानगुणकर्मसमन्वित स्वीयस्वभावमजहदेव स्वेच्छया बहुधा जायमानः सन् चरते वर्तत इत्यर्थः । ओमित्येवं ध्यायथाऽऽत्मानम् । स्पष्टोऽर्थः[1] । स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् । तमसः परस्ताद्वर्तमानाय वः पाराय "पर-तीराय । "पारावारे परार्वाची तीरे" इति नैघण्टुकाः । प्राप्यभूतायेति यावत् । [6]तत्पदप्राप्तये ओमित्येवमात्मानं ध्यायथेत्यन्वयः । एवं ध्यानाय प्रवृत्तेभ्यो युष्मभ्यं स्वस्ति भवतु ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्ववित् । उक्तोऽर्थः । यस्यैष महिमा भुवि । भूलोके संसारतन्त्र[7]प्रवर्तनरूप एष महिमा यदीयः । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्यो[8]म्न्यात्मा प्रतिष्ठितः । "यस्यैष महिमा भुवीति लीलाविभूत्यन्वय उक्तः । दिव्ये व्योम्नीति त्रिपाद्विभूतिरुक्ता"[9]इति व्यासार्यैरुक्तत्वात् वैकुण्ठाख्ये ब्रह्मपुरे परमे व्योम्नि अयमात्मा प्रतिष्ठित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने, हृदयं संनिधाय । मनोमयः विशुद्धमनोग्राह्यः । प्राणशरीरनेता । प्राणश्च शरीरं प्राणशरीरम् तस्य नेता । जीवस्य प्राणशरीरलम्भक इत्यर्थः । यद्वा "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः" इतिश्रुतेः प्राणः शरीरमस्य प्राणशरीरः स चासौ नेता च । प्रभुरित्यर्थः । 'अधिभूर्नायको नेता प्रभुः' इति हि नैघण्टुकाः । अन्ने अन्नपरिणामे शरीरे प्रतिष्ठितो यः—तस्मिन् चित्तं हृदयं संनिधाय । तद् विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति । अमृतं अस्पृष्टसंसारगन्धम् आनन्दरूपं यद्विभाति, तद्ब्रह्म विज्ञानशब्दितेन दर्शनसमानाकारेणोपासनेन धीराः प्रज्ञाशालिनः परिपश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

---

८ अन्तर्हृदये इति स्वरसपाठ एवात्र, पूर्वमुद्रितप्रकाशिकायाम् । अन्ने हृदयमिति पाठे संनिधायेत्यस्य सम्यक्प्रक्लिष्टो न ।

1. ओमित्येव, भाष्य. 2. पराय ! भाष्य. . व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः. शाङ्क; व्योम्न्यात्मासंप्रतिष्ठितः भाष्य. 4. अयं क. पाठः 5. इदं ख. कोशे न. पारतीराय. ग. 6. तत्प्राप्तये ध्यायथ, क. 7. तन्त्रवर्तन. ख. 8. व्योमनि. ख. 9. इदं पदं ख. कोशे न.

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ९ ॥
हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १० ॥

तस्य फलमाह— **भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ; क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ।** **हृदयस्य** अन्तःकरणस्य **ग्रन्थयो** ग्रन्थिवद्दुर्मोचा रागद्वेषादयः । हृत्स्थानमयत इति व्युत्पत्त्या हृदयशब्दितो जीवो वा । ब्रह्मज्ञानेन सार्वज्ञ्यसिद्धेः[1] सर्वविषयकाः संशया नश्यन्ति । अस्य च[?] प्रारब्धव्यतिरिक्तानि पूर्वाण्यनेकभवार्जितानि कर्माणि च नश्यन्ति । नाशो नाम कर्मणां फलजननशक्तिविनाशः । "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोः" इति सूत्रे "अघस्य विनाशकरणमुत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणम् । शक्तिश्चापि परमपुरुषाप्रीतिरेवे"ति भाषितम् । एतत् सर्वं कदेत्यत्राह— **तस्मिन् दृष्टे परावरे ।** परोऽवरो यस्मात् स **परावरः** । सर्वोत्कृष्टा अपि ब्रह्मादयो यस्मान्निकृष्टा इत्यर्थः । अथवा **परावरे** परावरशरीरके सर्वात्मभूते इत्यर्थः । तादृशे तस्मिन् दर्शनसमानाकारज्ञानविषयीकृते इत्यर्थः ।

न च "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति शरीरवियोगकाल एव पुण्यपापाख्यकर्मविनाशस्य श्रुतत्वात्, "सांपराये तर्तव्याभावात्" इति सूत्रतद्भाष्ययोरपि तथैव प्रतिपादनात्, **क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे** इति दर्शनसमानाकारज्ञानारम्भसमय एव श्रूयमाणः कर्मक्षयः कथमुपपद्यतामिति वाच्यम्— अस्मिन् वाक्ये श्रूयमाणः कर्मक्षयो दर्शनसमानाकारोपासनारम्भप्रीतस्य परमात्मनः- 'तस्य[2] प्राप्तावुपासकस्याघं क्षमिष्ये' इति संकल्परूपः । देहवियोगसमयभावी कर्मक्षयस्तु, 'क्षान्तम्' इति संकल्परूप इत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । "तस्यां हिरण्मयः कोशः" इतिश्रुत्युक्तरीत्या स्वप्रकाशतया कमनीयतया वा हिरण्मयशब्दाभिलप्ये अत्युत्कृष्टपदार्थोपलब्धिस्थानतया कोशतुल्ये **परे** उत्कृष्टे परमपदे । **पुरे** इति पाठेऽपि स्पष्टोऽर्थः । **विरजम्** । छान्दसमदन्तत्वम् । सत्त्वरजस्तमोतीतम् । **निष्कलं** निरवयवमित्यर्थः । **तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः** । शुभ्रम् अनवद्यम् । **ज्योतिषां ज्योतिः** प्रकाशकानामपीन्द्रियाणां प्रकाशकम् । ज्योतिःशब्दितदीप्तियोगो विग्रहद्वारको द्रष्टव्यः । **तद्यदात्मविदो विदुः ।** आत्मविदः **त**[3]द्विदुः, यदात्मतत्त्वमिति यावत् ॥ १० ॥

---

१० **प्रकाशकानामपी**ति । सूर्यादिप्रकाशकानामिन्द्रियाणामपि चेत् प्रकाशकम्, सूर्यादिप्रकाशकत्वं सुतरामिति दर्शयितुं इन्द्रियाणामित्युक्तम् । इन्द्रियाणामपीत्यन्वयेन सूर्यादिसमुच्चयार्थो वा **अपिशब्दः** । यथा बृहदारण्यके 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यत्र ज्योतिषामिति इन्द्रियार्थकम्, प्राणमिति वाक्यशेषात्, तथैव **'न तत्र सूर्यो'** इति वाक्यशेषात् सूर्यादिज्योतींषि गृह्यन्ते । एवं प्रसिद्धज्योतिर्ग्रहणेन श्रीगीताभाष्ये ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः (१३-१७) इत्यत्र '**ज्योतिषां** दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव ज्योतिः प्रकाशक'मिति जीवात्मा वर्ण्यते । उच्यते चात्र समनन्तरमेव ज्योतिर्द्वयं भवतीति । ननु द्वितीयज्योतिःपदस्य प्रकाशकमित्यर्थः 'प्राणस्य प्राणं चक्षुषश्चक्षुरि'तिवत् । तत्र दीप्तिमत्त्वं कथं लभ्यते ।

1. सार्वज्ञ्ये सिद्धे. ख. 2. तत्प्राप्तौ. ख. 3. यद्विदुः यदात्मतत्त्वं. ग.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥
[न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते न वान्ति वाताः कुतोऽन्या देवताः ।
स एष देवः कृतभूतभावन स्वयं विरुद्धो (विशुद्धो) विरज प्रकाशते ॥]
ब्रह्मैवेदममृतं [यत्] पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चात् [ब्रह्म] दक्षिणतश्चोत्तरतश्च[रेण]
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं [ब्रह्म] ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥
[पद्मकोशप्रतीकाशं सुषिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयात् विश्वस्यायतनं महत् ॥]

इति द्वितीयः खण्डः ॥ द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥

ज्योतिषां ज्योतिष्ट्वं प्रपञ्चयति—**न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः** । तस्मिन् दीप्यमाने नैतेषां सूर्यादीनां दीप्तिरस्तीत्यर्थः । नन्वतिभास्वरत्वेन सूर्यादौ प्रत्यक्षेणानुभूयमाने, तद्भासा च जगति भासमाने, **न तत्र सूर्यो भाती**ति प्रत्यक्षविरुद्धं कथमभिधीयत इत्यत्राऽऽह—**तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्** । इदं च जगद्भासकमादित्यादीनां परिदृश्यमानं रूपं न नैजम्, किंतु परमात्मदत्तं तदीयमेव तेजः । गीतं च भगवता—

" यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ "

इति । विवृतं चैतद्भगवता भाष्यकृता— " अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत्तेजः । तत्सर्वं तेजः तैस्तैराराधितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विद्धि " इति । अतो याचितकमण्डन[1]पुरुषतुल्यानामेतेषां भास्वररूपशालिनामपि अनन्याधीननैजस्वाभावात्, **न भाती**त्यपदेशो युज्यत इति भावः । **तस्य भासा सर्वमिदं विभाति** । सर्वप्रपञ्चभासकस्यापि सौरा(र्या)दितेजसस्तद्दत्तत्वेन[2] स्वकार्यत्वाभावादिति भाव ।

अत्र वक्तव्यं सर्वं **कठवल्लीविवरणे** उक्तं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

उपसंहरति—**ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण** । सर्वासु दिक्षु यदिदं दृश्यते, [3]तत्सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । **अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्** । **[इदं वरिष्ठम्]** वरणीयतमं ब्रह्मैवेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां चतुर्थः खण्डः ।
द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ननु कथमुच्यते दीप्त्यभाव इति चेन्न; शक्यार्थापरित्यागेनाजहल्लक्षणया प्रकाशकदीप्तिमदित्यर्थः संभवादिह विवक्षितं। दिव्यमङ्गलविग्रहदीप्तपर्याप्ततया. सूर्यादिज्योतिषां प्रमाणसिद्धत्वात् ।

११. मन्त्रोऽयं कठवल्ल्यामपीति तत्र टिप्पणी द्रष्टव्या ।

1. याचितकमण्डनक. ख. याचितकुण्डलमण्डित. क. ? 2. तदीयत्व. ग. 3. तत्सर्वं वरिष्ठं वरणीयतमं ब्रह्मैवेत्यर्थः शिष्टं स्पष्टम् . ख

॥ अथ तृतीयमुण्डकम् ॥

हरिः ओम् ।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

नन्वेकस्यैव ब्रह्मणः सर्वदेहानुप्रवेशे तस्य सुखदुःखानुभवकृत्स्नप्रसङ्ग इत्यत्राऽऽह —

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । युज्यत इति युक् । युक्शब्दो गुणपरः । "समानगुणकः सयुक् इति व्यासार्यैर्विवृतत्वात् । सयुजौ=समानगुणकौ अपहतपाप्मत्वादिगुणैः परस्परसमानौ **सखायौ** सहचरौ द्वौ **सुपर्णौ** पक्षिसदृशौ **समानम्** एकं **वृक्षं** वृक्षवच्छेदनार्हं शरीरं समाश्रितावित्यर्थः । **तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति** । तयोर्मध्ये अन्यतरः जीवः स्वादु परिपक्वं **पिप्पलं** कर्मफलं भुङ्क्ते । अन्यस्तु परमात्मा अभुञ्जान एव प्रकाशते । अत्र शरीर-तदाश्रयजीवपरादिविषयवाचकशब्दनिरपेक्षेण विपर्ययवाचकवृक्षसुपर्णादिशब्दैर्वृक्षस्था वा स्वरूपमानलक्षणरूपका-तयोर्नित्यविच्छित्तिविशेषार्येति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । अनीशया भोग्यभूतया प्रकृत्या **मुह्यमानः**="पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ" "देहयोगाद्वा सोऽपि" इत्युक्तन्यायेन तिरोहितपरमात्मशेषत्वज्ञानानन्दलक्षणस्वस्वरूपः सन् **वृक्षे** वृक्षवच्छेदनार्हे एकस्मिञ्शरीरे जीवः 'स्थूलोऽहं,' 'कृशोऽहम्' इत्यादितादात्म्यबुद्ध्या पांसूदकवत् तदेकतामापन्नः सन् तत्संसर्गकृतानि दुःखान्यनुभवतीत्यर्थः । **जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः** । इतिशब्दो बुद्धिस्थप-

(१) सप्तकोशीः मन्त्रः अदृश्यत्वाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायां द्विरन्दित ... निर्णयभाष्ये ।

१. अत्र मन्त्रे परस्य स्वयं हेयरहितत्वमुच्यते ; उत्तरमन्त्रे च हेयनिवर्तकत्वमपि सह युङ्क्त इति सयुजौ एकत्र भोग्ये सह निविष्टौ । यद्वा युज्यत इति युक् । समानं युक् ययोस्तौ सयुजौ समानभोग्यकावित्ययोरिति प्रामाणिकः । "सायुज्यमुभयोस्तत्र भोक्तृव्यस्याविशिष्टता । सार्ष्टिता तत्र भोगस्य तारतम्यविहानतः" इति सार्ष्टिताशब्दार्थस्यापि अत्र घटनाय तु समानगुणकावित्यर्थ उच्यते । उक्तञ्च चरमश्लोकाधिकारे 'सायुज्यमन्यं स तु मोक्ष उक्तः' इत्यत्र सायुज्यं भोगसाम्यरूपमिति । सायुज्यं गुणान्तरेषु साम्यम्, सार्ष्टिता भोगसाम्यमित्यप्याहुः (तै. १२. अनुवाकभाष्ये)। भोक्तृव्यस्याविशिष्टतेत्यत्र भोग्यभोगोपकरणादिसर्वेनान्तर्यैणापहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्तसर्वग्रहणे तु सर्वमेकतात्पर्यकमेव मुक्तम् । न्यायसिद्धाञ्जने "समानगुणकत्वं ..." इति ।

१. २. मन्त्रद्वयं श्वेताश्वतरीयेऽपि (४)। तद्भाष्यमप्यवेक्ष्यम् ॥

१. इत्यासंक्याह. ख. २. युक्. इति न. ख. ग. ३. आदिपदं न. ख. ग. ४. परमात्माविशेष. ख. 5. एकं स्वेति पदं न. ख. 6. तत्र सर्ग. ख.

[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कर्तृत्वनियन्तृत्वदोषित्वादि [illegible] जुष्टं [illegible]। [illegible]। अखिलजगदीश[illegible] महिमानं च यदा, पश्यति [illegible] वीतशोकः [illegible]।

केचित् अनीशया [illegible] असमर्थत्वेनेत्यर्थः। लोके हि लौकिकोपि हि। [illegible] [illegible] [illegible] मुह्यन् [illegible] [illegible] स्वोद्धरणासमर्थः स्वयं पङ्कादुत्तीर्य [illegible] [illegible], [illegible] च दृष्ट्वा वीतशोको भवति। तत्समाधित्वानुमेय [illegible] "अनीशया [illegible] प्रकृत्या" [illegible] इति [illegible]। भोग्य भूतत्वस्य [illegible] [illegible]। तस्य सामर्थ्यलब्धार्थानुवादरूपत्वात् इति वदन्ति।

[illegible] "ननु कथं द्वा सुपर्णेति मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वम्। अन्तःकरण-जीवपरो ह्ययं मन्त्रः। [illegible] मन्त्रस्य तथा व्याख्यातत्वात्। तथा हि -- "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्। अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति ज्ञः ...तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इत्यत्र स्वाद्वत्ती-त्येतदन्तस्य वाक्यस्य सत्त्वपरत्वम्, अनश्नन्नित्यादेः क्षेत्रज्ञपरत्वं च प्रतीयते। न च सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दौ जीवपरमात्मपराविति वाच्यम् तयोश्शब्दयोरन्तःकरणजीवपरतया प्रसिद्धत्वात्। "तदेतत् सत्त्वम्। येन स्वप्नं पश्यति। अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा, स क्षेत्रज्ञः। तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इति सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयो-रन्तःकरणजीवशब्दाभ्यां पैङ्गश्रुत्यैव व्याख्यातत्वाच्च। येन पश्यतीति करणत्वप्रतीतेः सत्त्वं ह्यन्तःकर-णम्; स्वप्नद्रष्टृत्वाच्च क्षेत्रज्ञो जीवः। अतोऽयं मन्त्रोऽन्तःकरणजीवपर इति चेत्" --

"न तावज्जीवपरमात्मपरत्वमस्य मन्त्रस्यापवदितुं शक्यते। अनेन मन्त्रेण तुल्यार्थतया प्रत्यभिज्ञाय-माने, "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः" इत्यनन्तरं मन्त्रे जीवपरयोः प्रतिपन्नत्वात्। अस्य मन्त्रस्य तदेका-र्थ्याच्च। 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते' 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः' इति तयोरैकार्थ्यं हि प्रतीयते। 'समाने वृक्षे' इति मन्त्रे च पुरुषो जीवः; अन्तःकरणस्य पुरुषशब्दवाच्यत्वाभावात्। 'शोचति' 'मुह्य-मानः' 'पश्यति' 'वीतशोकः' इति पदानामस्वारस्यप्रसङ्गाच्च। अन्यश्च परमात्मा; ईशशब्दोक्तत्वात्; स्वविषय[क]ज्ञानेन वीतशोकत्वहेतुत्वाच्च॥ न केवलमनन्तरमन्त्रैकार्थ्याद् 'द्वा सुपर्णे'ति मन्त्रस्य जीवपर-मात्मपरत्वम्; किंतु स्ववाक्ये 'स्वाद्वत्ति, अनश्नन्नन्यः' इति भोक्तृत्वाभोक्तृत्वश्रवणाच्च तदवसीयते। चक्षुःश्रोत्रादीनां द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिवत् अन्तःकरणस्यापि करणत्वादेव भोक्तृत्वं हि न संभवति। जीवस्य च वृक्षशब्दोक्तदेहपरिष्वङ्गदशायामेवानश्नत्त्वमपि नोपपद्यते॥"

"तर्हि पैङ्गिश्रुतेः कोऽर्थः। उच्यते---सत्त्वं बद्धजीवः। 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इति नामानुशासनाज्जन्तुपरत्वावगतेः। जन्तुश्च चेतनः; "प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्यु-शरीरिणः" इति नामपाठात्। "वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्" इति प्रयोगात्।

1. इदान्त. ख. [illegible] कर्मकरत्वं पुनर्यदाशब्दाद्गतः)। 2. अयं ख. पाठः. 3. जीवपरमात्मभेद-परत्वम्. ग.

"न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥" इति दर्शनाच्च ।

क्षेत्रज्ञशब्दश्चात्र परमात्मपरः । अर्थान्तरप्रसिद्धाकाशप्राणादिशब्दवत् अर्थानुपपत्त्या परमात्मपरत्वोपपत्तेः । "विष्णोर्नामसहस्रं मे" इत्युपक्रम्य, 'क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च' इति परमात्मनि प्रयोगात् । क्षेत्रं जानातीत्यवयवार्थस्य तस्मिन्नेव पुष्कलत्वाच्च ।

मोक्षधर्मे — 'तत्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ।
प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ॥
सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ॥' इति.

तत्रैव — 'विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ।
क्षेत्राणि च शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे ।
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥'

इति प्रयोगात् ।

तत्रैव कपिलासुरिसंवादे — "ज्ञानेनासुरे! क्षेत्रं क्षेत्रज्ञो द्रष्टा शुचिरूपेक्षकः । ज्ञातृकं बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धयोः परममृतं विदित्वा निरवयवमनन्तमनन्तं दुःखादिमुच्यत एव" इति बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धशब्दाभिहितयोश्चिदचितोः परस्य क्षेत्रज्ञशब्देनाभिधानात् । तत्र पञ्चविंशतितत्त्वानि क्षेत्रशब्देनोक्त्वा, "एतस्मात्सर्गादपवृत्तोऽपवर्गदः क्षेत्रज्ञः शुचिरूपेक्षकः बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धयोः परस्तात्" इति. तत्रैव — "अन्यदुदकम्, अन्यत् पुष्करपर्णम्, तथाऽन्यत् क्षेत्रम् अन्यः पुरुषः पञ्चविंशकः अन्यश्चास्मात् क्षेत्रज्ञः" इति, पुनश्च तत्रैव, "एवमासुरे! अन्यदव्यक्तमन्यः पुरुषः पञ्चविंशतितत्त्वम् अन्योऽस्मात् क्षेत्रज्ञः" इति पञ्चविंशात् परस्मिन् क्षेत्रज्ञशब्दप्रयोगात् ।

सनत्कुमारनारदसंवादे [च]

"पश्यः पश्यति पश्यन्तमपश्यन्तं च पश्यति ।
पश्यन्तं पश्यपश्यत्वात् पश्यापश्ये न पश्यति ॥"

इति श्लोकमुक्त्वा, "प्रकृतिं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं च अपरः क्षेत्रज्ञः षड्विंशकोऽनुपश्यति; न तु पञ्चविंशकः क्षेत्रज्ञः प्रकृतिर्वा परं क्षेत्रज्ञं पश्यति" इति प्रयोगाच्च । अत्र चात्मशब्दवत् क्षेत्रज्ञशब्दस्य जीवपरसाधारणस्य पञ्चविंशकपरशब्दविशेषितस्य जीवपरमात्मविषयत्वदर्शनाच्च ।

"योऽस्याऽऽत्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मेति चोच्यते ।" इति मानवप्रयोगाच्च ॥

1. अर्थान्तरपरत्वे बाधक. ख. 2. आसुरे! क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ. ख. ग.

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

'येन स्वप्नं पश्यती'त्यत्र येनेतीत्थंभावे तृतीया । येन विशिष्टः परमात्मा स्वप्नं पश्यतीत्युच्यते ततश्च "काठिन्यवान् यो बिभर्ति" इति पृथिवीद्वारा काठिन्यवत् स्वप्नद्रष्टृत्वं जीवद्वारा परमात्मविशेषणं भवतीति न विरोधः । शारीरशब्दश्च "तस्यैष एव शारीर आत्मा" इतिवदत्रैव स्वव्यतिरिक्तसकल निर्वाहकत्वशरीरकं परमात्मन्युपपद्यते । उपद्रष्टेति निरुपाधिकं द्रष्टृत्वं च तस्यैवोपपद्यते । एवं शारीर उपद्रष्टेति पदद्वयेन परस्य क्षेत्रज्ञशब्दवाच्यत्वमुपपादितं भवति । अतो द्वा सुपर्णेति मन्त्रो जीवपरमात्मपरः ।

किं च 'इयदामननात्' इत्यधिकरणे--- 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रे भोक्त्रभोक्त्रोः प्रतिपाद्यता 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र तु भोक्त्रोरेव प्रतिपाद्यता, पिबन्ताविति श्रवणात् । न च पिबन्ताविति छत्रिन्यायेन पिबदपिबत्समुदायलक्षकमिति वाच्यम्--मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावादिति पूर्वपक्षं कृत्वा "ऋतं पिबन्तौ" 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्र च द्वित्वसंख्याप्रतीतेरैक्यं प्रतीयते । तत्र च 'द्वा सुपर्णा'विति मन्त्रे 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यः' इति अशनायाद्यतीतः परमात्मा प्रतीयते । अत एव 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इति वाक्यशेषे परमात्मन एव प्रतिपादनं दृश्यते । 'ऋतं पिबन्ता'विति मन्त्रे च 'अन्यत्र धर्मा'दित्युपक्रमेण परमात्मनः प्रकृतत्वात्, 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् पर'मिति परमात्मविषयवाक्यशेषाच्च परमात्मैव प्रतिपाद्यः । अतः ऋतं पिबन्तावित्येतत् छत्रिन्यायेन योज्यम् । अतो वेद्यभेदाद्विद्याभेदः" इति तदीयभाष्य एव प्रतिपादिततया तयोर्मन्त्रयोर्भिन्नार्थत्वसमर्थनस्य तद्विरुद्धत्वात् तस्माद् द्वासुपर्णेति मन्त्रो जीवपरमात्मपर एव । सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दावपि तत्परावित्येव युक्तम् ॥ २ ॥ प्रकृतमनुसरामः---

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ पश्यतीति पश्यः । "पाघ्राध्माधेड्दृशः शः" इति शप्रत्यय शित्वात् पश्यादेशः । यस्मिन् काले([1]) **पश्यो** ब्रह्मदर्शी **रुक्मवर्णम्**--'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः' इत्युक्तरीत्या देदीप्यमानमङ्गलविग्रहयुक्तम् ईशं जगदीशितारं न कर्तारं **ब्रह्मयोनिम्**--'तस्मादेतद्ब्रह्म'तिनिर्दिष्टाव्यक्तब्रह्मोपादानभूतम्, 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने ॥' इत्युक्तरीत्या **पुरुषशब्दनिर्दिष्टं** वासुदेवं यदा पश्यति, तदा पुण्यपापे निरस्य **निरञ्जनः** निरस्तप्रकृतिलेपः सन् अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकलक्षणेन ब्राह्मेण रूपेण परमसाम्यमुपैतीत्यर्थः । व्यासार्यैः[2] **ब्रह्मयोनिमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणाप्रसङ्गाद्ब्रह्मयोनिशब्दयोः सामानाधिकरण्यमित्युक्तम् । तदतिसुन्दरम् ॥ ३ ॥**

1. येनेति इति न. ख. ग. 2. व्यासार्यैः. ख.

प्राणो ह्येष [यः] सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवते ना(तिना)तिवादी ।
आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष [हि] ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥
सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तश्शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥
सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन(त्यस्य) पन्था विततो देवयानः ।

प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति । अत्र "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति" इत्यादाविव प्राणशब्दः परमात्मपरः । एष परमात्मा सर्वभूतशरीरी विभातीत्यर्थः । **विजानन् विद्वान् भव तेनातिवादी** । भवेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । **विजानन्** श्रवणमननाभ्यां जानन् **विद्वान्** समुपासीनः **तेन** परमात्मनाऽतिवादी भवेति शिष्यं प्रत्युपदेशः । अतीत्य सर्वान् वदितुं शीलमस्य सोऽतिवादी । यस्तु स्वोपास्यदेवतायाः सर्वातिशायित्वं वदति, सोऽतिवादीत्युच्यते । **आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्** । यस्य क्रीडा आत्मन्येव, नेतरत्र, स आत्मक्रीडः । यस्य रतिरात्मन्येव, न स्रक्चन्दनादिषु, स आत्मरतिः । रतिः स्रक्चन्दनादिजन्या प्रीतिः । क्रीडा उद्यानादिजन्येति भूमा-[illegible] । **क्रियावान्** अननुसंहितफलकर्मानुष्ठानशाली । एवंभूतश्च भवेति योजना । [illegible] एष [हि] **ब्रह्मविदां वरिष्ठः** इति । क्रियया ह्यन्तःकरणे परिशुद्धे ब्रह्मविद्यानिष्पत्त्या ब्रह्मविदां वरिष्ठो भवति ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ **क्षीणदोषाः** रागादिदोषशून्याः **यतयः** [illegible] पश्यन्ति, स शरीरान्तर्वर्ती **ज्योतिर्मयः** ज्ञानमयः **शुभ्रः** निर्दोष आत्मा, "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः" इत्युक्तबाह्याभ्यन्तरेन्द्रियैकाग्र्यलक्षणतपसा, आगमोत्थज्ञानेन च, स्त्रीसंभाषादिराहित्यलक्षणनित्यब्रह्मचर्येण च, **सत्येन** भूतहितवचनेन च **लभ्यः** साक्षात्कर्तव्यः । अथवा **लभ्यः** प्राप्तव्य इत्यर्थः । प्राप्तिश्चोपासनाद्वारेति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

सत्येन लभ्य इत्युक्तं सत्यं स्तौति— **सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः** । लोके सत्यमेव जयति; नानृतम् । सत्यवादिना ह्यनृतवादी पराभूयते । अर्चिरादिरूपेण **विततो** विस्तीर्णो देवयानाख्यः पन्थाः सत्येन हि भवति=सत्यवादिनो हि भवतीत्यर्थः । तं मार्गं

१. **भवति नातिवादी**ति पाठे बहुसर्वविद्या न भवतीति भावप्रकाशिकायामर्थ उक्तः । **भवतेनातिवादी**ति पाठे छान्दसात्मनेपदस्यार्थ.पेक्षया पूर्वं **सौम्यविद्यो**निष्ठत्रापि भवेति पृथक्पदं युक्तम् । एवञ्च वेदान्त (दहरविद्या) प्रसिद्धमतिवादित्वं गृहीतं भवतीत्याशयेनान्यथा व्याख्यातम्—**भवेति लोडि**ति ॥

1. प्राणोह्येष यः शाङ्क. प्राणोह्येष माध्व. 2. एष ब्रह्मविदां शाङ्क. माध्व. 3. सत्यमेवं ? माध्व. 4. भवेति न. ग. 5. एष प्राणः परमात्मा. ख. 6. भवतीत्यर्थः. ग. 7. शीलं. ग. 8 स्यः. ग. 9. परिभूयते. ग.

येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा ज्ञानतृप्ताः यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम्

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति ।

दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यन्त्स्विहैव (पश्यत्स्वेतत्) निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति (ते) निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

किं च येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामाः । आप्तकामाः वितृष्णाः ऋषयः तत्त्वदर्शिनः येन मार्गेण तत् प्राप्नुवन्ति हि । किं तदित्यत्राऽऽह— यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम् । यत्र स्थाने सत्यवतस्तस्य परमप्राप्यं [illegible] ब्रह्माऽऽस्ते, तत् स्थानमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अतिशयितप्राप्यं विशिनष्टि— बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति । स्वरूपतो गुणतश्च बृहत् दिव्यं अप्राकृतमित्यर्थः [illegible] सर्वचेतनान्तःप्रवेशानुगुणसूक्ष्मकादपि तदनुप्रवेशसमर्थतया सूक्ष्मतरं दीप्यते तत् । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यन्त्स्विहैव निहितं गुहायाम् । दूरात्सुदूरे प्रकृतेः परस्तात् वर्तमाने परमपदे, इहान्तिके अण्डान्तर्वर्तिनि रविमण्डले, पश्यत्सु तत्त्वदर्शिष्विहैव गुहायां हृदयाकाशे च निहितम् स्थितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । देवाः इन्द्रियाणि । शिष्टं स्पष्टम् । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः । ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या "प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी" इति श्रुत्युक्तरीत्या ज्ञानप्रसरणहेतुः परमात्मा ज्ञानशब्देनोच्यते । अयमन्वयः—निष्कलं परमात्मानं ध्यायन् परमात्मप्रसादेन विशुद्धान्तःकरणो भवति । ततस्तं तं पश्यति=दर्शनसमानाकारज्ञानेन तं विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं

७. अण्डान्तर्वर्तिनीति इहेतिशब्दार्थः । दूरादित्यस्य [illegible] मिहेत्यस्य [illegible] अन्तिक इति श्रीवेङ्कटाद्रिप्रभृतिकं भाष्यम् ।

८. धर्मभूतज्ञानप्रसादस्य सत्त्वशुद्ध्यधीनत्वात् प्रसादाधीनत्वं सत्त्वशुद्धेः [illegible] ज्ञानशब्दस्य परमात्मपरत्वाश्रयणेन निर्वहति ज्ञायत इति । ज्ञानानन्दमयदिव्यमङ्गलविग्रहमहिततया सकलं परमात्मानं ध्यात्वा तत्प्रसादेन विशुद्धसत्त्वो निष्कलं परमात्मस्वरूपमपि ध्यायन् पश्यतीत्यर्थोऽपि घटते ॥

९. ओतमित्यत्रापि पूर्वार्धे यस्मिन्निति पदमनुषञ्जनीयम्—अत्र प्रजानां सर्वमिति पदद्वयश्रवणात् यस्मिन्निति परमात्मपरमेव युक्तम् । एवं च पूर्वार्धेऽपि तत् तत्परमेव । तथा च तत्प्रतिसंबन्धी एषोऽणुरित्येतच्छब्द इति परमात्मन एव [illegible] न भवतीति दुर्विज्ञेय इत्यर्थ उक्तः । परंतु 'स्वशब्दोन्मानाभ्यां च' इति सूत्रभाष्ये [illegible] मतान्तरखण्डनावसरे श्रुतप्रकाशिकायामप्येवम्—अथापि पूर्वं पश्चाच्च परमात्मन एव प्रस्तावात्, [illegible] मुनिर्विहेऽत्र जीवात्मग्रहणं मा भूदिति कृत्वा योजनं दर्शिता । ननु यच्छब्दस्य परमात्म[illegible] कथमिति चेत् उच्यते पूर्वार्धमुत्तरार्धात् पृथग्वाक्यम् । यस्मिञ्जीवात्मनि

१. सत्यदर्शिन. ग २. तदिति न. ख. ३. अमूर्तं. ख.

प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।

तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं(स्थं) ह्यर्चयेद् भूतिकामः ॥ १० ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

हरिः ओम् । स वेदैतत् परमं ब्रह्म धाम यत्र (यस्मिन्) विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।

उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा । यस्मिन्नात्मनि प्राणापानादिरूपेण विभक्तः [illegible] आश्रितः ; प्राणैः इन्द्रियैः सह [illegible] सर्वमपि मनः आश्रितम् -- यस्मिंश्च परमात्मनि विशुद्धे [illegible] सति एष जीवात्मा [illegible] विभवति । स एषः अणुः दुर्विज्ञेयः आत्मा विशुद्धेन मनसा ग्राह्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्, तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् । संविभाति [illegible] कामान् [illegible] जयते जयति=वशीकरोतीत्यर्थः । [illegible] तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकामः । [illegible] लोकान् [illegible] [illegible] इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

आत्मवेत्तृज्ञानस्य [illegible] आह स वेदैतत् परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं जगज्जातं निहितं शुभ्रं निर्मलं स्वप्रकाशं भाति, एतत् ईदृशं सर्वकामा-[illegible] धामशब्दितं परमं ब्रह्म [illegible] पूर्वोक्त आत्मज्ञो वेदेत्यर्थः । उपासते पुरुषं ये ह्यकामाः ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः । अतः ये धीराः प्रज्ञाशालिनस्तादृशमात्मज्ञं पुरुषं फला-न्तरकामनारहिता मुमुक्षवः सन्तः [illegible] उपासते, ते एतच्छुक्रं चरमधातुमतिक्रम्य वर्तन्ते--जन्म-शून्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

[illegible] निहितः, एष आत्मा चेतसा [illegible] वेदितव्यः ; न तु [illegible] वेद्यः । यस्मिंस्तु विशुद्धे सत्येव [illegible] परमात्मनि [illegible], एष आत्मा विभवति विमुक्तो भवति, न त्वणुरिति योजना । अथवा यस्मिन् परमात्मनि [illegible] एष आत्मा [illegible] विशुद्धे विविक्ततया गृहीते विभवति विशेषेण आविर्भवति, एष आत्मा अणुत्वेनैव वेदितव्य इत्येवमुत्तमम् ॥

1. स इत्यात्मज्ञमनूद्य, पुरुषमिति परमात्मनश्च ग्रहणमपि संभवति ॥

1. यस्मादसौ. ग. 2. परं ब्रह्म. ग. नारायणमिति न. ग. 3. अत इति न. ग. 4. तत्परमात्मनं. ख.

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जा(भृज्जा)यते तत्र तत्र (यत्र तत्र)
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च(स्तु) इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्य(न्न तपसोऽप्य) लिङ्गात् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशति(ते) ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः । यस्तु देवत्वमनुष्यत्वादीन् कामान् भोग्यतया मन्यमानः कामयते, सः तत्र तत्र देवत्वमनुष्यत्वादौ कामभिः कामैः—तत्तत्कामवशादिति यावत्— देवमनुष्यादिरूपेण जायते । पर्याप्तं परिपूर्णे ब्रह्मणि कामनावतः कृतात्मनः विदितात्मतत्त्वस्य तु इहैव अस्मिन्नेव जन्मनि सर्वाः आशाः लुप्ताः । अतः[2] न जन्मान्तरप्रसक्तिरित्यर्थः । कृतात्मन इत्यत्र शब्दददुरं करोतीत्यत्रेव[3] कृञो ज्ञानमर्थः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । प्रवचनशब्देन मननं लक्ष्यते; तत्साधनत्वात् । मेधाशब्दश्च निदिध्यासनवाची । श्रवणमनननिदिध्यासनैः केवलैर्न प्राप्य इत्यर्थः । पुनः केनेत्यत्राऽऽह—यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । एषः परमात्मा यमुपासकं वृणुते, तेन प्राप्यः; वरणीयेन प्राप्य इति यावत् । प्रियतमश्च वरणीयो भवति । प्रियतमत्वं च स्वस्मिन् प्रीतिमत्त्व एव । अतश्चायमर्थो लभ्यते-'यस्तु परमात्मनि निरतिशयप्रीतिमान्, स परमात्मानं प्राप्नोति' इति । प्रीतिरूपापन्नभगवदुपासनस्य भगवत्प्रीतिद्वारा भगवत्प्राप्तिहेतुत्वमित्यर्थः । तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् । तादृशस्योपासकस्यैष आत्मा स्वात्मानं प्रकाशयति; स्वानुभवमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाऽप्यलिङ्गात् । अयमात्माऽवसन्नमनसा न लभ्यः । अवसादो नाम देशकालवैगुण्यादिजन्यं दैन्यम् । तदभावो हि बलम् । प्रमादः अनवहितचित्तता । तपश्शब्दः तपःप्रधानसंन्यासाश्रमपरः । "तप एव द्वितीयः" इतिवत् । तस्य च लिङ्गं शिखायज्ञोपवीतशिक्यजलपवित्रादि । तद्रहितात् संन्यासादपीत्यर्थः । तपस इत्येतत् आश्रमान्तरस्याप्युपलक्षणम्; सर्वाश्रमाणामपि ब्रह्मविद्याधिकारसत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । लिङ्गशून्यैराश्रमैर्न प्राप्य इत्यर्थः । आश्रमलिङ्गानि अपेक्षितानीति यावत् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम उक्तैर्बलाप्रमादसलिङ्गाश्रमैर्यो विद्वान् ब्रह्मप्राप्तये यतते, तस्य एषः तादृशोपायसंस्कृतः आत्मा स्वरूपं धाम प्राप्यं परं ब्रह्म [3]प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

३. श्रयं कठोपनिषद्यापि ॥ ४. तस्यैष आत्मेति । तस्येति कर्तुर्देहिनः, आत्मेति तदीयशुद्धस्वरूपस्य ग्रहणम् ।

1. तु इहैव इति न ग. 2. अतः इति न ग. 3. प्राप्नोतीत्यर्थः ख.

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानस्सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु (तु) परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥
गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः । ऋषयः तत्त्वदर्शिनः एनं परमात्मानं **संप्राप्य** जीवद्दशायामेवानुभूय तेनानुभवेन सन्तुष्टाः **कृतात्मानः** लब्धात्मसमताकाः अपगतविषयाशाः अत एव **प्रशान्ताः** निगृहीतेन्द्रियाश्च ये सन्तीत्यर्थः[1] । ते **सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति** । ते सर्वदेशावच्छेदेन अन्तर्बहिश्च सर्ववस्त्वनुगतं परमात्मानं देशविशेषविशिष्टं प्राप्य आविर्भूतब्राह्मरूपाविशिष्टात्मानो धर्मभूतज्ञानेन सर्वं वस्त्वनुगत्या व्याप्नुवन्ति: सर्वमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ये यतयः निर्जितेन्द्रियाः कर्मफलसंन्यासेन शुद्धसत्त्वाः परिशुद्धान्तःकरणाः वेदान्तश्रवणजन्यज्ञानेन निर्णीतपरमात्मतत्त्वाः सन्ति ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे । "ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । तत्र बहुवचनं छान्दसम् । परान्तकाले—'अन्तकाले च मामेव' स्मरन्मुक्त्वा चरमदेहावसानसमये **परामृतात्** प्रकृतिसम्बन्धात् सर्वे परिमुच्यन्त इत्यर्थः ।" इति 'विशेषं च दर्शयति' इति सूत्रे व्यासार्यैरयं मन्त्रखण्डो विवृतः[6] । "ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे" इति पाठे, ते चरमशरीरावसाने भगवल्लोकेषु, परम् अमृतशब्दितं ब्रह्म प्राप्यत्वेन येषां ते **परामृताः**—ब्रह्म प्राप्ता इति यावत्—स्वरूपतिरोधायकाविद्यया सवासनं विमुक्ता भवन्ति । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुतेरित्यर्थः । न च भगवल्लोकस्यैकतया कथं बहुत्वमिति शङ्कनीयम् । "परस्य ब्रह्मणः परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिताः स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोका नात्यन्ताय न सन्ति, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रामाण्यात्" (४-३-११) इति भगवता भाष्यकृतोक्तत्वात् ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु । मुच्यमानजीवोपकारिकाः 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम् ।' इत्यादिप्रश्नोपनिषदुक्तप्राणादिनामान्तषोडशकलामध्ये कर्मव्यतिरिक्ताः पञ्चदश कलाः स्वस्वप्रकृतिषु संश्लेषविशेषयुक्ता भवन्ति । देवाः वागादीन्द्रियाणि तत्तदधिष्ठातृ-आदित्यादिदेवतासु प्रतिष्ठां संसर्गविशेषं गच्छन्ति; न तु लीयन्ते । इन्द्रियादीनामाकल्पस्थायित्वात् । 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्' इत्यादिषु वागादीनामग्न्याद्यप्ययश्रवणस्य भाक्तत्वमिति

६ अयं तैत्तिरीयेऽपि । विवृत इति । तत्र करिष्यमाणस्य विवरणस्य प्रतिज्ञा अदृश्यत्वाधिकरणे कृतेत्यपि ध्येयम् ॥

1. मुक्तात्मानस्सर्वमेवाविशन्ति. मा. ख. 2. प्रतिष्ठा इत्यनुस्वाररहितपाठ एव श्रुतप्रकाशिकायामपि । 3. इत्यर्थ इति न. ग. 4. ...नुभवेन. ख. 5. तदधिष्ठात्रादिदेवतासु. ग. 6. इन्द्रियाणां. ख.

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥
यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

"अस्मात्कृतिनिश्चितं गतिं चेत्स मन्त्रवान्" इति श्रुतवचनात् । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति । अपि च कर्माणि अदत्तफलानि दर्शनसमानाकारज्ञानाग्निसमये. 'क्षीयन्ते' इति सकलकर्मक्षयश्रवणात्. तानि कर्माणि च विज्ञानमय आत्मा च 'अक्षरात्परतः' इति सर्वस्मात् परस्मिन् अव्यये अक्षरे एकीभवन्ति । असत्कल्पत्वमेतिरोहितानां कर्मणां तत्रैकीभावः तद्वर्शनत्वं ज्ञानं स्य ... तत्रैकीभावो नाम तत्प्रकारकभेदकाकारत्यागः । कर्मणां नाशात् कलानां मुच्यमानं प्रति ... ॥ ७ ॥

... विशदयति— यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । यथा गङ्गायमुनादिनद्यः स्यन्दमानाः समुद्राः गङ्गायमुनादीनि नामानि कुल्याल्पत्वादीनि रूपाणि च विहाय समुद्रे एकतामेव भजन्ते । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् । विद्वान् तद्वदेव भेदकं नामरूपादिकं विमुक्तः सन् । "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः" इति मन्त्रप्रतिपाद्यं पुरुषं प्राप्नोति । यथा नदीसमुद्रजलयोर्वस्तुतो नैक्यम्, अपि तु भेदकाकारप्रहाणमात्रम् ; एवमिहापि मुक्तस्य परमात्मना पूर्वमुक्तत्वमित्यपि नैक्यम् ; अपि तु परमसाम्यमात्रम् । अत एव कठवल्ल्यां "शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवती"ति सादृश्यमेवोक्तम् ; न तु तद्भावः ॥

ननु अवयवातिरिक्तावयव्यन्तराभाववादिनाम् परस्परसदृशानां घटावयवानां भिन्नानामेव सतामेकत्वव्यवहाराश्रयत्ववत्, कुण्डलकटकादीनां मृदात्मकत्वेनाभिन्नानामपि वस्तुतो भिन्नानामप्येकत्वावस्थाश्रयत्ववत्

१ श्रुतप्रकाशिकायाम्, 'मुक्तात्मपरिष्वक्तदेहेन्द्रियतदधिष्ठातृदेवतादीनामितरचेतनाचेतनवत् प्रलये परमात्मनि लयपर, न तु मोक्षपरः, मुक्तौ कलाशब्दोक्तभूतेन्द्रियाणां परमात्मना ऐक्यासम्भवात्' इत्युक्त्वा पञ्चदश कला पञ्च भूतानीन्द्रियाणि चेति ज्ञायते. अथापि तत्राख्ये कला इति भूतेन्द्रियसमष्टिः तत्र कश्चित् दोषमन्वाहृत्य तद्दूषणपरम् न तु तथाऽर्थाभिमतम् । अस्मत्पक्षे इन्द्रियाण्येकादश तथा षोडश कला इत्येव वक्तव्यत्वात्—अतः षोडशकलाप्रदर्शकप्रश्नोपनिषद्वचनस्थोक्तकलाविषयतया यथाशाङ्करमेव व्याख्यानम् । ननु कलाशब्देनेन्द्रियाणां गृहीतत्वात् देवाश्चेत्यादिना किमुच्यते । उच्यते—पूर्वमिन्द्रियाणामुपादानकारणसंश्लेष उक्तः । उत्तरेणेन्द्रियादिगतदेवतानियमनव्यापाराणां प्रतिनियतदेवतानां विच्छेद इति । अत्र 'प्रलये परमात्मनि लयपर' इति श्रुतप्रकाशिकास्वारस्यात् गता इतिक्रियान्वयबलाच्च मन्त्रेऽस्मिन् विशिष्टमेकं वाक्यम्—उपादानेषु प्रतिष्ठां गताः पञ्चदश कलाः, प्रतिदेवतासु प्रतिष्ठां गताः देवाः कर्माणि विज्ञानमयश्च सर्वे परमात्मन्येकीभवन्तीत्येवंरूपमिति प्रतीयते । तथाच विज्ञानमये मुक्ते तदाधारे कलादीनि कथमवतिष्ठन्त इति प्रश्ने तस्य परमात्मना एकीभावे तेषां कश्चित् कालं निर्व्यापारतया स्थित्वा प्रलये तत्रैव एकीभावः कर्मणामात्मन्येव तदैव एकीभाव इति समाहितमिति ; मूले प्रतिष्ठा इति बहुवचनं द्विवचनेन प्रतिष्ठाव्यक्तिभेदात् । जात्येकवचनैकवचनेनानुवादो भाष्ये सर्वे इति पुंलिङ्गनिर्देशम्—"एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः" इति वैशेषिकदर्शनरसायनेऽस्मदीये द्रष्टव्यम् ।

१. स्यन्दमानस्समुद्रायणास्समुद्रं प्राप्यास्तं. माध्व. . नामेति न. ग. . अपितु इत्येतदनन्तरम् अपितु इत्यन्ते ग्रन्थम् ख.

स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित् कुले भवति ।
तरति शोकम्, तरति पाप्मानम् , गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥
तदेतदृचाऽभ्युक्तम्- (तदेष श्लोकः)
क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तदा समुद्रजलयोरपि परस्परसंश्लिष्टयोः संसर्गिद्रव्ययोगकृतावस्थाश्रयत्वमस्ति । ततश्च निर्विशेषब्रह्मैकता-पत्तिरेव परममुक्तिरिति चेन्न । निर्गुणविद्याश्रेष्ठत्वेन परैरभिमतायां प्रजापतिविद्यायामपि, 'स तत्र पर्येती'ति मुक्तब्रह्मणोराधाराधेयभावश्रवणात् । सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादिरूपधर्माणां मुक्तावेव आविर्भावस्य निर्गुणविद्याफलत्वेन 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु' इत्यत्र [illegible]कृतत्वात् । न च सत्यकामत्वं सत्यसंकल्पत्वं च [illegible] स्वरूपमात्रमिति शक्यते वक्तुम्, कामशब्दोदितानां कामनाविषयभूतपदार्थानाम्, संकल्पशब्दोदितस्य तत्सृष्टिहेतुभूताया[illegible]विशेषस्य च स्वरूपाद्[illegible]आवश्यंभावात् । तेषां च मुक्तावाविर्भावे कथं निर्विशेषतापत्तिः । अनाविर्भावे च प्रजापति[illegible], 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिना गुणाष्टकोपदेशवैयर्थ्यम् । न हि [illegible] सम्भवति; [illegible]पासनाविध्यनङ्गी-कारात् । [illegible] मुक्त्य[illegible] ब्रह्म[illegible]त्वात् । तत्त्वमस्यादिउपदेशस्थले ब्रह्मणो [illegible] प्रकारान्तरेण सार्थकत्वोपपादना-[illegible] । [illegible] निर्गुणविद्याफलत्वप्रतिपादकत्वसंभवात् । अतो निर्गुणविद्या[illegible] आविर्भावविध्यतया तद्विधिनाथनयैव साफल्यं वाच्यम् । अतश्च मुक्तौ निर्विशेषब्रह्म[illegible]कथनमसंगतम् ॥ ८ ॥

स, यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद, ब्रह्मैव भवति । य एतत् परमं ब्रह्म वेद

| वेदनं ध्यानविश्रान्तं ध्यानं श्रान्तं ध्रुवस्मृतौ । सा च दृष्टित्वमभ्येति दृष्टिर्भक्तित्वमृच्छति ॥

इत्युक्तरीत्या प्रीतिरूपापन्नदर्शनसमानाकारोपासनयुक्तो भवति, सः ब्रह्मैव भवति आविर्भूतब्राह्मरूपो भवतीत्यर्थः । आनुषङ्गिकं प्रयोजनमाह—नास्याब्रह्मवित् कुले भवति । अस्य कुले अब्रह्मवित् भवतीत्यर्थः । तरति शोकं तरति पाप्मानम् । स्पष्टोऽर्थः । गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ त्रिगुणात्मकप्रकृतिकारितरागद्वेषादिभ्यो विमुक्तः सन् आविर्भूतगुणाष्टको भवति ॥ ९ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । एतद्विद्यासंप्रदानमभिमुखीकृत्य ऋङ्मन्त्रेणोक्तम् । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः । नित्यनैमित्तिकक्रियायुक्ताः अधीतवेदाः ब्रह्म बुभुत्सवः एकर्षिशब्दितमग्निहोत्रं स्वयमेव जुह्वतीत्यर्थः । एकर्त्विङ्मात्रसाध्यत्वादग्निहोत्रस्यैकर्षित्वमित्यर्थः ।

१०. आथर्वणिकानामेकर्षिनामकोऽग्निरथर्वशिखाया प्रसिद्धः । अत्र एकर्षिमिति द्वितीयान्तत्वोपपत्तये अग्निहोत्र-मित्युक्तम् द्वितीयव्याख्याने श्रद्धयन्त इत्यत्रान्वयो विवक्षितः ॥

1. तदेष श्लोकः माध; तदेतदृचाभ्युक्तम् शाङ्क. 2. एकब्रह्मीन् माध. 3. संसर्ग. ख. 4. मुक्तावविर्भा. ख. 5. स्वरूपाविर्भाव ख. 6. प्रकर्षयेति न. ग. 7. ब्रह्म. ग. 8. रागादिभ्यः ख.

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

यद्वा एकर्षिमात्रपक्षे । मुख्यार्थे परमात्मा ; "तथा प्राणाः" इत्यत्र, "ऋषिशब्दश्च सर्वज्ञे तस्मिन्नेव युज्यते" इति [1]भाषितत्वात् । **श्रद्धयन्तः** तत्र श्रद्धायुक्ताः इत्यर्थः । **तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्** ॥ अत्र विद्याशब्दो ग्रन्थसंदर्भे वर्तते । तेषामेवैतां ब्रह्मप्रतिपादिकां वेदरूपां विद्यां प्रब्रूयात् ; यैः शिरस्यङ्गारपात्रधारणलक्षणमाथर्वणिकानां वेदव्रतत्वेन प्रसिद्धं यथाशास्त्रमनुष्ठितमित्यर्थः । अयं चार्थः "स्वाध्यायस्य तथात्वे हि—"इति सूत्रभाष्ये स्पष्टः ।

इत्थं हि तदधिकरणम्—नानाशाखास्वाम्नातानि वैश्वानरदहरोपासनादीनि अभ्यासप्रकरणान्तराभ्यां भिद्यन्ते । इतरथा पुनःश्रवणलक्षणाभ्यासस्य प्रकरणान्तरस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन पूर्वपक्षे प्राप्ते– "सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्" । सर्ववेदान्तेषु प्रतीयमानं वैश्वानरद्युपासनमेकमेव ; चोदनाद्यविशेषात् । चोदना तावत् 'वैश्वानरमुपासीत' इत्यादिका एकरूपैव । ब्रह्मप्राप्तिरूपफलसंयोगोऽप्यविशिष्टः । उपास्यरूपमप्यविशिष्टम् । वैश्वानरविद्येति समाख्याऽप्यविशिष्टा । अत "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्" इति शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तन्यायेनोपासनैक्यमेव [2]स्वीकर्तव्यम् । "भेदान्नेति चेदेकस्यामपि" । शाखान्तरेऽभ्यासप्रकरणान्तरवशेन विद्याभेदावश्यंभावान्न विद्यैक्यम्, विद्यैक्ये पुनःश्रवणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेन्न–एकस्यामपि विद्यायामध्येतृभेदात् पुनःश्रवणसार्थक्योपपत्तेर्न विद्याभेदः । ननु विद्यैक्ये मुण्डकाम्नाताक्षरविद्यायाः शाखान्तरा[3]धीताक्षरविद्यैक्येन, **तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्** इत्याथर्वणिकमात्रानुष्ठेयशिरोव्रताङ्गकत्वं शाखान्तराधीताक्षरविद्याया अपि स्यात् । न च इष्टापत्तिः । शिरोव्रतशून्यानाम् अनाथर्वणिकानामक्षरविद्यानिष्ठा न स्यात् । अत आथर्वणिकमात्रानुष्ठेयशिरोव्रताङ्गकमुण्डकाम्नाताक्षरविद्यायाः शाखान्तराधीताक्षरविद्या भिद्यत इत्यभ्युपगन्तव्यमिति चेत्– तत्राऽऽह – "स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः" । **तथात्व** इति निमित्तसप्तमी । स्वाध्यायस्य तथात्वसिद्ध्यर्थम् अध्ययनजन्यसंस्कारभाक्त्वसिद्ध्यर्थं शिरोव्रतोपदेशः । शिरोव्रताङ्गकाध्ययनेनोपनिषद्रूपस्वाध्यायस्य संस्कारो भवति । उपनिषदध्ययनाङ्गं शिरोव्रतम् ; न विद्याङ्गम् । **नैतदचीर्णव्रतोऽधीते** इति शिरोव्रतस्याध्ययनसंयोगावगमात् । समाचाराख्ये आथर्वणिकग्रन्थे, "इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातम्" इति शिरोव्रते वेदव्रतशब्दप्रयोगाच्चाध्ययनाङ्गमेव शिरोव्रतम्, न विद्याङ्गम् । सववच्च तन्नियमः । यथा सप्तसूर्यादयः शतौदनपर्यन्ताः सवहोमा आथर्वणिकैकाग्निसंबन्धात्तत्रैव नियता भवन्ति, एवं शिरोव्रतमप्याथर्वणिकाध्ययनसंबन्धात्तत्रैव नियतं भवति । दर्शयति च । दर्शयति च श्रुतिरुपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम् । तथा हि च्छान्दोग्ये "तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इत्युक्त्वा, "किं तदत्र विद्यते, यदन्वेष्टव्यम्" इति प्रश्नपूर्वकमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टः परमात्मा तस्मिन्नुपास्यः इत्युक्तम् । तैत्तिरीयके तु च्छान्दोग्यस्थप्रतिनिर्देशमुपजीव्य, "तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इति गुणाष्टकविशिष्टस्य

1. भाषितत्वात्. ग. 2. स्वीकृतम्. ख. 3. स्तरोदित. क.

तदेतत् सत्यमृषिरङ्गिराः [1]प्रोवाच—
नैतदचीर्णव्रतोऽधीते । [नाकृतपावनो नासंन्यासी च]

समात्मनः उपासनमुच्यते । तदेतदुपजीव्यं विद्यैक्यं दर्शयति । एवं सिद्धस्य विद्यैक्यस्य प्रयोजनमुच्यते —"उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च" । एवं सर्ववेदान्तेषु समाने सत्युपासने वेदान्तान्तराम्नातगुणाः वेदान्तान्तरे उपसंहर्तव्याः, विधिशेषवत् अर्थाभेदात् । यथैकस्मिन् वेदान्ते श्रुतो वैश्वानरदहरादिविधिशेषो गुणस्तद्विद्यासंबन्धात् तदुपकारायानुष्ठीयते । तथा वेदान्तान्तरोदितोऽपि गुणस्तत्संबन्धित्वाविशेषादुपसंहर्तव्यः । चशब्दोऽवधारणे । एवं गुणोपसंहारपादाद्ये स्थितम् ।

तदेतत् सत्यमृषिरङ्गिराः प्रोवाच । एतत् सत्यमक्षरमङ्गिराः ऋषिः शौनकाय प्रोवाच । **नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।** अचीर्णशिरोव्रतेन एतन्नाध्येतव्यमित्यर्थः । 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत' इति पूर्वग्रन्थेऽचीर्णशिरोव्रतायैतदध्यापनं निषिद्धम् । अस्मिंस्तु वाक्येऽचीर्णशिरोव्रतस्याध्ययनं निषिध्यत इति भेदो द्रष्टव्यः ॥



इयमुपनिषत् सर्वाऽपि भगवत्परेति भगवता बादरायणेन समन्वयाध्याये द्वाभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीता । तथा हि— "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः" इत्यधिकरणे—'अद्रेश्यमग्राह्यम्'—इत्यचेतनधर्माणां दृश्यत्वादीनां निषेधः तत्प्रसक्तिमति अचेतन एवावस्थान्तरापन्ने युज्यते । न तु तत्प्रसक्तिशून्ये परमात्मनि । अबाल, अतरुणः इत्यादिनिषेधास्तत्प्रसक्तिमति अवस्थान्तरापन्नमनुष्यादावेव दृष्टाः; न तु तत्प्रसक्तिशून्य-पाषाणाकाशादौ[2] । किंच अदृश्यत्वादिविशिष्टस्याक्षरस्य परमपुरुषत्वे, 'अक्षरात्परतः परः' इति ततोऽपि परस्य पुरुषस्य श्रवणं नोपपद्यते । अतः 'अक्षरात्परतः परः' इति पुरुषगतपरत्वावधितया अक्षरादिति निर्दिष्टस्य भूतयोन्यक्षरस्य परमपुरुषत्वासंभवात्, अक्षरशब्दस्य प्रधाने प्रसिद्धेश्चादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरं प्रधानमेव । तत्परतया निर्दिश्यमानः पुरुषोऽपि पञ्चविंशक एव; न तु परमपुरुषः । परमपुरुषस्याक्षरपरभूतजीवादपि परत्वेनाव्यवहितपरत्वाभावात् । न च अक्षरात्परत इति पदयोर्वैयधिकरण्याश्रयणेन अक्षरादपि परभूताज्जीवात् परत्वमेव पुरुषस्य प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । अक्षरात्परत इति पदयोः स्वकार्यवर्गापेक्षया परभूतेऽक्षरे सामानाधिकरण्येन वृत्तिसंभवे तयोर्वैयधिकरण्ये प्रमाणाभावात् । अतोऽत्र प्रकृतिजीवावेव प्रतिपाद्येते, न परमात्मेति पूर्वपक्षे प्राप्ते—'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः', 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ', 'रूपोपन्यासाच्च' इति त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्तः कृतः ।

तेषां चायमर्थः— अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव; तद्धर्माणां सर्वज्ञत्वादीनां 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिवाक्येनात्र प्रकरणे उक्तत्वात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिना सिद्धेन चेतनाचेतनात्मकनिखिलप्रपञ्चोपादानत्वेन भूतयोन्यक्षरस्य विशेषणात्, 'अक्षरात्परतः परः' इति प्रकृतिजीवाभ्यां भेदव्यपदेशाच्च भूतयोन्यक्षरं परमात्मैव । न च अक्षरात्परत इति पञ्चम्योः सामानाधिकरण्यात् स्वकार्यवर्गा-

1. पुरोवाच, शाङ्क, माध्व. 2. पाषाणादौ. ख.